

Анатолій Олександрович Ручка*доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України;***Віктор Володимирович Танчер***доктор філософських наук, професор – в.о. завідувача кафедри соціології
Київського національного університету культури і мистецтв***Anatoly Ruchka***Doctor of Philisofy, Full Professor, leading researcher of Department of Sociology
of Culture and Mass Communications of Institute of Sociology NAS of Ukraine***Victor Tancher***Doctor of Philisofy, Full Professor, acting Head of Sociology Department,
Kyiv National University of Culture and Arts*

БАГАТОКУЛЬТУРНІСТЬ: ЧИННИКИ, ПРОБЛЕМИ, НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядається феномен багатокультурності як проблеми і ресурсу суспільного розвитку, модуси культурної глобалізації, місце крос-культурної компетентності у суспільному розвитку. Загалом культурне взаємозбагачення, полікультурність є рисою властивою усьому людству. Проте за умов глобалізації проблеми багатокультурності набувають нових якостей та загострюються. Культурна компетентність виступає тим ключовим ресурсом, який сприяє суспільному розвитку в світі.

Ключові слова: багатокультурність, мультикультуралізм, культурна різномірність, глобалізація, культурна компетентність.

В статье рассматривается феномен многокультурности как проблемы и ресурса общественного развития, модусы культурной глобализации, место крос-культурной компетентности в общественном развитии.. Вообще культурное взаимообогащение, поликультурность есть чертой свойственной всему человечеству. Однако в условиях глобализации проблемы многокультурности приобретают новые качества, обостряются. Культурная компетентность выступает тем ключевым ресурсом, который способствует общественному развитию, мультикультурности мира.

Ключевые слова: многокультурность, мультикультурализм, культурная разнородность, глобализация, культурная компетентность.

The paper analyses the phenomenon of multiculturalism as the issue and resource of social development. The multiculturalism is the characteristic which is common to the whole humankind. However in the conditions of globalization the problems of multiculturalism are actualized. The cultural competence becomes the key resources which facilitates the development of multiculturalism in the world.

Keywords: multiculturalism, multiculturalism, cultural differentiation, globalization, cultural competence.

Безперервність культурних взаємин між суспільствами впродовж усієї історії людства, попри усі складнощі, ознаменувалась в новому тисячолітті безпрецедентним прискоренням. Надзвичайне поширення масової культурної продукції, зразків споживання і способу життя, оббіг новостворених стилів, образів і символів сучасного життя формує світ глобальної культури нашого часу. Історія людства показує, що економічне співробітництво, світові релігії, імперські об'єднання народів поступово з'єднували мешканців нашої планети у глобальний світ, в якому ми опинилися. Процес людського згуртування, усвідомлення спільності і взаємозалежності часто супроводжувався конфліктами, протиборствами, насиллям. Проте можна погодитись, що «в цілому перехід від чисельності малих культур до декількох більших і врешті до єдиного всесвітнього суспільства був, мабуть, неунікненим результатом розвитку людської історії» [1, с.289].

Амбівалентність процесу мультикультуралізму або багатокультурності

У сучасному суспільному житті означені явища постають в двох аспектах – соціально-політичному та соціологічному/культурологічному (соціокультурного розвитку). Поняття “*мультикультуралізм*” найчастіше вживається у контексті розгляду проблем, що виникають у сфері соціальних стосунків та соціальної політики в країнах Західного світу і пов'язаних із конфліктами на ґрунті ціннісних (звичайних, релігійних, етичних...) протистоянь та завдань управління полікультурними суспільствами. Тоді як означення «*багатокультурність*» більш притаманно аналізує міжкультурної взаємодії з точки зору глобальних культурних наслідків, гуманістики, культурного розвитку людства, з позицій всебічного дослідження культурної багатоманітності та розмаїття людського світу.

Політичні напруження і конфлікти, що збурили благополучний «західний світ» й поставили під сумнів притаманну йому толерантність, політкоректність, благосхильність до різнорідності та «інакшості» змушують шукати рішення цих проблем в політичній площині взаємин різнокультурних спільнот. Проблемність можливості існування таких спільнот, коли очікуються й вимагаються соціальні стандарти цього світу без сприйняття його культурних стандартів і зразків поведінки, намагання жити в сучасній західній «соціальної державі» й, водночас, в сепаратному етнокультурному традиційному суспільстві гостро актуалізувалась на початку ХХІ століття. Виникають загрози дезінтеграції су-

спільства, «культурного екстремізму» аж до тероризму, етноконфесійних протистоянь, штучного розмежування спільнот на тлі кризи національної державності тощо.

Разом з тим, знову актуалізувалась суто філософська проблема співставності різних культур – як можливо неупереджено трактувати «інакшу» культуру з позицій власної? Особливо якщо відмінні світобачення, ціннісно-нормативні системи, способи життя суттєво відрізняються, або більше – «культурні коди», що визначають світосприйняття майже на генетичному рівні, суперечать один одному. Спроби поставити все на фундамент «загальнолюдських», гуманістичних цінностей, частіше за усе, призводило до намагань видати за них власне «західні», юдо-християнські постулати як історично прогресивніші, універсальні. Водночас, етноцентризм національних культур вступив на зламі ХХ-ХХІ століть у протиріччя з глобалістськими тенденціями суспільного розвитку, де, як передбачалося, мав домінувати один – *глобальний, універсальний* – тип культури.

Дискусії соціальних аналітиків залишають це питання відкритим, а перспективи політичного, соціокультурного вирішення проблем співіснування у багатокультурному суспільстві залишаються у душі постмодерну «непевними, невизначеними, плинними». Мабуть, майбутні можливості налагодження, гармонізації міжкультурного співжиття матимуть кращі перспективи з успіхами позитивної глобалізації, із врівноваження глобального і локального, універсального і партикулярного у світовому культурному розвитку.

Сучасні аналітики процесів модернізації звертають увагу на те, що культурному світу наших днів притаманне «постійне зростання диференціації *основних культурних і ціннісних систем*», поширення освіченості та світської освіти, які зменшують роль релігії як потужного світоглядного інтегратора колишніх часів (2, с. 46). Засоби масової комунікації, міграційні процеси, світова торгівля тощо не тільки сприяють формуванню нового глобального світобачення і схожих культурних практик, але й виявленню партикулярності, історико-культурної особливості, «глокалізації» культур сучасної людності. Глобальні культурні потоки можуть контрастувати з потоками та інституціями на національному рівні (3, с. 386).

Важливим видається умовивід ізраїльського соціолога Ш.Ейзенштадта та його сучасних послідовників, що успішна модернізація залежить не стільки від структурних чинників, скільки від культурної диференціації, яка витворює спільну систему координат для

системи. Тобто культурна різноманітність забезпечує кращу адаптивність, спроможність адекватно реагувати на виклики змін, пов'язаних з модернізацією. Феномен модерну, як він аргументував, має своїм вислідом не гомогенність, а гетерогенність (2, с. 49-50). Отже, має сенс спочатку розібратись з національними культурами, їх місцем у глобальному культурному розвитку.

Водночас, *культурні протиріччя* одвічно притаманні людській культурі. Вони джерела динамічного розвитку нашого виду. Як метафорично заключає популярний історик Ю.Харарі: «Подібно тому як два мотиви, стикаючись у контрапункті, просувають вперед розвиток музичної теми, так і розбіжності в наших думках, ідеях і цінностях змушують нас думати, критикувати, переоцінювати. Стабільність – це заповідник для тупиць». Тобто «єдиномисліє», монополія культурних зразків та ідеалів не є сприятливим ґрунтом розвитку. Як він слушно наголошує, *когнітивний дисонанс* – наявність нерозв'язуваних дилем, напружень, конфліктів, а також суперечливих переконань і несумісних ціннісних орієнтацій – в будь-якій культурі, насправді є не недоліком, а умовою її розвитку (1, с. 204). Когнітивний дисонанс стає важливою перевагою людського роду, недооціненою рисою Homo sapiens.

Актуальні модуси культурної глобалізації

Проблеми міжкультурної взаємодії, трансквілізаційних культурних впливів спостерігалися впродовж усієї історії людства. Ще до появи культурної глобалізації, яка відбувається у наші дні, вони проявлялись під час поширення світових релігій та культур аристократичних імперських еліт, пізніше – з кінця XVIII століття, ці модуси культурної глобалізації поступилися місцем новим секулярним ідеологіям і світоглядам, насамперед, - лібералізму й соціалізму. Потужні технічні та інституціональні зміни другої половини XX століття, ідеології сцієнтизму: нові телекомунікаційні технології, міжнародні медіа-корпорації, всюдисутність символів поп-культур і конс'юмеризму, масові міграційні потоки, тощо – визначили новий стан і форми *культурної глобалізації*. Водночас і нові проблеми пов'язані із такими царинами, як традиційні культурні цінності, національна ідентичність, національні інтереси і т.п. Попри космополітичні та наднаціональні претензії в цих ідеологіях та стилях мислення співвідношення щодо ефективності культурного впливу впродовж майже двох століть залишалось на користь націй-держав, хоча останні тенденції свідчать про зміну цього співвідношення (3, с. 386). Звідси випливає актуалізація нової оцін-

ки місця національних ідентичностей, солідарностей, культурних цінностей.

Як відомо, процес глобалізації загалом породжує напруження між тим, що є індивідуальним чи локальним, і тим, що є загальним і повсюдним. Це можна продемонструвати на визначеннях явища ідентичності, яке розглядають на різних рівнях: глобальному, національному, регіональному, етнічному, локальному, індивідуальному. Зрозуміло, що глобальне і національне є скоріше загальним і повсюдним, хоча перше має універсальний, космополітичний характер, а друге так чи інакше обмежується певною територією і виявом відповідних національно-культурних особливостей. Що стосується регіональних, етнічних, локальних, індивідуальних ідентичностей, то це в першу чергу різноманітні (географічні, історичні, культурні) *партикуляризм*. В культурному плані останні пов'язуються з історією регіонів, етнічних, локальних спільнот. Свою роль тут відіграють також історична пам'ять, особливості життєвого досвіду, вірування, мова, звичаї, моральні цінності і норми. Індивідуальна ідентичність у кожному випадку базується на знанні відповідних універсалій і партикуляризмі, а також на почутті належності до деяких із них. Само собою, сильне почуття етнічної чи національної ідентичності не повинно сприяти в сучасних умовах ізоляціонізму та етноцентризму. Бо ці групові риси мають потенціал зачиняти індивідів у межах їхніх власних угруповань, стимулювати виступ проти інших культур, вірувань, цінностей, а це супроводжується острахом, ксенофобією, недобррозичливістю щодо чужих.

Якщо така небезпека зберігається, то, можливо, саме глобалізація виступає тим повсюдним чинником, який нейтралізує радикальні партикуляризми. І це є підставою формування і поширення в світі універсального мислення, універсальних цінностей. І дійсно, глобалізація в цьому плані продукує зміни в напрямку уподібнення (уніфікації) перш за все матеріальних елементів культури. Прикладом тут можуть виступати сучасна всеохоплююча електронна технологізація світу чи його «макдоналізація». Проте, це не означає, що паралельно відбувається духовне зростання народів світу, поширення в ньому піднесених універсальних цінностей. Навпаки, розповсюдження конс'юмеризму, наприклад, девальвує елементи духовності в житті людей, обідняє так чи інакше їхні національні, етнічні, локальні цінності.

Рятує цю ситуацію, мабуть, явище *глокалізації*, яке останнім часом стало актуальним предметом наукового дискурсу. Встановлено, що зараз культурні зразки будь-яких парти-

куляризмів все більше опосередковуються глобальними культурними зразками. Під впливом цього процесу виникає і поширюється явище, котре дістало назву «глокалізація» (Р.Робертсон), що означає створення «глобальної локальності» з певними «гібридними» (сплав глобального і локального) рисами. Це означає, що за сучасних умов глобальне й локальне, універсальне й партикулярне не існують окремо, ізоляціоністським чином, їхнє співіснування дедалі частіше перетворюється на якесь синкретичне утворення: «глокалізація», «гібрид», «меланж» тощо [6, с. 355].

Отже, глобальне і партикулярне взаємоприникають одне в одне, змішуються і в результаті створюють те, з чим люди, особливо молоді, добровільно, охоче ідентифікуються. Саме в цьому плані глобалізація проявляє свій потужний потенціал до інтегрування різних суспільств, усунування культурних бар'єрів як у середині суспільств, так і між ними, перенесення ціннісного змісту з одних культур до інших. І тоді даний тренд можна, мабуть, рахувати як рух до майбутнього домінування цінностей універсалізму (альтруїзму, добра, істини, справедливості, солідарності, гідності, свободи, тощо).

Зрозуміло, цей рух сьогодні щільно пов'язаний із повсюдними засобами масової комунікації та їхнім глобальним радіусом дії (впливу). Завдяки означеним засобам люди у цілому світі мають можливість проглядати чи слухати програми передач із однакою змістом. Сьогоднішню доступність до джерел інформації та відносну однаковість її змісту можна розглядати як певні універсалістські ознаки сучасної масової комунікації. Але головне тут полягає в тому, що такий стан речей активно впливає на спосіб мислення людей (глядачів, слухачів, читачів) та їхню поведінку. Тому значущу важливість набуває нині вивчення питання про цінності, які проповідують, пропагують, поширюють світові мас медіа.

Узагальнені результати соціологічних досліджень показують, що цінності, які презентуються в сучасних медіа, можна поділити (за рангом) на декілька груп:

- 1) найчастіше медійні передачі пов'язані сьогодні з цінностями прагматизму, матеріальними благами, зовнішністю, модою, задоволеннями, враженнями, сексом;
- 2) цінності миру в усьому світі, здоров'я, щастя, життєвої стабільності пропагуються в медійних передачах як загально бажанні;
- 3) не забувають медіа і про класичну ціннісну тріаду: істину, добро, красу;
- 4) нерідко медійні продукти присвячуються цінностям певних людських груп: жінок, чоловіків; дітей, дорослих, пенсіонерів; селян, містян; підприємців, професіоналів, фрілансерів тощо;

5) тематика ціннісної зміни також постійно представлена в медійних передачах, іноді жваво обговорюються цінності, які підлягають зміні, трансформації, девальвації (напр., вікові, поколінні, сімейні, професійні, політичні, соціальні, культурні).

Зрозуміло, що не всі означені групи цінностей мають універсалістський потенціал. Вважаємо, що подібний потенціал притаманний насамперед класичним ціннісним тріадам, які з'являлись на конкретно-історичних стадіях існування людства, а саме: добра, істини, краси; віри, надії, любові; свободи, рівності, братерства; справедливості, відповідальності, гідності. Само собою, універсальність означених ціннісних тріад базується на їхній усталеності, незмінюваності і навіть «вічності». Їх гуманістичний сенс вартий того, щоб люди втілювали дані цінності в своєму житті. Бо вони так чи так знаходяться на боці демократії людського життя, свідчать про розумну ідентичність людини, опікуються її правами і гідністю, орієнтують на реалізацію справедливості, відповідальності, солідарності тощо. Можна навіть сказати, що всі люди в усьому світі мають подібні, універсальні цінності. Проте, як показують міжнародні кроскультурні дослідження цінностей, устремління до них, а також їх практичне здійснення є різним у тих чи тих культурах. А це, як відомо, залежить не тільки від культурних прагнень чи устремлінь людей, а й від присутності існуючих шансів і можливостей утілення універсальних цінностей у життя. Крім того, буває, що самі назви цих цінностей, які тожні за своїм сенсом, розрізняються в різних культурах і суспільствах, і це додає певних труднощів при їхньому порівнюванні та витлумаченні.

Як би там не було, а сучасна глобалізація веде так чи так до нового світового порядку. Дана обставина сьогодні визначає особливості повсякденного життя людей. Так, на Заході індивід знаходиться в центрі суспільних турбот і уваги. Традиційна безпека тут ще зберігається, але під впливом численних ризиків і викликів вона поступово втрачає своє значення. Замість традиційної одноманітності в західних соціумах панує багатоманітність, яка характеризується полікультурністю і множинністю життєвих стилів. При цьому суттєвого значення набувають новомодні, зовнішньо привабливі стилі життя. Своєю чергою комерціалізація активно сприяє формуванню (функціонуванню) суспільства споживання і вражень.

Водночас на Сході в центрі суспільних турбот і уваги знаходяться традиційно соціальні групи і колективи, а також держава. Тут здавна поширені цінності безпеки, традиційно-

налізму, конформності. Молодь із дитинства привчають до гармонії з природою, орієнтують на підтримку соціального порядку, повагу батьків і публічних чиновників. Унаслідок різкого економічного зростання (в 90-ті роки минулого століття) виникає питання про природу так званих «азійських цінностей», якими намагалися пояснити господарський успіх країн Східної Азії.

Отже, перед нами відмінні цивілізації, які історично розвивалися різними шляхами. Одна, західна, просувалась в індивідуалістичному напрямку, інша, східна, - в колективістському. В цьому відношенні означені цивілізації ніби віддалялися одна від іншої. Проте на початку XXI століття спостерігається їхнє зближення. Про це свідчать загалом процеси глобалізації (політичні, економічні, технологічні, соціальні, культурні), зокрема, та ж «макдональдизація» світу, вплив світових (переважно західних) медіа-корпорацій. Помітною особливістю культурної глобалізації, наприклад, є високий ступінь мобільності культурних зразків і ресурсів. Ідеться передусім про дифузю тих цінностей і зразків, які пов'язані з ідеями споживчого суспільства. Це означає, що в країни Східної Азії проникають так чи інакше культурні цінності і норми, які є типовими для західної цивілізації. Правда, тут вони функціонують перетвореними, згідно з місцевими стандартами, переважно як глокалізовані, а не глобальні зразки. Водночас, як відомо, Захід прийняв і культивує в своєму середовищі певні зразки духовної культури Сходу (йога, хатха-йога, цигун, тантра тощо), східні єдиноборства стали складовою нематеріальної культурної спадщини.

Подібне взаємопроникнення різних цивілізаційних зразків збагачує, зрозуміло, західні і східні культури. При цьому світ не стає культурно гомогенізованою тотальністю, він і надалі залишається культурно диференційованим. Тим не менш, коли незрівнянно інтенсифікуються глобальні виміри економічного і політичного життя, відкриваються кордони й дедалі більше людей змінюють місце свого проживання та місце роботи, а новітні електронні засоби трансмісії інформації перетворюють масову комунікацію на глобальну, культурна диференціація також змінює своє обличчя. В контексті глобалізаційних процесів вона становить не просто синдром культурних різноманітностей, які покликані стимулювати розвиток людського світу в цілому.

Деякі дослідники стверджують, що за таких умов відбувається все-таки певне ослаблення східної (традиційної) системи цінностей, яка базується на конфуціанській етиці

обов'язковості, сильному соціальному контролю, суспільному консенсусі та гармонії (7, с. 20-21). Ослаблення зазначених складових традиційної моделі східного суспільства особливо помітно серед молоді. Цьому сприяли суспільні зміни в країнах Східної Азії, що були пов'язані з відкритістю до світу, зменшенням соціального контролю, збільшенням приватної участі в економіці, часткової відміни обмежень у доступі до поп-культури, масовим формуванням нових, ринкових настанов, прояви нетрадиційних стосунків тощо. Економічне зростання обумовило також підйом, особливо серед молоді, престижу освіти.

Під впливом глобалізації змінюються і політико-громадянські позиції громадян східних країн. Так, опитування Asian Barometer показують, що в сьогоденній традиційній Азії значна частка громадян вважає демократію бажаною і підходящою для своїх країн (від 60% у Китаї до 90% у В'єтнамі). Проте, це не означає, що східні країни стають дуже схожими на західні країни. В тому ж Китаї тільки 4% опитаних визнають свободу критики можновладців як суттєву цінність. Скоріше за все сьогодні східноазійська дійсність представляє собою своєрідний сплав традиційних цінностей конфуціанського суспільства з сучасними цінностями розвинених західних суспільств [7, с. 23].

Таким чином, конфуціанська культура східних країн зберігається, вона, так би мовити, працює, стимулюючи економічне зростання Східноазійського регіону загалом. Тільки під впливом часу, а також сьогоденньої глобалізації змінюється якість певних її складових, що веде в цілому до *осучаснення* всього комплексу «азійських цінностей».

Цікаво, що така наднаціональна організація, як ЮНЕСКО підтримує заходи країн щодо розвитку окремих культур та їх охорони від негативних наслідків глобалізації. Так, у жовтні 2005 р. у Парижі була прийнята Конвенція ЮНЕСКО з питання охорони і просування *різноманітності форм культурного вираження*. У цьому документі констатується, що:

- культурна різноманітність є рисою, властивою людству;
- культурна різноманітність становить загальну культурну спадщину, яка повинна бути шанованою, а також збереженою з користю для всіх;
- культурна різноманітність створює багатий і диференційований світ, який розширює можливості вибору і становить базу для розквіту людських здатностей і цінностей, і є в зв'язку з цим головною рушійною силою усталеного та врівноваженого розвитку спільнот, народів і націй;

· культурна різноманітність розвивається в умовах демократії, толерантності, соціальної справедливості і взаємоповаги між націями і культурами, вона є необхідною для миру і безпеки в локальному, державному і міжнародному масштабі.

Головними цілями даної конвенції є:

а) охорона і просування різноманітності форм культурного виразу;

в) створення таких умов для культур, щоб вони могли повністю розвиватися і вільно впливати на себе у спосіб, який приносить їм взаємну користь;

с) заохочення до діалогу культур із метою забезпечення широкого і врівноваженого культурного обміну в світі на користь взаємного пошанування культур і поширення культури миру;

а) підтримка міжкультурності з метою розвитку інтеракцій між культурами в душі будівництва мостів між націями;

е) просування пошанування різноманітності форм культурного виразу і усвідомлення її цінності в локальній, державній і міжнародній площині;

ф) підтвердження значення зв'язку між культурою і розвитком для всіх країн, переважно для країн, що розвиваються, а також підтримка дій, здійснюваних на державному і міжнародному рівні, які спрямовані на визнання достеменною цінності даного зв'язку;

д) визнання особливого характеру культурної діяльності, благ і послуг як носіїв ідентичності, цінностей і значень;

h) підтвердження суверенного права держав на застосування, прийняття і впровадження в життя політики і засобів, які вони визнають придатними для охорони і просування різноманітності форм культурного виразу на своїй території;

і) зміцнення співробітництва і міжнародної солідарності в душі партнерства, переважно з метою збільшення потенціалу країн, що розвиваються в сфері охорони і просування різноманітності форм культурного виразу [див.: 8].

Неважко помітити, що положення даної Конвенції легітимізують передусім екзистенцію багатокультурності в світі, яка становить базу для розвитку людських здатностей і цінностей, розширює можливості вибору і в цілому виступає головною рушійною силою розвитку людства. При цьому стверджується, що ця багатокультурність (культурна різноманітність) отримує розвиток саме в демократичних умовах. Бо за цих умов налагоджується продуктивний діалог представників різних культур. Орієнтація на діалог різних культур, на охорону культурної спадщини і прояв різних культурних форм виразу повинна бути

однією із основних політик сучасної суверенної держави.

Культурна компетентність як ресурс розвитку багатокультурності

У наш час феномен багатокультурності виступає певним викликом для людства. Адже він потребує відповідних знань, умінь, ціннісних орієнтацій, щоб сприйняття його, а тим паче політика відносно нього, були адекватними. В даному випадку йдеться про грамотність, компетентність людей, які мають справу з культурною різноманітністю як свого суспільства, так і цілого світу загалом.

Сьогодні явище компетентності стало дуже важливим предметом зацікавленості багатьох соціогуманітарних дисциплін. Поняття компетентності набуло популярності в сучасній дослідницькій практиці. Ця, можна сказати, ознака нашого часу зовсім не є випадковою. Бо компетентність, її численні різновиди виступають нині суттєвою характеристикою *людського капіталу*, який є узагальненим потенціалом активності людей у всіх сферах суспільного життя. За умов глобалізації, швидких технологічних, політичних і культурних перетворень людський капітал теж не стоїть на місці, він змінюється, набуває властивостей, яких ніколи не було раніше.

Сучасні виклики і ризики потребують такого типового зразка людини, котра здатна дати раду з відповідними викликами, ризиками, проблемами. Отже, йдеться про таких людей, які повинні компетентно, грамотно сприймати об'єктивні вимоги сучасної дійсності і адекватно, кваліфіковано формулювати завдання і способи по розв'язанню проблемних ситуацій, які можуть виникати. Такі люди повинні бути моральними, критично налаштованими, тими, які можуть обґрунтовано оцінювати ситуації і приймати креативні рішення.

Щоб набути відповідних знань, умінь, особистих рис і ціннісних позицій людина повинна, як свідчить практичний досвід, учитися майже все своє життя. І дійсно, прогресуюча глобалізація, світ, що швидко змінюється, потребують неперервного розвитку людських компетентностей і умінь з тим, щоб люди могли успішно пристосовуватися до сучасних швидких змін. При цьому всюди високо цінуються ті компетентності, реалізація яких приносить користь як у сфері приватного життя людини, так і суспільству в цілому. В науковій літературі такого роду компетентності визначаються як *ключові компетентності*. В 2006 р. Європейський Парламент прийняв так зв. *європейські рамки* ключових компетентностей, що формуються у процесі

неперервного навчання протягом всього людського життя. В означених рамках наводиться каталог компетентностей, які необхідні громадянам (європейцям) для їх самореалізації, соціальної інтеграції, активної громадянської позиції і набуття шансів на ринку праці в сучасному суспільстві знань.

Даний каталог містить вісім ключових компетентностей, які передбачають наступні уміння і знання:

- 1) спілкуватися рідною мовою,
- 2) спілкуватися іноземними мовами,
- 3) володіти математичними і основними науково-технічними знаннями і навичками,
- 4) бути грамотними в інформаційній сфері,
- 5) вміти навчатися,
- 6) вміти користуватися соціальними і громадянськими можливостями,
- 7) бути ініціативними і підприємливими,
- 8) мати знання та уявлення про спадщину різних культур і бути культурно експресивними [див.: 9].

Усі означені ключові компетентності вважаються (в європейських рамках) однаково важливими, бо кожна з них може сприяти нормальному життю в суспільстві знань. Помітно, що сфери багатьох ключових компетентностей перетинаються одна з одною, частково співпадають між собою, а тому вони переважно взаємодоповнюють одна одну. Наприклад, уміння в сфері інформаційних і комунікативних технологій є необхідною підставою процесу навчання; вміння навчатися сприяє підвищенню компетентності в інших сферах людської активності. Деякі елементи чи характеристики притаманні всім ключовим компетентностям. Це стосується критичного мислення, креативності, ініціативності, розв'язування проблемних ситуацій, оцінок ризиків, прийняття рішень, конструктивного керування емоціями. Досягнення нормативного рівня ключових компетентностей, а також їх складових справді можна розглядати як ресурс підвищення людського капіталу громадян Євросоюзу, його креативного розвитку в цілому.

В широкому (антропологічному) розумінні всі означені ключові компетентності є культурними. За своїм походженням вони є *культурними артефактами* або *ментефактами*. Водночас восьма ключова компетентність потребує специфічної понятійної інтерпретації, бо широке, неспецифічне її трактування як культурної компетентності є явно недостатнім. У специфічному розумінні культурна компетентність традиційно визначається як комплекс набутих рис, здатностей, знань, умінь і ціннісних орієнтацій, які дають людині можливість вільно брати участь у культурі,

культурному житті соціуму. Отже, культурна компетентність у цьому випадку передбачає, що людина має не тільки знання та систематичні уявлення про дану (напр., вітчизняну) культуру, але вона також здатна прийняти через інтерналізацію її значення, цінності, норми і смисли. Розвиток культурної компетентності, тим самим, щільно пов'язаний із формуванням певної культурної ідентичності людей.

При операціональному використанні поняття культурної компетентності можна аналітично виділяти її «активні» і «пасивні» аспекти. Перші пов'язуються з активною культурною партиципацією, культурною експресією (виразністю), проявом нормативної культурної ідентичності. Інші обмежуються, як правило, набуттям тільки певної сукупності знань про культуру, пасивною культурною партиципацією (коли люди виступають переважно як глядачі, слухачі, споживачі). Зрозуміло, що за умов глобалізації, швидкої зміни соціокультурних реалій культурна компетентність наповнюється не тільки новим змістом. Вона стає також схильною до плюралізації, мультиплікації нових своїх різновидів. Так, з'являються мережева компетентність, компетентність у сфері пропозицій медіа та культурного споживання, компетентність у сфері адаптації до сучасних змін, екокультурна компетентність тощо.

В умовах сьогоденної культурної різномірності, коли загострюються питання захисту і просування різномірних форм культурного виразу, особливого значення набуває *крос-культурна (міжкультурна) компетентність*. Ця компетентність пов'язується з процесом формування у людини розуміння культури Інших. Вона базується на усвідомленні того, що різномірність (різноманітність) – це об'єктивна характеристика світової культури і рушійна сила її розвитку. Отже, крос-культурна компетентність – це не тільки чинник адаптації до різномірності, уникнення екслюзії та маргіналізації Інших, заохочення толерантності, солідарності та інтеграції в сучасних суспільствах і культурах. Багатокультурність виступає також ресурсом розвитку, який може перетворитися в людський капітал, стати підмурком для творчості, креативу, оригінального розв'язування життєвих проблем завдяки перенесенню (переміщенню) тих чи тих елементів із одних культурних контекстів у інші.

Розвинута крос-культурна компетентність містить у собі повагу до чужих точок зору, традицій, культур, а також готовність розв'язувати мирним шляхом будь-які конфлікти. Люди з такою компетентністю во-

лодіють, як правило, здатністю бачити себе на місці інших людей, навіть асоціюватися з ними, приймати як свої їхні переконання і погляди. В сучасних суспільствах таких людей незрівнянно більш, ніж у колишніх (суто традиційних) соціумах. Адже, з одного боку, люди сьогодні часто-густо міняють соціальні ролі, а з другого, - сучасний культурний обмін, діалог культур, культурна взаємодія породжують здатність людей до вживання в чужі культури, проникнення в чужі погляди, вірування, переконання. Усе це сприяє так чи так формуванню толерантної крос-культурної компетентності.

Отже, якщо багатокультурність є властивістю не тільки окремих суспільств, але й цілого світу, то сьогодні належить підвищувати не тільки культурну компетентність, але й крос-культурну також, тобто виробляти здатність розрізняти різні культурні коди, культурні спадщини, різноманітні культурні вирази. Це потрібно для того, щоб налагоджувати комфортну, взаемокорисну міжкультурну комунікацію, протидіяти ексклюзиву (виключення) та маргіналізації Інших, усувати міжкультурну напругу загалом.

Традиційно долаання труднощів багатокультурного співіснування пов'язувалось у науковій літературі з явищем *культурного дифузійнізму*, який означав поступове взаємопроникнення і збагачення усіх культурних моделей і світів. При цьому вважалося, що розвиток людської культури завжди відбувався через запозичення, модифікації, розвинення перейнятих зразків. Нинішні глобалізаційні процеси сильно пришвидшили цю дифузю і це стало новим джерелом проблем, суперечностей і конфліктів у культурному взаємовпливі. На наш погляд, саме культурна компетентність, яка є вагомою складовою сучасного людського капіталу, може бути ключовим ресурсом, який систематично допомагатиме розв'язувати проблемні ситуації як в середині окремих культур, так і у взаємовідносинах між ними. І це є дуже важливою мобільною обставиною, оскільки розвиток людності найбільш успішно здійснюється «через сприятливе комбінування досягнень множини відмінних культур». Світова ж культура, за словами К. Леві-Строса, «може бути тільки коаліцією у світовому масштабі культур, кожна з яких зберігає свою самобутність» [4, с.86].

Література

1. Харари Ю. Н. Sapiens. Краткая история человечества / Юваль Ной Харири; (пер. с англ. Л. Сумм). – М.: Синдбад, 2016. – 520 с.
2. Кутуев П. Від евро центричного модерну до плюралістичних модернів: еволюція історичної соціології Ш. Ейзенштадта / Кутуев П., Якубін О., Макаренко Д., Герчанівський Д. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2016. – № 3.
3. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / [Гелд Д., МакГрю К., Голдблатт Д., Перратон Дж.]; пер. з англ., переднє слово Ю. Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.
4. Бандурка А. С. Строкатаковдра мультикультуралізму / А. С. Бандурка; за наук. ред. проф. О. В. Тягла. – Харків: Золота миля, 2013. – 198 с.
5. Антогонізм і примирення у мультикультурних середовищах / [за ред. Я. Крчевського і О. Герман; пер. з польськ. В. Ф. Сагана]. – К.: Ніка-Центр, 2017. – 512 с.
6. Ручка А. О. Особливості сучасної культурної глобалізації / Ручка А. О. // Проблеми розвитку

соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; наук. ред. М. О. Шульга [та ін.]. – К., 2002. – 533 с.

7. Jelonek A. Wartości azjatyckie – jako platforma polityczna i przedmiot badań socjologicznych / Jelonek A. // Azja-Pacyfik, 2004. – Т. 7, 5. – S. 25-46.

8. Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження // Конвенція, Міжнародний документ від 20.10.2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/952_008

9. Рекомендація Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» // Рекомендація 2006 / 962 / ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_975

Наталія Вікторівна Костенко*доктор социологических наук, профессор, заведующая отделом социологии культуры и массовой коммуникации Института социологии НАН Украины***Natalia Kostenko***Doctor of Sociology, Full Professor, Head of Culture & Mass Communication Department, Institute of Sociology NAS of Ukraine*

УЧАСТИЕ В КУЛЬТУРЕ: КУЛЬТУРНЫЕ ТЕХНИКИ И МЕДИАТИЗАЦИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

У статті обговорюється концепт «культурні техніки», який в останні десятиліття все більше вписується в різні підходи до культурного аналізу, інспіровані розробкою сучасної німецької медіа-теорії («Кіттлер і після Кіттлера»), де фокус зміщується на технологічний вимір культури й медіа, «нову матеріальність», взаємодію й неподільність human і non-human акторів у культурно-медіальних ансамблях. Питання про те, онтологічні переваги культури або ж техніки переважно синтезовані в цьому концепті, сьогодні енергійно дебатується, залучаючи пост-гуманістичні, нон-дискурсивні, техноцентричні, але й також і антропологічні, інтерпретативні аргументи. Підкреслюється доречність уваги до культурних технік і медіатизації емерджентних станів у дослідженнях культурної партіципації громадян, артикулюючи соціальні й політичні ефекти, що їм супутні.

Ключові слова: культурні техніки; медіа-технології; німецька медіа-теорія; «матеріалістичний поворот»; культурна партіципація; медіатизація емерджентних станів

В статье обсуждается концепт «культурные техники», который в последние десятилетия все больше вписывается в различные подходы к культурному анализу, инспирированные разработкой современной немецкой теории медиа («Киттлер и после Киттлера»), где фокус перемещается на технологическое измерение культуры и медиа, «новую материальность», взаимодействие и нераздельность human и non-human акторов в культурно-медиаальных ансамблях. Вопрос о том, онтологические преимущества культуры или же техники преимущественно синтезированы в этом концепте, сегодня энергично дебатировается, привлекая пост-гуманистические, нон-дискурсивные, техноцентрические, но также и антропологические, интерпретативные аргументы. Подчеркивается уместность внимания к культурным техникам и медиатизации эмерджентных состояний в исследованиях культурной партиципации граждан, артикулируя социальные и политические эффекты, им сопутствующие.

Ключевые слова: культурные техники; медиа-технологии; немецкая медиа-теория; «материалистический поворот»; культурная партиципация; медиатизация эмерджентных состояний

The article discusses the concept of «cultural techniques», which in recent decades increasingly fits into various approaches to cultural analysis, inspired by the development of modern German media theory (“Kittler and after Kittler”), where the focus shifts to the technological dimension of culture and media, «a new materiality», the interaction and inseparability of human and non-human actors in cultural-medial ensembles. The question of whether the ontological advantages of culture or technology are predominantly synthesized in this concept is today vigorously debated, drawing on post-humanistic, non-discursive, technocentric, but also anthropological, interpretative arguments. The relevance of attention to cultural techniques and the mediation of emergent states in studies of cultural citizenship participation is emphasized, articulating the social and

political effects accompanying them.

Keywords: cultural techniques; media technologies; German media theory; «materialistic turn»; cultural participation; meditation of emergent states

Концептуальные допущения

Дискурс о культурной партиципации, участии в культуре индивидов, групп и институций многомерен, способен увлекать к теоретическим горизонтам и концентрироваться на вполне конкретных артефактах и практиках. По-видимому, для внятности и акцентуации рассуждений требуются некоторые концептуальные допущения, начиная с определения ситуации, в которой пребывает сегодня украинское общество. Его состояние, следуя социальной аналитике Славоя Жижека и недавней теоретической дискуссии по этому поводу [1; 2], приемлемо именовать состоянием «*emergency*», которое характеризуется системной турбулентностью, в том числе и нарушением культурных порядков, существовавших прежде [3]. В сложившихся обстоятельствах такое состояние социума приобретает черты перманентности, транслируя культуру «*emergency*», текущее восприятие пространственно-временных, т.е. онтологических координат совместного существования, на способ жизни людей, их интуиции, ценностные обоснования, смысловые оправдания и практики.

Второе допущение касается уместности рассматривать «*культурную партиципацию*» в контексте понимания культуры как *генерализованного измерения и специфической области* общественной жизни. В определенном смысле, этот двойственный характер культуры можно описать как ее парадокс, который все же методологически важнее сохранить, чем разрушить [4], что дает возможность более объемно смоделировать взаимосвязанность полей исследования, его фокусы и эпистемологическую устремленность. Показательным образом этот парадокс артикулируется в современных дискуссиях, различающих, вплоть до противопоставления, *культурсоциологию* с ее постулатом относительно автономии культуры, задающей собственную перспективу видения социумов (Д. Александер), и *социологию культуры*, имеющую устойчивую традицию анализировать культуру как гомологические проекции структурно-статусной стратификацией населения (П. Бурдьё). Эмпирические реалии, тем не менее, обнаруживают пространства и события, в истолковании которых обе эти перспективы пересекаются и взаимопроникают.

В случае понимания культуры специфической областью человеческого бытия *культурная партиципация* привычно сводится к показателям культурного потре-

бления и доступа различных категорий и групп к культурным благам. Общественная значимость такого подхода юридически закреплена международными институциями, трактующими право на участие в культурной жизни ключевым в системе прав человека, реализация которого способствует развитию критического мышления, повышению взаимопонимания и укреплению демократической гражданственности. Известная программа «Компендиум», например, предоставляет возможность сравнивать уровни культурной активности и культурного потребления в странах Европы. Такой подход отнюдь не препятствует полагать, что культура продуцирует мета-социальное измерение посредством интерпретации мира, «мир-артикуляции», опосредуя не только мировоззрение, но и философию экономического развития и технологий, политические идеологии, как, впрочем, и изобретательность повседневной жизни. Исследование ценностных систем людских сообществ, эволюции медиакультур, трансформации этических норм и эстетических канонов предоставляет аргументы для такого подхода к осмыслению и репрезентации участия граждан в культурных процессах.

Культурные смещения

Культурные поля, как известно, многочисленны и необозримы, как, впрочем, насыщены и фрагментарны для того, чтобы предоставить свои пространства всевозможным вложениям и причастностям: так было всегда. Отличительная повышенная эмерджентность культурного бытия местных участков, проистекающая по причине локальной возбужденности общества, испытывает одновременное воздействие и более впечатляющих, всеохватывающих культурных движений и смещений. Собственно, хаотичность и наवरстывающие ритмы культурных действий не воспринимаются сегодня в качестве исключительности текущего момента, поскольку изменчивость мультиплицированных культурных форм в последние десятилетия считается нормальным и имманентным состоянием. Подчеркивая это обстоятельство, исследователи топологических порядков современной культуры полагают, что «культура все более и более организуется в терминах ее способности к изменениям. Тенденции к инновациям, к инклюзии и эксклюзии, к выразительности возникают в культуре как поле связности, то есть как упорядоченное

неразрывностью, но не как структура, основанная на сущностных свойствах, таких как архетипы, ценности и нормы, или региональная локация». [5, р. 5].

Эти полемические, но, несомненно, набирающие влияние подходы, нон-дискурсивные теории настойчиво уводят исследования за пределы текста, который подразумевает нескончаемую интерпретацию в поисках значений и смыслов, (чем культура виделась долгое время, «возможно, слишком долгое» [6, р. 20]), излишне уверенно указывая путь от вещей к символам, от процессинга к толкованию. В последние десятилетия фокус перемещается на технологическое измерение культуры и медиа, «новую материальность», взаимодействие и нераздельность human и non-human акторов в культурно-медиаальных ансамблях. То есть, на размышления о природе реальности вне зависимости исключительно от мышления и человеческого. В контексте ли раскрытия «безмолвных процессов знания» посредством демонстрации обработки объектов и использования инструментов (Латур), постижения смыслов, минуя герменевтические операции (Губрехт) или трансформируя «лингвистический поворот» в «медиа поворот», аргументирующий, что медиа не только осуществляют коммуникацию, но и производят то, что они коммуницируют (Киттлер) [7]. Как, впрочем, и упреков дискурсивным теориям в недооценке эпистемологической власти имиджей, эстетический статус которых, преодолев иллюстративное происхождение, становится неотъемлемым элементом формирования научного знания, превращая невидимые процессы и теоретические объекты в чувственно доступные и очевидные.

Концепт культуры приобретает новые контуры, суммируют Сибилла Крёмер и Хорст Бредекамп. «Культура больше не дело монолитной неподвижности, застывшей в трудах, документах или памятниках, но перетекает в наши ежедневные практики с объектами, символами, инструментами и машинами. Право исключительности, которое язык вытребовал для себя, (относительно представления культуры), более не бесспорно. Именно во взаимодействии языка, изображения, письма и машин – во взаимности символического и технического, дискурсивного и иконического – культуры появляются и воспроизводятся». [6, р. 24]. В обыденных представлениях о культуре пересмотр утвердившихся взглядов на текстуальные культурные основания весьма выразителен. По данным EUROSTAT, в 2007 г. четверть европейцев ассоциировали культуру с «литературой,

поэзией, драматургией и авторами» (24%), в то время как около 40% – с «исполнительским и визуальным искусством» [8, р. 147].

Культурные техники

Интерес к технологическому аспекту культуры в общем потоке «нового материалистического» или «спекулятивного» поворота, сколь бы перформативной и риторической презентацией он ни воспринимался, вызывая реакцию все же повременить с категоричностью относительно радикального пересмотра взглядов на культурное и медиа бытие, определенно возбуждает эпистемологическую интригу. Потому как направляет внимание к *культурным техникам*, которыми осуществлялась культура и которыми она осуществляется сегодня, что бесспорно корреспондирует с представлениями о культурной партиципации и способами ее исполнения. Вопрос, тем не менее, преодолевает столь явные прагматические рамки, вторгаясь в сферы институционализированной относительно недавно медиа-археологии, где культурным техникам отводится весьма неординарная роль. Кредо такого видения, по меньшей мере, отстаиваемое в работах Вольфганга Эрнста, заключается в том, что культуру стоит прочесть как функцию медиа истории, которая должна быть написана именно как история культурных техник [9, р. 133]. Здесь нет притязаний на макро-культурный охват, но скорее, на анализ уровня микро-технической оперативности, разработанной детально для конкретных исторических технологий [9, р. 135], будь то лаборатория, корабль, пишущая машинка или компьютер. Несомненно, такая интенция инспирирована Хайдеггеровским онтико-онтологическим различием, спроецированным на культурные техники, исследование которых обеспечивают, казалось бы, «фланговый маневр», относя задачу помыслить Бытие к процессам и операциям с битами и кусочками сущего [10, р. 10].

Культурные техники удерживаются в пространстве контингентного, случайного, обладая особой логикой движения и специфической темпоральностью. Они не поддаются описанию привычным историческим нарративом, который аранжируется как семантическое пространство. Возрастающая технологизация медиа очевиднее всего предоставляет основания для понимания медиа-систем элементарными субсемантическими процедурами, темпоральность которых не совпадает и не улавливается человеческим восприятием. В то же время, благодаря способностям хранения и трансмиссии культурных артефактов, они осуществляют культурную мнемонику и наполняют культурную память.

Культурные техники (Kulturtechniken) – многослойный концепт, который часто вписывают в совершенно специфические подходы, и центрация на нем в последнее время инициирована разработкой немецкой теории медиа, отсылающей к трудам Фридриха Киттлера. Дебаты по поводу того, онтологические преимущества культуры или же техники преимущественно синтезированы в этом концепте, достаточно энергичны, привлекая пост-гуманистические, техноцентрические, но также и антропологические, интерпретативные аргументы [10].

Надо, видимо, быть полностью погруженным в немецкую интеллектуальную традицию медиа-исследований, чтобы соотнести интроспективные ее концепты с похожими аналитическими единицами, измеряющими и описывающими культурные, прежде всего, медиа-технологии в англо-американском и французском культурном теоретизировании и кросс-дисциплинарных подходах. «Не есть ли культурные техники подобием культурных практик?» – задается скорее открытым вопросом Джусси Парикка, высказывая версию, которая для социологической ассоциации уже наготове: первые, кажется, близки ко вторым в том случае, если эти культурные практики обогащены математикой и использованием технических и научных импликаций, а также тщательным специфицированием материальности [11, р. 149-151]. Разумеется, читатели Бурдые хорошо усвоили, что габитус есть матрицей для восприятия, оценки и действия. Но дело больше в самих медиа-технологиях, которые обуславливают нашу культурную реальность. Их следует относить «к онтологическим и эстетическим операциям, что обрабатывают различия (и стирание различий), которые являются базовыми для производства смыслов в любой специфической культуре» [12, р. 14]. Причем различия «материальные» (какими, если речь идет о письме, есть, например, бумага, типографические детали, техники инскрипций, а для компьютерной культуры – математика и программирование), которые не сводимы в сигнифицирующие цепочки и репрезентации, сохраняя свою буквальность. Чем вскрывается историческая онтология, в артикуляции Бернарда Зигерта, которая, тем не менее, не основана на том, что воплощается в историю идей, но скорее на автономных медиа операциях как условиях возможности для артефактов, знания, производства политических, эстетических или религиозных актантов [12, р. 15].

Между тем, дискурс о культурных техниках обнаруживает, что не существует до-

кумента культуры, который в то же время не был бы документом техники [10, р. 6], и они предписывают нам встраиваться в их форматы, вплоть до алгоритмизации присутствия в интернете собственной идентичности, что определяет культурную компетентность и культурную партиципацию. Помимо «элементарных» культурных техник, таких, как письмо, чтение или счет, для полноценного пребывания в культуре сегодня не обойтись без культивируемой в массовом масштабе компьютерной и медиаграмотности. Независимо от того, будем ли мы трактовать медиа как механизмы оповещения, коммуникации и трансляции смыслов или же как рефлексию техники и технологии о самих себе, технологическая оснащенность индивида оказывается решающим в культурном действии. Речь не идет исключительно о медиа-специфических ментальных и концептуальных умениях, изоциренном знании и навыке присоединяться к мировым сетям или безошибочно различать намеренные и ненамеренные сообщения, вымышленные или документальные сюжеты. Что немаловажно само по себе. Но, скажем, и о владении «техниками тела», как их понимал еще Марсель Мосс, рассказывая о стиле прогулки, манере ходить в разных странах, привитых кинематографом, которые совмещают биологические и кинетические реакции с культурными ожиданиями, что также указывает на перманентно изменяющуюся зону, где эта совмещенная конфигурация присутствует. [13, р. 242-263; 10, р. 6]. Похожим образом, управление смартфоном, съемка, selfie в экстремальных ситуациях требует особых «техник тела», связывающих воедино культурный продукт, источающий смыслы, техническое устройство с непостижимой природой, выбрасывающее на поверхность лишь перечень операций, и телесные усилия. Не говоря уже о медиа-тренинге нашей сенсорности в визуальном, акустическом, тактильном проявлении, или медиа-прививке мыслить нетрадиционно рациональным образом. «Технологии, подчеркивает Парика, обрабатывают наши чувства, и наши способности восприятия и ощущения контекстуализируются различными способами модуляции нас самих. Медиа суть не столько коммуникация, сколько психофизиологическая модуляция того что и как мы есть. Наши тела фабрикуются посредством медиа» [14].

Расширение социального и политического

Рекуррентно воспроизводя достижения культурных освоений посредством чувств и наружной операционализации мыслительных

процессов, все более доступные культурные техники и медиа-технологии придают им дистрибутивный характер, превращая в коллективный феномен, который конституируется непосредственными контактами людей с вещами, символическими и техническими артефактами [6]. Чем, помимо напоминания об их «агрикультурной», «культуривационной» родословной, продуцируются условия для заметных социальных и культурных эффектов. Хорошо известна, как показали воодушевленные Фуко исследования *governmentality*, методология двигаться от анализа текстуальности к институтам и процедурам управления. Вероятно, подобное движение возможно и в случае культурных техник, сконцентрированных на материальном, на технологизированном знании «как», скорее чем «что», без чего социологическое воображение останется ущемленным. Особенно, если речь идет о пребывании людей и институтов, объединенных общим пространством, в состоянии «*emergensu*», когда уверенно выполненными действиями могут перехватываться переживания и ожидания, возникающие в атмосфере неопределенности.

Имеется и ряд весомых обстоятельств, с очевидностью обнажившихся в самое последнее время, что повышают неотложность и заинтересованность рефлексий относительно медіатизации эмерджентных общественных состояний. Одиозные случаи слежения и регистрации закрытых сетевых данных, взломы компьютерных программ и выбрасывание в публичность казалось бы профессионально защищенной информации, хакерские атаки различного рода, с различными целями и в различных масштабах побуждают пристальнее рассматривать перспективы дигитальной культуры. В том числе ее значительные возможности и ресурсы генерировать контролируемые общества «программирующих» и «программируемых» (Флюссер). Помимо того, что это актуализирует концептуальные и вполне прагматические инсайты относительно распространяемых ныне культурных техник и медиа-технологий, возбуждающей остается проблема: как соотносятся между собой задачи индустрии безопасности и культурной политики. Или подразумевая более генерализованную политико-культурную формулу: насколько конгруэнтными могут быть идеи безопасности и свободы слова.

Проблема не возникла случайно, поскольку в основании медиа-технологических систем, как констатируют исследователи, лежит не только рациональный порядок, но и системные сбои: «эстетика сбоя является клю-

чевой частью цифрового и пост-цифрового состояния» [14]. В украинском обществе, в контексте этой общей проблемы и в условиях экзогенной и эндогенной небезопасности границы политически целесообразного в зоне культуры и информации существенно раздвигаются, повышая ее институциональный контроль. Тем не менее, вопрос о пороге приемлемого в информационном регулировании не находит единственно правильного решения, приводит к сдерживанию культурной компетентности, противоречиво воздействует на процессы трансмиссии национального, консолидированности политической нации.

В то же время, с подключением новейших медиа и массовом освоении компьютерных и мобильных технологий, новых культурных техник коммуникации происходят изменения в публичной сфере, которая модифицируется структурно и сущностно, вовлекая в свою орбиту дифференцированные аудитории. Именно таков ее современный вариант, где определяющая роль принадлежит телесному взаимодействию людей с гаджетами онлайн коммуникации, молниеносно связывающих информационные сети в разных направлениях [15]. События Майдана очевидно это продемонстрировали, должно быть впервые в Украине предоставив опыт столь масштабной добровольной мобилизации, основанной на *медийных инверсиях публичного и частного*, но также человеческого и технического. Т.е., подобные смещения в социальной онтологии не в последнюю очередь обусловлены медиа-зависимыми онтическими операциями, которые в ходе технико-материальной деконструкции видятся процессорами особого *медиального* пространства, не принадлежащего ни воспринимающему субъекту, ни воспринимаемому объекту [10, р. 12-14]. Антропологическая аналогия, не раз упоминаемая в этой связи и взятая из прекрасного эссе Зиммеля «Мост и дверь», описывается Бернадом Зигертом как операциональный порог, который создает различия между «внутри» и «снаружи», находясь между этими двумя территориями в качестве утаиваемого третьего, не раскрывающего, из каких технических операций оно возникает. [16]. У Зиммеля, между тем, буквальная и символическая воплощенность двери попадает в контекст рассуждений о человеке как о существе соединяющем и разъединяющем, существе ограниченном, но не имеющем пределов, выйти за которые к свободе и позволяет движение этого посредника [17, с. 149-150].

И дискурсивные, и недискурсивные, антропоцентрические и техноцентрические концептуализации медиа в их расширенном зна-

чений обладают впечатляющими аргументами и привлекательными метафорами, которые требуют соотнесенности, совмещенности и избирательности, осмысливая механизмы конституирования и воспроизводства состояния «*emergency*», его медиатизации. Экономические

регуляторы и мониторинговые инструменты, тексты и культурные практики продуцируют особые топологии и темпоральности, предполагая различные логики их постижения и управления, которые наследуются из классической социологии и вырабатываются сегодня.

Литература

1. k S. A permanent economic emergency / Žižek S. // *New Left Review*. – 2010. – Vol. 64. – July-August. – P. 85-95.
2. Adey P. Introduction: Governing Emergencies: Beyond Exceptionality / Adey P., Anderson B., Graham S. // *Theory, Culture & Society*, 2015. – Vol. 32(2). – P. 3-17.
3. Костенко Н. В состоянии «emergency»: культурные эффекты / Наталья Костенко // *Социология: теория, методы, маркетинг* – 2016. – № 4. – С. 102–118.
4. Arnason J. The Cultural Turn and the Civilizational Approach / Arnason J. // *European Journal of Social Theory*, 2010. – Vol. 13. – P. 67-82.
5. Lury C. Introduction: The Becoming Topological of Culture / Lury C., Parisi L., Terranova T. // *Theory, Culture & Society*, 2012. – Vol. 29. – P. 3-35.
6. Krämer S., Bredekamp H. Culture, Technology, Cultural Techniques – Moving Beyond Text / Krämer S., Bredekamp H. // *Theory, Culture & Society*, 2013. – Vol. 30. – P.20-29.
7. Костенко Н. Настичь реальное, когда медиа повсюду: онтологический интерес в культурных исследованиях и теории медиа / Наталья Костенко // *Социология: теория, методы, маркетинг* – 2010. – № 1. – С. 3–15.
8. Cultural Statistics. EUROSTAT. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011.
9. Ernst W. From Media History to Zeitkritik / Ernst W. // *Theory, Culture & Society*, 2013. – Vol. 30. – P. 132-146.
10. Winthrop-Young G. Cultural Techniques: Preliminary Remarks / Winthrop-Young G. // *Theory, Culture & Society*, 2013. – Vol. 30. – P.3-19.
11. Parikka J. Afterword: Cultural Techniques and Media Studies / Parikka J. // *Theory, Culture & Society*, 2013. – Vol. 30. – P. 147-159.
12. Siegert B. The map is the territory / Siegert B. // *Radical Philosophy*, 2011, 169 (September/ October). P. 13-16.
13. Мосс М. Техники тела / Мосс М. // *Общества, обмен, личность*. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1996. – С. – 242-263.
14. Парикка Д. Media Archeology: расширение политического / Парикка Д. // *Pop-philosophy*, 2015, 8 сентября. Доступно на: <http://pop-philosophy.net/media-archeology-rasshirenie-politicheskogo/>
15. Butler J. Bodies in Alliance and the Politics of the Street / Butler J. – Lecture held in Venice, 7 September 2011, in the framework of the series The State of Things, organized by the Office for Contemporary Art Norway (OCA). – 2011, <http://www/eipcp.net/transversal/2011/butler/en>
16. Siegert B. Doors: On the materiality of the symbolic / Siegert B. // *Grey Room*. – 2012. – Vol. 42. – P. 6-23.
17. Зиммель Г. Мост и дверь / Георг Зиммель // *Социология власти*. – 2013. – №3. – С. 149-150.

УДК 330.34; 316.44

Андрій Гриценко*доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту економіки та прогнозування НАН України***Andriy Hrytsenko***Doctor of Economics, Full Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Deputy Director of Institute for Economics and Forecasting NAS of Ukraine*

РЕКОНСТРУКТИВНИЙ РОЗВИТОК: ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТУ РІВНОСТІ ТА НЕРІВНОСТІ

У статті показано, що глибинним чинником зростання соціально-економічної нерівності є закономірності накопичення капіталу, які зумовлюють відносне збільшення тієї його частини, яка втілена у засобах виробництва, технологіях, об'єктивованих знаннях, інституційних та інших умовах виробництва. Цьому сприяє ряд факторів, найважливішими із яких є фінансизація, поєднана з глобалізацією, і формування інформаційно-мережевої економіки, що зумовлює посилення нерівномірності економічного зростання і створює механізми привласнення транснаціональними корпораціями додаткової вартості незалежно від того, в якій частині фінансово-економічного простору вона створювалася. Подолання конфлікту рівності і нерівності можливо на шляху реконструктивного розвитку, який полягає у перебудові несучих конструкцій економіки та докорінній зміні її структури на основі переважання якісних змін над кількісними, що зумовлює зміну критерію розвитку і його можливість як при економічному зростанні, так і при нульових (та навіть від'ємних) темпах зростання економіки. Особливості української економіки, пов'язані з інверсійним типом ринкової трансформації, зумовлюють необхідність першочергового вирішення базових проблем життєдіяльності людей.

Ключові слова: суперечності рівності та нерівності, накопичення капіталу, справедливість, інверсійний тип ринкової трансформації, реконструктивний розвиток.

В статье показано, что глубинной причиной роста социально-экономического неравенства являются закономерности накопления капитала, которые обуславливают относительное увеличение той его части, которая воплощена в средствах производства, технологиях, объективированных знаниях, институциональных и других условиях производства. Этому способствует ряд факторов, самым значимым из которых является финансизация, соединенная с глобализацией, и формирование информационно-сетевой экономики, что обуславливает усиление неравномерности экономического роста и создает механизмы присвоения транснациональными корпорациями прибавочной стоимости независимо от того, в какой части финансово-экономического пространства она создавалась. Преодоление конфликта равенства и неравенства возможно на пути реконструктивного развития, которое заключается в перестройке несущих конструкций экономики и коренном изменении ее структуры на основе преобладания качественных изменений над количественными, что обуславливает изменение критерия развития и его возможность как при экономическом росте, так и при нулевых (и даже отрицательных) темпах роста экономики. Особенности украинской экономики, связанные с инверсионным типом рыночной трансформации, обуславливают необходимость первоочередного решения базовых проблем жизнедеятельности людей.

Ключевые слова: противоречия равенства и неравенства, накопление капитала, справедливость, инверсионный тип рыночной трансформации, реконструктивное развитие.

The article shows that the underlying factor of growing socioeconomic inequality is the regularities of capital accumulation, stipulating relative increase of the part of capital, embodied in means of production, technologies, objectified

knowledge, institutional and other conditions of production. This is supported by a number of factors, the most important of which are financialisation, combined with globalization, and the formation of an information and network economy, which causes an increase in irregularity of economic growth and creates mechanisms for the appropriation by transnational corporations of surplus-value, regardless of which part of the financial and economic space it was created. The overcoming of the conflict between equality and inequality is possible on the way of reconstructive development, which consists in rebuilding the supporting structures of the economy and radically changing its structure on the basis of the predominance of qualitative changes over quantitative, which causes the change of the criterion of development and makes the development possible both under economic growth and under zero (and even negative) economic growth rates. The peculiarities of the Ukrainian economy, related to the inversion type of market transformation, make solving the basic problems of people's livelihood the top priority.

Keywords: contradictions of equality and inequality, capital accumulation, fairness, inversion type of market transformation, reconstructive development.

Сучасний світ характеризується зростанням нерівності у самому широкому сенсі: у розвитку країн, між власниками капіталу і найманими робітниками, між різними соціальними групами населення, між елітами і переважною більшістю населення, у доступі до різноманітних ресурсів, у реальних можливостях реалізації здібностей тощо. Зараз, за даними експертів, 8 найбагатших людей світу мають такий статок, як 3,6 млрд. осіб, а у володінні 1% найбагатших людей перебуває близько 50% усього світового майна, тоді як на бідне населення Землі припадає лише 0,16% власності у світі [1]. Ця нерівність має базовий характер і визначає всі інші прояви нерівностей, які посилюються сучасними кризовими явищами [2, с. 45-54]. Різноманітні прояви нерівностей активно досліджуються в сучасній філософській, економічній і соціологічній літературі. Значне місце в цих дослідженнях належить проблемі зв'язку нерівності з економічним зростанням. Виявлено як негативний [3, с. 600-621], так і позитивний [4, с. 869-887] вплив нерівності на зростання. Показано також залежність впливу нерівності на зростання від рівня розвитку країни [5, с. 5-32; 6, с. 293-321] та від інших факторів [7, с. 273-296], проаналізовано зв'язок розподілу багатства з політичною конфліктністю [8, с. 30-60], розкрито особливості нерівності в Україні [9]. Але залишаються недостатньо з'ясованими основна логіко-історична лінія розвитку суперечності рівність-нерівність і базові форми її руху і розв'язання.

Основною метою статті є розкриття реконструктивного розвитку як основоположної форми руху і розв'язання суперечності рівності-нерівності, що утворює підґрунтя забезпечення справедливості.

Вирішити таке завдання можливо лише на основі застосування логіко-історичної методології, яка передбачає 1) врахування попередньої логіки і траєкторії розвитку, що суттєво впливає не тільки на нинішній стан

об'єкта, а й на перспективи його подальшого руху; 2) оцінку нинішнього стану об'єкта дослідження; 3) визначення напрямів його розвитку в актуальному співвідношенні з загальносвітовими тенденціями. Під конфліктом рівності і нерівності в даному дослідженні розуміється вся система суперечностей соціально-економічних відносин, пов'язаних з диференціацією різних характеристик станів суб'єктів і не розв'язаних в адекватних (неконфліктних) формах.

Глибинна причина зростання нерівності закладена в дії об'єктивних закономірностей економічного розвитку. Головними серед них є закономірності накопичення капіталу, суть якого полягає у перетворенні різних чинників виробництва у капітал, тобто у носіїв вартості, здатної створювати додаткову вартість у різних формах: прибутку, процентного доходу, ренти тощо. Це визначення охоплює як процес відтворення капіталу. Різниця полягає в тому, що первісне накопичення перетворює в капітал ті чинники, які до цього в процес капіталістичного виробництва не входили, а накопичення в процесі відтворення перетворює додаткову вартість, створену в процесі капіталістичного виробництва, в новий капітал. Це є процес капіталізації додаткової вартості.

У процесі накопичення капіталу внаслідок техніко-технологічного, організаційно-інституційного і знанневого прогресу збільшується та частина капіталу, яка втілена у засобах виробництва, в технологіях, об'єктивованих знаннях, інституційних та інших умовах виробництва (капітал-засіб), і відносно зменшується та частина капіталу, яка йде на відтворення суб'єкта трудового процесу (капітал-суб'єкт). Оскільки вартість капіталу-засобу належить капіталістам, а вартість капіталу-суб'єкту привласнюється найманими робітниками, то збільшується розрив між доходами і статками капіталістів і найманих робітників. Крім того, процес накопичення капіталу в кожному новому циклі від-

творення залучає відносно меншу частку працівників, що є чинником зростання безробіття, яке, зі свого боку, чинить негативний вплив на рівень доходів найманих працівників.

Це є основоположною суперечністю, яка визначає закономірний характер зростання нерівності в довгостроковому періоді, але на неї впливає низка чинників, які посилюють або послаблюють цю тенденцію. Одним із найбільш впливових сучасних чинників є фінансизація економіки. Вона полягає у перетворенні фінансів із ланки опосередкування реальних економічних процесів у їхню основу, подібно тому, як грошовий обіг із засобу опосередкування обміну товарів у простому товарному виробництві (товар-гроші-товар) згодом перетворився в основу капіталістичного виробництва (гроші-товар-додаткові гроші). Це дало підстави стверджувати, що «сучасна економіка – це насамперед фінансова ринкова економіка» [10, с. 17]. Попередньою умовою цього процесу є відрив фінансового капіталу від реальної економіки і його масштабне зростання. Якщо у 1980 р. світові фінансові активи перевищували реальний ВВП у 1,2 рази, то зараз вартість усіх фінансових паперів перевищує реальний ВВП більше ніж у 10 разів [11, с. 117].

Іншим впливовим чинником зростання нерівності є глобалізація, яка долає просторово-часову роз'єднаність елементів і процесів виробництва та споживання і, таким чином, дає можливість концентрації ресурсів в одних частинах економічного простору за рахунок інших. Поєднання фінансизації і глобалізації створює синергетичний ефект у зростанні нерівності шляхом привласнення додаткової вартості суверенними власниками, які на відміну від формальних здійснюють функцію цілепокладання і приймають стратегічні рішення. Так, власник фірми з продажу автомобілів певної марки є формальним, а не суверенним власником у своєму бізнесі, бо він залежить від власників, які поставляють автомобілі і якими здебільшого є транснаціональні корпорації. Правда, він є суверенним власником в тому відношенні, що може змінити сферу вкладення свого капіталу, вийти з бізнесу тощо, але це вже інші відношення порівняно з тими, в яких він виступає як власник фірми з продажу автомобілів. Глобалізовані фінансові механізми дають змогу транснаціональним компаніям привласнювати додаткову вартість незалежно від того, в якій частині фінансово-економічного простору вона створювалася. Це посилює дію закону накопичення капіталу і надає йому глобальної форми.

Іншим важливим чинником, який забезпечує накопичення капіталу, є закон вартості робочої сили. Вартість робочої сили визначається вартістю засобів, необхідних для її нормального відтворення з урахуванням істо-

ричних, культурних, інституційних та інших факторів. Заробітна плата найманих робітників не може суттєво перевищувати вартість робочої сили. Інакше її власник перестане бути найманим робітником, а стане рантьє, капіталістом і т. ін. (зрозуміло, що це неможливо, бо підривається сама основа капіталістичного виробництва). Наприклад, якщо б робітник у місяць отримував річну зарплату (в 12 разів більше), то він би втратив стимул до щоденної праці. Саме цими обставинами пояснюється феномен заморожування реальної заробітної плати в США. В «славне тридцятиліття» [12] в США було сформовано середній клас, доходи якого відповідали реальній вартості робочої сили. Подальше зростання реальної зарплати означало б її відхилення від вартості робочої сили в бік перебільшення і знижувало б потенції капіталу. Тому механізми конкуренції утримують реальну заробітну плату на рівні вартості робочої сили, яка сформувалась у США до середини 70-х років ХХ століття. З 1980-років, незважаючи на зростання продуктивності праці, реальна заробітна плата в США мало змінювалася або майже не змінювалася [13, с. 60-61].

Суттєве значення у зростанні нерівності має також формування інформаційно-мережевої економіки, яка функціонує на принципово інших засадах порівняно з індустріально-ринковою і зумовлює нерівномірність і стрибкоподібний характер розвитку окремих складових економіки, а, значить, і зростання доходів. Усі ці чинники надають динамізм соціально-економічним процесам, створюють додаткову соціальну напругу і актуалізують проблему справедливості. Оскільки зростання нерівності сприймається як несправедливе, то критерієм відновлення справедливості стає вимога подолання надмірної нерівності. У зв'язку з цим набуває принципового значення проблема міри рівності і нерівності у критеріях справедливості.

Суперечність між рівністю і нерівністю має сутнісний, закономірний характер, вона притаманна самому процесу соціально-економічного розвитку. Сутнісні суперечності завжди рухаються і розв'язуються формуванням ланок, які поєднують протилежності і опосередковують їхній рух. Наприклад, суперечність між вартістю і споживчою вартістю товару розв'язується шляхом виникнення грошей, що втілюють у собі обособлення однієї з протилежностей – вартості, яка внаслідок цього протистоїть товару як втіленню споживчої вартості і опосередковує рух товарів. Суперечність між чоловіком і жінкою розв'язується через шлюб і дітонародження, що опосередковує рух поколінь.

Найбільш важливими формами руху і розв'язання суперечностей накопичення ка-

підгалузі, яке закономірно продукує нерівність, є політика економічного зростання, зайнятості, доходів, оподаткування, соціального забезпечення та страхування, які тісно пов'язані між собою. Політика зростання дає можливість збільшувати масу капіталу і таким чином компенсувати зменшення частки капіталу-суб'єкту. А політика зайнятості ставить завданням створення робочих місць. Взаємозалежність цих політик носить складний характер. Так, політика економічного зростання за умов незмінної суб'єктно-засобової будови капіталу означає разом з тим створення нових робочих місць, а забезпечення зростання шляхом реконструкції за умов збільшення показника суб'єктно-засобової будови капіталу в короткостроковому періоді призводить до скорочення робочих місць і зростання безробіття. З іншого боку, політика зайнятості може вести до економічного зростання, а може стримувати його, якщо зайнятість не носить продуктивний характер. Політика оподаткування у поєднанні з різними складовими соціальної політики дає можливість перерозподілу доходів і зниження загального рівня соціально-економічної нерівності.

Названі форми руху і розв'язання суперечностей накопичення капіталу і пов'язаного з ним зростання нерівності мають основоположний характер, який зумовлює дію багатоманітних похідних процесів, чинників і форм. Так, профспілки, тред-юніонізм, трипартизм, концепції людських відносин, благодійність, страйки, еміграційно-іміграційні процеси є так чи інакше формами розв'язання суперечностей накопичення капіталу і послаблення соціально-економічної нерівності. Безпосередньо вони можуть бути націлені на вирішення інших проблем, але самі ці проблеми є лише формою прояву основоположної суперечності накопичення капіталу і залежної від неї нерівності.

Якщо суперечність знаходить адекватні форми руху і розв'язання, то вона не загострюється. Якщо ж таких форм не знайдено, то загострення суперечностей породжує соціальні конфлікти, які порушують нормальний рух соціально-економічних процесів. В цьому сенсі сам конфлікт є однією із форм пошуку способів розв'язання гострих суперечностей. Таким чином, конфлікт між рівністю і нерівністю має об'єктивне підґрунтя в суперечності накопичення капіталу, яка розгалужується у цілу систему похідних суперечностей і проявляється в соціальній сфері як вимога справедливості.

Все це повною мірою відноситься до України, але тут ситуація ускладнюється цілою низкою обставин, пов'язаних з тим, що первісне накопичення капіталу відбувалося не за класичним, а за інверсійним типом, в

якому змінено природний порядок розвитку ринкових відносин. За класичних умов розвиток капіталу в промисловості, яка є його власною технічною основою, відбувався поступово в якості укладу, що розширювався, охоплюючи все більший економічний простір і створюючи для себе власні умови функціонування, власний ринок, власну інфраструктуру і т. ін. Перехід здійснювався від дрібної власності до більшої, від вільної конкуренції до виникнення різноманітних ринкових структур, від вільного ціноутворення до включення механізмів державного регулювання.

У ринковій трансформації інверсійного типу перехід здійснювався у протилежному напрямку: від загальнодержавної власності до формування основ приватного підприємництва, від державної монополії до розвитку конкурентних засад, від планового до вільного ціноутворення. Зрозуміло, що і зміст трансформаційних процесів порівняно з класичним типом був іншим. Україна до початку процесу первісного накопичення капіталу була вже достатньо розвиненою індустріальною країною. Тому процес появи і накопичення приватного капіталу здійснювався не в реальному економічному відтворювальному процесі, який разом з тим формує ефективного власника, а шляхом розподілу і перерозподілу вже існуючих об'єктів власності.

Двома основними формами первісного накопичення капіталу в Україні стали приватизація та інфляція. Перша створила формальну можливість приватного збагачення, друга відкрила канали імпліцитного перерозподілу статків, а разом вони звільнили одних від «зайвої» для найманих працівників власності і дали можливість іншим сконцентрувати у своїх руках значну частину суспільного багатства.

Такий процес формування приватної власності виводить на авансцену зовсім іншу інституційну постать власника, який націлений не на створення нової вартості в реальному процесі виробництва, а на примноження багатства шляхом фінансових механізмів його перерозподілу. Саме тому виявилось, що приватизовані в Україні підприємства не стали більш ефективними порівняно з державними (відповідні дослідження було проведено в Інституті економіки та прогнозування НАН України), а самі власники схильні до «демонстративного» споживання, описаного Т. Вебленом в його «The Theory of Leisure Class: An Economic Study of Institutions» [14]. Були роки, коли Україна займала перші місця з імпорту дорогих автомобілів, залишаючись порівняно досить бідною країною. В Україні сформувався соціально-генетичний тип власника, який націлений на збагачення фінансово-розподільчими засобами, має в

цьому унікальний досвід, досяг на цій основі політичної влади, яка використовуються як засіб збагачення. Звичайно, не тільки такі власники сформувалися в Україні, але вони одержали майже монопольну економічну і політичну владу і не можуть відмовитися від способів збагачення, які їм принесли багатство і владу.

Разом з тим, значна частина населення в результаті первісного накопичення капіталу в ринковій трансформації інверсійного типу не тільки не отримала якихось переваг, а навіть погіршила свій стан. А малий і середній бізнес потрапив у дуже складні умови виживання і розвитку. Це склало соціально-економічне підґрунтя для загострення суперечності рівності і нерівності, яка проявилась як конфлікт суспільства і влади, де влада стала втіленням непомірності збагачення, а суспільство втіленням вимог справедливості у доступі до суспільних ресурсів і розподілу створюваного продукту. Оскільки суспільство внаслідок слабого розвитку громадянських засад, інституційних форм забезпечення соціальних балансів не мало можливості відстоювати свої інтереси в неконфліктних формах, то суперечність проявилась в конфронтаційній формі двох Майданів, які, однак, не розв'язали суперечності, а поглибили її, а останній надав їй ще більш гостру конфліктну форму за рахунок активізації і негативного синергетичного ефекту взаємодії цілої низки суперечностей соціально-економічного, цивілізаційно-історичного, зовнішньополітичного, культурно-духовного, регіонально-унітарного, ментального і поведінкового характеру.

Таким чином, первісне накопичення капіталу в процесі ринкової трансформації інверсійного типу не переросло в накопичення капіталу на відтворювально-виробничій основі в масштабі всієї економіки (ВВП зараз нижче рівня 1990 р.), а призвело до значного соціального розшарування, загострення всіх соціально-економічних суперечностей і конфлікту між інституційно недостатньо організованим суспільством і владою. Суспільство не визнало результати ринкової трансформації, приватизації і накопичення капіталу легітимними, а влада не здатна запропонувати суспільству прийнятний компроміс. До тих пір, поки не буде знайдено спосіб легітимізації результатів первісного накопичення капіталу і приватизації, суспільство приречено на конфліктну форму взаємодії суспільства і влади.

Є ще ціла низка принципово важливих особливостей накопичення капіталу в Україні, які розширюють соціально-економічне підґрунтя конфлікту. Однією з таких особливостей є формування деструктивної основи економічного зростання. Країни, які здійснювали накопичення капіталу за кла-

сичним типом, спочатку формували внутрішній ринок, який був достатньо збалансованим, потім накопичення капіталу переростало внутрішній ринок і вимагало зовнішньої експансії. У такому випадку розвиток міжнародного поділу праці давав можливість виявити національні переваги і сприяв реалізації національного економічного потенціалу.

На відміну від цього, Україна в результаті поєднання інверсійного типу ринкової трансформації та глобалізаційних процесів пристосувалася на основі ринкових законів до різних фрагментів світової економіки як сировинного прирідку, не вирішивши попередньо завдань створення розвиненого і збалансованого внутрішнього ринку, внутрішнього попиту і пропозиції. Внаслідок цього внутрішній попит був штучно звуженим за рахунок нерозвиненості підприємств, що працюють на внутрішній ринок, і низьких доходів працюючого населення та штучно викривленим за рахунок непомірно високої частки «демонстративного» попиту невеликої частки багатих людей. Економічне зростання в такому випадку призводило до посилення структурних диспропорцій шляхом підвищення частки сировинних виробництв, орієнтованих на експорт. Саме по собі таке економічне зростання закономірно створює основи для глибоких криз, які стають неминучими, що і підтверджено реальними подіями в Україні.

Крім цього, така ситуація робить економіку занадто вразливою щодо зовнішнього попиту і підриває економічний суверенітет країни. Ця суперечність також має свої прояви у соціальній сфері: вона породжує конфлікт між експортоорієнтованою частиною економічної еліти і представниками національно орієнтованого капіталу, між лібералами, які виступають за необмежену вільну торгівлю, і захисниками внутрішнього ринку. Звичайно, така колізія не є специфічною тільки для України. Так, перемога Д. Трампа на виборах Президента США мала своїм підґрунтям саме невдоволення широких мас наслідками політики вільної торгівлі, яка вела до втрати робочих місць, руйнувала, за висловом Дж. Фокса, виробничий фундамент США та економічну захищеність американців [15]. Але в Україні внаслідок низького рівня її розвитку, високої частки малозабезпечених людей і надмірного розриву у статках, що є також конкретним свідченням нерівності, наслідки неадекватної економічної політики є більш тяжкими, а конфлікт – більш гострим.

Таким чином, головним чинником, що визначає конфлікт рівності та нерівності в Україні є суперечності, притаманні накопиченню капіталу в умовах інверсійного типу ринкової трансформації, поєднаної з глобалізаційними процесами. Ці базові суперечності

розгалужуються у цілу низку похідних суперечностей та протистоянь і створюють загальне конфліктне поле. Серед найбільш важливих форм локалізації сторін суперечності рівності та нерівності, що виявляються як актуальні і невідкладні проблеми – безробіття, низький рівень оплати праці, неадекватні механізми соціального страхування, пенсійного забезпечення, деградація сіл, диспропорції у просторовому розвитку регіонів, міст, соціальне розшарування, тіньова економіка, корупція, демографічні диспропорції тощо.

Кардинальним шляхом розв'язання суперечностей рівності та нерівності є пошук адекватних економічному стану України способів і форм накопичення капіталу шляхом переведу його з розподільчої сфери у сферу реального процесу розширеного відтворення з відповідними корекціями економічних і соціальних пропорцій на основі досягнення компромісу між громадянським суспільством, бізнесом і владою. Вирішити такі завдання можливо на основі формування реконструктивного типу розвитку.

Реконструкція – багатозначне поняття, яке широко застосовується в науці та практиці. Воно трактується як «корінна перебудова будь-чого, організація за абсолютно новими принципами», як «відтворення процесів, що відбувалися в минулому, на основі деякої моделі і передумов», як «відновлення первісного вигляду чогось», як «відтворення матеріальної і духовної культури тієї чи іншої історичної епохи і регіону» [16] і т. ін.

У цьому дослідженні поняття реконструкції буде трактуватися у поєднанні двох своїх значень: 1) докорінної перебудови і 2) відновлення власної ідентичності, самості та суб'єктності. Інакше кажучи, в даному контексті реконструкція економіки України означає не просто її корінну перебудову у відповідності до якогось проекту, а таку корінну перебудову, яка покликана реалізувати сутнісні особливості та переваги України (її самість) в усіх аспектах (географічному, геополітичному, природному, господарському, історичному, ментальному, поведінковому і та ін.) в тій мірі, в якій вони впливають на економічний розвиток.

Особливістю реконструктивного розвитку є переважання якісних змін над кількісними, що зумовлює зміну міри (критерію) розвитку. Внаслідок цього реконструктивний розвиток на основі якісної перебудови несучих конструкцій економіки та докорінної зміни її структури може бути досягнутий як при економічному зростанні, так і при нульових (та навіть при від'ємних) темпах зростання економіки. Якщо, наприклад, українська економіка здійснюватиме свою реконструкцію в такий спосіб, при якому скорочуватимуться

експортно-сировинні виробництва (зокрема, металургія, хімія та ін.), а розвиватимуться галузі, що працюють на внутрішній ринок (завдяки чому зростуть доходи і якість життя населення, зменшиться соціальна диференціація за доходами), то ми матимемо розвиток економіки навіть тоді, коли зростання внутрішнього ринку відбуватиметься темпами, які не перебивають втрат від скорочення експорту, і в цілому темпи зростання економіки знизяться або навіть будуть від'ємними.

Можна також навести приклад із заміною звичайних електричних ламп на енергозберігаючі, які споживають у 5 разів менше енергії та служать у 5–15 разів довше і, незважаючи на їхню вищу ціну, дають можливість якісніше задовольнити потреби у світлі при менших витратах [17]. Це означає, що якісніше задоволення потреб відбулося при зменшенні ВВП (у частині виробництва ламп). У такому випадку економічний розвиток відбувається при падінні ВВП. Це є прикладом реконструктивного розвитку.

Четверта індустриальна революція, яка розгортається сьогодні у світі, супроводжується саме якісними перетвореннями, що є характерною рисою реконструктивного розвитку. Відбувається «злиття технологій, яке розвиває, – як вважає К. Шваб, – звичні межі між матеріальним, цифровим і біологічним світами... Інженери, дизайнери, архітектори комбінують системи комп'ютерного проектування, адитивне виробництво, матеріалознавство і синтетичну біологію для проривів у відкритті симбіозу між мікроорганізмами, нашими тілами, споживаними нами речовинами і навіть нашими житлами!» [18].

Такий тип реконструктивного розвитку через деякий час стане актуальним для світової економіки. Але для України він став актуальним уже зараз. Сам зміст реконструктивного економічного розвитку включає в себе соціальну спрямованість змін. Якщо, наприклад, економіка кількісно не зростає, а відбуваються зміни в структурі економіки, то цей процес може бути схарактеризовано як розвиток тільки в тому випадку, коли більшою мірою задовольняються життєві потреби людей і суспільства в цілому. Це і означає, що реконструктивний розвиток по своїй суті є соціально спрямованим, націленим на забезпечення соціальної рівноваги і справедливості.

Такий підхід є базовим для визначення змісту справедливості та співвідношення рівності і нерівності у реконструктивному соціально-економічному розвитку. Справедливість існує тільки у відношенні індивіда до суспільства і суспільства до індивіда. Вона характеризує відповідність дій певним критеріям, правилам, нормам, які у суспільній свідомості втілюють справедли-

вість. Які дії, вчинки, розвиток подій є справедливими, а які ні? Якщо за декілька років незначна частка людей у процесі приватизації державної власності стала мільярдерами, а більшість населення майже нічого не отримала, то більшість громадян скаже, що це несправедливо. При тому мало хто зможе пояснити, а чому саме, які критерії віднесення до справедливого і несправедливого. Це сприймається на рівні почуття, підсвідомості, які, однак, базуються на суспільних інститутах. Почуття справедливості є однією із ментальних характеристик людських спільнот.

Оцінка справедливості означає застосування певного критерію, порівняння дій з цим критерієм, установлення тотожності, рівності йому. Тому першим критерієм справедливості є рівність. Але рівність є складним відношенням. Найбільш простою її складовою є абстрактна рівність як однакова кількість. Якщо діляться цукерки між дітьми, то справедливим буде вважатися розподіл порівну і несправедливим, якщо хтось одержить більше. Це зрівняльний розподіл. Більш складним є розподіл за критерієм основи. Наприклад, рівна плата за рівний трудовий внесок. Якщо хтось більше працює і більше отримує доходу, то це вважається справедливим. Але це вже не зрівняльний розподіл. З точки зору абстрактної рівності, цей розподіл є нерівним, адже люди отримують різну оплату. Але він є рівним за критерієм трудового внеску.

Рівність за критерієм основи має певні особливості. В основі «знімається» суперечність, яка виражає сутність явища. Тому критерій, по-перше, повинен відповідати сутності явища. Не можна вагу вимірювати амперами, а силу струму – тонами. Критерій є не що інше, як сама сутність, виокремлена із явища і застосована до нього в якості зовнішнього мірила. По-друге, критерій повинен бути таким, що розвивається разом з явищем. Не можна до студентів першого і п'ятого курсів застосовувати один і той же критерій знань. Поставити студенту п'ятого курсу відмінну оцінку за знання, якими він повинен володіти на першому курсі, – несправедливо. Тут не витримана вимога розвитку до критерію. Людину, яка тільки народилася, ми оцінюємо за довжиною і вагою (3,5 кілограма ваги і 50 см завдовжки – це добре). Інших, власне соціальних характеристик, вона ще не має. Але якщо запитати про цю ж людину у тридцятирічному віці і отримати відповідь про 80 кг ваги і 180 см зросту, то це буде дуже дивно. Не ці ознаки є головними для дорослої людини. По-третє, критерій повинен бути диференційованим. Студент може бути відмінником з гуманітарних дисциплін і невстигаючим з математики, або навпаки. І судити про нього як студента тільки на основі одного критерію

було б помилково і несправедливо.

Відповідно до такої методології, для визначення справедливості соціально-економічного розвитку необхідно з'ясувати його сутність, виразити її у формі зовнішніх критеріїв і застосувати останні до оцінки процесу соціально-економічного розвитку. Сутність соціально-економічного розвитку полягає у взаємопов'язаних процесах, з одного боку, економічного розвитку, з іншого – людського. Економічний розвиток взагалі включає економічне зростання, що інтегровано виражається у збільшенні ВВП, і його якісні зміни. Реконструктивний економічний розвиток може бути здійснено і без зростання ВВП (і навіть при його падінні) за рахунок якісних змін, що забезпечують людський розвиток на основі поліпшення умов життєдіяльності людини і удосконалення людських якостей (здібностей). Все це може бути оцінено цілою системою диференційованих показників. Будь-яка складова має своє об'єктивно зумовлене місце, відіграє свою специфічну роль і має свою вагу в загальному процесі розвитку. Враховуючи те, що справедливість має своїм критерієм не абстрактну рівність, а рівність, яка відповідає сутності явища, справедливим соціально-економічним розвитком є такий, який забезпечує *рівноважний* (збалансований), а тому і усталений розвиток усіх складових.

Мова йде про таку економічну динаміку, яке покращує якість ВВП і структуру економіки, супроводжується покращенням умов життєдіяльності людей і розвитком людських здібностей. Проблема справедливості соціально-економічного розвитку, таким чином, стає проблемою його динамічної *рівноважності* (збалансованості) і усталеності. Суперечність рівності-нерівності в реконструктивному розвитку знаходить адекватні форми свого руху і розв'язання.

Як же досягти пропорцій, які є рівноважними і справедливими? Відповідь на це питання дає застосування законів архітектоніки – такої фундаментальної структури цілісних систем, яка є адекватною їхній сутності і тому побудована гармонійно [19, с. 23-26]. Перший закон – закон рівноваги, суть якого полягає в тому, що всі елементи цілісної системи рухаються у напрямі покою у відношенні до інших елементів, або перебувають у цьому стані. Всі економічні закони мають *рівновагу* у своїй основі: закони попиту і пропозиції, вартості, грошового обігу, рівновага фірми, домогосподарства, рівноважний стан державного бюджету, платіжного балансу і т. ін.

Другий закон – закон усереднення, або золоті середина, є більш конкретною формою дії закону рівноваги. Він дає просторову і кількісну визначеність взаємодії однорідних елементів системи, що знаходяться в постій-

ному русі, та інтегрує їх в одну характеристику. Закон вартості, наприклад, згідно трудової теорії, регулює ціни і є їхнім середнім значенням, що визначається суспільно необхідними (середніми) витратами праці на виробництво товару. Середні витрати, середній дохід, середній прибуток є узагальненими характеристиками витрат, доходів, прибутків як цілого у відношенні до іншого цілого (наприклад, доходів до витрат).

Третій закон – закон ієрархічної структуризації, або золотого перетину – характеризує взаємозв'язок елементів, які мають внутрішні фактори розвитку і здатні об'єднуватися в певні цілісні утворення в межах більш широкої цілісності. Цей закон спирається на дію двох попередніх, бо структуризація за законом золотого перетину відбувається, поперше, на основі руху до рівноваги, по-друге, рівновага досягається в точці усереднення, а вже усереднені значення, що виражають внутрішньо складний елемент як цілісність, структуруються за законом золотого перетину. Закон золотого перетину є найбільш складним, оскільки він діє у тих цілісних системах, внутрішні елементи яких самі утворюють цілісність [19, с. 23-26]. Рівність тут представлена не тільки безпосередньо як рівновага і не тільки як рівновага біля середнього значення, а як динамічний принцип поділу (золотого перетину): все ціле так відноситься до своєї більшої частини, як більша частина до меншої. Рівними є взаємопов'язані співвідношення цілого і його складових.

Як показали дослідження, за умов вільного підприємництва диференціація підприємств за обсягами виробництва відбувається за законом золотого перетину [20, с. 94], розвинені інституції в ринковій економіці наближають фактичну структуру валового наявного доходу до золотої пропорції [20, с. 115]. Структурування країн за рівнем ВВП у розрахунку на одну особу також наближається до ряду золотого перетину [20, с. 138-139].

Разом з тим потрібно враховувати, що здійснення законів архітекtonіки відбувається через постійні коливання і відхилення від рівноваги, середнього тренду, золотого перетину. Це не порушення законів, а механізм їхньої реалізації. Але відхилення також повинні мати свої параметри, що не порушують стійкості та справедливості. Так, рівноважно і справедливо, коли підприємець отримує середній прибуток. Однак рівновага виявляється через відхилення від неї. Збільшення попиту приводить до зростання ціни, і якщо підприємець реагує на це, збільшуючи виробництво дефіцитного товару, і отримує додатковий до середнього прибуток, то він працює на рівновагу і справедливо одержує винагороду. Але до якої міри це справедливо? Якщо

зверхприбуток у 10 разів більший за середній прибуток, то й без спеціального аналізу можна сказати, що це нерівноважна ситуація і одержання такого доходу несправедливо. Де межа переходу справедливого у несправедливе?

Якщо до цієї ситуації застосувати закон золотого перетину, то одержимо наступне. Золотий перетин розділяє ціле на комплементарні частини у пропорції 61,8% і 38,2%. Це співвідношення забезпечує стабільність цілого в його диференціації і динаміці. Більша частина є базовою, а менша доповнюючою. Якщо коливання меншої частини досягнуть 38,2%, то цілісність буде знищена, бо зникне сама її структура (одна з двох частин). Зрозуміло, що безпечними будуть зміни, які залишають стабільною і меншу частину. А оскільки вона також диференційована за золотим перетином, то межею її стабільності є менша частина. У відношенні до всього цілого це – 14,6%. Тобто, якщо коливання біля середнього значення відбуваються в межах приблизно 15%, то ці відхилення не створюють загрози для рівноваги всієї системи. Якщо ж відхилення перебільшують 15%, то це свідчить про відхід від рівноважного руху.

Ці співвідношення характеризують пропорції цілого і його складових як таких, незалежно від природи цієї цілісності. В реальному житті необхідно враховувати природу цілісності, її внутрішні характеристики. Але вони тільки модифікують, корегують пропорції, а не відмінюють їх. Якщо внутрішня структура цілого є деформованою, віддаленою від рівноважних пропорцій, то, наприклад, в економіці можливо і доцільно проводити політику (грошово-кредитну, бюджетну, промислову, структурну, фінансову), спрямовану на подолання дисбалансів і наближення до рівноважних пропорцій. Але відхилення від наявних середніх значень у корективах не повинно перевищувати 15% у кожному циклі корекцій. Інакше сам рух до стабільного стану буде породжувати нестабільність. Це можна назвати принципом поступовості у досягненні рівноважного стану і справедливого розвитку.

Таким чином, у реконструктивному розвитку, націленому на підвищення рівня соціальної справедливості, забезпечення безконфліктного розв'язання суперечності рівності та нерівності необхідно враховувати дію законів архітекtonіки, що дає можливість дотримуватися міри у розвитку кожної складової системи. Враховуючи те, що міра розкриває себе як проста (міра явища як такого), системна або субстанціональна (міра явища в системі відносин) і реальна (міра явища з урахуванням усіх конкретних обставин), можна визначити справедливість як оцінку явища відповідно 1) до його сутності, 2) належного (рівноважного) місця в системі суспільних від-

носин і 3) конкретних обставин. Наприклад, справедливо, щоб не здатна до праці особа з інвалідністю одержувала державну допомогу, але несправедливо, якщо таку ж допомогу буде одержувати працездатна людина. І в першому, і в другому випадках справедливість визначається відповідно до сутності категорій «особа з інвалідністю» і «працездатний». Це проста міра.

Системна або субстанціональна міра означає відповідність усіх елементів системи своїй основі. Наприклад, рівна плата за рівну працю. Основою у цій системі є праця, вона виступає як критерій, якому повинен відповідати кожний елемент. Реальна міра дає можливість врахувати всі конкретні обставини (наприклад, надбавка за шкідливі умови праці). Якщо умови праці не врахувати, то справедливість буде формальною. Реальна справедливість у наведеному прикладі означає, що 1) плата здійснюється за працю, 2) рівень оплати визначається трудовим внеском, 3) враховуються конкретні умови праці, які також віддзеркалюються в оплаті. Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що справедливість досягається тоді, коли всі елементи знаходяться у збалансованому стані відповідно до своєї сутності, місця в соціально-економічній системі та конкретно-історичних умов.

З точки зору забезпечення справедливості, у розподілі доходів відповідно до критерію, що відповідає зазначеним вимогам, можна виділити три різні за своїми масштабами соціальні групи: 1) люди, які в залежності від різних природних, соціальних та інших обставин не можуть забезпечити себе необхідними засобами існування (наприклад, інваліди); 2) люди, які своєю працею створюють необхідний продукт і можуть себе забезпечити; 3) люди, які володіють монопольними факторами впливу на процес виробництва (власність, креативні здібності), що призводить до суттєвого збільшення обсягів створюваного продукту незалежно від трудового внеску. Первісний розподіл доходів створює суттєву нерівність між названими групами. Забезпечення справедливості вимагає перерозподілу доходів у бік вирівнювання відповідно до законів архітектоники, які визначають гармонійний стан системи. Найважливішими каналами перерозподілу є оподаткування і соціальне забезпечення.

Критерієм справедливості в цих випадках є, як завжди, рівність, але остання виступає у своїх різних формах, які певним чином співвідносяться з нерівністю. Абстрактна рівність, яка означає просту кількісну тотожність, як критерій може бути застосована до першої соціальної групи, де стоїть завдання забезпечити певний рівень споживання незалежно від трудового внеску. Цю групу доціль-

но взагалі звільняти від оподаткування доходів. Більш конкретним є критерій рівності за основою, де останньою є праця. Цей критерій може бути застосований до другої групи населення: рівна плата за рівний трудовий внесок, яка одночасно означає кількісну нерівність в оплаті. Доходи цієї групи має сенс оподатковувати за ставкою 15% (за законами архітектоники це та межа, за якою починають зростати ризики для стабільного функціонування господарської одиниці). І, нарешті, для групи, в якій немає безпосереднього зв'язку високих доходів і трудового внеску, можна застосувати критерій динамічного структурування (або золотого перетину), де рівність уже стосується відношення поділу (все ціле відноситься до її більшої частини, як більша до меншої). До цієї групи доцільно застосовувати прогресивне оподаткування від 15% до 38%, що також витікає із законів архітектоники.

Реконструктивний розвиток на основі законів архітектоники дає можливість вирішити проблему рівності-нерівності таким чином, що вона втрачає свою актуальність як соціально-економічна проблема і стає похідною характеристикою диференціації результатів діяльності. Якщо, наприклад, всі члени суспільства мають можливість на нормальному (достатньо високому) рівні задовольняти свої потреби, то диференціація доходів бізнесменів не має суттєвого соціального значення, бо ці доходи в реальному (а не вартісному вимірі) ідуть на суспільний розвиток, бо власні потреби цього бізнесмена і так задоволені. Ця проблема торкається сучасних дискусій щодо безумовного доходу, який би виплачувався громадянам незалежно від того, працюють вони, чи ні. Такі дискусії ідуть у Нідерландах, Фінляндії, Канаді [21]. Громадяни Швейцарії, наприклад, висловились проти введення такого доходу, який, за припущенням, складав би 2500 швейцарських франків [22]. Це досить пристойна сума, яка майже в 20 разів перевищує середню заробітну плату в Україні. Людина, яка забезпечила задоволення своїх нормальних потреб, є вільною у виборі сфер і видів діяльності. Вони для неї стають самоцінними. До них не коректно застосовувати зовнішні абстрактні критерії (наприклад, заробітку). Нерівність у такому випадку стає несуттєвою характеристикою. Якщо ж людина працює, щоб забезпечити себе необхідним, якого не вистачає, то нерівність стає суттєвою економічною, соціальною, статусною, психологічною і т. ін. характеристикою.

Стосовно України перехід до реконструктивного розвитку означає, перш за все, необхідність вирішення базових проблем життєдіяльності людей (харчування, житло, охорона здоров'я), які залишилися невирішеними внаслідок інверсійного типу ринко-

вої трансформації. При цьому повинна бути врахована логіка розвитку і сучасні співвідношення ринкових і неринкових засад розвитку. Застосування виключно ринкових принципів для вирішення проблем розвитку інверсійної економіки призводить до цілої низки деформацій і є яскравим проявом ринкового фундаменталізму, який є значно поширенішим, ніж це зазвичай вважається.

Історично розвиток здійснюється шляхом переходу від натурально-господарських до індустріально-ринкових і далі до формування інформаційно-мережевих систем. Індустріально-ринкові системи історично змінюють натурально-господарські. Останні зникають як системи. Але не зникають натурально-господарські відносини. Вони «знімаються» у більш складних індустріально-ринкових відносинах, перетворюючись у залежну від них і опосередковану ними підсистему. Природні потреби людей і вироблені натуральні продукти та безпосереднє відношення людей до цих продуктів, яке полягає у їхньому споживанні, нікуди не ділися (люди, як і раніше, споживають і предмети харчування, і предмети широкого вжитку, і засоби виробництва), але це споживання стає можливим тоді, коли потреба стає представленою грошима і таким чином перетворюється у попит, а продукт виробництва стає товаром і представляє пропозицію. В такій системі, якщо у людини є потреба, навіть сама нагальна, але немає грошей для придбання відповідного товару на ринку для задоволення цієї потреби, то це означає, що немає попиту; а якщо у виробника є ресурси для виробництва певного продукту, але на нього немає попиту і через це такий продукт не зможе стати товаром, то цей продукт не вироблятиметься і на ринку не буде його пропозиції. Зрозуміло, що ця система створює формальну можливість такого розбалансування економічної системи, коли, з одного боку, є ресурси для виробництва продуктів, а з іншого – реальні потреби в цих продуктах, але немає грошей, які б з'єднали їх, перетворивши в попит і пропозицію. Незадоволені потреби при невикористаних ресурсах – такий результат цього виду диспропорції. В яких же випадках вона може виникнути?

У класичному типі формування ринкової економіки відбувається поступовий процес опосередкування натурально-господарських відносин ринковими. В тій мірі, в якій товарне виробництво не охопило все господарство, воно залишається натуральним і розриву в механізми задоволення потреб не виникає. В інверсійному типі формування ринкової економіки такий розрив виникає при поєднанні її з глобалізацією. Відкритість економіки і внутрішнього ринку з'єднує внутрішній і зовнішній ринки в одну систему.

В таких умовах раціоналізація відбувається на ринкових засадах: виживають сировинні галузі, які працюють на зовнішній ринок і в яких технологічні переваги не мають вирішального значення внаслідок низького рівня переробки; а галузі, пов'язані з більш глибокою переробкою, програють у конкурентній боротьбі з іноземними товаровиробниками внаслідок нижчої продуктивності праці і вищої ресурсоемності кінцевої продукції. Структура економіки поступово деградує, внутрішній ринок відносно, а інколи і абсолютно, скорочується, зростає розшарування населення за доходами, соціальна напруга і рівень нестабільності, що зумовлює періодичні сплески політичної активності негативного спрямування з невизначеними наслідками. Країна попадає в інверсійну пастку.

Особливість цієї пастки полягає в тому, що застосування класичних ринкових інструментів для вирішення економічних проблем призводить до їхнього подальшого поглиблення. В кредитно-банківській сфері інверсійна пастка проявляється в тому, що підприємці не можуть в належних масштабах користуватися банківськими кредитами через занадто високі процентні ставки, а банки, маючи надлишкову ліквідність, не розширюють кредитування через відсутність надійних позичальників. Спроба центрального банку стимулювати кредитування через збільшення рефінансування банків призводить не до бажаного результату, а до збільшення девальваційного тиску на національну валюту і подальшої девальвації гривні.

Збалансувати економіку, використовуючи лише ринкові принципи, в такому випадку неможливо. Необхідно підключити реципрокні підходи, які не вимагають еквівалентності у кожному акті. Саме вони можуть стати компенсуючим інструментом у механізмі подолання системних диспропорцій. Наприклад, в Україні внаслідок інверсійного типу трансформації економіки, поєднаного з глобалізацією, базові проблеми нормального харчування і забезпечення громадян житлом виключно на ринкових принципах не можуть бути вирішені. Розрахунки показують, що для того, щоб заробити на трьохкімнатну квартиру, наприклад, в Києві, необхідно працювати 50 років і більше. А для значної частки людей вирішення цього завдання є неможливим протягом всього життя. Тому потрібно створювати принципово нові механізми введення грошей в економіку через неприбуткові державно-публічні фінансові установи, збільшуючи і раціоналізуючи попит з одночасним зв'язуванням його із стимулюванням відповідної пропозиції. На основі таких механізмів проблеми харчування і житла в Україні можна було б вирішити достатньо швидко. Механізми рекон-

структивного розвитку повинні орієнтувати на створення інституційних умов поєднання попиту і пропозиції. Збільшення попиту повинне відбуватися скоординовано із зростанням відповідної пропозиції та створенням каналів їхнього з'єднання.

Покажемо це на прикладі вирішення житлової проблеми в Україні. Є певна кількість громадян і сімей, які не мають належних, науково обґрунтованих житлових умов і певним чином розподілені за територіальними ознаками. Усі разом вони представляють нормальну сукупну, певним чином структуровану суспільну потребу в житлі. Але цю потребу не монетизовано, оскільки ці суб'єкти не мають достатньої кількості грошей для придбання житла. Тим часом існують будівельні організації, здатні здійснювати будівельні роботи у значно більших обсягах, але немає належного попиту. Інакше кажучи, є немонетизована потреба (яка перебуває поза ринковими механізмами) і є ресурс, здатний задовольнити цю потребу, якщо вона перетвориться на попит. У цій ситуації самі по собі ринкові механізми не можуть вирішити проблему. Потрібно підключити державу, яка за своєю місією повинна представляти суспільні інтереси і коригувати ринкові функціональні недосконалості.

Припустимо також, що держава у своєму бюджеті не має грошей для вирішення окресленої проблеми, а це недалеко від дійсності. І згадаємо, що завданням центрального банку є забезпечення економіки грошима у тих обсягах, які потрібні для реалізації створеного продукту і не призводять до зростання інфляції. Якщо громадяни, які мають потребу в житлі, одержать гроші для його придбання і тим самим створять попит, а будівельні організації під цей попит задіють ресурси і створять пропозицію, то залишиться лише знайти інституційні механізми (тобто правила, умови, установи і т. ін.) для забезпечення реалізації цих процесів.

Це можна зробити у такий спосіб. Створюється державно-публічна неприбуткова кредитна установа (одна з форм інституцій розвитку), метою якої є кредитна підтримка реалізації важливих державних програм (у даному випадку – житлової). Така кредитна установа одержує довгострокове рефінансування під символічний процент (наприклад, 0,5%) і кредитує громадян через банківські установи, вибрані для реалізації програми, як через своїх операторів (тобто банківські установи отримують тільки компенсацію своїх витрат плюс нормальний прибуток на ці витрати). Кредитна установа також компенсує свої витрати через збільшення процентної ставки, за якою вона отримала рефінансування від центрального банку, на величину, що компенсує лише її власні витрати. З огляду на масштаби рефінансування, це зовсім незна-

чна величина.

Комерційні банки, діючи за угодою з кредитною установою, укладають тристоронню угоду (між банком, громадянином і будівельною організацією). Банк видає кредит громадянину, а громадянин віддає гроші будівельній організації для будівництва житла. Усе це здійснюється прозоро, під суворим контролем наглядової ради кредитної установи, до якої входять як фахівці, що користуються суспільною довірою, так і журналісти та представники громадськості. За таких умов кредитні ставки для громадянина можуть складати 3–5%. Крім того, строки сплати цих кредитів можуть бути диференційовані залежно від заробітної плати і доходів позичальника без будь-яких негативних наслідків для економіки. Важливо також те, що цей механізм є неінфляційним, адже гроші випускаються в обіг під реалізацію реального товару (житла); позитивно діятиме в напрямі впливу на зниження загального рівня процентних ставок; не створюватиме конкуренції між кредитною установою і комерційними банками; забезпечуватиме чіткі завдання і відповідальність усіх суб'єктів.

Такий механізм не відкидає ані неокласичних підходів (оскільки орієнтує на ринкову взаємодію попиту і пропозиції, в тому числі і на збільшення пропозиції шляхом вивільнення ринкових сил), ані кейнсіанських (оскільки використовує інструменти державного впливу на збільшення попиту), а застосовує їх як елементи більш складного механізму. Більше того, в механізмах реконструктивного розвитку використовуються також «зняті» (термін Г. Гегеля) планові механізми. «Зняття» означає одночасні припинення і збереження, перехід в основу. Плановість зберігається в тому розумінні, що з'єднуються потреба і предмет її задоволення (як це відбувається у плановій економіці), але не безпосередньо через директивне планування, а через ринкову домонетизацію потреби (відповідно до рівня її наукової обґрунтованості), ринкове стимулювання пропозиції цим попитом і створенням ринкових каналів з'єднання попиту і пропозиції (покупець, використовуючи кредитний ресурс, сплачує будівельникові вартість житла, побудованого для нього). І все це реалізується через інституційні механізми (формування відповідних правил, норм, законів, установ, які б забезпечували вирішення розглянутих завдань). Отже, можна зробити висновок, що механізм реконструктивного розвитку сполучає планову рефлексію (взаємовисвітлення потреби і предмета її задоволення), неокласичні та кейнсіанські інструменти впливу на попит і пропозицію на основі інституційних засобів корекції відповідності потреби і попиту та ресурсу і пропозиції.

Характеризуючи реконструктивний розвиток в аспекті його основоположних векторів, які підсумовують і спрямовують наведені вище перетворення, можна сказати, що реконструктивний розвиток в Україні повинен бути: 1) інтровертним, 2) інноваційним і 3) інклюзивним. Інтровертність означає спрямованість на вирішення внутрішніх проблем країни як особливого соціоекономічного утворення з урахуванням його історично пройденого шляху. Інноваційність показує необхідність корінної перебудови на основі новітніх досягнень і принципів. Інклюзивність забезпечує включеність у зовнішнє середовище для вирішення внутріш-

ніх завдань. Ці вектори внутрішньо суперечливі, але вони віддзеркалюють реальну суперечливість реального світу та імперативів розвитку. В цьому аспекті формулу реконструктивного розвитку можна виразити так: реконструктивний розвиток – це інноваційний розвиток, спрямований на вирішення внутрішніх проблем країни для забезпечення добробуту громадян на засадах справедливості і рівноважності шляхом корінної перебудови структури економіки і розгортання її внутрішніх потенцій у рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем. Саме такий розвиток і є магістральним шляхом подолання конфлікту рівності та нерівності.

Література

1. Эксперты выявили рекордный разрыв между богатыми и бедными в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/world/2017/01/16/1583374.html>.
2. Антропов В. Европейская социальная модель и политика жесткой экономии / В. Антропов // Мировая экономика и международные отношения. - 2017. - № 3.
3. Persson T., Tabellini G. Is Inequality Harmful for Growth? // American Economic Review. - 1994. – Vol. 84 (3).
4. Forbes K.J. A Reassessment of the Relationship between Inequality and Growth // American Economic Review. - 2000. – Vol. 90 (4).
5. Barro R.J. Inequality and Growth in a Panel of Countries // Journal of Economic Growth. – 2000. – Vol. 5.
6. Castello-Climent A. Inequality and Growth in Advanced Economies: An Empirical Investigation / A. Castello-Climent // Journal of Economic Inequality. – 2010. – Vol. 8(3).
7. Voitchovsky S. Does the Profile of Income Inequality Matter for Economic Growth? Distinguishing between the Effects of Inequality in Different Parts of the Income Distribution / S. Voitchovsky // Journal of Economic Growth. – 2005. – Vol. 10(3).
8. Веселов Д.А. Распределение богатства и политический конфликт в модели перехода от стагнации к развитию / Д.А. Веселов, А.М. Яркин // Журнал новой экономической ассоциации. – №4 (32).
9. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
10. Бьюкенен Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави / Дж. М. Бьюкенен. – К. : Академія, 2004.
11. Єщенко П.С. Фінансiалiзацiя у водовертi глобальної економiки / П.С. Єщенко, Н. Г. Самко. – К. : Знання України, 2016.
12. Термін Ж. Фурастьє відноситься до 1946-1975 рр., коли в розвинених капіталістичних країнах відбулися суттєві позитивні соціально-економічні зміни / <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%86%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%B5>
13. Райх Р.Б. Послешок. Экономика будущего / Р.Б. Райх. – М. : Карьера Пресс, 2012.
14. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984.
15. Faux J. U.S. trade policy – time to start over [Електронний ресурс] / November 30. – 2016. – Режим доступу: <http://www.epi.org/publication/u-s-trade-policy-time-to-start-over/>
16. Реконструкция [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F>
17. Преимущества и недостатки энергосберегающих ламп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.advicehome.ru/page9.php>
18. Шваб К. Четвертая Индустриальная Революция: вызовы и возможности [Електронний ресурс] / К. Шваб. – Режим доступу: <http://guralyuk.livejournal.com/2051302.html>
19. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – Х. : Форт, 2008.
20. Крючкова І.В. Структурні чинники розвитку економіки України / І.В. Крючкова. – К. : Наукова думка, 2004.
21. Безусловный базовый доход [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D1%83%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B4 22 Швейцарці висказались проти гарантованого доходу в \$2,5 тис. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ru/society/05/06/2016/575460bb9a7947601bd52281>.

Лидия Стародубцева*доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой медиакоммуникаций социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина***Lydia Starodubtseva***Doctor of Philosophy, Full Professor, Head of Department of Media Communications, V.N. Karazin Kharkiv National University*

ПАНОПТИКОН, «ПРОЗРАЧНОЕ ОБЩЕСТВО» И НОВЫЕ МЕДИА

В статье представлен опыт интерпретации концепта Дж. Ваттимо «прозрачное общество» (*la societ trasparente*); проанализирована взаимосвязь данного концепта с введенной И. Бентамом и получившей распространение благодаря трудам М. Фуко оптической метафорой «паноптикон» и новыми медиа. Подчеркнуто, что ключевая проблема статьи очерчена вопросом, являются ли новые медиатехнологии инструментом построения «прозрачного общества» или, напротив, исполняют роль тормоза в саморазвертывании этого процесса. Акцентируется внимание на таких феноменах, как производство медиаэффекта присутствия, технологии создания медиафантомов, медиафейков и медиаманипуляций, мультимедиа и гипертекст, «Мемекс» или искусственная «машина памяти», дереализация реальности, цифровой вуайеризм, фактчекинг и процедуры верификации медиамеседжей и др. «Дигитальный паноптизм» эпохи новых медиа рассмотрен в оптике параллакса: и как катализатор перехода к «прозрачному обществу», и как препятствие для этого перехода. Сформулирован вывод о том, что вселенский «паноптикон» как недостижимый идеал «прозрачного общества» обречен оставаться утопией.

Ключевые слова: прозрачное общество, социальный паноптикон, новые медиа, технологии медиаманипуляции, медиаэффекты, мемекс, цифровой вуайеризм.

У статті представлено досвід інтерпретації концепту Дж. Ваттімо «прозоре суспільство» (*la società trasparente*); проаналізовано взаємозв'язок цього концепту з введеною Дж. Бентамом і поширеною завдяки працям М. Фуко оптичною метафорою «паноптикон», та новими медіа. Підкреслено, що ключова проблема статті окреслена питанням, чи є нові медіатехнології інструментом побудови «прозорого суспільства» або, навпаки, вони виконують роль гальма в саморозгортанні цього процесу. Акцентована увага на таких феноменах, як виробництво медіаефекту присутності, технології створення медіафантомів, медіафейків і медіаманіпуляцій, мультимедіа та гіпертекст, «Мемекс» або штучна «машина пам'яті», дереалізація реальності, цифровий вуайеризм, фактчекінг і процедури верифікації медіамеседжів тощо. «Дигітальний паноптизм» епохи нових медіа розглянуто в оптиці паралаксу: і як каталізатор переходу до «прозорого суспільства» і як перешкода для цього переходу. Сформульовано висновок про те, що вселенський «паноптикон» як недосяжний ідеал «прозорого суспільства» приречений залишатися утопією.

Ключові слова: прозоре суспільство, соціальний паноптикон, нові медіа, технології медіаманіпуляції, медіаефекти, мемекс, цифровий вуайеризм.

The article presents the experience of interpreting the concept of J. Vattimo «Transparent Society» (*La Società Trasparente*) in the context of the search for the answer to the question: how is the optical metaphor of the «Panopticon», introduced by J. Bentham and disseminated thanks to the works of M. Foucault, the concept of «Transparent Society» and New Media. The key problem of the article is outlined by the question whether New Media Technologies are an instrument for building the «Transparent Society» or, conversely, they act as a brake in the self-deployment of this process. Among the analyzed phenomena are «Production of the Media

Effect of Presence», technologies for creating Media Phantoms, Media Fakes and Media Manipulations, Multimedia and Hypertext as the two main discoveries of the Information Era, «Memex» as an artificial «Memory Machine», «Derealization of Reality», Digital Voyeurism, fact checking and verification procedures of Media Messages in the Post-Gutenberg Era. «Digital Panopticism» of the New Media Era is seen in parallax optics: both as a catalyst for the transition to the «Transparent Society» and, on the contrary, as an obstacle to this transition. The result of the study is the assertion that the universal «Panopticon» as an unattainable ideal of the «Transparent Society» is doomed to remain a utopia.

Keywords: Transparent Society, Social Panopticon, New Media, Media Manipulation Technologies, Media Effects, Memex, Digital Voyeurism.

Как связаны между собой оптическая метафора «паноптикона», концепт «прозрачного общества» и новые медиа? Размышление на эту тему, *актуальность* которой представляется более чем самоочевидной, хотелось бы начать с тезиса о том, что в *переходе от «дисциплинарного общества»* (которое сформировалось в эпоху модерна и основано на принципе «надзирать и наказывать») к «обществу контроля» (о котором так долго мечтали постмодернисты как об обществе наблюдения и «свободно парящего контроля» – открытом, динамичном, в котором «волновой, орбитальный, постоянно пребывающий в сети» человек наделен даром ускользания от жестких диспозитивов власти и идеологии) едва ли не ключевую роль играют новые медиатехнологии. Более того, именно новые медиатехнологии и делают возможным сам этот переход: от дисциплины – к контролю, от общества «пространств заключения» – к обществу серфинга в подвижном пространстве открытых границ.

Обращение к понятиям «sociétés disciplinaires» и «sociétés de contrôle» Мишеля Фуко и Жюльена Делеза [3; 6] в данном контексте – отнюдь не указание на то, что *интересующая нас проблема изучена в достаточной степени*, а всего лишь дань уважения традициям французских интеллектуалов. Вектор наших размышлений направлен к другой академической доксе, согласно которой вместо понятия «общество контроля» используется изящный концепт «прозрачное общество» (la società trasparente), введенный итальянским мыслителем Джанни Ваттимо. Разумеется, понятия «общество контроля» и «прозрачное общество» по смыслу далеко не эквивалентны, но они во многом перекликаются: осуществлять контроль над кем-то или чем-то, в первую очередь, означает иметь доступ к информации о нем, а это, в свою очередь, означает, что подконтрольный должен быть прозрачным для контролирующего (так же, как и контролирующий должен быть прозрачен для подконтрольного). Так или иначе, прежде чем обсуждать ту или иную проблему, необходимо, как говорили древние, приступить к «исправлению имен», т. е. прояснению смысла используемых понятий.

Концепт «прозрачное общество» в качестве синонима состоянию постмодерна Ваттимо вводит с вопросительным знаком и определяет его как «общество неограниченной коммуникации», или «общество масс-медиа» [1, с. 6, 27]. Следуя за мыслью Ваттимо, в наших рассуждениях о роли новых медиатехнологий в современном социуме под «прозрачным обществом» мы также будем понимать и то, что предполагает употребление этого понятия по умолчанию: это общество гражданское, открытое, основанное на идеях демократии, либерализма и защиты прав человека; это общество свободного доступа к информации и открытого обмена информацией – и *по горизонтали*, между различными субъектами (так коллеги «подглядывают» друг за другом в социальных сетях, узнавая не только о том, как те, к примеру, отреагировали на избрание президента США и что они думают о выходе Великобритании из Евросоюза, но и о том, какие книги читают их партнеры, какие фильмы они смотрят и в каких ресторанах обедают), и *по вертикали* – в любой властной иерархии (с одной стороны, подчиненный должен быть «прозрачен» для вышестоящего, открывая ему доступ к информации о том, где он бывает, с кем общается, какова его политическая позиция и т. д., но, с другой стороны, и любой человек может узнать не только о том, в каком отеле отдыхает его босс, как выглядит его жена и в какой школе учатся его дети, но и получить доступ к декларациям о доходах депутата, министра или президента: в «прозрачном обществе» вышестоящий должен быть открыт для подчиненных в той же мере, что и подчиненный – для вышестоящего). Более семи миллиардов людей во вселенском «паноптиконе», где все взаимопрозрачны и каждый может быть и наблюдаемым, и наблюдателем, – таков идеал мироустройства в «прозрачном обществе», пока недостижимый, а, возможно, и недостижимый в принципе.

Ключевую проблему наших размышлений можно сформулировать в виде вопроса: являются ли новые медиатехнологии инструментом построения «прозрачного общества» или, наоборот, они исполняют роль тормоза в саморазвертывании этого процесса? Другими

словами, *целью* наших размышлений является поиск ответа на вопрос, служат ли новые медиатехнологии катализатором перехода к «прозрачному обществу» или, напротив, они создают препятствие для этого перехода. На первый взгляд, ответ на вопрос представляется самим по себе разумеющимся позитивным утверждением: согласно логике здравого смысла, новые информационно-коммуникативные технологии (Интернет и мультимедиа) призваны способствовать становлению «прозрачного общества», а не препятствовать ему. Действительно, мы живем в эпоху онлайн-трансляций, стриминга, потокового аудио и видео, съемок и показов в режиме реального времени, когда привычным становится ощущение электронного всеприсутствия: не выходя из дома, мы можем «побывать» на футбольном матче в Бразилии, церемонии вручения Оскара, открытии новой выставки в MOMA, в зоне боевых действий на российско-украинской границе или на заседании Европарламента. Благодаря новым медиа мы обретаем возможность переживать «здесь и сейчас» то, что происходит «там и тогда». При этом тончайшая грань между виртуальным образом и реальным фактом иногда имеет свойство стираться в памяти и, возможно, спустя некоторое время мы уже не в состоянии будем в точности припомнить, присутствовали ли мы в том или ином месте или только смотрели онлайн-трансляцию с места события.

Феномены, именуемые «*телеприсутствием*» и «*интернет-присутствием*», создают иллюзию тотальной прозрачности мира. Но это всего лишь иллюзия, не так ли? *Audiat et altera pars*. Один вернувшийся с фронта солдат украинской армии в ответ на вопрос: «было ли на войне хоть что-то смешное?» ответил: «да, самое смешное – смотреть новости российских телеканалов, где правдивы только дата, к примеру 23 ноября, и место, к примеру село Трехизбенка, а все остальное – невероятная ложь». Медиа могут не только не помогать обществу становиться прозрачным, но и активно препятствовать этому. Нескончаемые потоки *медиа манипуляций, медиафантомов и медиафейков* – гигантский супермаркет субъективных, детерминированных идеологией, политическими пристрастиями или экономическим расчетом призм, через которые медиа предлагают современному человеку смотреть на мир. Не стоит забывать о том, что любой медиум – всего лишь «палец, указующий на луну, а не сама луна», как могли бы сказать восточные мудрецы. Или так: всего лишь «цикорий вместо кофе», как мог бы сказать Артур Шопенгауэр. Опосредуя процессы коммуникации, медиа служат искажающей линзой, вводя нас в обман, подменяя оригиналы копиями, которые обречены быть неточными, так как медиаоптика – это оптика иллюзии. И не столь

уж важно, что делают медиа с реальными фактами и событиями – приближают их или удаляют, преуменьшают или преувеличивают, затемняют ли делают более яркими – важно, что они неизбежно деформируют реальность, заменяя ее медиаобразами и медиатекстами (что Ваттимо именуется «*дереализацией реальности*»). И чем более правдоподобными оказываются эти цифровые следы реальности, тем более цинично они инвертируют старомодный принцип «быть, а не казаться», вынуждая современный мир «казаться, а не быть».

Сформулируем проблему в виде логической триады: 1) *тезис*: благодаря технологиям «*производства присутствия*» (здесь мы пользуемся емким выражением Ханса-Ульриха Гумбрехта [2]), новые медиа становятся своего рода волшебными помощниками построения «прозрачного общества»: до эпохи «дигитальной революции» такими уникальными техническими возможностями для осуществления идеала «транспарентности» не обладала ни одна культура; 2) *антитезис*: новые медиа становятся заклятыми врагами «прозрачного общества», являясь не более чем способом «*производства медиаэффекта присутствия*», тем более коварным, чем более реалистичными кажутся нам цифровые двойники реальности: создаваемые и транслируемые медиатехнологиями виртуальные следы и симулякры делают общество все менее и менее прозрачным; 3) *синтез*... Собственно, синтез остается под вопросом: и то, и другое; или ни то, ни другое; или ни не то, ни не другое. Интригующая игра в прозрачность превращается в лейтмотив медиапьесы с открытым финалом под названием «*The Medium is the Message*»: знаменитое маклюэновское «Медиум и есть само по себе сообщение». И все же, должно быть, правы мыслители, утверждающие, что это только кажется, что между полюсами противоположностей лежит золотая середина, а на самом деле между ними – проблема. В данном случае это проблема (не)прозрачности общества неограниченных коммуникаций, использующих новые информационно-коммуникативные технологии, проблема, которую условно можно назвать утопией «паноптикона».

Однако прежде чем очертить контуры проблемы утопии «паноптикона», необходимо совершить небольшой экскурс в теорию и практику новых медиа. С какими принципиально новыми открытиями связаны медиатехнологии эпохи «дигитальной революции»? Испанский медиатеоретик, автор академического бестселлера «Галактика Интернет» Мануэль Кастельс двумя великими открытиями информационной эпохи считает *мультимедиа и гипертекст* [4]. На этих двух столпах держится язык новых медиа, и в контексте наших размышлений о «прозрачном обществе» не обой-

тись без «вглядывания» в эти феномены. Как известно, сами понятия «мультимедиа» и «гипертекст» возникли не так уж давно. «Мультимедиа» – понятие, пущенное в оборот в 1966 году американским шоуменом Боббом Гольдштейном для обозначения технологии музыкальных представлений и впоследствии экстраполированное на технологии конвергенции различных форм представления информации (текста, аудио, неподвижных изображений, видео и графики). «Гипертекст» – понятие, которое в 1965 году было введено американским социологом Тедом Нельсоном для обозначения «текста, ветвящегося или выполняющего действия по запросу», а впоследствии значительно расширило свои семантические рамки, совершая экспансию в сферы философии, филологии, компьютерных технологий etc. и отсылая к любым нелинейным сетевым формам представления информации, разделенной на фрагменты, для каждого из которых указан переход к другим фрагментам с помощью системы гиперссылок [см., например: 15; 17].

Возможно, феномены мультимедиа и гипертекста содержат в себе ключи для разрешения проблемы «прозрачности» сообщений в информационном обмене. Обратимся к понятию «*мультимедиа*». Очевидно, что мультимедийные коммуникации создали принципиально новую медиаплатформу для построения «прозрачного общества», но ее роль в этом процессе двояка. С одной стороны, мультимедийный месседж, соединяя образ, текст и голос, дарует уникальную возможность иммерсии – погружения в виртуальную реальность и ее переживания как «реальной виртуальности», скрытой под медиальным покровом, и в этом смысле содействует «прозрачности» коммуникации (так, к примеру, общаясь по скайпу с другом, человек может одновременно видеть его лицо и слышать его голос, по малейшему подергиванию век или случайной интонации понимая, что он фальшивит, чего бы человек не понял, имея дело с разрозненными информационными кодами: фотографией, письмом или аудиозаписью). Визуализация текстов, интермедиаальный переход изображения и звука – уникальные средства усиления медиавоздействия, способные помочь снять дистанцию между адресатами и адресантами в процессе коммуникации, достичь идеала их взаимопрозрачности.

Но, с другой стороны, мультимедийные коммуникации, как правило, оперируют столь сложными и запутанными, многослойными сообщениями, закодированными различными способами и приходящими к человеку через различные перцептивные каналы, что смысл сообщения именно благодаря разрозненности сценариев «видения», «чтения» и «слышания» становится все менее и менее понятным,

все более и более «непрозрачным» (наиболее яркий пример затрудненной коммуникации в мире мультимедиа – так называемый феномен «аудиовизуального контрапункта», в котором смыслы того, что мы видим, и того, что мы слышим, оказываются чистыми оппозициями; так, например, фраза «мы живем в лучшем из возможных миров», произнесенная на фоне видео руин дома, в который попала бомба, способна ввергнуть человека в ситуацию когнитивного диссонанса, в котором «ухо» и «глаз» конфликтуют и смысл высказывания неизбежно теряет прозрачность). Не случайно американский теоретик языка новых медиа Лев Манович предпочитает именовать конвергентные месседжи «*гибридными*» [13]: мы никогда не можем быть уверенными в том, что сумели раскодировать закодированное мультимедийное сообщение, как минимум, в силу поливариантности путей и сценариев прочтения сообщений, приходящих через различные перцептивные каналы. Гибридный язык мультимедиа может работать с простыми и прозрачными для понимания кодами, но именно их взаимоналожение способно придавать сообщению противоречивость и затуманивать общий смысл, которому суждено оставаться непонятным – «непрозрачным».

В отношении к решению вопроса о (не) прозрачности сообщений в процессах коммуникации и становления (не)прозрачного общества феномен *гипертекста* также двойственен. С одной стороны, даже в самих дефинициях гипертекста обычно присутствуют словосочетания: «система, предоставляющая доступ к связанным между собой документам», «распределенная система, которая обеспечивает доступ к информации, расположенной на разных компьютерах» и т. д., что невольно отсылает нас к определениям «прозрачного общества», один из важных модусов которого состоит именно в предоставлении доступа к информации. И в самом деле, как нелинейный способ представления информации с помощью структурных и смысловых связей между электронными текстами и их фрагментами гипертекст облегчает поиск информации и ускоряет обмен ею, служит эффективным инструментом систематизации электронных архивов и каталогизации баз данных, обеспечивает наиболее оптимальные способы сохранения и передачи знаний, способствует достижению идеала открытости и доступности информации, служа столь же юзабельным, сколь и прочным медиафундаментом ментальной конструкции по имени «прозрачное общество».

Однако, с другой стороны, именно гипертекстуальность как форма организации текста, при которой его фрагменты представлены не в линейной последовательности, а как система гиперссылок на другие части данного

текста, на другие тексты и на объекты нетекстовой природы (звук, изображение, видео), иными словами, как система возможных переходов и связей между ними, служит едва ли преодолимым барьером для прозрачной коммуникации. Что есть гипертекст Всемирной Паутины WWW, если не типичный борхесовский «сад расходящихся тропок», «бесконечная книга», вселенский лабиринт изменчивых и подвижных знаний, в которых немудрено заблудиться? Как ни парадоксально, но получить связанное представление о предмете, которым мы интересуемся, в ситуации открытого доступа к информации в постгутенберговскую эру оказывается намного сложнее, чем в эпоху Гутенберга. Интернет способен предложить пользователю вместо одного концепта пучок взаимодействующих и исключаящих друг друга концептов, вместо одного перевода – сотни конкурирующих переводов, вместо одной идеи – разрастающийся спектр «пролиферирующих идей», развивающих друг друга, друг в друге отзеркаливающих, друг к другу отсылающих, друг друга цитирующих и друг другу противоречащих.

Для того, чтобы раздобыть крупицу достоверного знания в огромном скоплении цифровых двойников и подобию, семантических шлейфов и субъективных интерпретаций, представленных в сети, приходится немало потрудиться на ниве фактчекинга и процедур верификации. Нередко приходится отсекал лишнее, не будучи уверенным в том, что именно отсеченное является лишним; отбирать одну из версий, не будучи уверенным, что именно отобранная наиболее аргументирована; пролагать тропу сквозь чащу разноречивых фактов и запутанных сведений, порой неточных или вовсе ошибочных, чаще всего не приближающих к искомому предмету интереса, а уводящих от него в сторону. Но что может быть дальше от идеала *la società trasparente*, чем гипертекст, который не только открывает доступ к знанию, но и запутывает следы, по которым его можно найти; не только предъясляет информацию, но и скрывает путь ее обретения, предлагая взамен него ветвящийся выбор множества путей?

Согласимся с Умберто Эко в том, что «гипертекст – это многомерная сеть, в которой любая точка здесь увязана с любой точкой где угодно» [7, с. 7], и любителя интернет-серфинга, который заходит в сеть с целью узнать, например, какой фильм идет в ближайшем кинотеатре, но, проведя несколько часов в непредсказуемых поворотах вектора поисков в стихийном интернет-браузинге по просторам ненужных знаний узнает много нового: о том, когда в его городе пройдет гражданский форум «Преодоление», какова цена стула для фортепиано, кто стал лауреатом Нобелевской

премии и сколько человек погибло во время теракта в Анкаре, но при этом так и не выяснит, какой же именно фильм идет в ближайшем кинотеатре, рано или поздно может охватить *фундаментальное эпистемологическое беспокорство*, связанное и с тем, что гипертекст, в отличие от книги, невозможно прочесть до конца; и с тем, что знание, доступное в сети, бесконечно и несоизмеримо с твоей возможностью его охватить и зафиксировать; и с тем, что картины мира и образы социума, даруемые гипертекстом, множественны и противоречивы; и с тем, что факты, с которыми встречаемся в сети, окружены ореолом конфликтующих трактовок; и с тем, что знания, открываемые перед нами сетью, отрывочны, разорваны и фрагментарны; и с тем, что любая коммуникация, основанная на гипертекстуальности, имеет дело не со стройными рациональными конструкциями знания, а с ризомой многозначных ментальных напластований, любая выборка из которых неизбежно субъективна; и с тем, что в ветвящихся нелинейных нарративах любой избранный тобою сценарий «гипертчтения» отсекает альтернативные ветви и обретенный в итоге смысл оказывается не более чем комбинаторикой случайных и хаотичных меседжей; и с тем, что, в конечном счете, каждый способен получить от гипертекста разве что «как от зеркала, столько, сколько в него вложит» – именно так предлагал читать свой «Хазарский словарь» Милорад Павич [5, с. 10]. Информация, структурированная в соответствии с правилами игр *релятивизированной истины*, затерявшейся в лабиринтоподобных топосах гипертекстуальности, напоминают, скорее, груды зеркальных обломков сознания расколотого «я», чем прозрачные стекла непредвзятого и объективного медиума, сквозь которые коммуниканты призваны беспрепятственно обмениваться друг с другом циркулирующими меседжами в *la società trasparente*.

Возможно, главная преграда для становления «прозрачного общества» – вовсе не отсутствие свободного доступа к необходимой информации, а, напротив, ее ужасающая доступность, ее избыточное присутствие, ее пугающая чрезмерность, ее лавинообразное возрастание и усложнение самих способов структурирования информации, часто недостоверной и нуждающейся в трудоемких процедурах отбора, детальной проверки и тщательной коррекции. Проще говоря, «прозрачному обществу» угрожает не нехватка информации, а ее излишек. Достаточно привести несколько впечатляющих цифр из области «дигитальной нумерологии». Так, по словам программиста компании Google Books Леонида Тэйхера, сегодня каталогизированы, отсканированы и выложены в Интернете 129 864 880 книг, и это число постоянно обновляется [11]. Более

миллиона картин из 1000 лидирующих музеев мира представлены в виртуальной галерее только одного из цифровых артпроектов, выполненных Google Cultural Institute [10]. Согласно подсчетам Файсала Хана, для того, чтобы прочесть только лишь англоязычный контент Интернета (в этой калькуляции не учитывались аудиовизуальный контент и тексты, опубликованные в социальных медиа) человеку понадобилось бы 226 532 года при скорости чтения в 250 слов в минуту, а для того, чтобы посмотреть все выставленные в сети видео (в формате UltraHD размером 8 зеттабайт), потребовалось бы 30 441 400 лет [12]. Согласно некоторым калькуляциям, в 2009 году объем данных, хранящихся в Интернете, приблизился к отметке 500 эксабайтов (500 миллиардов гигабайтов), за 2010–2011 годы человечество произвело около 1,8 зеттабайт, а в 2016 году Интернет «весит» не меньше 2 зеттабайтов (2 триллиона гигабайтов). Поскольку объем хранящейся в Интернете информации удваивается приблизительно каждые полтора года, то несложно посчитать, что к 2040 году его объем составит примерно 116 йоттабайтов (116 квадриллионов гигабайтов). Большая часть информации в сети открыта и доступна, но становится ли современное общество благодаря этому более прозрачным? Вряд ли.

Чем больше информации в сети, тем менее «прозрачной» для понимания она становится. Ряды гигантских цифр «дигитальной нумерологии» можно было бы множить *ad infinitum*, но достаточно и вышеперечисленных, чтобы убедиться в том, что система знаний современного человека – всего лишь капля в океане знаний, не более чем вырезанная индивидуальными «ножницами сознания» крохотная территория персонального информационного выбора. Емкость памяти человеческого мозга – всего-то петабайт (в такой объем оценивается весь Интернет в 2002 году), что несоизмеримо с современными и, тем более, грядущими объемами вселенской памяти человечества. Думается, не ошибкой было бы утверждать, что два великих открытия информационной эпохи – мультимедиа и гипертекст – позволили реализовать начертанный еще в 1945 году в эссе «Как мы можем мыслить» проект *искусственной «машины памяти»* («Мемекса»), автором которого был один из пророков Интернета, американский изобретатель Вэнивар Буш [9; 16].

Всемирная Паутина как искусственная «машина памяти» начала XXI века *донельзя перегружена, захламлена, загромождена*. «Мемекс» стал не коллективной памятью, а, скорее, натурализованной метафорой коллективного бессознательного – бездонного вместилища вытесненных воспоминаний многотысячелетней человеческой культуры. И не вина,

а беда информационного общества – дезинтеграция человека в необъятном космическом ландшафте ненужной ему информации, мимо которой он, как правило, проходит так же, как Сократ мимо торговцев афинского рынка, со словами: «Как же много на свете вещей, без которых можно обойтись!». Когда стихов становится слишком много, их перестают читать. Когда живописных шедевров становится слишком много, ими перестают любоваться. Когда фильмов становится слишком много, их перестают смотреть. Когда музыки становится слишком много, ее перестают слушать. Когда знаний становится слишком много, они теряют ценность. *Et cetera, et cetera*. И именно поэтому информационный мир становится все более сложным, калейдоскопичным, запутанным и «непрозрачным»: опасности и риски в построении *la societ transparente* связаны не только с лакунами в системах информации, но и с невозможностью уложить ее излишки в рамках однозначных и логичных схем, непротиворечивых и «прозрачных» для понимания моделей. Такова еще одна грань в понимании проблемы утопии «паноптикона», к рефлексии над которой самое время обратиться.

Общество, основанное на идее тотальной открытости и свободы доступа к информации, с известной долей условности можно назвать социальным «паноптиконом», не забывая о том, что это метафора не только оптическая, но и ментальная, ибо отсылает не только к «зрению», но и к «умозрению», не только к «видению», но и к «ведению». Как известно, метафора «паноптикума», или буквально «всевидения» (латинизированная форма древнегреческого «паноптикона»: от $\pi\alpha\nu$ – все и $\delta\omega\tau\iota\kappa\acute{o}\varsigma$ – зрительный), приобрела известность не только благодаря проекту тюрьмы «Паноптикум, или Дом инспекции», предложенному в 1791 году английским философом Иеремией Бентамом в качестве цилиндрического строения со стеклянными перегородками, где надзиратель, оставаясь невидимым, может наблюдать за заключенными, но и благодаря работе «Надзирать и наказывать» Мишеля Фуко [6], где бентамовская метафора «паноптикума» послужила основой концепции доминирующих в обществе способов нормирования знания – «дисциплины знания», «дисциплинарных техник» и «диспозитивов» власти, производящей знания.

Разумеется, в отличие от дисциплинарного общества, метафорой которого служил бентамовский «паноптикум» (заметим, что для богословов это не более чем профанизированный символ *Всевидающего Ока*), умозрительная архитектоника «прозрачного общества» подчиняется иным законам. Его идеал отменяет и метафизическую асимметрию, и социальную иерархию: здесь каждый член общества – и

стражник, и заключенный; и надзиратель, и надзираемый; и видящий, и видимый; или, в переносном смысле, – и получающий знание о других, и открывающий другим знание о себе; и приобретающий информацию, и предоставляющий ее. Отчасти социальный паноптикон постгутенберговской эры можно назвать миром всеобщего цифрового вуайеризма, когда ты невольно можешь подглядывать за всеми, но в то же самое время и все могут подглядывать за тобой (например, в социальных медиа). Удалось ли благодаря цифровым технологиям достичь идеала абсолютной прозрачности в построении социального паноптикона? Является он сегодня желаемым или действительным состоянием социума? Или и нежелаемым, и недействительным?

Подобными вопросами около трех десятков лет тому назад, у самых истоков цифровой эры задавался Джанни Ваттимо, которого принято считать апологетом «прозрачного общества», хотя последнее не совсем корректно. Ваттимо – и не апологет, и не критик, скорее – мыслитель, поставивший «прозрачное общество» под вопрос. В буквальном смысле этого слова: понятие «прозрачное общество» в книге Ваттимо вводится с вопросительным знаком. Достаточно привести следующие утверждения итальянского мыслителя, в наиболее сжатой, афористичной манере раскрывающие его концепцию: «*Масс-медиа* характеризуют общество не как общество более «прозрачное», больше осознающее себя, более «просвещенное», но как общество более сложное, даже хаотичное» [1, с. 6], «высвобождение многих культур и многих *Weltanschauungen*, сделавшееся возможным благодаря *масс-медиа*, опровергает сам идеал прозрачного общества» [1, с. 12]. Масс-медиа, которые теоретически делают возможным получение информации обо всем происходящем в мире в режиме реального времени, автор манифеста «Прозрачное общество» сравнивает с реализацией гегелевского Абсолютного Духа, т. е. самосознания всего человечества, однако всей своей книгой Ваттимо доказывает, что идеал Гегеля остается недостижимым.

Так, еще в 1989 году сама возможность существования «прозрачного общества» поставлена под сомнение. Увы, есть достаточно оснований предполагать, что с тех пор в оценке шансов жизнеспособности идеи социального паноптикона у теоретиков новых медиа скепсиса ничуть не поубавилось. С этой точки зрения симптоматично, что в начале XXI века в противовес технократическим одам и панегирикам в адрес современных информационно-коммуникативных технологий, благодаря которым мы способны с помощью скрытых камер наблюдения создавать электронные двойники и копии каждого шага жизни человека, отслеживать

точную геолокацию всех его перемещений и траектории всех его банковских операций, сохранять цифровые копии всех входящих и исходящих сообщений в мобильном телефоне и при желании составить реестр всех посланий его электронной почты, записей личных сообщений и постов в социальных сетях, а также всех голосовых сообщений и бесед (в этом смысле наиболее показательным исследованием Гордона Белла и Джима Геммелла с предисловием Билла Гейтса «Вспомнить все: как цифровая революция памяти изменит мир» [8]), возникают все более совершенные и все более изощренные технологии защиты персональных данных в Интернете с помощью сложной системы индивидуальных кодов, паролей и шифров.

Самая важная клавиша – «Delete», утверждает специалист в области информационной безопасности и защиты данных Виктор Майер-Шенбергер в работе «Удалить: преимущества забывания в цифровую эпоху» [14], призывая каждого интернет-пользователя быть осмотрительным и скрывать персональную информацию от посторонних. Ибо приватная информация, будучи оторванной от человека, потерявшего над ней контроль, может нанести вред. Случайная нежелательная фотография может разрушить семью или лишить человека должности. Неосмотрительно опубликованное в сети видео может быть перемонтировано, переозвучено и выступить в качестве обвинительного акта или лжесвидетельства. Выставленный в сети текст может быть фрагментирован и вставлен в сомнительный контекст, нанеся урон репутации автора. «Прозрачность» для любого человека, а в особенности для человека с криминальным прошлым, равносильна состоянию абсолютной незащитности, и любая компрометирующая информация, до которой не добралась спасительная клавиша «Delete», несет в себе потенциальную угрозу. Не потому ли целый сектор IT-индустрии усердно работает над разработками технологии защиты информации, пытаясь избавить человека от ужасной перспективы цифрового паноптизма?

Резистанс! Жить в «паноптиконе» невыносимо. На протяжении тысячелетий человек стремился защитить себя от абсолютной прозрачности перед Всевидящим Оком Бога. Во времена Бентама место Бога занял стражник тюрьмы. А что сегодня? Вместо стражника – миллиарды таких же, как ты, заключенных? Вместо заключенного – миллиарды таких же, как ты, стражников? Но нужны ли мы кому-то? Интересны ли? Есть ли в нас то, что нам имеет смысл скрывать? Есть ли в нас то, что стоит открывать для публичного просмотра? При желании с помощью новых медиатехнологий можно узнать о человеке если не все, то очень многое, но кому все это нужно, кроме разведслужб и полиции? Кому интересны все эти банальные

мыслишки и скучные секреты, мелкие измены, темные махинации, нелепые поступки, комичные провалы и грешки, которые более чем семь миллиардов «я» считает своими сокровенными тайнами и которые мечтает спрятать от других, всячески противясь становлению «прозрачного общества»? Новые медиатехнологии позволяют сделать человека «прозрачным», но остается открытым вопрос, какова мотивация и телеология самой прозрачности.

Итак, новые медиа немало поспособствовали тому, что современный человек, доходя до крайностей интеллектуального, политического и телесного эксгибиционизма, оказался способным растабулировать запретные зоны и секретные территории, сделать явным то, что веками скрывалось под покровом тайны, и сместить границу между приватным и публичным, сделав ее почти неуловимой. И что же? Парадоксально, но факт: в самом эпицентре эпохи изобретения и стремительного развития разнообразного цифрового инструментария фото-, аудио- и видеофиксации, репостов и копипэйстинга, систем видеонаблюдения и GPS-навигаторов,

совершенной техники, позволяющей создавать электронные двойники реальности и с их помощью делать человека открытым для социума, возникают мощные очаги сопротивления, именуемые системами информационной безопасности и защиты данных, блокирующие попытки сделать общество максимально «прозрачным». Похоже, человек изо всех сил пытается сберечь свое цифровое «прайвеси» в этой извечной игре информационной открытости/закрытости и мечтает о том, чтобы «паноптикон» был построен не из прозрачных стеклянных перегородок, а из зеркал. Пусть кривых, но зеркал, или искажающих линз – именно таков мир медиаиллюзий. Что ж, остается согласиться с тем, что современный мир, как и сотни, и тысячи лет тому назад, живет между полюсами противоположностей: жаждой открытости и страхом обнажения, страстью к прозрачности и ненавистью к ней, и идеал «прозрачного общества» по-прежнему недостижим, и вселенский «паноптикон», так же, как и во времена Бентама, и во времена Фуко, сегодня по-прежнему остается утопией.

Литература

1. Ваттимо Дж. Прозрачное общество / Джанни Ваттимо ; пер. с ит. Д. Новикова. — М. : Логос, 2002. — 128 с.
2. Гумбрехт Х. У. Производство присутствия : чего не может передать значение / Ханс Ульрих Гумбрехт ; пер. с англ. С. Зенкина. — М. : Новое литературное обозрение, 2006. — 184 с.
3. Делез Ж. Переговоры / Жиль Делез ; пер. с фр. В. Ю. Быстрова. — СПб. : Наука, 2004. — 234 с.
4. Кастельс М. Мультимедиа и Интернет : гипертекст после конвергенции // Кастельс М. Галактика Интернет : Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Мануэль Кастельс ; пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитоновой. — Екатеринбург : У-Фактория, 2004. — С. 220–241.
5. Павич М. Хазарский словарь : роман-лексикон в 100 000 слов. Мужская версия / Милорад Павич ; пер. с сербск. Л. Савельевой. — СПб. : Азбука-классика ; Terra, 2016. — 352 с.
6. Фуко М. Надзирать и наказывать : Рождение тюрьмы / Мишель Фуко ; пер. с фр. В. Наумова. — М. : Ad Marginem, 1999. — 477 с.
7. Эко У. От Интернета к Гутенбергу : текст и гипертекст : публичн. лекц. на эконом. ф-те МГУ 20 мая 1998 года / Умберто Эко ; пер. с ит. Е. Костюкович // Новое литературное обозрение. — 1998. — № 4. — С. 5–14.
8. Bell G. Total Recall : How the E-Memory Revolution Will Change Everything / Gordon Bell, Jim Gemmell. — Boston, MA : Dutton Adult, 2009. — 304 p.
9. Bush V. As We May Think [Electronic resource] / Vannevar Bush // Atlantic Monthly. — 1945. — July. — P. 101–108. — Access mode : <http://www.theatlantic.com/doc/194507/bush>.
10. Explore Collections From Around The World With Google Arts & Culture, Created By Google Cultural Institute [Electronic resource]. — Access mode : <https://www.google.com/culturalinstitute/about/>.
11. Jackson J. Google : 129 Million Different Books Have Been Published [Electronic resource] / J. Jackson. — Access mode : http://www.pcworld.com/article/202803/google_129_million_different_books_have_been_published.html.
12. Khan F. How much time would you need to view / read all the content on the Internet? [Electronic resource] / F. Khan. — Access mode : <https://www.quora.com/How-much-time-would-you-need-to-view-read-all-the-content-on-the-Internet>.
13. Manovich L. The Language of New Media / Lev Manovich. — Cambridge, MA : MIT Press, 2002. — 394 p. — (Leonardo Books).
14. Mayer-Sch nberger V. Delete : The Virtue of Forgetting in the Digital Age. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 2009. — 256 p.
15. Nielsen J. Multimedia and Hypertext : The Internet and Beyond / Jakob Nielsen. — San Francisco : Morgan Kaufmann (originally published by AP Professional, Boston, MA), 1995. — 480 p. — (Interactive Technologies).
16. Nyce J. M., Kahn P. From Memex to Hypertext : Vannevar Bush and the Mind's Machine / James M. Nyce, Paul Kahn. — Boston, MA : Academic Press, 1991. — 367 p.
17. Vandendorpe Ch. From Papyrus to Hypertext : Toward the Universal Digital Library / Christian Vandendorpe. — Champaign, Illinois : University of Illinois Press, 2009. — 208 p. — (Topics in the Digital Humanities).

Ігор Петрович Рущенко*доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології НТУ «ХПІ»***Ihor Petrovich Rushchenko***Doctor of Sociology, Full Professor, Department of Sociological and Politic Science, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».*

СОЦІОЛОГІЯ НА ВІЙНІ

У статті піднімається питання відношення соціології до сучасних воєн. Наукове знання в епоху модерну і постмодерну активно експлуатується державами, урядами в цілях посилення обороноздатності країн. Автор доходить висновку, що настала черга соціології. За часів Другої світової війни американський уряд залучив представників соціальних наук до дослідницької діяльності в інтересах оборони, серед яких такі відомі вчені, як Пауль Лазарсфельд, Елмо Роупер, Луїс Гуттман, Ренсіс Лайкерт та інші. Новітній тип війни, якому повністю відповідає сучасна російсько-українська гібридна війна, потребує специфічного соціального знання, що утворює теоретичний фундамент невійськових інструментів гібридної війни. Кожен такий інструмент має наносити шкоду соціуму супротивника, руйнувати соціальний порядок і змінювати свідомість населення. Максимальне завдання – досягти перемоги до першого пострілу. В статті розглянуто чотири концепції, які активно розроблялися з початку нульових років російськими соціальними дослідниками в інтересах армії та спецслужб: 1) мережева теорія, 2) теорія керованого хаосу, 3) когнітивна війна, 4) концепція рефлексивного управління. Усі вони знайшли практичне застосування в кампанії «руська весна», з якої починалася активна фаза війни у 2014 р. Ставиться питання щодо моральної відповідальності соціальних вчених як зі сторони країни-агресора, так і країни, що виборює суверенітет і свободу.

Ключові слова: гібридна війна, моральна відповідальність вченого, мережева війна, теорія керованого хаосу, когнітивна зброя, рефлексивне управління.

В статье поднимается вопрос об отношении социологии к современным войнам. Научное знание в эпоху модерна и постмодерна активно эксплуатируется государствами, правительствами в целях усиления обороноспособности стран. Автор приходит к выводу, что наступает черед социологии. Во времена Второй мировой войны американское правительство привлекло представителей социальных наук к исследовательской деятельности в интересах обороны, в т.ч. известных ученых – Пауля Лазарсфельда, Элмо Роупера, Луиса Гуттмана, Ренсиса Лайкерта и др. Новейший тип войны, которому полностью соответствует современная российско-украинская война, требует специфического социального знания, образующего теоретический фундамент невоенных инструментов гибридной войны. Каждый такой инструмент должен быть способным нанести вред социуму противника, разрушать социальный порядок и изменять сознание населения. Максимальное задание – достичь победы еще до первого выстрела. В статье рассмотрены четыре концепции, которые активно разрабатывались с начала нулевых годов российскими социальными исследователями в интересах армии и спецслужб: 1) сетевая теория, 2) теория управляемого хаоса, 3) когнитивная война, 4) концепция рефлексивного управления. Все они нашли свое применение в кампании «русская весна», с которой началась активная фаза войны в 2014 г. Ставится вопрос о моральной ответственности социальных ученых как со стороны страны-агрессора, так и страны, которая борется за свой суверенитет и свободу.

Ключевые слова: гибридная война, моральная ответственность ученого, сетевая война, теория управляемого хаоса, когнитивное оружие, рефлексивное управление.

The article raises the question of the relation of sociology to modern wars. Scientific knowledge in the modernist and postmodern era is actively exploited by states and governments to enhance the country's defense capability. The author comes to the conclusion that the turn of sociology has come. During the Second World War, the US government has attracted representatives of the social sciences to research in defense, including such well-known scholars as Paul Lazarsfeld, Elmo Roper, Louis Guttman, Renss Likert and others. The latest type of war, which the modern Russian-Ukrainian hybrid war fully complies with, requires a lot of specific social knowledge. It forms the theoretical foundation for non-military instruments of the hybrid war. Every such instrument should harm the enemy's society, destroy the social order and change the consciousness of the population. The maximum task is to achieve a victory before the first shot. The article examines four concepts that have been actively developed since the beginning of zero years by social researchers in the interests of the army and special services: 1) network theory, 2) the theory of controlled chaos, 3) cognitive warfare, 4) the concept of reflexive management. All of them have found practical application in operation «russian spring», which marked the beginning of the active phase of the war in 2014. The question of moral responsibility of social scientists both from the side of the aggressor country and the country that fights sovereignty and freedom is raised.

Key words: hybrid war, moral responsibility of a scientist, network war, the theory of controlled chaos, cognitive weapon, reflexive control.

Російсько-українська війна де-факто триває четвертий рік у своїй активній фазі, проте є усі підстави вважати, що латентний період цього міжцивілізаційного конфлікту існує від початку нульових років [1]. Україна перетворилася на певну лабораторію, де випробовуються різні тактичні заходи та методи війни новітнього типу, для якої характерними ознаками є: 1) мала інтенсивність і неоголошення війни де-юре, 2) нетринітарний характер (втягування у військові дії широких мас населення, соціальних мереж, громадянського суспільства); 3) гібридність, тобто використання поряд з традиційними військовими засобами широкого спектру невійськових інструментів, якими агресор може на власний вибір завдавати удари по різних сегментах суспільства, аби розбалансувати соціальний порядок у країні-жертві; 4) значне посилення ролі інформаційних операцій, використання когнітивної зброї (війна за мізки людей). Різні теоретичні аспекти новітнього типу війни знайшли своє відображення у низці публікацій українських і закордонних авторів [2-9]. Але є одне питання, яке може привернути увагу шановного соціологічного товариства і яке досі не висвітлено належним чином: яке місце належить соціології, соціальним наукам в цілому у воєнних конфліктах XXI століття? Актуальність обговорення нової суспільної ролі соціології полягає у тривожній тенденції – дегуманізації соціального знання та втягування соціальних експертів до процесу підготовки та розв'язування агресивних воєн у гібридному форматі. Паралельно варто поставити питання щодо протидії агресору з боку соціологічної громадськості, яка не може бути відстороненою від гарячих подій і має право зробити свій внесок у національну безпеку країни, що захищає власний суверенітет і свободу. Таким чином, соціологи (як і соціальні вчені

взагалі) можуть опинитися (і вже знаходяться) по різні (ворогуючі) сторони.

Мета статті – довести, що війни нового покоління потребують широкого спектру соціального знання, виробництво якого суттєво впливає на професійну етику та ставить соціологів перед вибором: залишатися нейтральними або співпрацювати з урядами та оборонними структурами в якості військових експертів та розробників відповідних інформаційних і соціальних технологій. Метод – бібліографічний аналіз російських джерел, що знаходяться у відкритому доступі та присвячені теоретичним аспектам ведення сучасної війни.

Усі відомі класичні науки, які Огюст Конт свого часу поклав в основу класифікації поступу наукового знання, були використані для військової справи і масового вбивства людей. Очевидно, першим широко відомим фактом прямого використання наукових знань з метою ураження супротивника були смертоносні машини, які, за даними стародавніх істориків, виготовив Архімед для захисту Сиракуз у війні з римлянами 214 – 212 рр. до Р. Х. Він спирався на математичні розрахунки та відомі на той час постулати механіки. Сумління античного вченого, скоріше, було спокійним, бо він використав свій талант і знання для захисту рідного міста.

В епохи модерну та постмодерну розгортається справжнє полювання військових за ідеями науковців, які можна було б використати для посилення вогневої потужності армій та обороноздатності країн. Апофеозом фізики (в антигуманному вимірі) стає ракетно-ядерна зброя, хімії – бойові отруйні речовини, біології – біологічна зброя. За класифікацією О. Конта, наступний «бенефіс» мав би належати соціології. Чи в ладах зі своїм сумлінням колеги по науці, передусім у кра-

їні, яка веде імперську війну проти України? Як співвідносяться загальні деонтологічні настанови і те, чим займаються соціальні вчені, працюючи на державу-агресора? Уряди, військові відомства завжди створювали гарні матеріальні умови та стимулювали вчених морально ідеєю служіння вітчизні та небезпекою програти гонку озброєнь ворогу. Досі така стимуляція спрацьовувала, хоча саме провідні фізики на чолі з А. Ейнштейном після Другої світової війни очолили рух за мир та ядерне роззброєння.

Взагалі-то ідея залучати спеціалістів соціально-гуманітарного профілю до вирішення проблем національної безпеки не є новою. Так чинив світовий лідер – Сполучені Штати Америки за часів Другої світової війни. Вже у жовтні 1941 р. за сприяння військового міністра було створено Моральний Відділ Війська (служба генерала Фредеріка Осборна, який до війни займався науковою та громадською діяльністю). Керівником дослідницького підрозділу було призначено видатного вченого Самуеля Стауффера (1900-1960) – фахівця з питань методології та техніки виміру показників громадської думки. Цікаво, що перше масштабне дослідження було проведено наступного дня після атаки японців на Перл-Харбор, об'єктом було обрано особовий склад однієї піхотної дивізії; очевидно, вивчався морально-психологічний стан солдат, коли з'ясувалося, що Америці вже не уникнути участі у світовій війні. За роки війни було організовано більш ніж 200 досліджень, опитано півмільйона американських солдат. Коли війна скінчилася, С. Стауффер разом з колегами видав унікальну чотирьохтомну працю під назвою «Американський солдат» [10]. Не виключається, що деякі аспекти праці американських соціологів є утаємниченими до сих пір.

Особливістю підходу американців було те, що залучалися кращі уми того часу. І це була свідомо позиція Президента Ф. Рузвельта. Навіть на генеральські посади відповідних служб та відділів призначалися відомі інтелектуали, що мали відношення до соціології, журналістики, політології, соціальної психології. Серед тих, хто працював на уряд, ми бачимо імена всесвітньо відомих учених того часу – Пауля Лазарсфельда, Елмо Роупера, Луїса Гуттмана, Ренсіса Лайкерта та інших. Американські вчені залучалися також для ведення психологічної війни проти ворога й пропаганди всередині країни. На передодні і на початку війни було створено кілька потужних служб, як от Управління з координації інформації (Office of the Coordinator of Information, OCI), що було пізніше трансформоване в Управління стратегічних служб (Office of Strategic Services, (OSS)). У червні 1942 р. було створено Управління військової

інформації (Office of War Information, (OWI)). OWI займався «білою», тобто офіційною, пропагандою, а OSS – «чорною», секретною. Ще у жовтні 1941 р. урядом США створюється Управління фактів та кількісної інформації (Office of Facts and Figures, (OFF)). На цю структуру покладалося інформування громадян про надзвичайні ситуації та дії уряду щодо цих ситуацій. В задачу OFF також входила оцінка громадської думки [11]. Там було сконцентровано десятки вчених, які на час війни прийшли до секретних відділів та служб. Американські вчені воювали з фашизмом за демократію та свободу, це робило їхню моральну позицію фактично бездоганною.

Війна класичного типу певним чином обмежувала можливості військової соціології, об'єктами якої виступали власні збройні підрозділи та населення в тилу. Війни новітнього типу активно ангажують соціальне знання, яке має відточити інструменти глибокого руйнівного проникнення у соціум противника. Ситуація, на наш погляд, склалася таким чином, що соціологія пішла на війну доволі широким фронтом. І це не можна замовчувати. Аби глибше зрозуміти причини ангажування соціальних експертів, звернемося до відомої доповіді начальника генерального штабу ЗС РФ В. Герасимова, яку він виголосив у січні 2013 р. на Загальних зборах військової академії [12]. В цьому «бестселері», який перекладено на англійську мову після нападу на Україну, розглянуто сутність і розгорнута структура війни нового типу. Ключові тези виступу: 1) в сучасну епоху стираються грані між станами війни і миру; 2) війну оголошувати не потрібно, вона починається приховано із застосуванням «невійськових» методів (незбройні дії); 3) співвідношення між «невійськовими» і військовими діями – 4 : 1; 4) власне загальновійськова фронтова операція проводиться на прикінцевій стадії у форматі бліцкригу для примушення країни-жертви до миру (?), тобто агресор нав'язує мир обраній жертві на власних умовах. Найбільшу увагу привертає третій пункт, який свідчить про докорінну зміну концепції війни і реформатування того, що називається військовою організацією суспільства. Якщо продовжити логіку В. Герасимова, щоб вражати ворога «невійськовими» методами потрібно: по-перше, залучити відповідних спеціалістів до розробки і планування інформаційних, військово-цивільних, кібернетичних, економічних і політичних операцій. Традиційні військові кадри для цих цілей не пристосовані, бо тут перетинаються предметні області соціально-гуманітарних наук – соціології, соціальної психології, політології, піар-комунікації тощо, а це потребує залучення носіїв з відповідним набором компетенцій. По-друге,

важливим є вироблення теорій, які можна покласти в основу дій в умовах неоголошеної війни нового типу. І ці теорії – не з арсеналу фізиків чи математиків, хоча соціальні експерти можуть звертатися до концепцій на зламі природничого і соціально-гуманітарного знання. По-третє, виникає потреба вирішити питання суб'єктності «невійськових» дій, що на практиці означає – розгорнути мережу структур, установ, центрів, які можуть вести відповідні розділи війни гібридного типу, виконуючи увесь управлінський цикл. Фігури військових соціологів або політологів стають у цих структурах ключовими постатями.

У Російській Федерації усі три пункти було вирішено за рахунок розгортання низки формально незалежних аналітичних та дослідницьких центрів, установ, що безпосередньо або опосередковано фінансуються державою, наприклад, кошти можуть надходити від різних «прокладок» у вигляді некомерційних фондів або фінансування за рахунок Газпрому. Ці центри здійснюють доволі бурхливу діяльність від початку нульових років, а координація тематики, загальний нагляд та використання результатів покладаються на відомі державні структури – генштаб ЗС РФ, ФСБ тощо. Така диверсифікація була добрим камуфляжем, який приховував істинні цілі та наслідки діяльності політологів, соціологів, психологів, рекрутованих для розроблення теорій та їхнього практичного застосування у гібридних війнах.

Розглянемо кілька прикладів теоретичних напрацювань, які здійснювали російські колеги по соціально-гуманітарному цеху в інтересах військового відомства і спецслужб своєї країни. Ми зупинимось на тих розробках, які, безумовно, знайшли застосування в межах російсько-української гібридної війни. У переважній більшості вони є російським «перевиданням» західних ідей, які доволі пристосовувалися до новоімперської політики правлячих кіл Росії.

Концепт мережевої війни. Цей концепт активно розроблявся останнє десятиліття під дахом Євразійського руху. Очевидно, старт було дано на так званому «четвертому інтелектуальному конгресі», організованому Євразійською спілкою молоді у жовтні 2007 р. Захід проходив у закритому режимі, були запрошені представники МЗС РФ, ФСБ, генштабу, аналітичних та дослідницьких центрів, що працюють на уряд. З програмною доповіддю «Інформаційна безпека і мережеві війни» виступив лідер євразійців О. Дугін (професор МДУ, доктор соціологічних і політичних наук). Основний зміст доповіді було потім висвітлено у «Літгазеті» [13]. Першоджерело концепту – розробки віце-адмірала США Артура Себровські з так званої мережецентричної війни (Network-Centric Warfare) пер-

шої половини 1990-х рр. [14]. Американський експерт мав на увазі суто військово-прикладний аспект координації військових підрозділів на театрі військових дій. Проте політологи надали теорії глобального і геополітичного вимірів. Професор Лондонської школи економіки М. Калдор пише: «Особливістю «нових» війн є їхній мережевий характер. До них залучено велику масу державних і недержавних суб'єктів, а головне насильство концентрується на цивільному населенні» [15, с. 20]. В Росії спочатку нову доктрину зрозуміли у конспірологічному сенсі, як чергову спробу руйнації їхньої держави та інструмент десувенізації і почали бити в набат, аби привернути увагу чиновників, військових, спецслужби. Особисто О. Дугін і його послідовники (В. Коровін, Л. Савін та деякі інші російські соціологи і політологи) у стислий термін видали серію книжок та розмістили відповідні матеріали на сайті Evrazia.org [16-18]. Вони стверджують, що теорія мережецентричних війн є моделлю військової стратегії в умовах постмодерну. Війна стає мережевим явищем, а військові дії – різновидом мережевих процесів. Дугінці активно апелюють до держави і, передусім, Путіна, їхні практичні пропозиції зводяться до двох речей. По-перше, зробити зачистку громадянського суспільства на теренах Росії, оскільки саме громадянські структури є мішенню Заходу для непомітної інвазії та знищення православної цивілізації. По-друге, надзавдання – створити власну «євразійську мережу» для ведення «партизанських дій» у структурі супротивника. Історія науки знає багато різних «дивних» течій та захоплень учених, що мають, так би мовити, приватний характер. Але це не той випадок. Особисто Дугін і його послідовники активно позиціонують себе як державників та інтелектуальний ресурс у боротьбі із Заходом. І знаходять підтримку та розуміння у Кремлі. Путінська Росія потребує саме таких соціальних учених, які можуть збільшити агресивний потенціал країни. Без сумнівів, вони у співпраці з російськими спецслужбами готували те, що ми сьогодні називаємо гібридною війною. В Україні впродовж кількох нібито мирних років закладалися проросійські мережі, організовувалася і фінансувалася відверта «п'ята колона», використовувалися «в темну» різні політичні та громадські структури. І ця мережа була актуалізована, коли гібридну війну було переведено в активну фазу. Можна простежити кілька напрямів використання цієї мережі: 1) розповсюдження пропагандистського контенту в межах інформаційних операцій, розрахованого на «широкого споживача», 2) ведення когнітивної війни в експертному середовищі та вплив на певні сегменти політичного класу, 3) організація масових антиурядових виступів, провокацій,

заколотів, особливо в період так званої «руської весни», 4) здійснення кібер-атак (доведено, що інвазія 27 червня 2017 р. розгорталася через мережу віртуальних суб'єктів, трансляторів і користувачів).

Особисто О. Дугін веде активну лекторську, пропагандистську, організаційну діяльність у МДУ ім. М. Ломоносова, за межами університету, за кордоном. На соціологічному факультеті він, зокрема, відкрив Центр консервативних досліджень, багато працює з молоддю для розповсюдження євразійської парадигми, співпрацює з міністерством зовнішніх справ, також розповсюджувалася інформація, що він став радником Путіна з зовнішньо-політичних питань. О. Дугін намагається бути в авангарді військово-політичної думки. Напередодні вторгнення в Україну лідер євразійців мав виступ перед викладачами «МДІМВ»; з трибуни він запевняв, що онтологія при переході від модерна до постмодерна принципово трансформується: реальність замінюється віртуальністю, відтепер немає істини, правди, батьківщини як таких, а є динамічні об'єкти, що штучно конструюються. В епоху постмодерну значущим є те, що люди уявляють завдяки медіакомунікаціям, телебаченню, Інтернету та віртуальному простору в цілому. Завдання полягає в тому, аби створити уявну картину реальності, «віртуальну Росію», а потім вкласти її в голови людей через соціальні мережі і таким чином виграти війну ще до першого пострілу. На його думку, це і є Networkfare. Ще він радив переходити у мережевому дискурсі на англійську мову, аби воювати з американцями в англомовному сегменті віртуального простору [19].

Теорія керованого хаосу. Ця теорія найбільш «розкручена» в середовищі військових політологів і соціологів Росії. Водночас вона є досить суперечливою, будучи викривленням дискурсу фізиків і математиків, який торкається проблеми хаосу і так званої нелінійної динаміки. Назва теорії містить логічне протиріччя, бо керувати хаосом, з точки зору математики, неможливо. Але магія теорії, очевидно, полягає в тому, що вона нібито є прикладним факультативом потужної наукової традиції, яку підняв на висоту сучасної фізико-математичної концепції лауреат Нобелівської премії І. Пригожин [20, 21]. У Росії, як і завжди, сенс теорії було змінено: спочатку в алармістському ключі, а потім як інструмент власних стратегічних розробок в межах підготовки гібридної війни. Словосполучення «керований хаос» у наукових колах не вживається, немає його і в англомовному бібліографічному сегменті. Це є російський винахід, але знайти першоджерело виявилось справою непростюю. Існує припущення, що словосполучення вперше використав С. Курджіян у колективній моно-

графії «Постперестройка» (1990 р.) [22]. У цій книзі «керованием хаосом» названо тодішню ситуацію в Росії. Московський політолог перекладав відповідальність за потужну кризу в останні роки існування СРСР та нерегульовані конфлікти, звичайно, на США і західний світ. Нібито організатори хаосу знаходяться за кордоном країни, вони штучно тримають ситуацію поза межами стабільності, утворюючи у своїх цілях нову реальність: світ контрольованого і керованого хаосу. Це стає симптоматичним для сучасної Росії: у своїх негараздах, прорахунках, дурощах та варварстві звинувачувати підступний Захід, проте користуватися усім матеріальним і нематеріальним, що можна звідти запозичити.

Починаючи з нульових років (прихід Путіна до влади та початок відновлення імперії), теорія керованого хаосу береться на озброєння структурами, що планують «невійськові» дії в рамках гібридної війни. Тема стає архіпопулярною, вона розробляється директором «руських досліджень МДУ» А. Фурсовим, а також Ю. Бялим, О. Неклессою, В. Лепським, О. Дугінін та багатьма іншими. Цьому сприяли дві обставини. По-перше, праці американського дипломата і політолога Стівена Манна, присвячені хаосу в соціальних системах [23, 24], які були сприйняті у Москві як маніфест нової стратегії Вашингтону по дестабілізації країн третього світу і Росії. По-друге, низка демократичних або «кольорових» революцій в країнах Східної Європи, а також на Близькому Сході, які росіяни однозначно розглядають як результат витонченої підступної роботи Держдепу і ЦРУ на основі теорії керованого хаосу. Гостроти додали наукові праці Дж. Шарпа, присвячені тактиці ненасильницьких дій в боротьбі за демократію [25]. Логіка російських діячів наступна: якщо американцям це вдається і теорія керованого хаосу «працює», то чому ми не можемо її ефективно використати у своїх цілях? Передусім, можна випробувати на тій країні, якої не шкода. А це – Україна. Перші спроби дестабілізації ситуації в Україні за політтехнологічними рецептами відносяться до 2003 р. На наш погляд, саме цей рік був відправною точкою латентної фази гібридної війни. «Українська правда» розмістила один із сценаріїв апокаліпсису для України, який було запропоновано Москвою В. Медведчуку [26]. Очевидно, за цим проектом стояли такі одіозні політтехнологи, як Г. Павловський, С. Марков, В. Гельман, яких «десантували» в Україну і які обслуговували на той час і В. Медведчука, і В. Януковича.

Як інтерпретують теорію керованого хаосу в Москві? Це є стратегія системного руйнування соціуму, аби штучно викликати ситуацію хаосу, а потім шляхом зовнішнього управління вивести суспільство на траєкторію виходу з кризи у напрямку, який влашто-

вує країну-агресора [27, 28]. Спостерігається певна драматизація теорії (надаємо мовою оригіналу): *«Технологии управляемого хаоса – это новый неконтролируемый в настоящее время международными организациями вид оружия массового поражения для установления мирового порядка в интересах стороны, его применяющей. Технологии управляемого хаоса – это инструмент в миропроектной борьбе»* [29, с.104]. Як ми пересвідчилися з досвіду 2014 р., хаос може сіятися в головах людей, в інституціях, органах управління, а також плануватися як військово-цивільна операція – розгортатися безпосередньо на вулицях великих міст. Потужна військова пропаганда та інформаційне зомбування, кібератака, саботаж і терор, військово-цивільні операції, що скоординовані у часі та просторі, можуть так чи інакше досягти мети, але за умови, якщо вдалося заскочити противника і використати його розгубленість та теоретичну непідготовленість до штучної дестабілізації. Методологічно практика керованого хаосу спирається на ідею С. Манна щодо ролі конфліктів у накопиченні «критичної маси». Він пише, що суб'єкти продукують енергію конфлікту, яка трансформує суспільство зі стану стабільності до ситуації хаосу. Але конфлікти можна загострювати штучно, зіштовхуючи одні соціальні групи з іншими. Саме таку мету ставили, на наш погляд, московські політтехнологи, коли керували передвиборчими діями своїх підопічних в Україні, таким шляхом Москва вела «під руки» Януковича на посаді Президента до колапсу в Україні. Отже, півтора століття соціологи різних поколінь, як і заповідав О. Конт, шукали закони, що виражають соціальний порядок, розмірковували над тим, як його вдосконалити та сприяти загальному прогресу людства. Але часи змінилися, тепер соціальне знання використовують політики та військові для дестабілізації та руйнації порядків, аби досягти виграшу у війні.

Концепція когнітивної війни. Тріада термінів – «когнітивна зброя», «когнітивна безпека», «когнітивна війна» активно розроблялася в Росії в останні десять років. На думку росіян, є ворожі світові центри, що мають наміри нав'язувати їм свої уявлення про світ та цінності, свавільно трактувати ідентичність й історію Росії. За російськими джерелами, термін «лінгво-когнітивна безпека» вперше був представлений і розкритий на конференції в Академії ФСБ у травні 2010 р. [30]. Він трактується як збереження ментальних ресурсів індивіда або групи у царині колективного несвідомого і на рівні раціонального усвідомлення власної ідентичності, історії, цінностей тощо. Також підкреслюється необхідність мати захищені умови й канали одержання істинного знання та реалізації його на

практиці. Таким чином, когнітивна безпека в Росії розглядається, передусім, у контексті протистояння із західною цивілізацією, США. Проте росіян цікавлять не тільки оборонні мотиви, але й наступальна тематика – використання когнітивної зброї у структурі гібридної війни.

Дослідження з когнітивної безпеки зробив своїм провідним напрямом Центр розробки наукової політичної думки та ідеології. Керівник центру Степан Сулакшин (доктор фізико-математичних і одночасно політичних наук) вважається справжнім «гуру» в питаннях когнітивної війни, його визначення когнітивної зброї цитують зазвичай російські автори. У виступі на загальних зборах Академії військових наук (січень 2014 р.) він формулює зміст терміну таким чином (надаємо мовою оригіналу): *«Когнитивное оружие – это внедрение в интеллектуальную среду страны противника ложных научных теорий, парадигм, концепций, стратегий, влияющих на ее государственное управление в сторону ослабления оборонно-значимых национальных потенциалов»* [31]. У центрі Сулакшина вважають, що когнітивна зброя є чимось більш «високим» і «потужним», ніж інформаційні операції у звичному сенсі, бо ураження противника здійснюється через експертні групи за певною мережевою схемою, яка, у тому числі, включає офіційні державні інституції. Більш того, російські експерти схиляються до думки, що в третій світовій війні «силова» компонента буде відігравати допоміжну роль, а сутичка буде точитися за розум людини. Загальне гасло – перемога ще до першого пострілу [32]. Перемогу отримує той, хто вдало перепрограмує свідомість ворога, зможе нав'язати власну світоглядну парадигму (наводимо мовою оригіналу): *«В рамках современной когнитивной парадигмы цель – навязать не отдельному собеседнику, а целому обществу новую систему координат, в которой жертва становится легким объектом манипуляций, использования, а порой и эксплуатации»* [33]. Також звучить думка, що треба переходити від оборони до наступу, що, на наш погляд, вже відбувається.

Російська філософія когнітивної безпеки має два вирізних компонента: фобія щодо Заходу і тенденція транслювати власні світоглядні сенси. Чого бояться росіяни? З текстів, які є у відкритому доступі, виходить так, що найбільшу небезпеку для путінської Росії становлять західні цінності – права людини, лібералізм, демократія, відмова від війни як засобу розв'язання конфліктів тощо. Але які цінності є «суто російськими», що потрібно берегти від навали із Заходу? Тут ясної відповіді немає. Авторі доволі туманно кажуть про традиції і консервативні цінності, «скрепи», згадують відому тріаду «православие,

самодержавіе, народність». Отже, це фактично означає захист середньовічної архаїки й імперської свідомості. До цього додається «букет» радянських символів і традицій, які трактуються з антизахідних і великодержавницьких позицій. Найбільш концентровано і агресивно право на захист свого «рідного» і «скрепного» висловлює економіст С. Глазьев, який є не тільки радником Путіна і академіком РАН, але добре відомий українцям тим, що був призначений куратором сепаратистів на Півдні України під час подій весни 2014 р.; його публікації відрізняються крайнім ступенем українофобії. Він підхопив ідею когнітивної війни і з цих позицій навіть критикує комуністичне керівництво СРСР за поступливість Заходу (наводимо мовою оригіналу): *«Руководство СССР, включая большинство руководителей союзных республик, было поражено когнитивным оружием – навязанным западными агентами влияния ложным пониманием закономерностей социально-экономического развития, надуманными «общечеловеческими ценностями» и «правами человека», призрачными ориентирами рыночной демократии. В головах политических руководителей формировалось «новое мышление», отрицавшее существовавший порядок во имя радикальных перемен к лучшему»*. Сутність когнітивної зброї академік визначає таким чином (мовою оригіналу): *«Поражение сознания национальных лидеров ложным пониманием сути происходящих событий и нужными для американской агрессии смыслами»* [34]. А де є істина, за Глазьевим? У журналі МЗС Росії він переконує, що розробив для країни «ідеологію неоконсервативного синтезу», яка поєднує, як на нашу думку, геть не сумісні речі: релігійну традицію, соціалізм, демократію, планову ринкову економіку (!).

Між трьома висвітленими теоріями є щільний зв'язок: мережі мають транслявати як сенси, так і в потрібний час працювати на дестабілізацію ситуації. Новація росіян були поміченими за океаном. Від січня 2017 р. в Сенаті США відбулася низка відкритих і закритих слухань у зв'язку з доведеними фактами інформаційного втручання Російської Федерації у внутрішньополітичні справи Америки [35]. Фактично з часів завершення Холодної війни вперше лунає глибока стурбованість американців щодо зростання російської агресії у світовому масштабі. Те, що відбулося 2016 року під час виборів Президента США, не має історичних аналогів, бо жодна держава ніколи не втручалася у перебіг виборчого процесу – свята святих американської демократії. Фактично Росія застосувала когнітивну зброю.

Цікаву доповідь для військового комітету Сенату підготував відомий експерт Rand-

Corporation Валтцман (Rand Waltzman) [36]. Автор обґрунтовує нагальну потребу у когнітивній безпеці (COGSEC). Пролунало це у контексті інформаційної війни, яку розв'язала Москва проти Заходу з використанням найновіших засобів комунікації та мережевої зброї. В доповіді підкреслено різницю підходів США і Росії щодо інформаційних впливів. Американці в останні роки вживали термін «інформаційні операції» (ІО) виключно у контексті військових дій. Мета інформаційних операцій – психологічний вплив на противника у межах театру військових дій. Вузкий підхід має сенс у тому разі, якщо є впевненість: світ в цілому знаходився у стані миру, проте час від часу потрібно вирішувати суто локальні конфлікти із застосуванням, наприклад, сил спеціальних операцій. Тепер уявімо, що світ вступив у нову епоху – світової гібридної війни, і противник якісно розширює формат, зміст та спрямованість інформаційних операцій. По-перше, інформаційні операції старанно маскуються під «об'єктивну» журналістську роботу, викривальні акції борців за глобальну справедливість, «стохастичні» інформаційні потоки у соціальних мережах. По-друге, об'єктом операцій стають широкі народні маси і цільові групи, які «невидимий ворог» хоче деморалізувати, схилити на свій бік або використати «наосліп». По-третє, війна переноситься із більш звичайного напрямку спотворення інформації та дискредитації персоналій у царину цінностей. Наприклад, предметом атаки стає демократія як цінність, ворожа пропаганда доволі витончено доводить її неефективність, шкідливість, продажність тощо. І треба віддати американським експертам належне: вони зрозуміли ці нюанси.

У доповіді, яку ми згадали, констатована принципова відмінність у підходах двох країн. Для ілюстрації розбіжностей наводиться глосарій ключових термінів інформаційної безпеки, розроблений російською Академією генштабу. В документі висвітлюється різниця у фундаментальних концепціях ІО в Росії та на Заході: для Росії ІО – це постійна діяльність, яка не є залежною від стану стосунків з якимось урядом, в той час, як Захід розглядає ІО як обмежену тактичну діяльність, що стає доцільною тільки під час військових дій. Іншими словами, Росія вважає себе в стані постійної інформаційної війни, в той час, як Захід так не вважає. Р. Валтцман запропонував виправити дисбаланс, створивши центр когнітивної безпеки, маючи на увазі системну контрборотьбу з російським підіривними інформаційними технологіями.

Теорія рефлексивного управління. Ця теорія подається як одне з великих досягнень військово-політичної думки, але якщо придивитися більш пильно, то щось подібне вже містилося у знаменитому трактаті про війну Сунь-цзи (VI

ст.) [37]. Рефлексивне управління розуміється авторами теорії як дія «невидимої руки», що маніпулює силами противника, створює умови для того, аби у ворожому таборі діяли саме так, як того очікує агресор. Важливою передумовою є рефлексія психології, інтересів та цілей противника, аби на основі розуміння його особистості, намірів, особливо слабких сторін розробити стратегію рефлексивного програмування. Основи концепції було закладено ще наприкінці 1960-х рр. московським математиком В. Лефевром [38], це розглядалося як радянська відповідь на американську теорію ігор. З 1974 В. Лефевр емігрував з СРСР, нині є професором Каліфорнійського університету в Ірвайні (University of California, Irvine), але його праці активно друкуються і вивчаються в сучасній Росії [39]. Він розуміє зміст нової теорії як мистецтво маніпулювання людьми і об'єднаннями людей. Рефлексивне управління – це вплив на суб'єктів, який схиляє їх прийняти рішення, що заздалегідь підготовлені керуючою стороною. Теорія рефлексивного управління у подальшому розвивалася і в цивільному, і у військовому напрямках. З 2001 р. у РФ психологами видається журнал «Рефлексивные процессы и управление». Ідея військового застосування концепції відображена у працях доктора філософських наук Г. Смоляна (Інститут системного аналізу РАН) [40], і була підхоплена низкою радянських і російських військових теоретиків, зокрема полковником С. Леоненко, завідувачем кафедри Академії військової протиповітряної оборони, генерал-майором М. Йоновим, капітаном 1-го рангу Ф. Чаусовим, генерал-майором Н. Турко та ін. [41, 42, 43].

На практиці рефлексивне програмування нагадує витончену гру з противником, в якій протилежна сторона отримує певні інформаційні імпульси, сигнали. В. Лефевр розкривав процес передачі основ для прийняття рішення противником у тому сенсі, що різні обманні рухи, провокації, інтриги, маскування, розіграші, тобто творення «брехливих» об'єктів, становить основу практичної реалізації рефлексивного управління. Таким чином, брехня, обман, блеф, дезінформація – невід'ємні складові управління противником, і це абсолютно відповідає духу сучасної гібридної війни. Російські теоретики не можуть ігнорувати моральний аспект застосування власних розробок. Вони знайшли заспокійливе у сентенції такого роду: обман є аморальним у мирний час, а на війні брехня є благодатним джерелом перемоги, що виправдовує будь-які брудні методи [44]. Добре, але як зрозуміти, де закінчується мир і починається війна в сучасну епоху, якщо начальник генштабу стверджує, що ці грані вже остаточно розмиті?

Кожна з теорій, які висвітлені вище, має міждисциплінарний характер, проте є певне тяжіння до тієї чи іншої соціально-гумані-

тарної традиції. Мережеві війни – до соціологічного знання, теорія керованого хаосу – до політології, концепція когнітивної війни – до історичної науки, концепція рефлексивного управління – до психології. На наше переконання, усі ці наукові напрями склали певний інтелектуальний контекст сучасної війни, можна навіть уявити лексичний чотирикутник, де вершинами є такі терміни: «мережева війна» – «керований хаос» – «когнітивна війна» – «рефлексивне управління». Цей умовний квадрат створює інтелектуальне середовище новітніх воєн. Реальні операції гібридної війни одночасно використовують усі згадані теоретичні новації.

Тепер стає більш зрозумілим, чому В.Путін не готував великої війни на 2014 р.: маючи такі потужні домашні заготовки й розхитуючи українське суспільство понад 10 років він очікував, що жаданий плід впаде в його руки без колосальних зусиль та втрат. До речі, московські «яструби» з науковими ступенями у 2014 р. «вийшли з наукового дискурсу» у буквальному сенсі на війну. Глазьев, Кургінян, Дугін були задіяні в організації кампанії «руська весна», займалися активною пропагандистською діяльністю, робили візити до окупованих територій, знаходили кошти для незаконних збройних формувань, закликали вбивати українців тощо. Це, з одного боку, не випадково, бо «інженери війни» мали реалізувати власні теоретичні концепції і довести хазяїну Кремля могутність своїх постулатів, а з іншого – ми спостерігаємо новий тренд у науковому співтоваристві, коли знімаються академічні маски і, образно кажучи, надягаються військові мундири. Треба це взяти до уваги. Коли спроектовані в російських кабінетах технології почали у війні з Україною пробуксовувати, то адепти гібридної війни виявили крайній ступінь роздратованості. Дугін у травні 2014 р. після краху «руської весни» в Харкові та Одесі публічно заявив: *«Украинцев нужно убивать, убивать и убивать, это я вам как профессор говорю»* [46]. І треба віддати належне науковій громадськості московського університету – заява спричинила скандал. Проте на сьогодні ми маємо справу переважно не з Росією Заславської, Левади, Ядова, а з імперією дугіних, кургіняннів, глазьевих. Очевидно, про моральну відповідальність соціальних учених з країни-агресора взагалі не йдеться, бо, напевно, вони мораль і совість трактують по-ленінські, тобто як релятивні змінні, що не мають спільного знаменника у різних цивілізаційних матрицях. Російські науковці з соціального цеху не спромоглися засудити агресію проти України, анексію Криму, багато з них слухняно підставляють плече Путіну. Така доля спіткала, якщо пригадати історію, німецьких науковців за часів нацизму. Ті, хто не виїхав за кордон, розробляли расову теорію і допомагали, як вміли, режиму. Російські со-

ціологи і політологи або займаються нейтральною тематикою, або відверто працюють на імперський тренд, віддаючи свої сили боротьбі із Заходом, кольоровими революціями, «українськими фашистами» тощо. Останнє добре стимулює держава. А невелика їхня частина, як ми пересвідчилися, створила ядро військової за змістом соціології і політології, розробляючи теоретичні підвалини новітньої війни, випробуваної Путіним в Україні.

Ми констатуємо справжній ренесанс соціальних досліджень військового спрямування в сучасній Росії. Держава витрачає мільйони доларів на підтримку численних центрів та напрямів соціально-гуманітарного профілю, які можна так чи інакше використати у військовій сфері та для посилення національної безпеки. Але політика є завжди персоніфікованою. То хто є той чародій, що махає чарівною паличкою, спрямовуючи величезні кошти на підтримку нетрадиційного для військових галузей наукового знання? Ми не помилилися, якщо поставимо це у заслугу сірому кардиналу Кремля – В. Суркову. Феномен Суркова саме в цьому аспекті намагається дослідити український вчений Г. Почепцов, збираючи певні свідчення різних експертів – Белковського, Померанцева та інших. Наведемо розлогу цитату з тексту Г. Почепцова, яка розставитиме крапки над І (мовою оригіналу):

«Главным конструктором гибридной войны по отношению к Украине всеми признается Сурков. Он не просто образован, а современно образован, то есть знаком с самыми современными теориями, и не только социальными и политическими, но и естественнонаучными, особенно в той их части, где они образуют синтез с общественными науками и в целом с гуманитарным комплексом наук. Я говорю о той науке, у которой даже нет устоявшегося названия. В разных странах и в разных школах она называется по-разному: «нелинейная динамика», «теория хаоса» или «теория сложности» в США, «теория диссипативных структур» Ильи Пригожина, «синергетика» Г. Хакена и Дж. Келсо, «систем-

ная теория» Никласа Лумана, «третья волна» Элвина Тоффлера, теория нестационарных структур в режимах с обострением Самарского-Курдюмова и пр. Свои художественные тексты Сурков пишет под псевдонимом Н. Дубовицкий. Именно в художественном тексте он использовал термин «первая нелинейная война» как одно из обозначений гибридной войны. Сурков любит цитировать новые, только переведенные на русский язык постмодернистские термины: «крах больших нарративов», «невозможность истины», «симулякры» и так далее. Но уже в следующий момент он рассказывает о том, как презирает релятивизм и любит консерватизм, а потом по-английски наизусть читает «Сутру Подсолнуха» Алена Гинзберга (Allen Ginsberg)» [45].

Сурков – злий геній, він використовує свої таланти для служіння, образно кажучи, сатані. А чи є подібний державний діяч в Україні зі знаком «плюс»? Напевно, що ні. Впродовж війни жодної мобілізації чи навіть бодай слабкої активізації соціально-гуманітарного потенціалу на захист країни не відбулося за ініціатив РНБО, уряду, адміністрації Президента. За це ми заплатили зайвими смертями і руйнуваннями, бо нерозуміння стратегії ворога, спосіб його мислення, відсутність соціальної розвідки дорого обходиться країні-жертві агресії. Гібридна війна – це насамперед змагання інтелектів. Суркову і його підручним за роки прихованої і відкритої війни вдалося багато що використати з накопиченого ідейного потенціалу, але не усе, і вийшло не так, як планувалося. Ідеологи сучасної війни відводять народам ролі або статистів, або натовпу; вважають, що юрби зрадників та шеренги підкуплених політиків будуть слухняно грати за сценаріями агресора. В реальному житті плани росіян зіштовхнулися з інстинктивно правильним опором мільйонів простих українців, які талановито руйнували технології ліквідації українського соціуму. Шкода, що за роки незалежності не вдалося перетворити сукупний інтелект українських соціологів на матеріальну силу, яка б допомагала боротися за суверенітет і свободу країни.

Література

1. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія / І. П. Рущенко. – Х. : ФОП Павленко О. Г., 2015. – 268 с.
2. Hoffman F. Hybrid Warfare and Challenges / F. Hoffman // JFQ. – Iss. 52. – 1st quarter. – 2009.
3. Galeotti M. Hybrid Wars and War on Governance // Small Wars Journal. – 2015, August 19.
4. McCulloh T. (2013). Hybrid Warfare: Joint Special Operations University Report, 13-4, The JSOU Press: Mac Dill Air Force Base / T. McCulloh, R. Johnson. – Florida. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jsou.socom.mil/JSOU%20Publications/JSOU%2013-4_McCulloh,Johnson_Hybrid%20Warfare_final.pdf
5. Hunter E. The Challenges of Hybrid Warfare / E. Hunter, P. Pernik // International Centre for Defence and Security. – Tallinn, 2015.
6. Jacobs A. NATO's Hybrid Flanks: Handling Unconventional Warfare in the South and the East: Research Paper / A. Jacobs, G. Lasconjarias // Research Division – NATO Defense College, Rome. – 2015. – № 112.
7. Магда Е. В. Гібридна війна: вижити і перемогти / Е. В. Магда. – Х. : Виват, 2015. – 320 с.
8. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / В. П. Горбулін / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с.
9. Магда Е. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи / Е. Магда. – Київ : КАЛАМАР, 2017. – 268 с.

10. Лапан Т. Самюель Ендрю Стауффер / Т. Лапан // Історія соціологічної думки : навчальний енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. В.М. Пічі. – Львів: «Новий світ – 2000», 2016. – С.387-389.
11. Докторов Б. Элмо Роупер: исследователь рынка, поллстер, общественный деятель / Б. Докторов // «Телескоп»: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. – 2004. – №3. – С. 1-31.
12. Герасимов В. Основные тенденции развития форм и способов применения ВС, актуальные задачи военной науки по их совершенствованию / В. Герасимов // Военно-промышленный курьер : Общероссийская еженедельная газета. – 2013. – №8 (476).
13. Дугин А. Сеть для России / Александр Дугин // Литературная газета. – 2007. – № 51.
14. Cebrowski A. Network - Centric Warfare: Its Origins and Future / Cebrowski A., Garstka J. // US Naval Institute Proceedings. – 1998. – January.
15. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / Пер. с англ. / М. Калдор. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
16. Коровин В. М. Главная военная тайна США. Сетевые войны / В.М. Коровин. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 288 с.
17. Савин Л. В. Сетевая война. Введение в концепцию / Л.В. Савин. – М.: Евразийское движение, 2011. – 130 с.
18. «Сетевые войны». Аналитический доклад Александра Дугина при участии Валерия Коровина и Александра Бовдунова / опубликовано 08.02.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/networks/setevye-voyny>
19. Дугин А. Сетевые войны. Онтология войны в эпоху Постмодерна : видеозапись выступления в МГИМО 12.12.2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=0p6_Et-7fc4
20. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин., И. Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
21. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. № 6. – С. 46-57.
22. Постперестройка / Кургинян С. и др. / С. Кургинян. – М.: Политиздат, 1990. – 93 с.
23. Mann Steven R. The Reaction to Chaos // Complexity, Global Politics, and National Security. Edited by David S. Alberts and Thomas J. Czerwinski / National Defense University Washington, D.C. 1997. – Pp. 62-68.
24. Манн С. Теория хаоса и стратегическое мышление [Электронный ресурс] / С. Манн. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/what/mann/>
25. Шарп Д. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения [Электронный ресурс] / Д. Шарп. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/sharp.htm>
26. «Керований хаос» – метод стабілізації неоколоніального режиму в Україні: як цього уникнути // «Українська правда». – 2004. – 27 жовтня.
27. Бартош А. А. Гибридные войны как проявление глобальной критичности современного мира / А. А. Бартош // Геополитика и безопасность. – 2015. – №1(29). – С. 71-78.
28. Батчиков С. Глобализация – управляемый хаос [Электронный ресурс] / С. Батчиков. – Режим доступа: http://derzava.com/art_desc.php?aid=177
29. Лепский В. Е. Технологии управления в информационных войнах (от классики к постнеклассике) / В. Е. Лепский – М.: Когито-Центр, 2016. – 160 с.
30. О лингво-когнитивной безопасности: к постановке проблемы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/vprint/55077/>
31. Доклад Степана Сулакшина на Общем собрании Академии военных наук, январь 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusrand.ru/docconf/nationalnye-ugrozy-rossii-kognitivnoe-oruzhie>
32. Багдасарян В. «Когнитивное оружие» как инструмент десуверенизации / Доклады Центра [Электронный ресурс] / В. Багдасарян. – Режим доступа: <http://rusrand.ru/docconf/kognitivnoe-oruzhie-kak-instrument-desuverenizacii>
33. Мямлин К. «Третья мировая война – «Когнитивная» [Электронный ресурс] / К. Мямлин. – Режим доступа: <http://rusila.su/2014/09/01/tretya-mirovaya-vojna-kognitivnaya/>
34. Глазьев С. Ю. Последняя геополитическая партия: США начинают и проигрывают // Международная жизнь. – 2015. – № 8. – С. 1-24.
35. U.S. Senate Select Committee on Intelligence. Open Hearing: Russian Interference in the 2016 U.S. Elections. June 21, 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.intelligence.senate.gov/hearings/open-hearing-russian-interference-2016-us-elections>
36. Waltzman Rand. The Weaponization of Information. The Need for Cognitive Security. Testimony presented before the Senate Armed Services Committee, Subcommittee on Cybersecurity on April 27, 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT473.html>
37. Сунь-цзи. Мистецтво війни / Сунь-цзи ; переклад Григорія Латника. – К.: Арії, 2014. – 128 с.
38. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. 2-е изд. / В. А. Лефевр. – М.: Советское радио, 1973. – 158 с.
39. Лефевр В. А. Лекции по теории рефлексивных игр / В. А. Лефевр. – М.: Когито-Центр, 2009. – 218 с.
40. Смолян Г. Л. Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений / Г. Л. Смолян // Труды ИСА РАН. – 2013. – Том 63. – № 2. – С. 54-61.
41. Леоненко С. Рефлексивное управление противником / С. Леоненко // Армейский сборник. – 1995. – № 8. – С.27-32.
42. Ионов М. Д. Психологические аспекты управления противником в антагонистических конфликтах (рефлексивное управление) / М. Д. Ионов // Прикладная эргономика. Специальный выпуск. – 1994. – №1. – С. 37-45.
43. Чаусов Ф. Основы рефлексивного управления противником [Текст] / Ф. Чаусов // Морской сборник. – 1999. – № 9. – С. 11-15.
44. Архангельский Г.А. Основные инструменты управленческой борьбы [Электронный ресурс] / Г. А. Архангельский. – Режим доступа: http://polbu.ru/arhangelsky_astuggle/ch09_i.html
45. Почепцов Г. Российские аналитические контексты гибридной войны [Электронный ресурс] / Г. Почепцов. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rossiyskie_analiticheskie_konteksty_gibridnoy_voyny/
46. Александр Дугин: «Убивать, убивать и убивать!» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=sX4r1eXpUSI>.

Алла Степанівна Лобанова*доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету***Alla Lobanova***Doctor of Sociology, Professor of Sociology and Economics Department, Kryvyi Rih State Pedagogical University*

СИЛА І СЛАБКІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В УМОВАХ КРИЗ І ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті представлено авторське бачення ролі соціального контролю в сучасному суспільстві, зокрема прояву його сили і слабкості в періоди криз і військових конфліктів. Обґрунтована думка про те, що розбалансування його інституціонального механізму в умовах сучасного суспільства пов'язується з нехтуванням політичними акторами демократичних принципів розвитку суспільних процесів. Послуговуючись науковими ідеями Ж. Лакана, Р. Барта і української дослідниці О. Зубаревої, автор розвиває наукове положення про те, що у суспільстві постмодерну соціальний контроль змінює межі і простір свого існування, набуваючи тотожності з дискурсом, оскільки його ядром стає мова, як «загальнообов'язкова форма примусу» (Р. Барт). Підкреслено, що в умовах криз і військових конфліктів суспільний (загально визнаний) механізм соціального контролю втрачає свою силу регуляції, оскільки в окремих територіальних чи соціальних локаціях набувають значущості нові маркери його дискурсу, а саме псевдоцінності, квазінорми, соціальна псевдогра, міфологізація образів, ідеалів, реформ, піднесення влади псевдоавторитетів, псевдосимволів, симулякрів тощо, які, власне, є складовими соціальної мімікрії. Внаслідок цього створюється псевдоінституціональний механізм соціального контролю, культурні правила, цінності і соціальні норми якого не мають нічого спільного з загальнолюдськими цінностями, а лише імітують їх, маскуючи за «іррелевантними мемplexами» (Ю. Полулях).

Ключеві слова: цінності, соціальні норми, соціальний контроль, механізм, дискурс, соціальна мімікрія, імітація, ірраціональні мемplexи.

В статье представлено авторское видение роли социального контроля в современном обществе, в частности проявления его силы и слабости в периоды кризисов и военных конфликтов. Обоснованное мнение о том, что разбалансировка его институционального механизма в условиях современного общества обуславливается с пренебрежением политическими актерами демократических принципов развития общественных процессов. Пользуясь научными идеями Ж. Лакана, Р. Барта и украинской исследовательницы О. Зубаревой, автор развивает научное положение о том, что в обществе постмодерна социальный контроль меняет границы и пространство своего существования, приобретая тождественность с дискурсом, поскольку его ядром становится язык, как «общеобязательная форма принуждения» (Р. Барт). Подчеркивается, что в условиях кризисов и военных конфликтов общепризнанный механизм социального контроля теряет свою силу регуляции, поскольку в отдельных территориальных или социальных локациях приобретают значимость новые маркеры его дискурса, а именно псевдоценности, квазинормы, социальная псевдоигра, мифологизация образов и идеалов, поддержка власти псевдоавторитетов, псевдосимволов, симулякров и т.п., которые, собственно, и есть составляющими социальной мимикрии. В результате чего, создается псевдоинституциональный механизм социального контроля, культурные правила, ценности и социальные нормы которого не имеют ничего общего с общечеловеческими ценностями, а лишь имитируют их, маскируя за «иррелевантными мемplexами» (Ю. Полулях).

Ключевые слова: ценности, социальные нормы, социальный контроль,

механизм, дискурс, социальная мимикрия, имитация, иррациональные мем-плексы.

The author's ideas concerning the role of social control in modern society, in particular, the manifestation of its strength and weakness in periods of crises and military conflicts represented in the article. The imbalance of its institutional mechanism in modern society is connected with neglecting democratic principles of social processes development by political actors. Using the scientific ideas of J. Lacan, R. Bart and the Ukrainian researcher O. Zubareva, the author considers that in a postmodern society social control changes its boundaries and the area of its existence, becoming identical to discourse because language as "an essential form of compulsion" becomes the core (R. Bart). It is argued that in the conditions of crises and military conflicts the mechanism of social control loses its power of regulation since in some territorial or social locations new markers of its discourse become important, namely pseudo-values, quasinorms, social pseudo-game, images, ideals and reforms mythologisation, the power of pseudo-authorities, pseudo-symbols, simulacra etc. which are the components of social mimicry. As a result, a pseudo-institutional mechanism of social control is created. Its cultural rules, values and social norms have nothing in common with human values, but only imitate them, masking them behind "irrelevant memeplexes" (Yu. Poluliakh).

Keywords: values, social norms, social control, mechanism, discourse, social mimicry, imitation, irrational memeplexes.

Проблемна фабула наукової статті сформувалася на основі роздумів не тільки про уповільнення позитивних суспільних змін у сучасному українському суспільстві, але й про загальносвітові тенденції, зокрема про посилення авторитарних методів управління в деяких державах, що спричиняє умови для ведення агресивних дій проти свого народу або проти інших держав. Саме на це звернув увагу у своїй передноворічній статті (напередодні 2017 р.) і відомий американський фінансист і меценат Джордж Сорос. Він, зокрема, писав, що нинішній історичний момент є дуже болючим для нього, оскільки відкриті суспільства знаходяться у кризі, а різні форми закритих суспільств (від фашистських диктатур до мафіозних держав) на підйомі. Дж. Сорос зазначив, що бачить цьому єдине пояснення: «обрані лідери не спромоглися задовольнити законні очікування та прагнення виборців, і ця неспроможність призвела до розчарування виборців у основних різновидах демократії та капіталізму» [1]. Як бачимо, Дж. Сорос перекладає провину за «вкрадення демократії» у багатьох народів на еліти та їхніх лідерів, а саме на тих політичних акторів, які проводять диктаторську політику, зокрема і Президента Росії В. Путіна.

Можливо, проблема *зникнення демократії* частково і полягає у тому, що владу отримують схильні до авторитаризму та диктаторства політичні партії та їхні лідери, які невдовзі «прибирають» її до власних рук у такий спосіб, який не тільки дистанціюється від демократичних принципів, але й часто-густо протистоїть їм. Однак нехтування політичними акторами демократичних принципів породжується не тільки особистісними чи груповими (партійними) якостями політичних лідерів та еліт, а переду-

сім умовами, які складаються у суспільстві, зокрема розбалансуванням чи зламом *інституціональних соціальних механізмів*, які поглиблюють деструктивні та дисфункціональні явища у суспільстві, зокрема соціальну мимікрію, що ґрунтується на амбівалентності моралі, що, звісно сприяє політичним авантюристам без перешкод маніпулювати масовою свідомістю, гальмуючи розвиток демократичних процесів.

У цьому зв'язку не можна не погодитися і з відомим українським соціологом, заступником директора Інституту соціології НАН України Євгеном Головахою, який у пленарній доповіді «Українське суспільство: шляхи трансформації» на XX-й міжнародній науковій конференції «Харківські соціологічні читання», підкреслив, що нині «більшість громадян України перебувають у стані *амбівалентності стосовно інституціональних утворень, легальність яких не підкріплена правом і мораллю*. За пострадянських умов в Україні з'явився феномен тотальної корумпованості, що звів нанівець процес легітимізації нових соціальних інститутів. Віддзеркаленням цього феномена у масовій свідомості було стійке уявлення про те, що серед інших соціальних груп провідна роль у розбудові нової держави належить мафії» і далі підкреслив, «якщо в Україні є перспектива успішної трансформації, то вона насамперед пов'язана з подоланням *інституціональної подвійності* на шляху до відтворення основних засад *європейської інституціональної системи*»¹ [вид. мною - А.Л.].

¹ XX Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання» - «Соціологія у світі, що змінюється» відбулася 10-11 листопада 2016 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за ініціативи соціологічного факультету, Соціологічної асоціації України, підтримки Зе-

Одним з базових історично сформованих суспільних *інституціональних механізмів є соціальний контроль*, який в умовах криз і військових конфліктів починає порушуватися і деформуватися, оскільки порушуються, а згодом і знецінюються усталені соціальні норми і цінності, які складають його основу. Саме це і відбувається в сучасному українському просторі, який відчуває на собі не тільки тривалі кризові явища, але й військову агресію незаконних сепаратистських угруповань, які підтримуються Російською Федерацією. А відтак виникає і загострюється *суспільна проблема*, що виявляється у протиріччі між метою соціального контролю, яка полягає у регулюванні соціальних відносин і підтримці соціального порядку та відсутності сприятливих умов для її досягнення. Ця суспільна проблема значно поглиблюється в умовах криз і військових конфліктів, оскільки механізм соціального контролю, маючи властивість модифікуватися в нестабільних умовах, набуває подвійності, тобто мімікрійності, легалізуючи протилежні за своїм характером цінності (наприклад, підтримуючи і одночасно засуджуючи декомунізацію або анексію Російською Федерацією Криму; викриваючи хабарництво і одночасно його захожуючи і т.п.), оскільки він залежить від ціннісних систем його носіїв і соціально-правового поля, в якому вони діють.

Соціальний контроль як соціальна проблема посідає чільне місце в наукових розвідках більше ста років – з початку ХХ-го століття. І хоча серед сучасних соціологів не існує однозначної думки стосовно того, хто перший ввів у науковий обіг цей конструкт – Г. Тард чи Е. Росс [2], практично усі погоджуються з тим, що концептуально він уперше був обґрунтований у 1901 р., коли вийшла друком відома праця Е. Росса «Social control» [3]. Проблематику, тим чи іншим способом пов'язану з темою соціального контролю, можна знайти у наукових працях П. Бергера, Дж. Брейтуейта, М. Вебера, Я. Гілінського, Р. Дарендорфа, К. Ігошева, А. Коена, В. Клімова, Л. Козера, Ф. Макклінтока, Р. Мертона, Дж. Г. Міда, Р. Парка, Т. Парсонса, Р. Паунда, П. Сорокіна, М. Фуко, А. Яковлева та інших. Серед сучасних українських науковців тематикою соціального контролю займаються Н. Бойко, О. Зубарева, К. Корж, О. Мазурик, С. Спільник та ін. Змістовний теоретичний аналіз цього концепту представила у 2015 р. українська дослідниця О. Зубарева у кандидатській дисертації «Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного тео-

ретизування: методологічні реконфігурації» [4]. Власне, тематика соціального контролю у тому чи іншому ракурсі присутня у наукових працях практично усіх класиків соціології і сучасних соціологів, оскільки вона безпосередньо пов'язана з проблемою регуляції індивідуальної та групової поведінки, яка залишається актуальною за будь-яких історичних умов і обставин.

Варто підкреслити, що наукові висновки практично всіх учених, які досліджували зміст та функції соціального контролю у суспільному житті мають спільну рису, яка пов'язується з виконанням ним ролі *універсального регулятора соціальних відносин*. Звісно, що відносини у суспільстві та різних його структурних угрупованнях мають носити упорядкований характер, який забезпечується правовими та соціальними нормами, приписами, законами, які утілюються у знаннях, навичках, настановах людей і закріплюються у їх ціннісних орієнтаціях.

Соціальний контроль як інституціоналізований механізм складається з мети, суб'єктів-носіїв, соціальних норм, цінностей, санкцій, форм і методів формування і утримання соціального балансу і порядку у суспільстві. Цей механізм носить функціональний характер, оскільки, через *нормативний тиск на людей*, примушує їх здійснювати таку соціальну поведінку, яка є загальноприйнятною і очікуваною для більшості членів соціуму. Однак масове порушення або недотримання певними індивідами, соціальними групами чи соціальними спільнотами соціальних норм як складової механізму соціального контролю може призвести до поведінкових девіацій, суспільних негараздів, деструкцій і потрясінь.

Соціальний контроль забезпечує у суспільстві нормативність, конвенційність, раціональність, санкціонованість як індивідуальних, так і групових, суспільних дій і поведінки в цілому. Здавалося б, що зміст соціального контролю має бути раз і назавжди визначеним та інституційно закріпленим. Між тим змістовне наповнення цього концепту не є однозначним і застиглим, а постійно змінюється в науковому дискурсі. Як зазначає О. Зубарева, якщо в класичній соціології його референтними маркерами були «норми», «відхилення», «влада», «порядок», «примус», то в межах постмодерністської з'явилися нові – «спокуси», «бажання», «символи», «симулякри», «завуальований вплив», «гра» [4, с. 11]. Напевно, доцільно додати до цих змістовних маркерів і такі, як «роль», «імітація», «маскування», «мімікрія», оскільки нерідко в умовах криз відбувається подвійна і/або

псевдо інституціоналізація норм і правових санкцій, що деформує механізм соціального контролю, послаблюючи його суспільні і соціальні функції.

Тому *метою цієї статті* є пошук і обґрунтування наукових аргументів стосовно проявів *сили і слабкості соціального контролю* в умовах криз і військових конфліктів та з'ясування особливостей функціонування та відновлення його інституціонального механізму. Для досягнення мети необхідно уточнити розуміння змісту, механізму і алгоритму функціонування соціального контролю в сучасну добу, а також з'ясувати чинники, за яких можливо (необхідно) посилювати чи послаблювати вплив соціального контролю в умовах криз і воєнних конфліктів.

Аналітично-інтерпретаційний підхід до наукових джерел з зазначеної проблематики уможлиблює констатацію того факту, що центральною ланкою у механізмі соціального контролю є соціальні норми або соціокультурні правила та цінності, що являють собою його регулятивний стрижень. Оскільки вони *солідаризовано* визначаються соціальним середовищем (групою, спільнотою, соціумом), то мають бути обов'язковими для дотримання усіма його членами за будь-яких обставин і умов. А це означає, що соціальний контроль має значний вплив на кожну людину, яка інтеріоризує загально визнані норми, культурні правила та цінності.

Тим часом, як справедливо зазначає П.Штомпка, «культурні правила, як норми, так і цінності, можуть містити менший або більший *тягар обов'язковості*. По-іншому говорячи, з ними можуть бути пов'язані більш сильні або більш слабкі суспільні очікування відносно правильних адекватних дій» [5, с. 259]. Категоричними (найбільший тягар обов'язковості) вимогами певного способу поведінки або певної мети перш за все, на його думку, є *культурні імперативи*, які можуть бути сформульовані або як *накази* («треба», «зобов'язаний» - це суспільні очікування позитивного плану) або як *заборони* («неможна», «неможливо», «неприпустимо» - це суспільні очікування негативного плану). Далі він виокремлює *культурні правила*, які містять у собі «слабку напругу чинника обов'язковості», що припускає (і/або дозволяє) певну поведінку чи певну мету і *преференції* (рекомендації, поради), які мають найбільш вільний характер і визначають найбільш бажану і достойну поведінку, однак не вимагають і не примушують нікого діяти певним чином [5, с. 259-260]. У повсякденному житті це означає, що індивіди можуть по-різному ставитися до обов'язковості виконання соціальних норм і приписів, припускаючи

особистісну різновекторність їх сприйняття та дотримання.

Важливими складовими механізму соціального контролю є *санкції*, тобто *покарання і нагороди*, які, з одного боку, є «продуктом спільності», необхідної для управління поведінкою членів групи, «для стимулювання бажаної поведінки і упередження небажаної, для забезпечення внутрішньої згуртованості і безперервності суспільного життя» (Я. Щепанський) [6, с. 105], а з іншого *суспільною реакцією* на порушення правил і норм (П. Штомпка). Не ставлячи перед собою завдання детальної класифікації санкцій, все ж таки згадаємо загально визнаний факт, що вони можуть носити як *формальний* (затверджений у нормативних і законодавчих актах, приписах, інструкціях тощо), так і *неформальний* (суспільно-схвалюваний чи суспільно-несхвалюваний (засуджувальний) характер, можуть бути позитивними або негативними, суттєво (у різний спосіб) впливаючи на формування громадської думки, суспільної свідомості, а відтак і на здійснення соціальної поведінки людей.

Отже, *сила соціального контролю* «лежить на поверхні» суспільного життя (у стабільні періоди його існування) і виявляється у тому, що, *по-перше*, його механізм має інституціоналізований характер, а відтак чітко визначає і коригує вектори свободи для вибору індивідами власної моделі поведінки у межах домінуючих (загально визнаних) правил, норм і цінностей; *по-друге*, його регулятивний вплив стосується усіх без винятку видів і типів соціальних відносин у суспільстві, оскільки їхні суб'єкти тією чи іншою мірою причетні до формування його основних ціннісно-нормативних вимог і стандартів; *по-третє*, він має примусову силу для усіх, без винятку людей, через те, що вони прагнуть інтегруватися до різних соціальних груп (професійних, політичних, освітніх тощо), пристосовуючи свої ціннісні орієнтації до референтних культурних правил, норм і цінностей в образах ними групах; *по-четверте*, набуваючи інституціональних характеристик, соціальний контроль утримує соціальний порядок у суспільстві, виступаючи в якості індикатора норм і патологій.

Між тим, соціальний контроль навіть у стабільному суспільстві має свої *слабкі* місця, оскільки дія його механізму не зводиться лише до обмеження свободи членів суспільства шляхом застосування санкцій до порушників соціальних обмежень і заохочення за їх дотримання, а набуває нового вигляду і характеру – він сам стає свободою і здійснюється не дистанційно, а «шляхом симуляції значень і образів», тобто «здійснюється не над тим, що виробляється, робиться, а над тим, що бажається»

[4, с. 106-108]. Це відбувається тому, що, як засвідчує О. Зубарева, посилаючись на наукові ідеї Р. Барта, Ж. Лакана, С. Леша, П. Виріліо, Дж. Александера та інших, у суспільстві постмодерну/«плинної сучасності» соціальний контроль змінює межі і простір свого існування, набуваючи тотожності з дискурсом, оскільки його ядром стає мова, як «загальнообов'язкова форма примусу» (Р. Барт). А це означає, що соціальний контроль стає більш легким і всеохоплюючим, власне тотальним, оскільки він не обмежується соціальним та часовим простором і наглядом (санкціями) ззовні, а проникає у світ смислів і образів людини, забезпечує суб'єктивне виробництво обмежень і дозволів стосовно її поведінки і діяльності. Такий підхід до тлумачення соціального контролю кардинально змінює його суспільні функції, переносячи акцент із зовнішніх чинників його формування у світ суб'єктивного його розуміння, трактування і формоутворення, внаслідок чого значно послаблюються його суспільно-визнані і очікувані регулятивні функції.

Певна річ, що О. Зубарева має сенс, коли стверджує про те, що у сучасну добу посилюються такі атрибутивні риси соціального контролю, як самоконтроль, рефлексивність, прозорість, нав'язливість, нагляд, паноптикізм, фіктивність і з'являється можливість репрезентації його як «механізму культурного програмування індивіда з боку високостатусних агентів соціальної гри з ціллю підтримки рівноваги процесуальної соціальної дійсності, що набуває всеосяжного характеру, і орієнтований на чуттєвий характер сучасної культури з притаманним їй потягом до чуттєвих насолод» [4, с. 109-112]. Цей висновок дослідниці стосовно змісту соціального контролю є особливо значущим і актуальним для нашого дослідження, оскільки його розуміння корелюється з такими метафорами, як влада образу, симулякра, символу тощо. За таких умов у суспільстві значно *послаблюються* суспільно-визнані і *узвичаєно-очікувані* регулятивні функції соціального контролю, оскільки у зв'язку зі зміною дискурсу змінюється і його макро-суспільний механізм, окремими соціальними суб'єктами (політичними акторами, олігархами, чиновниками, кримінальними авторитетами тощо) відповідно до групових чи індивідуальних цілей *декодується базові цінності і норми*, що призводить до перегляду чи/або ревізії загальноприйнятих норм і цінностей і формування множинності локальних мікро-механізмів соціального контролю у різних групах і спільнотах.

Так, наприклад, сталося на початку 90-х років ХХ століття, коли розпався Радянський Союз. Загальновизнана система соціального контролю, основу якої складали комуністичні ідеологеми, зазнала руйнації, а на її улам-

ках створилася велика кількість різноманітних за своїми ціннісно-нормативними основами мікро-механізмів і алгоритмів соціального контролю: колишня партноменклатура намагалася утримати старі прорадянські стандарти і норми соціальних стосунків, представники нової української влади прагнули сформулювати нові взірці соціальної поведінки, кримінальні елементи нав'язували свої девіаційні форми соціальних відносин. Через це суспільство в ті часи було розколотим за сповіданням різнопланових цінностей і соціальних норм, які проголошувалися різними соціальними суб'єктами за єдино правильні і необхідні, конкуруючи між собою за панування у дестабілізованому суспільстві, для виживання у період кризи, яку зазнала суспільна система. Соціальний контроль ненавбачливо існував, однак він носив мімікрійний (імітаційний) характер, оскільки в його основі лежали псевдостандарти і псевдонорми, що ґрунтувалися на подвійній моралі: проголошувалися одні цінності, а реалізовувалися протилежні за своїм полюсом, подвійні, а іноді і потрібні стандарти, набуваючи форм локальних регуляторів соціальних відносин.

Подібна суспільна картина вималювалася і після Революції Гідності, анексії Криму і початку воєнного конфлікту на Сході України. Система соціального контролю, яка була вибудована упродовж президентства В. Януковича, унаслідок протестного руху мільйонів українців зазнала поразки, однак її уламки залишилися у тих локальних спільнотах, які об'єдналися у кримінальні, сепаратистські та терористичні угруповання і підпитуючись проросійською пропагандою і підмогою, намагаються будь-за що її утримати і нав'язати українському суспільству. Цьому слугує відповідний дискурс, який реалізується ними завдяки різноманітним інформаційним технологіям, зокрема маніпуляціям, пропагандистським кліше, фейкам тощо.

Як справедливо зазначає Ю. Ю. Полулях, по суті «йдеться не просто про створення хибних знаків, які не співпадають з істинним станом справ, а про створення знакових систем, які функціонують таким чином, що створювані ними значення дозволяють описувати і характеризувати навколишню дійсність як деяку значущу цілісність. Зрозуміло, фейки, інформаційні вкидання, медіа-постановки, містифікація, дезінформація – усе це є частиною конструювання цього смислового світу, але вони не наділяють його характеристиками цілісності і системності» [7, с.164]. Однак, варто погодитися і з тим, що ці абсурдні факти таки сприймає на віру певна частина населення тимчасово анексованих, окупованих і, на жаль, не окупованих територій і на їх основі вибудовує

свою систему цінностей і норм, підлаштовуючи її під локальний мікро-механізм соціального контролю, який формується на них.

Отже, можна припустити, що ототожнення соціального контролю з дискурсом, яке має своє реальне втілення у сучасному швидкоплинному світі, сприяє скоріше *послабленню його дії* на суспільному рівні, однак *посиленню* на локальному, груповому, мікрорівні. Це відбувається зокрема завдяки тому, що у періоди суспільних криз чи воєнних конфліктів *збільшуються вектори свободи* у суб'єктів-носіїв, які прагнуть монополізувати право на владу, а відтак і на здійснення соціального контролю у локальних спільнотах (зонах, територіях, девіантних угрупованнях). У кризові періоди суспільний (загальноновизнаний) механізм соціального контролю на певних територіальних чи соціальних локаціях втрачає свої регулятивні можливості, а натомість окремими суб'єктами презентуються іррелевантні мемплекси (Ю. Полулях), які і «створюють знакові системи, котрі функціонують таким чином, що створювані ними значення дозволяють описувати і характеризувати навколишню дійсність як деяку значущу цілісність, - навіть якщо ця значуща цілісність не відповідає реальній цілісності і підміняє її» [7, с.185].

Тобто значущості набувають нові маркери дискурсу стосовно соціального контролю, а саме псевдоцінності, квазінорми, соціальна псевдогра, міфологізація ідеалів, реформ, піднесення влади псевдоавторитетів, псевдосимволів, симулякрів тощо, які є складовими соціальної мімікрії (імітації дотримання норм і суспільних вимог, маскування окремими індивідами, групами справжніх намірів і цілей поведінки). А відтак відбувається створення *псевдоінституціонального механізму соціального контролю*, культурні правила і соціальні норми якого не мають нічого спільного з загальнолюдськими цінностями, а лише імітують їх, маскуючи за іррелевантними мемплексами. Звісно, що за таких умов гальмуються і зникають демократичні перетворення, навпаки посилюються авторитарні методи управління, що спостерігаємо у так званих ДНР і ЛНР, у тимчасово анексованому Російською Федерацією Криму.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що соціальний контроль є універсальним регулятором соціальних відносин в усіх суспільствах і локальних спільнотах. У класичній соціологічній традиції він трактується як певний інституціоналізований механізм, який забезпечує підтримання у суспільстві нормативних і ціннісних зразків і стандартів поведінки індивідів, груп та їх спільного життя, виконуючи добровільно-примусову регулятивну функцію відтворення соціальних відносин. У посткласичній соціології формується нове бачення його змісту, функцій, оскільки

у сучасному темпорально плинному світі він змінює межі і простір свого існування, а відтак *набуває тотожності з дискурсом*, оскільки його ядром стає мова, як «загальнообов'язкова форма примусу» (Р. Барт).

У стабільних суспільствах *сила соціального контролю* виявляється у його *інституціоналізованому регулятивному конструктивно-функціональному* впливі на поведінку людей та їх соціальні відносини, оскільки множинні його суб'єктивні дискурси в основному корелюються і підпорядковуються загальноновизнаним соціокультурним правилам, нормам і стандартам (державним законодавчим і нормативним актам, моральним принципам, політичним ідеологемам, релігійним догмам тощо), забезпечуючи соціальний порядок у суспільстві. *Слабкою ланкою* соціального контролю у стабільному суспільстві є його насильницько-примусовий характер і відсутність достатньої свободи у виборі індивідами, групами його дискурсів, що обмежує їх можливості у виявленні ними суб'єктивних смислів своєї соціальної поведінки.

У нестабільному, зокрема кризовому суспільстві або у періоди військових конфліктів, макро-механізм соціального контролю зазнає дифузного впливу різноманітних за своїм ціннісно-нормативним змістом дискурсів, які презентуються опозиційними до владних структур силами, групами (наприклад, фінансово-олігархічними, сепаратистськими, терористичними, кримінальними тощо). Внаслідок чого відбувається *соціальна дисипація сили соціального контролю*, тобто його регулюючі функції з усталеного і упорядкованого стану переходять у стан хаотичної дії множинності локальних мікро-механізмів, які починають діяти в окремих соціальних (законних і незаконних) спільнотах, наприклад на тимчасово окупованих та анексованих територіях, або в різних сферах суспільного життя (економічній, політичній, мистецькій, науковій, військовій і т.д.), конкуруючи поміж собою. Тобто де-юре соціальний контроль неначебно існує, оскільки у суспільстві декларуються загальноновизнані цінності і соціальні норми, однак де-факто, його механізм порушується і/або руйнується, а на його уламках з'являються модифіковані, як правило, деформовані мікро-механізми соціального контролю певних соціальних груп або девіантних і протизаконних структур, які засновуються на *ірраціональних мемплексах – таких знакових системах, які описують спотворену дійсність* (Ю. Полулях).

Відтак соціальний контроль лише за сприятливих обставин є дієвим та безальтернативним способом суспільного впливу на поведінку людей, оскільки сприяє збереженню

традицій, звичаїв, соціальних норм, формує ціннісні стандарти соціальних відносин, виявляючись у відповідному до темпів технічного і соціокультурного розвитку суспільства розмаїтті консонансних дискурсів. Кризи, політичні та військові конфлікти порушують його макросуспільний механізм, *послаблюють* його регулюючий ефект, оскільки в дисонанс з ним входять локальні деструктивні дискурси соціального контролю, які містять подвійну мораль, спотворюючи реальну дійсність, примушують людей підкорятися встановленим ними нормам і правилам життя (що і відбувається на тимчасово анексованих і окупованих територіях).

Таким чином, для отримання конструктивних наслідків функціонування соціального контролю (*прояву його сили*) у суспільстві потрібні відповідні умови, а саме: верховенство права; функціонування стабільних соціальних інституцій; сформовані національні традиції і звичаї; достатньо розвинутий рівень суспільної свідомості і культури, що забезпечують процеси саморегуляції суспільства у відповідь на дію внутрішніх та зовнішніх дестабілізаторів (політичних та економічних криз, військових та міжнародних конфліктів, війн, анексії та окупацій частин територій тощо).

Для ліквідації порушень механізму соціального контролю (*для подолання його слабкості*) необхідна, *по-перше*, особлива організація сили, яка б забезпечила порядок у суспільстві. Саме цю функцію самозбереження суспільства і виконує політика, насамперед, в особі такого її верховного суб'єкта, як держава. *По-друге*, необхідне розвинуте громадянське суспільство, актори і соціальні структури якого здатні не тільки забезпечувати саморегуляцію, але й продукувати нові соціальні регулятори, *консолідувати* людей на основі гуманних ідей та справ (наприклад, створення нових громадянських і волонтерських рухів,

підтримки благодійних програм і проєктів в зонах воєнних конфліктів і соціальних негараздів тощо).

Сучасне українське суспільство знаходиться у зоні послабленого соціального контролю, балансуючи поміж залишками старого його механізму, який був створений за Президентства В. Януковича і початками нового, що почав формуватися після Революції Гідності. Складність створення і укорінення нового механізму соціального контролю виявляється у тому, що в умовах військового конфлікту у масовій свідомості сформувалися різні за своїм ціннісно-нормативним змістом і кінцевими цілями дискурси: з одного боку фіксується прагнення людей єднатися на основі декомунізації, національної ідентичності, прагнення відстояти і повернути анексовані та окуповані території і орієнтуватися у своєму розвитку на європейські традиції і цінності. З іншого - у решті населення країни виявляється прагнення повернутися до прорадянського та/або проросійського шляху розвитку, нехтуючи українською незалежністю та самостійністю.

Безумовно, для подолання деструктивних тенденцій у процесі формування дієвого механізму соціального контролю, в якому поєдналися би державницькі, суспільні, групові та індивідуальні потреби, інтереси і мотиви, а також виявилися нова нормативна система, яка б протистояла протиправним, протизаконним, корупційним схемам і орієнтувала усіх членів українського суспільства на нормальне – морально-правове співіснування між соціальними силами, спільнотами, групами, їх очікуваннями і вимогами потрібен тривалий час, розумний (професійний і патріотичний) процес управління державою і консолідація усіх членів суспільства на основі національної ідеї – формування демократичної, незалежної, економічно розвинутої і соціально орієнтованої України.

Література

1. Джордж Сорос. Відкрите суспільство потребує захисту: Джордж Сорос про зміни та загрози у 2017 році [Інформаційний ресурс] / Європейська правда. Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/12/31/7059668/>.
2. Білоусов К.Ю. Социальный контроль: понятие, типы, элементы и основные [Электронный ресурс]: лекція. – Режим доступу: http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Belousov-Sotsialny-kontrol_ponyatie_tipy_elementy.pdf.
3. Ross E. Social Control. A Survey of the Foundations Order. – Cleveland-London, 1969. – 436 p.
4. Зубарева О. І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. канд. соціол. наук: 22.00.01 [Електронний ресурс] / О. І. Зубарева. - Дніпропетровськ, 2015. - 221 с. – Режим доступу: <http://dissertations.karazin.ua/sociology/resources/95bb9313c1ba509c06c9af215bb9e3ed.pdf>.
5. Sztompka P. Sociologia. Analiza spo ecze stwa / Piotr Sztompka. – Krak w: Znak, 2006. – 653 s.
6. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. / Я. Щепанський. – пер. с польського М.М. Губенко. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.
7. Полулях Ю. Ю. Мемплекси окупованої реальності / Ю. Ю. Полулях // Вісник Луганського Національного Університету імені Тараса Шевченка. – 2016. - №5 (302). – С.163-192.

Виктор Георгиевич Городяненко

доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры социологии Днепропетровского национально-го университета имени Олеся Гончара

Viktor Gorodyanenko

Doctor of Historical Science, Full Professor, Department of Sociology, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

ТРАНСФОРМАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В УСЛОВИЯХ ДЕКОММУНИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются различные подходы к трактовке термина «историческая память». Акцентируется внимание на роли и значении исторической памяти в современном украинском обществе. Отмечается, что обращение к исторической памяти способно влиять на формирование исторического сознания и социальной идентичности граждан. Определяются основные факторы, влияющие на процесс трансформации исторической памяти в условиях декоммунизации украинского общества. Анализируются приемы и механизмы «исторической политики», используемые различными политическими силами, общественными объединениями, движениями и т. д. Обосновывается настоятельная необходимость выработки взвешенной государственной стратегии формирования исторической памяти граждан Украины с учетом специфики региона их проживания, возрастных особенностей, политико-идеологических предпочтений, геополитических ориентаций и т. д.

Ключевые слова: историческая память, социальная память, историческое сознание, социальная амнезия, идентификация, историческая политика.

У статті розглядаються різноманітні підходи до тлумачення терміну «історична пам'ять». Акцентується увага на ролі та значенні історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві. Відзначається, що звернення до історичної пам'яті спроможне впливати на формування історичної свідомості та соціальної ідентичності громади. Визначаються основні фактори, що впливають на процес трансформації історичної пам'яті в умовах декомунізації українського суспільства. Аналізуються прийоми та механізми «історичної політики», які використовуються різними політичними силами, громадськими об'єднаннями, рухами тощо. Обґрунтовується нагальна необхідність розробки виваженої державної стратегії формування історичної пам'яті громадян України з урахуванням специфіки регіону їхнього проживання, вікових особливостей, політико-ідеологічних уподобань, геополітичних орієнтацій тощо.

Ключові слова: історична пам'ять, соціальна пам'ять, історична свідомість, соціальна амнезія, ідентифікація, історична політика.

In the article the different going is examined near understanding of term «historical memory», and also value of historical memory in modern Ukrainian society. It is marked that the use of historical memory is able to influence on forming of historical consciousness and authentication of people. The review of basic factors influencing on the process of transformation of historical memory in the conditions of decommunization of Ukrainian society is presented. Receptions and mechanisms of «historical politics», used by political forces in a country, are shown. The necessity of making of single strategy is grounded for the question of forming of historical memory at a modern generation from the side of the state and social institutes taking into account the folded social and regional identity.

Key words: historical memory, social memory, historical consciousness, social amnesia, identification, historical politics.

Актуальность проблемы исторической памяти обусловлена необходимостью анализа процесса конструирования коллективной памяти и причин конфронтации населения в условиях декоммунизации украинского общества. Процессы трансформации исторической памяти оказывают существенное влияние на формирование общеукраинской идентичности, которая должна основываться на ценностях плюралистического и демократического общества.

Историческая память составляет одну из основ осознания человеком своего «я» в истории своего народа. Ее роль особенно актуальна в формировании ценностного отношения граждан страны к своему Отечеству, которое переживает сегодня трансформацию духовных ценностей, социальных институтов и нравственных регуляторов поведения, отношений между гражданами и государством.

Интерес к исследованию феномена исторической памяти обусловлен также тем, что она выступает транслятором ценностно-смысловых характеристик культуры от одного поколения к другому, определяет многомерность и многоуровневость культуры. Историческая память может способствовать ускорению одних социальных процессов, но в то же время тормозить или блокировать другие. Нередко проявляется и защитная социальная амнезия – устранение из памяти травмирующих событий прошлого.

Научный анализ исторической памяти актуализируется также современным кризисным состоянием украинского общества, в котором наблюдаются разрыв вековых связей, пересмотр исторических событий, забвение традиционных ценностей и морали. По мнению некоторых ученых, современная Украина живет в эпоху памяти специфической, манипулятивной, искусственной, в которую активно вмешиваются политики, средства массовой информации и особенно государство, в силу чего она становится инструментом для политических и исторических манипуляций. Справедливости ради заметим, что все сказанное выше относится ко многим (если не ко всем) государствам, в том числе к Советскому Союзу. Историческая память его граждан была набором мифов, созданных на самом вершине партийной иерархии и активно внедряемых в сознание масс советскими историками и партийными пропагандистами.

В этом контексте важно подчеркнуть, что историческая память является основой культурной преемственности поколений и национально-гражданской идентичности. И хотя толкование понятия «историческая память» имеет сегодня множество вариаций, обозна-

ченный нам феномен можно определить как способность социальных субъектов сохранять и передавать из поколения в поколение знание о произошедших исторических событиях, об исторических деятелях прошлых эпох, о национальных традициях, героях и коллективном опыте освоения социального мира, об этапах, которые прошел тот или иной этнос, нация, народ в своем развитии. Историческая память – это определенным образом сфокусированное сознание, которое отражает особую значимость и актуальность информации о прошлом в тесной связи с настоящим и будущим. Целью данной публикации является определение основных механизмов трансформации исторической памяти в условиях декоммунизации украинского общества.

Реализуя эту цель, прежде всего подчеркнем, что исследование феномена исторической памяти началось в конце XX в. Однако обращение к памяти как важной проблеме философского исследования можно найти у Платона, Аристотеля, А. Августина, Т. Гоббса, И. Канта, П. Нора, К. Маркса, В. Дильтея, Э. Гуссерля, П. Рикера, П. Хаттона и др.

К понятию коллективной памяти активно обращались в своих работах такие исследователи, как А. Шюц, Э. Гидденс, П. Бурдьё, Н. Луман, П. Бергер, Т. Лукман и др.

Основателем теории исторической памяти считается французский социолог и антрополог Морис Хальбвакс, который рассматривает историческую память в двух ее проявлениях – коллективная и личная (индивидуальная) память. Коллективная память является, с точки зрения исследователя, залогом идентичности общества. Предлагая свою концепцию памяти, он исходит из того, что индивиду присущи оба вида памяти – индивидуальная и коллективная. Используя дюркгеймовское понятие «коллективное представление», Хальбвакс говорит о связи памяти с окружающим индивида социальным контекстом. С одной стороны, воспоминания человека вписываются в рамки его личной жизни, с другой – он способен вести себя как член группы, вызывая в памяти воспоминания, связанные с его группой. Эти два типа памяти Хальбвакс называет и по-другому: внутренняя, личная, автобиографическая и внешняя, социальная, историческая. Чтобы уточнить разницу между двумя видами памяти, ученый обращается к понятию социального времени. «Наша жизнь расположена на поверхности обществ, они повторяют их движение и испытывают на себе последствия их сотрясений. Но то или иное событие занимает свое место в ряду исторических фактов лишь через некоторое время

после того, как оно происходит. Стало быть, мы можем привязать различные фазы нашей жизни к событиям национального масштаба лишь задним числом» [1, с. 10].

Несмотря на то, что феномен исторической памяти сегодня исследуется в разных аспектах и с точки зрения различных междисциплинарных подходов, остается неизученным ряд проблем. Феномен исторической памяти практически не исследован с позиции институционального подхода, репрезентирующего память в качестве структуры. Кроме того, в современной социологической и междисциплинарной литературе отсутствуют исследования памяти как инструмента идеологического влияния, фактора конфликта поколений, коммуникативных технологий в конструировании гражданской идентичности, реставрации исторической памяти в условиях социокультурных кризисов и др.

В условиях современного украинского общества все эти проблемы более чем актуальны. Сегодня историческая память во многом определяет образ жизни людей, их намерения, поведение, оказывает весьма мощное влияние на их сознание, провоцируя социальную конфронтацию. Дело в том, что историческая память как составляющая социальной памяти глубоко избирательна. Для человека важна не столько общая история, сколько те ее «участки», области, которые актуальны для настоящего.

В известной работе П. Бергера и Т. Лукмана «Социальное конструирование реальности» социальной реальностью называется та реальность, которая существует в человеческом представлении как «объективная фактичность» [2, с. 102]. Отсюда историческая память, может рассматриваться как результат социального конструирования, как процесс, происходящий в двух встречных направлениях. Во-первых, это процесс отбора из множества индивидуальных мнений тех, которые формально признаются в качестве «знания» и считаются реальными. Во-вторых, обратный процесс: знание о социальной реальности само по себе играет активную роль, оно конструирует саму эту реальность, включая ее прошлое, настоящее и будущее. В данной ситуации значима не оценка того или иного факта, явления, процесса в понятиях «истинное-ложное», а те механизмы, условия и факторы, которые обуславливают процесс отбора из множества индивидуальных «мнений» тех, которые формально признаются в качестве «знания». Именно на этот отбор влияют сегодня, особенно в условиях декоммунизации украинского общества, конъюнктурные факторы: политические, социокультурные, идеологические, социальные.

В рамках обозначенной проблемы весьма важно, на наш взгляд, рассмотреть связь исторической памяти с идеологией. История, несмотря на декларируемое стремление к объективности, во все времена была ангажированной и пристрастной. В настоящее время историки Украины пишут разную историю в зависимости от своих идейных или социально-политических позиций. Историческая практика показывает, что ни одно политическое движение или идейно-политическое направление не обходилось без «своей» идеологизированной истории (марксистской, ревизионистской, националистической и т. д.), связанной с политическими задачами определенной социальной общности. Обращаясь к истории, представители политических и общественных движений выуживают из нее и ставят в центр «новой» истории свой героизированный коллективный персонаж и повествуют о его борьбе, угнетении, исторических заслугах и победах.

Влияние идеологии на историческую память особенно сильно проявляется в условиях декоммунизации украинского общества. Понятие «декоммунизация» трактуется как теоретическая и практическая деятельность, направленная на отказ от коммунистических идеалов, на устранение коммунистической идеологии из всех сфер жизни общества. Процесс декоммунизации, который начался сразу после провала Августовского путча и провозглашения независимости Украины, активизировался в период политического кризиса и смены власти в 2014 году. Он был узаконен принятым 9 апреля 2015 года Верховной Радой Украины пакетом 4-х законов [3, с. 15-19]. Государственная политика ликвидации идеологического наследия советского периода истории стала проявляться особенно в 2014-2017 годах в виде запрета коммунистической партии и ее символики, сноса памятников, посвященных советским государственным и партийным деятелям, изменения топонимов и других названий, криминализации открытого высказывания коммунистических идей, а также восстановления и сохранения памяти о борцах за независимость Украины в XX веке. Согласно данным мониторинга Украинского института национальной памяти, изменению подлежат названия 76 городов и поселков. Вместе с тем, по мнению канадского историка, заслуженного профессора Альбертского университета Дэвида Р. Марплса, а также 68 иностранных и украинских ученых, экспертов и преподавателей, принятые законы о «декоммунизации» политизируют историю, противоречат одному из основных политических прав – праву на свободу слова [4].

Следует отметить и тот факт, что стремление изменить процесс формирования исторического сознания, образа прошлого характерно как для политиков, так и для социально ориентированных деятелей культуры и искусства, по-своему интерпретирующих исторические факты в публикациях. При таком положении репрезентация истории – это всегда репрезентация власти, поскольку история является инструментом легитимации и механизмом по производству идентичности. А это, в свою очередь, создает условия для реставрации исторической памяти прошлого и применения ее в качестве инструмента для восстановления новой идеологии. Манипулируя историей, конструируя память путем отбора определенных исторических событий и фактов, украинские политики пытаются вытеснить из сознания людей реальные факты, отражающие социальную жизнь социума, его структуру, повседневный мир людей. В условиях информационного господства такой политики достаточно несколько лет для того, чтобы из исторической памяти общества вычеркнуть неудобные сведения и сформировать новую систему ценностей и духовных ориентиров.

Подводя итоги сказанному выше, следует отметить, что деструктивное наступление на социальную память, начавшееся в конце 1980-х годов, сегодня приобрело радикальный характер и ведется прежде всего не с научных, а с идеологических позиций. Историческая политика нынешних общественных и государственных лидеров порой беспринципна и вызывает у людей недоумение и даже протесты. Подчеркнем, что термин «историческая политика» появился в Германии в 80-х годах XX столетия, а к концу первого десятилетия XXI века стал активно применяться исследователями для описания процессов и прак-

тических приемов посткоммунистических государств Восточной Европы. Историческая политика рассматривается учеными как набор приемов и методов, с помощью которых находящиеся у власти политические силы, используя административные и финансовые ресурсы государства, стремятся утвердить определенные интерпретации исторических событий как доминирующие [5]. И хотя тенденция к политизации истории имеет место во многих странах, однако в Украине использование истории в политических целях приобрело сегодня ярко выраженный радикальный характер. Для украинского общества ситуация осложняется наличием серьезного раскола по культурным и этническим признакам. Свою роль играет также слабость внутренних общественных механизмов, которые могли бы препятствовать вмешательству политиков в профессиональные вопросы историографии, образования, культуры и т. д.

Необходимость научного анализа процесса конструирования исторической памяти актуализируется ее влиянием на конфронтацию населения Украины, формирование его гражданской идентичности. Историческая память позволяет обществу осознать свое место в истории человечества, обосновать значимость собственной культуры и соотнести ее с культурными ценностями других цивилизаций. В этой связи, как мы полагаем, сегодня существует настоятельная необходимость выработки взвешенной государственной стратегии формирования исторической памяти граждан Украины, учитывающей специфику региона их проживания, гражданскую идентичность, возрастные особенности, политико-идеологические предпочтения, геополитические ориентации и многие другие объективные и субъективные факторы конструирования исследуемого нами феномена.

Литература

1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3. – С. 8-27
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум. – 1995. – 323 с.
3. Голос Украины. – 2015, 20 января. – № 87. – С. 15-19;

4. Декоммунизация на Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Декоммунизация_на_Украине

5. Миллер А. И. «Историческая политика» в Восточной Европе: плоды вовлеченного наблюдения / А. И. Миллер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2008/05/07/miller/>

Юрій Аркадійович Калагін

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

Yurij Kalagin

Doctor of Sociology, Full Professor, Professor of Psychology and Pedagogics Department, Ivan Kozhedub Kharkov National University of Air Force

ФЕНОМЕН ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті наводяться результати соціологічного дослідження феномену цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, яке було здійснено кафедрою психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба протягом 2015 – 2016 років. Аналізується світовий досвід функціонування системи цивільно-військового співробітництва у збройних силах, обґрунтовується вихідне концептуальне положення національної концепції цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, а саме: бойові завдання та завдання соціально-гуманітарного характеру під час ведення бойових дій мають системний характер, виступаючи рівноправними складовими цієї системи; головна мета та завдання цивільно-військового співробітництва визначаються відповідно до політичних цілей державної влади та спрямовуються на досягнення та закріплення успіху воєнних операцій, відновлення та укріплення державної влади на кризовій території.

Ключові слова: цивільно-військове співробітництво, Збройні Сили України, антитерористична операція, операції збройних сил, бойові дії.

В статье приводятся результаты социологического исследования феномена гражданско-военного сотрудничества Вооруженных Сил Украины, проведенного кафедрой психологии и педагогики Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба на протяжении 2015 – 2016 годов. Анализируется мировой опыт функционирования системы гражданско-военного сотрудничества в вооруженных силах, обосновывается исходное концептуальное положение национальной концепции гражданско-военного сотрудничества Вооруженных Сил Украины, а именно: боевые задачи и задачи социально-гуманитарного характера при ведении боевых действий приобретают системный характер, выступая равноправными составляющими этой системы; главная цель и задачи гражданско-военного сотрудничества определяются соответственно политическим целям государственной власти и направлены на достижение и закрепление успеха военных операций, восстановление и укрепление государственной власти на кризисной территории.

Ключевые слова: гражданско-военное сотрудничество, Вооруженные Силы Украины, антитеррористическая операция, операции вооруженных сил, боевые действия.

The article is devoted to the research results of the national phenomenon of Ukrainian Armed Forces civil - military cooperation. Research was conducted by department of psychology and pedagogics of the Ivan Kozhedub Kharkov national university of Air Force in 2015-2016s. The author analyzes world experience of realization of the civil - military cooperation system in the armed forces, explains initial conceptual position of national conception of civil - military cooperation of the Armed Forces of Ukraine which is formulated as follows: combat missions and socio-humanitarian tasks during the hostilities are combined in systemic way and become an equal components of this system; the main goal and tasks of civil-military

cooperation are determined in accordance to political aims of government and aimed at achieving and securing the success of military operations, restoration and strengthening of state power in a crisis territory.

Keywords: civil-military cooperation, Ukrainian Armed Forces, anti-terror operation, Armed Forces operations, battle actions.

У ХХІ столітті надії людства на мирне життя у постбіполярному світі не виправдалися, війни спалахують то в одному, то в іншому куточку нашої планети. Починаючи з 90-х років минулого століття, кількість воєнних конфліктів поступово зростає, рівень загроз на локально-регіональному рівні наростає, кількість воєнних операцій збільшується. Змінюється їхній характер, що знаходить свій прояв у поглибленні втручання військових у царину, яка тривалий час вважалася суто цивільною. Коло завдань, що вирішують військові, значно розширюється, до традиційних (бойових) завдань додаються абсолютно нові. Сьогодні військові разом із суто воєнними все частіше вирішують проблеми соціально-гуманітарного характеру. Зазначена тенденція знаходить прояв у проведенні антитерористичної операції в Україні. Вирішення проблем соціально-гуманітарного характеру у Збройних Силах України покладається на підрозділи цивільно-військового співробітництва. Відсутність в Україні досвіду побудови системи цивільно-військового співробітництва, зокрема наукових розробок з даної проблематики, зумовили необхідність проведення спеціального дослідження, результати якого наводяться у даній статті.

Мета дослідження, що було здійснено кафедрою психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба протягом 2015 – 2016 років, визначалася як концептуалізація національного феномену цивільно-військового співробітництва [1, с. 90-93].

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких дослідницьких завдань:

- визначити мету та завдання цивільно-військового співробітництва в Збройних Сил України;
- проаналізувати структурні характеристики інституцій цивільно-військового співробітництва в Збройних Сил України;
- обґрунтувати систему соціальних норм функціонування інституцій цивільно-військового співробітництва.

Об'єктом дослідження була система цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, предметом – професійна діяльність військовослужбовців в інституціях цивільно-військового співробітництва.

Теоретичну базу дослідження склали ідеї М. Яновиця щодо трансформації військової про-

фесії [2], американського соціолога Ч. Москоса стосовно інституціонально-професійної моделі військової організації [3], українських соціологів Е. Афоніна, який розробив модель військового професіонала [4] та І. Руценка, який розглядає війну як систему традиційних та нетрадиційних силових дій [5], та ін.

Для вирішення поставлених у дослідженні завдань використовувалися такі загальнонаукові методи, як порівняльний (для характеристики концепцій цивільно-військового співробітництва армій провідних країн світу); структурно-функціональний (для розробки національної моделі цивільно-військового співробітництва); системний (для обґрунтування системного характеру інституцій цивільно-військового співробітництва); еволюційний (для дослідження досвіду роботи українських інституцій цивільно-військового співробітництва від ротації до ротації).

Метою цієї публікації є викладення основних положень авторської концепції цивільно-військового співробітництва Збройних сил України.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що теоретичною основою даної статті, як і нашої концепції є науковий доробок наведених вище авторів. Окрім того, для розробки цієї концепції велике значення мало вивчення світового досвіду функціонування системи цивільно-військового співробітництва у збройних силах.

Як засвідчив здійснений нами аналіз, відповідно до керівних документів збройних сил країн-членів НАТО [6], операції соціально-гуманітарного характеру армії НАТО пов'язуються з воєнними операціями єдиною метою, що визначається керівництвом держави.

Основними напрямками діяльності підрозділів цивільно-військового співробітництва є:

- забезпечення зв'язку між військовим контингентом і місцевою владою, цивільним населенням, міжнародними та урядовими організаціями;
- підтримка цивільного сектору (як правило, тільки в тому випадку, коли це необхідно для реалізації поставлених перед силами НАТО військових завдань та/або коли місцева влада, національні служби та міжнародні організації не можуть самі вирішити ту чи іншу проблему);
- надання всебічної допомоги військовому контингенту НАТО (ця функція

раніше була пріоритетною, сьогодні займає останнє місце в списку оперативно-тактичних завдань).

В залежності від особливостей реальних умов проведення операцій збройними силами країн-членів НАТО, надавався пріоритет тому або іншому напрямку. Наприклад, проведення операції в Косово [7] характеризувалося тим, що перевага надавалася:

- створенню безпечних умов для цивільного населення та забезпеченню мінімального рівня громадського порядку в кризовій зоні;
- наданню технічної, гуманітарної та іншої підтримки громадським організаціям.
- Військові експерти стверджують, що спектр напрямків діяльності підрозділів цивільно-військового співробітництва значно ширше того, що декларовано у відкритих керівних документах [7].

Аналізуючи особливості структури підрозділів цивільно-військового співробітництва [6, 7], ми виявили, що традиційна структура має три елементи, які функціонують на трьох ієрархічних рівнях:

- стратегічний (взаємини з провідними міжнародними організаціями, насамперед ООН, а також з державами та організаціями-донорами);
- оперативний (взаємини з керівництвом країни, де проводиться операція);
- тактичний (безпосередня взаємодія з гуманітарними організаціями, місцевою владою та населенням у зоні відповідальності сил НАТО).

Наприклад, реальна структура ВГС НАТО в Боснії складалася з трьох складових [7]:

- багатонаціональний штабний компонент (стратегічний рівень);
- центр військово-цивільного співробітництва в Сараєво (оперативно-тактичний рівень) для взаємодії з громадськими організаціями, що не мали постійних представників при командуванні силами НАТО;
- оперативно-тактична група (тактичний рівень) з надання допомоги місцевій владі та цивільним організаціям у відновленні господарсько-економічної інфраструктури (в основному навколо Сараєво).

Найбільш ефективною вважається національна модель цивільно-військового співробітництва Збройних Сил Франції [8]. Відповідно до цієї моделі завдання соціально-гуманітарного характеру є похідним від бойових завдань, при цьому інституції цивільно-військового співробітництва спрямовують свою діяльність на забезпечення, допомогу та створення сприятливих умов для проведення бойових дій підрозділами збройних сил.

Напрямами діяльності підрозділів цивільно-військового співробітництва Франції є:

- військово-цивільне співробітництво – допомога у проведенні воєнних операцій збройних сил;
- військово-цивільні справи – допомога державним органам у відновленні господарської, економічної інфраструктури і т. п.;
- військово-цивільні відносини – проведення інформаційно-пропагандистської роботи [8].

Аналіз досвіду цивільно-військового співробітництва структурами ООН доводить, що вони розставляють інші акценти у своїй діяльності. Провідна роль належить саме інституціям цивільно-військового співробітництва, власно військовим інституціям відводиться вторинна роль. Такий підхід обґрунтовується тим, що останнім часом спостерігається стійка тенденція збільшення кількості операцій соціально-гуманітарного характеру, а до виконання завдань цих операцій все більше залучаються воєнні ресурси.

Основні напрямки діяльності інституцій цивільно-військового співробітництва ООН [9]:

- відновлення системи державного управління та судових органів, професійна підготовка державних службовців;
- відновлення демократії, організація виборів, дотримання прав людини;
- надання гуманітарної допомоги;
- відновлення ключових об'єктів інфраструктури, розробка фінансово-економічної та соціальної політики, інвестиції.

Для реалізації завдань кожного напрямку в структурі ООН створювалися відповідні органи:

- цивільна адміністрація відновлення державності;
- адміністрація відновлення демократії;
- адміністрація гуманітарних проблем;
- адміністрація відновлення економіки.

Отже, аналіз досвіду ООН показав, що вихідне концептуальне положення про призначення інституцій цивільно-військового співробітництва відрізняється від підходів країн НАТО, що визначають місце цих інституцій як вторинне, проте основні напрямки діяльності інституцій ООН та НАТО практично однакові.

Таким чином, у провідних арміях світу на сьогодні сформована цілісна система цивільно-військового співробітництва, основні елементи якої є однаковими майже для кожної країни. Ця система постійно вдосконалюється, на основі аналізу досвіду кожної проведеної бойової операції до неї вносяться відповідні зміни.

Аналіз досвіду функціонування цивільно-військового співробітництва РФ розкрив її

специфічний характер [10]. Збройним силам РФ у вирішенні завдань соціально-гуманітарного характеру відводиться вторинна роль, це виходить з наявності окремих потужних інституцій, головними завданнями яких є саме завдання соціально-гуманітарного характеру. Для цих цілей РФ має підрозділи міністерства надзвичайних ситуацій, внутрішніх військ та ін.

Аналіз дій РФ щодо запобігання гуманітарної кризи на Північному Кавказі наприкінці XX століття зайвий раз підтвердив, що в кризових умовах міністерство надзвичайних ситуацій РФ – це єдина організація, здатна вирішувати весь комплекс проблем соціально-гуманітарного характеру.

На тлі світового досвіду феномен цивільно-військового співробітництва в ході проведення антитерористичної операції на сході України є унікальним, що зумовлюється її характером, а саме системним поєднанням традиційних та нетрадиційних силових дій як рівноправних складових [5, с. 17]. Сьогодні ситуація на сході України є ідеальним полігоном для відпрацювання національної моделі цивільно-військового співробітництва в операціях невійськового типу, це – шанс, який не можна упустити.

Аналіз світового досвіду побудови моделі інституції цивільно-військового співробітництва дозволив нам окреслити основні риси ідеальної моделі національної інституції цивільно-військового співробітництва.

Вихідне концептуальне положення національної концепції цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, сформульоване нами, полягає у такому: наступним чином: бойові завдання та завдання соціально-гуманітарного характеру під час ведення бойових дій є рівноправними складовими єдиної системи.

Головна мета та завдання цивільно-військового співробітництва визначаються відповідно до політичних цілей державної влади. Функціонування інституцій цивільно-військового співробітництва під час проведення бойових дій підпорядковується меті досягнення та закріплення успіху воєнних операцій, відновлення функціонування державної влади на кризовій території.

Реалізація мети цивільно-військового співробітництва забезпечується завдяки:

- створенню сприятливих умов для життя мирного населення;
- відновленню системи державного управління;
- відновленню інфраструктури регіону;
- здійсненню гуманітарної допомоги.

Зазначена мета передбачає необхідність

розв'язання завдань, пов'язаних з основними напрямками її реалізації:

Створення сприятливих умов для життя мирного населення:

- роззброєння позазаконних військових формувань, боротьба з незаконним зберіганням і нелегальним обігом зброї та вилучення її у цивільного населення;
- розмінування території регіону, очищення від мін і снарядів;
- забезпечення свободи пересування цивільного населення по кризовій території;
- боротьба з масовими заворушеннями, зі злочинністю і бандитизмом.

Відновлення системи державного управління:

- професійна підготовка державних службовців;
- підготовка та проведення місцевих виборів.

Відновлення інфраструктури регіону:

- налагодження систем водо-та енергопостачання;
- інженерно-будівельні роботи;
- роботи в галузі зв'язку та комунікацій;
- транспортно-технічне забезпечення;
- запобігання ядерного, біологічного та хімічного забруднення, екологічних катастроф та ліквідація їхніх наслідків.

Здійснення гуманітарної допомоги:

- моніторинг гуманітарних проблем кризової зони;
- ведення інформаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення;
- організація харчування для постраждалого населення;
- медичне забезпечення;
- прийом та проходження митного контролю міжнародних вантажів;
- доставка гуманітарних вантажів;
- будівництво та облаштування тимчасових таборів для переміщених осіб.

Важливе місце у визначенні моделі цивільно-військового співробітництва посідає обґрунтування принципів його функціонування. До основних принципів, що впливають з аналізу відповідних наукових концепцій та світового досвіду, відносяться:

– *пріоритет воєнних цілей та завдань*, що передбачає планування та виконання заходів цивільно-військового співробітництва згідно з інтересами воєнної операції;

– *економічність*, що зумовлює необхідність економічного використання наявних ресурсів; заходи цивільно-військового співробітництва мають бути спрямовані на забезпечення необхідного мінімуму для життєдіяльності місцевого населення;

- *масштабність*, що передбачає залучення якомога більшої території, різних прошарків населення, соціальних служб та громадських організацій до зони впливу інституцій цивільно-військового співробітництва;
- *наступництво*, що передбачає накопичення та передачу соціального капіталу від попередників до наступників (тактика «передачі знайомств»);
- *публічність*, що передбачає відкритість, «піарський» характер кожного заходу інституцій цивільно-військового співробітництва;
- *узгодженість*, що передбачає координацію дій усіх суб'єктів цивільно-військового співробітництва.

На сьогоднішній день Україна набуває першого досвіду цивільно-військового співробітництва. Для формування ефективної моделі такого співробітництва, яка була б адекватною викликам часу, необхідно реалізувати зазначені принципи на практиці.

Для забезпечення ефективності цивільно-військового співробітництва у Збройних Силах України необхідно створити спеціальний підрозділ, призначений для вирішення завдань соціально-гуманітарного характеру.

Структура інституції цивільно-військового співробітництва повинна мати трьохрівневу побудову:

- стратегічний рівень;
- оперативно-тактичний рівень;
- тактичний рівень.

Задля вирішення проблем, що виникають на тактичному рівні, мають створюватися тактичні групи. Їхній склад, термін роботи визначаються відповідно до конкретної ситу-

ації регіону, а також з урахуванням основних напрямків цивільно-військового співробітництва. До роботи тактичної групи можуть долучатися функціональні спеціалісти (фахівці водо-, енерго-, газопостачання, медичної, комунальної, комунікаційної галузей тощо).

Таким чином, аналіз сучасних тенденцій розвитку світової та вітчизняної наукової думки щодо ролі та місця проблем соціально-гуманітарного характеру в сучасній війні, світового досвіду формування та функціонування інституцій цивільно-військового співробітництва дозволив нам описати її ідеальну модель. Мета та завдання інституцій цивільно-військового співробітництва, їхня структура, принципи функціонування, що були визначені під час дослідження, про яке йшлося вище, – це складові ідеальної моделі інституції цивільно-військового співробітництва. Подальші дослідження з обраної нами проблеми, які мають бути здійснені найближчим часом, необхідно спрямовувати на вивчення реальної моделі інституцій цивільно-військового співробітництва, що сформована в Україні під час проведення антитерористичної операції. Порівняльний аналіз ідеальної та реальної вітчизняної моделі цивільно-військового співробітництва дозволить окреслити напрямки вдосконалення, актуальні проблеми функціонування останньої, визначити шляхи їхнього розв'язання. В умовах проведення антитерористичної операції вирішення існуючих проблем дозволить, на наш погляд, розробити науково та практично обґрунтовану концепцію національного феномену цивільно-військового співробітництва.

Література

1. Сучасна війна: гуманітарний аспект: тези доповідей учасників науково-практичної конференції Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 30 червня 2017 року. – Х. : ХНУПС ім. Івана Кожедуба, 2017. – 208 с.
2. Janowitz M. The Professional Soldier: Social and Political Portrait / M. Janowitz. – Glencoe (USA): Free Press, 1961. – 468 p.
3. Москос Ч. Вооруженные силы в обществе отрицания войны // Армия и общество. – М., 2003;
4. Афонін Е. А. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми [Текст] / Е. А. Афонін / НАН України, Ін-т соціології; відп. ред. Л. В. Сохань, Л. Ф. Бурлачук. – К. : Інтерграфік, 1994. – 304 с.
5. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія / І. П. Рущенко. – Х. : ФОП Павленко О.Г., 2015. – 268 с.
6. Военная доктрина НАТО. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/ru/natolive/topics_56626.htm.
7. Операції та місії НАТО. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_52060.htm.
8. Официальная страница вооружённых сил Франции. Електронний ресурс. Електронний ресурс. – Режим доступу <http://www.defense.gouv.fr/>.
9. The Oxford Handbook on the United Nations, edited by Thomas G. Weiss and Sam Daws, Oxford University Press, July 2007, hardcover, 896 p.
10. Сайт МЧС России. Електронний ресурс. – Режим доступу <http://www.mchs.gov.ru>.

Олександр Резнік*доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України***Oleksandr Reznik***Doctor of Sociology, Senior Researcher, Principal Research Fellow of Department of Social Psychology, Institute of Sociology NAS of Ukraine*

ПЕРЦЕПТИВНИЙ, ІНТЕНЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗМІСТОВНИЙ РІВНІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНІ: ВІДМІННОСТІ ДЕТЕРМІНАНТ

У статті розглядаються детермінанти соціальної напруженості в Україні на перцептивному, інтенціональному та змістовному рівнях. Порівняльний аналіз здійснюється на основі даних соціологічного опитування, яке було проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центром Разумкова у червні 2017 року. Зазначається, що застосування регресійного методу дало змогу виявити спільні та відмінні чинники окремих проявів соціальної напруженості. Підкреслюється, що очікування масових протестів та особиста готовність долучитися до них зростають серед молоді, перш за все незаможної, яка проживає у містах західно-центрального макрорегіону, песимістично оцінює політичну ситуацію в країні, вважає українську мову рідною та має проєвропейську орієнтацію. Акцентується на тому, що готовність брати участь у довготривалих протестах щодо більшості актуальних проблем проявилася серед мешканців південно-східного макрорегіону, які відрізняються песимістичними оцінками політичної ситуації в країні, визнають українську мову в якості рідної та у певних випадках ідентифікують себе з середнім класом.

Ключові слова: соціальна напруженість, протести, депривація, ресурси, структурні розмежування, Україна.

В статье рассматриваются детерминанты социальной напряженности в Украине на перцептивном, интенциональном и содержательном уровнях. Сравнительный анализ осуществляется на основе данных социологического опроса, проведенного Фондом «Демократические инициативы» имени Илька Кучерива и Центром Разумкова в июне 2017 года. Подчеркивается, что применение регрессионного метода позволило выявить общие и отличительные факторы отдельных проявлений социальной напряженности. Акцентируется внимание на том, что ожидания массовых протестов и личная готовность присоединиться к ним растут среди молодежи, особенно малообеспеченной, которая проживает в городах западно-центрального макрорегиона, песимистично оценивает политическую ситуацию в стране, считает украинский язык родным и имеет проевропейскую ориентацию. Готовность принимать участие в длительных протестах по большинству актуальных проблем проявилась среди жителей юго-восточного макрорегиона, которые отличаются песимистичными оценками политической ситуации в стране, считают украинский язык своим родным языком и в определенных случаях идентифицируют себя со средним классом.

Ключевые слова: социальная напряженность, протесты, депривация, ресурсы, структурные разграничения, Украина.

The article examines the determinants of social tension in Ukraine on the perception, intention and context levels. The comparative analysis was conducted out on the basis of a social survey carried out by Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation and Razumkov Center in June 2017. The use of the regressive method has allowed common and distinct factors of certain manifestations of social tension.

The expectations of mass protests are widespread among urbanized strata of poor young people who are living in the West-Central macroregion and pessimistic about the political situation. The personal readiness to engage in protests increases among young people who are living in the West-Central Macroregion, pessimistic about the political situation, consider the Ukrainian language native and have a pro-European orientation. The willingness to take part in long-term protests over most of the current problems has manifested itself among the inhabitants of the South-East Macroregion, who pessimistically assess the political situation, declared the Ukrainian language as a native and in certain cases self-identify themselves with the middle class.

Key words: social tension, protests, deprivation, resources, structural differentiation, Ukraine.

Науковці і публіцисти схильні позначати терміном «соціальна напруженість» прояви дисбалансу між структурними елементами соціальної системи, особливо коли йдеться про інституціональні зміни у соціально-економічній, політичній та соціокультурній сферах. Головна проблема у визначенні соціальної напруженості полягає у її багатовимірності, яка може охоплювати різноманітні рівні та зрізи потенційних конфліктів. Досвід прикладних досліджень соціальної напруженості містить методичні напрацювання вимірювання різних рівнів цього феномену. Оцінка ймовірності масових протестів відображає соціальну напруженість на *перцептивному рівні*, коли індивід сприймає навколишню ситуацію крізь призму соціальної взаємодії, тоді як готовність особистої участі у протестах відображає *інтенціональний рівень* реакції на таке емоційне тло. Динаміка відповідей на ці запитання засвідчила, що показники можливих виступів та особистої участі збігаються у ті роки, коли відбувалося зростання соціальної напруженості та громадянської активізації в українському суспільстві [1]. З'ясування спільних та відмінних детермінант цих рівнів соціальної напруженості дають змогу принаймні на теоретичному рівні впорядкувати механізми та певні послідовності зародження, існування та згасання напруженості або втілення її у фактичні протестні дії. Окремим зрізом соціальної напруженості є її *змістовний рівень*, а саме перелік актуальних проблем на момент дослідження, які заторкують окремі соціальні групи різною мірою. Зміст актуальних проблем є ключовим у виокремленні структурних особливостей соціальної напруженості, оскільки з'ясування поточних конфліктогенних точок у взаємодії соціальних груп є важливим практичним завданням. Отже, існування різних рівнів соціальної напруженості та відмінностей у їхніх детермінантах вказує на існування проблеми концептуалізації феномену соціальної напруженості.

В українській мові, на відміну від спільнокореневих віддієслівних утворень «напруга» і «напруження», які означають дію і

стан за значенням напружувати, напружити і напружуватися, напружитися, термін «напруженість» є абстрагованим поняттям, яке позначає не стільки дію або стан, а передає ознаку, виражену твірним прикметником «напружений» [2]. Ця відмінність також помічена в англійській літературі, де поняття «напруження» («strain») використовується для позначення психічних аспектів невиконаних потреб, які відчужаються і вважаються легітимними, натомість поняття «напруженість» («tension») – для позначення стану дисфункції соціальної системи, яка передбачає існування напруження, але це поняття також має на увазі структуру соціальних інститутів, в яких напруження є вираженими, полегшеними або пригніченими [3, р. 63].

У функціоналістському підході напруженість розглядалася переважно як джерело формування різних поведінкових феноменів. Зокрема, Н. Смелзер серед чотирьох умов колективної поведінки називав структурне напруження («structural strain»), яке відноситься до очікувань людей щодо ситуації, яка знаходиться в стані невирішеності, спричиняючи напруженість («tension») [4]. В цьому ключі Б. Шугармен розвивав концептуалізацію колективної дії у процесах формування соціальних інститутів. Напруженість, як правило, залишаються латентною, коли немає можливості для колективної дії. Однак чим більше проявляється ця напруженість, тим більша ймовірність того, що це призведе до інституціоналізації джерела напруженості у колективну дію. Зокрема, формування індустріальної системи призвело до руйнування багатьох типів трудових відносин, введення незнайомих трудових дисциплін і економічної нестабільності. Ці напруженості і напруження привели до подальших змін, зокрема, до виникнення груп інтересів та створення профспілок, дія яких повинна була зменшити інтенсивність напруження [3]. Натомість у конфліктологічних підходах напруженість вважалася природним явищем соціальних змін та модернізації суспільства. Всі соціальні відносини в усіх соціальних системах про-

дукують нерівності в розподілі цінних ресурсів. Напруженість між тими, хто не має цих ресурсів, і тими, хто зацікавлений у їхньому збереженні і забезпеченні додаткових ресурсів, переростає в конфлікт. В результаті конфлікту настає зміна суспільних відносин і в структурі соціальної системи [5, р. 31–34]. Таким чином, відмінність цих двох підходів полягає у тому, що соціальна напруженість як прояв певної дисфункції соціальної системи розглядалася джерелом подальшої стабілізації або ж конфлікту.

В українській соціології сформувалися дві традиції концептуалізації феномену соціальної напруженості. Одна традиція полягає у зверненні уваги на зміст та детермінанти соціальної напруженості. Тут загострювалася увага на стані незадоволеності, який виникав внаслідок протиріч в ході соціальної взаємодії соціальних суб'єктів [6; 7; 8; 9]. Інша традиція пов'язана з соціологічною школою Н. Паніної, представники якої відомі методичними напрацюваннями вимірювання соціальної напруженості. Тут соціальну напруженість визначається як дестабілізаційний потенціал установок населення на соціальний протест [10; 11; 12]. З методологічної точки зору, акцент на протестному потенціалі дав змогу емпірично підійти до феномену соціальної напруженості. Адже саме зв'язок з протестним потенціалом робить стан незадоволеності соціальним явищем, відокремлює його від суто внутрішніх станів незадоволеності, які часто не пов'язані із соціальною взаємодією.

Отже, враховуючи вітчизняний досвід дослідження проблеми, явище соціальної напруженості можна розглядати як стан незадоволеності соціальних суб'єктів відносно можливостей реалізації власних потреб та інтересів, який формується у ході соціальної взаємодії шляхом зіставлення власних очікувань з наявною реальністю та стає підґрунтям протестного потенціалу. Оскільки соціальні суб'єкти мають різні потреби та інтереси, зумовленість соціальної напруженості є відмінною за своїми чинниками та механізмами.

Серед підходів, які пояснюють чинники соціальної напруженості як протестного потенціалу та, і власне, протестної поведінки, можна умовно виокремити деприваційний, ресурсний та структурний. *Деприваційний підхід* заснований на традиції індивідуалізації напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій, внаслідок чого зростають песимістичні очікування, а відтак зростає готовність до протестної поведінки, яка справджується за умови значного й одночасного підвищення очікувань реалізації потреб та інтересів та зниження можливостей їхнього втілен-

ня [13; 14]. *Ресурсний підхід* визначає детермінанти соціальної напруженості та протестної поведінки як об'єктивні ресурси людського капіталу (вік, освіта, гроші, громадянські навички), так і певні ресурси когнітивного характеру (інтерес до політики, політична ефективність), які дають змогу індивіду активніше виявляти свою незадоволеність. Тобто теорія мобілізації ресурсів припускає, що протестні рухи залежать від ефективності нагромадження матеріальних та соціальних ресурсів [15; 16; 17]. *Структурний підхід* виходить з того, що соціальна напруженість і протестна поведінка пов'язані з проявами ідентифікації та солідарності за різними ознаками (класовими, поселенськими, ідеологічними, релігійними, етнічними, мовними, регіональними, геополітичними тощо) [18; 19; 20; 21].

Прояви депривації як суттєві чинники соціальної напруженості фіксуються і у вітчизняних дослідженнях. Зокрема, у 1990-х роках серед причин можливої участі населення України в акціях протесту домінували проблеми матеріального виживання [6; 22, с. 37–40; 23]. Вітчизняні дослідження також фіксували вплив ресурсних чинників на наявність протестного потенціалу. Зокрема, виявлено, що схильністю до протесту вирізнялася молодь, люди з вищим рівнем доходів та освіти, з високими самооцінкою соціального статусу та політичної ефективності [24; 25; 26; 27]. Існування в українському суспільстві регіональних та мовних відмінностей наклалося на геополітичні орієнтації, коли спрямованість остаточного розвитку України зумовлювала соціальну напруженість принаймні у публічному просторі [24; 28, с. 192–194; 29; 26, с. 160]. На початку 1990-х років було проведено дослідження у чотирьох регіонах України, в межах якого було здійснено методичну спробу поєднати перцептивний та інтенціональний рівні зі змістовним рівнем соціальної напруженості. Результати засвідчили переважання економічних причин протестного потенціалу. Втім, регіональний розподіл виокремив Крим, третина населення якого була готова до протестів у разі утисків через мову, свободу безпосередніх та інформаційних контактів з Росією [30, с. 61–64]. Емпіричне порівняння детермінант соціальної напруженості і масових протестів в Україні показало, що перцептивний та інтенціональний вияви соціальної напруженості спричиняються переважно деприваційними та ресурсними чинниками. І лише з 2013 року почав проявлятися вплив таких структурних чинників, як належність до західно-центрального макрорегіону та проєвропейська орієнтація. Натомість масові протести («Помаранчева революція»

Таблиця 1

Відповіді населення України на запитання «Як Ви вважаєте, чи можливі найближчим часом у Вашому місті (селі) масові виступи протесту у разі погіршення життя чи на захист своїх прав?», червень 2017 р.

Варіанти відповідей	N	%
Так, впевнений, що вони будуть	108	5,3
Імовірно, що так	393	19,5
Малоймовірно	775	38,4
Ні, не будуть	506	25,1
Важко сказати	237	11,7
ЗАГАЛОМ	2018	100,0

та «Революція гідності») стали виявом колективного невдоволення, коли ключову роль відіграли структурні чинники [31; 32; 33; 34]. Це можна пояснити тим, що детермінація соціальної напруженості вивчалася на рівні особистості, коли уявна ситуація загального характеру у місці проживання (проти падіння рівня життя, на захист своїх прав) накладалася респондентом на актуальний політичний контекст, тоді як масова протестна поведінка як кульмінація соціальної напруженості стала втіленням групової ідентифікації, коли політична ситуація в країні несла небезпеку ідентичності конкретним соціальним групам.

Таким чином, існує потреба у порівнянні як детермінант локального зрізу соціальної напруженості в контексті її перцептивного та інтенціонального рівнів, так і детермінант змістовного рівня, який охоплює загальнонаціональний перелік актуальних проблем. Отже, метою цієї статті є порівняння впливовості чинників зумовленості перцептивного, інтенціонального та змістовного рівнів соціальної напруженості в умовах сучасного українського суспільства.

Для порівняння чинників різних рівнів соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві було використане загальнонаціональне опитування населення України, яке було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центром Разумкова з 9 по 13 червня 2017 року. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим та окупованих територій у Луганській та Донецькій областях.

Теоретична похибка вибірки – 2,3%. Крім наявних в інструментарії дослідження показників, які відображали перцептивний та інтенціональний рівні соціальної напруженості, відділом соціальної психології Інституту соціології НАН України було запропоновано показники, які відображають змістовний рівень соціальної напруженості, та відповідну шкалу, за якою вимірювався ступінь особистої готовності брати участь у вирішенні конкретної актуальної проблеми.

Отже, перцептивний рівень соціальної напруженості був відображений оцінкою ймовірності масових виступів протесту у разі погіршення життя чи на захист своїх прав (див. табл. 1).

Іntenціональний рівень соціальної напруженості був відображений готовністю брати участь у таких мітингах та демонстраціях (див. табл. 2).

Змістовний рівень соціальної напруженості відображений готовністю особисто брати участь у таких довготривалих акціях, які можуть виникати з приводу конкретних ситуацій з відповідним переліком актуальних проблем для українців на середину 2017 року (див. табл. 3). За кожним пунктом запропонованих проблем респондент мав обрати лише один варіант відповіді за шкалою: 0 – «не братиму участі»; 1 – «підтримуватиму протестувальників матеріально»; 2 – «зрідка сам братиму участь»; 3 – «готовий постійно брати участь у протестах, якщо вони не триватимуть довго»; 4 – «готовий постійно брати участь у протестах, скільки б вони не тривали»; 99 – «важко відповісти».

Таблиця 2

Відповіді населення України на запитання «Якщо такі мітинги та демонстрації відбудуться, чи візьмете Ви в них участь», червень 2017 р.

Варіанти відповідей	N	%
Обов'язково	129	6,4
Скоріше за все, так	411	20,4
Скоріше за все, ні	469	23,2
Точно ні	770	38,1
Важко сказати	239	11,8
ЗАГАЛОМ	2018	100,0

Таблиця 3

Змістовний рівень соціальної напруженості населення України, червень 2017 р.

№	Перелік актуальних проблем	Шкала відповідей					
		0	1	2	3	4	99
1	Тривалі затримки у виплаті зарплат, пенсій, стипендій тощо	45,3	5,1	20,6	13,8	7,4	7,7
2	Значне зростання цін на продукти, ліки, зростання комунальних і транспортних тарифів при збереженні теперішніх доходів	43,0	5,8	20,0	14,7	8,9	7,6
3	Масові звільнення з роботи у зв'язку із закриттям (зупинкою, рейдерським захватом) підприємств чи установ	49,8	4,8	15,1	14,4	6,5	9,5
4	Законодавче надання Верховною Радою особливого статусу ДНР і ЛНР до відновлення Україною контролю над кордоном	66,3	2,8	8,4	4,5	4,6	13,5
5	Відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі	47,6	4,5	16,9	13,3	8,0	9,7
6	Нехтування місцевою владою інтересів громади (видача дозволів на забудову попри протести громадськості, відчуження зон відпочинку і т.ін)	51,1	4,5	15,1	13,0	5,8	10,5
7	Непритягнення та звільнення від відповідальності посадовців, які вчинили очевидні корупційні діяння	53,9	3,8	13,3	11,8	7,1	10,0
8	Істотне обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ	76,5	3,0	5,4	3,3	2,4	9,3
9	Дозвіл продажу сільськогосподарської землі	52,0	3,9	13,1	11,5	8,6	11,0
10	Втрата вкладів у банках	54,4	3,7	12,0	11,3	7,2	11,4

Аналіз відповідей засвідчив відмінності змістовного рівня соціальної напруженості. Виявилось, що найбільшу напруженість викликають економічні проблеми. Готовність тією чи іншою мірою підтримати довготривалі акції протесту виявили у разі тривалих затримок у виплаті зарплат, пенсій, стипендій (46,9%), значного зростання цін на товари та послуги (49,4%), масових звільнень з роботи (40,8%), відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі (42,7%). Деяко менша кількість респондентів задекларувала свою готовність долучитися до протестів у разі нехтування місцевою владою інтересів громади (38,4%), легалізації продажу сільськогосподарської землі (37,1%), потуранні корупції посадовців (36,0%), втрати вкладів у банках (34,2%). Найменш актуальними виявилися політичні питання: 20,3% опитаних готові підтримати протести проти легалізації ДНР і ЛНР до відновлення Україною контролю над кордоном та 14,1% протестували б проти істотного обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ.

Для визначення детермінант перцептивного та інтенціонального рівнів соціальної напруженості населення України було застосовано метод порядкової регресії. Для цього шляхом вилучення варіанту відповіді «важко сказати» було перекодовано відповідні шкали запитань, відтак залежні змінні

вимірювалися за порядковими шкалами: відповідно, «1 – ні, не будуть; 2 – мало ймовірно; 3 – ймовірно, що так; 4 – так, впевнений, що вони будуть» (для оцінки ймовірності виникнення протестних виступів) та «1 – точно, ні; 2 – скоріше за все, ні; 3 – скоріше за все, так; 4 – обов'язково» (для вимірювання особистої готовності брати участь у протестних діях).

Для визначення детермінант змістовного рівня соціальної напруженості населення України також було застосовано метод порядкової регресії. Для цього після вилучення варіантів відповіді «не братиму участі», «підтримуватиму протестувальників матеріально» та «важко сказати» було перекодовано решту варіантів відповіді у порядкуку трибальну шкалу: «1 – зрідка сам братиму участь; 2 – готовий постійно брати участь у протестах, якщо вони не триватимуть довго; 3 – готовий постійно брати участь у протестах, скільки б вони не тривали». Це дало змогу виокремити тих респондентів, які задекларували активну участь у довготривалих акціях протесту.

У відповідності до вищенаведених підходів до вивчення детермінації соціальної напруженості було виокремлено наступні незалежні змінні: ресурси – вік, освіта, матеріальне становище сім'ї; депривація – оцінка політичної ситуації; соціальні розмежування – тип поселення, класова самоідентифікація, регіональна поляризація, яка виникла під час президентських виборів 2004 року; рідна

Таблиця 4

Детермінанти перцептивного та інтенціонального рівнів соціальної напруженості населення України, порядкові регресії

Чинники	Оцінка ймовірності виникнення протестних виступів	Особиста готовність взяти участь в протестних діях
Вік (у роках)	-0,007* (0,003)	-0,011*** (0,003)
Освіта (1–4)	0,081 (0,064)	0,065 (0,065)
Оцінка матеріального становища сім'ї (1–5)	-0,156* (0,072)	-0,000 (0,071)
Тип поселення (1 = понад 1 млн. осіб; 7 = село)	-0,174*** (0,023)	-0,022 (0,022)
Класова самоідентифікація		
До нижчого	-0,043 (0,111)	-0,031 (0,111)
До середнього	0 ^(a)	0 ^(a)
Регіональна поляризація		
Південь/Схід	-0,764*** (0,123)	-0,502*** (0,121)
Захід/Центр	0 ^(a)	0 ^(a)
Рідна мова		
Російська/Інша	0,262 (0,137)	-0,377** (0,138)
Українська	0 ^(a)	0 ^(a)
Геополітична орієнтація		
Європейський Союз	0,118 (0,117)	0,462*** (0,117)
Євразійський Економічний Союз	0,055 (0,199)	-0,096 (0,205)
Не приєднуватися ні до ЄС, ні до ЄЕС	0 ^(a)	0 ^(a)
Політична ситуація (1 = благополучна; 4 = критична)	0,521*** (0,087)	0,336*** (0,088)
LR Chi ^{2a}	156,054	118,871
Pseudo-R ²	0,109	0,084

Примітка: В таблиці показані оцінки параметрів регресії з відповідними стандартними похибками у дужках.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

^(a) Цей параметр прирівняний до нуля, оскільки є дублюючим.

мова; геополітична орієнтація.

Побудова рівнянь порядкові регресії щодо детермінант перцептивного та інтенціонального рівнів соціальної напруженості відобразила спільні та відмінні риси їхньої зумовленості (див. табл. 4).

Виявилось, що оцінка ймовірності виникнення протестних виступів зростала із збільшенням населеного пункту, належністю до західно-центрального макрорегіону¹ та песимістичною оцінкою політичної ситуації. Проявився також незначний вплив віку (оцінка ймовірності зростала із зменшенням віку) та матеріального становища сім'ї (оцінка ймовірності зростала із погіршенням становища). Особиста готовність взяти участь у протестних діях зростає також у випадку належності до західно-центрального макро-

регіону та песимістичної оцінки політичної ситуації. Однак на відміну від перцептивного рівня інтенціональний рівень соціальної напруженості зумовлюється також проєвропейською орієнтацією, визнанням української мови як рідної та виразнішим впливом вікового чинника.

Побудова рівнянь порядкові регресії для детермінант змістовного рівня соціальної напруженості відобразила вплив ще більш обмеженої кількості чинників (див. табл. 5). З'ясувалося, що усталеними чинниками участі у довготривалих акціях протесту відносно більшості актуальних проблем є песимістична оцінка політичної ситуації, належність до південно-східного макрорегіону, українська мова як рідна та в окремих випадках ідентифікація себе із середнім класом. Втім, окремі актуальні проблеми зумовлюють менш або більш виразний вплив структурних і деприваційних чинників. Зокрема, вплив деприваційної змінної, яка відображає оцінку політичної ситуації, простежується стосовно біль-

¹ Тут і далі в інтерпретації рівняння порядкової регресії мінусове значення коефіцієнта певної номінальної змінної означає зворотній вплив дублюючої змінної, коефіцієнт якої прирівняний до нуля.

Таблиця 5

**Детермінанти участі українців у довготривалих акціях протесту з різних причин (1–10),
порядкові регресії**

Чинники	Перелік актуальних проблем (№)									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Вік (у роках)	0,002 (0,005)	0,005 (0,005)	-0,002 (0,006)	0,015 (0,007)	0,007 (0,005)	0,006 (0,005)	0,008 (0,006)	0,005 (0,010)	0,007 (0,006)	0,009 (0,006)
Освіта (1–4)	0,062 (0,098)	-0,052 (0,095)	-0,062 (0,109)	0,257 (0,159)	-0,068 (0,104)	0,143 (0,111)	0,065 (0,111)	0,093 (0,205)	-0,149 (0,109)	-0,057 (0,118)
Оцінка матеріального становища сім'ї (1–5)	-0,178 (0,110)	-0,014 (0,105)	-0,010 (0,115)	0,021 (0,161)	-0,105 (0,110)	-0,300* (0,118)	-0,217 (0,119)	-0,058 (0,200)	-0,007 (0,123)	-0,063 (0,125)
Тип поселення (1 = понад 1 млн. осіб; 7 = село)	0,019 (0,034)	-0,024 (0,033)	-0,012 (0,037)	0,098 (0,054)	-0,053 (0,035)	-0,045 (0,037)	-0,024 (0,037)	0,032 (0,067)	-0,002 (0,039)	-0,049 (0,041)
Класова самоідентифікація										
До нижчого	-0,453** (0,166)	-0,267 (0,160)	-0,419* (0,178)	-0,500* (0,250)	-0,170 (0,172)	-0,454* (0,182)	-0,494** (0,184)	-0,501 (0,327)	-0,348 (0,183)	-0,364 (0,196)
До середнього	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)
Регіональна поляризація										
Південь/Схід	0,418* (0,188)	0,363* (0,178)	0,478* (0,217)	1,593*** (0,393)	0,280 (0,201)	0,542* (0,230)	0,770*** (0,238)	0,066 (0,467)	0,835*** (0,223)	0,467* (0,228)
Захід/Центр	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)
Рідна мова										
Російська/Інша	-0,487* (0,218)	-0,821*** (0,214)	-1,004*** (0,250)	-1,490*** (0,460)	-0,617** (0,227)	-0,763** (0,267)	-0,704* (0,276)	-0,322 (0,516)	-0,239 (0,272)	-0,583* (0,259)
Українська	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)
Геополітична орієнтація										
Європейський Союз	0,169 (0,178)	0,099 (0,174)	0,065 (0,196)	-0,308 (0,375)	0,281 (0,184)	0,406 (0,213)	0,277 (0,217)	0,069 (0,385)	0,281 (0,209)	-0,152 (0,210)
Євразійський Економічний Союз	-0,324 (0,319)	-0,221 (0,305)	0,111 (0,347)	-0,359 (0,720)	0,118 (0,321)	0,435 (0,362)	0,056 (0,384)	-0,097 (0,591)	0,076 (0,356)	-0,446 (0,368)
Не приєднуватися ні до ЄС, ні до ЄЕС	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)	0 (a)
Політична ситуація (1 = благополучна; 4 = критична)	0,517*** (0,140)	0,474*** (0,136)	0,669*** (0,151)	0,294 (0,214)	0,575*** (0,141)	0,536*** (0,155)	0,549*** (0,155)	0,363 (0,276)	0,817*** (0,160)	0,600*** (0,162)
LR Chi2	31,656	29,788	42,795	31,013	31,390	38,098	34,717	5,575	52,516	28,652
Pseudo-R2	0,051	0,046	0,078	0,113	0,054	0,075	0,071	0,036	0,104	0,062

Примітка: В таблиці показані оцінки параметрів регресії з відповідними стандартними похибками у дужках.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

(a) Цей параметр прирівняний до нуля, оскільки є дублюючим.

шості актуальних соціально-економічних проблем, однак щодо політичних проблем (можлива легалізація ЛНР/ДНР та обмеження ролі російської мови) цей вплив зникає. Цікаве поєднання структурних чинників – належність до середнього класу, проживання у південно-східному макрорегіоні та декларування української мови як рідної – проявилось як для економічних, так і для політичних проблем. Однак найбільш виразний вплив цих чинників стосовно міри участі у довготривалих протестах проявився для можливої легалізації ЛНР/ДНР на умовах Росії. Іншим цікавим фактом є те, що, на відміну від перцептивного та інтенціонального рівнів, відібрані ресурсні чинники та чинник геополітичної орієнтації в детермінації змістовно-рівня соціальної напруженості здебільшого не проявили свій вплив.

Отже, порівняння детермінант перцептивного, інтенціонального та змістовного рівнів соціальної напруженості в сучасній Україні дало змогу виявити як спільні, так і відмінні чинники. Спільним для виокремлених рівнів соціальної напруженості є вплив деприваційних та структурних чинників: нами зафіксовано загальний вплив оцінки політичної ситуації та регіональної поляризації. Особливістю сприйняття соціальної напруженості є те, що очікування виникнення протестних виступів поширене серед урбанізованих прошарків незаможної молоді. Натомість інтенціональний рівень соціальної напруженості (особиста готовність долучитися до протестів), крім знову ж таки належності до західно-центрального макрорегіону та сповідування песимістичних оцінок політичної ситуації, зростає серед молоді, яка вважає українську мову рідною та орієнтується на вступ України до ЄС.

Детермінація змістовного рівня соціальної напруженості має теж свою специфіку: тут міра долучення до довготривалих протестів залежить також від песимістичної оцінки по-

літичної ситуації, однак виокремлення протестно налаштованих респондентів відносно більшості актуальних проблем проявилось серед мешканців південно-східного макрорегіону, які задекларували українську мову як рідну і у певних випадках ідентифікують себе з середнім класом. Очевидно, що йдеться про прошарок громадських активістів у регіонах зі складною політичною ситуацією, які рішуче налаштовані на протестні дії у разі погіршення матеріального рівня життя та непродуманих урядових кроків щодо чутливих політичних питань.

У подальших дослідженнях науковцям слід звернути увагу на можливе вдосконалення шкали міри залученості у протестні дії. Вилучення варіанту відповіді «підтримуватиму протестувальників матеріально», який за логікою не підходив для застосування методу порядкової регресії, незначно, та все ж звужило кількість потенційних протестувальників, які були зафіксовані у масиві даних. Очевидно, що декларація матеріальної підтримки довготривалих протестів відображає важливий аспект соціальної напруженості.

Литература

1. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні / О. Резнік // Українське суспільство. Десять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 216-224.
2. Грещук В. В. Напруга – напруження – напруженість / В. В. Грещук // Культура слова : Респ. міжвід. зб. – К. : Наук. думка, 1983. – Вип.24. – С.80-81.
3. Sugarman B. Tension management, Deviance, and social change / B. Sugarman //The Sociological Quarterly. – 1969. – Vol. 10(1). – P. 62-71.
4. Smelser N. Theory of collective behavior / N. Smelser. – New York : Free Press, 1962. – 384 p.
5. Turner J. Sociology: The Science of Human Organization / J. Turner. – Chicago : Nelson-Hall, 1985. – P. 31-34.
6. Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві / В. Небоженко. – К. : Абрис, 1994. – 64 с.
7. Дмитрук Н. А. Напруженість соціальна // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Воловича. -

УДК 316.344

Тетяна Володимирівна Єрескова*кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Міжрегіональної Академії управління персоналом***Олег Володимирович Мазурик***доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Oleg Mazuryk***Doctor of Sociology, Docent, Associate professor of the Department of Social Structures and Social Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv***Tatyana Iereskova***PhD in Sociology, Docent, Associate professor of the Department of Sociology and Social work, Interregional Academy of Personnel Management*

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ НЕВИЗНАЧЕНОСТЕЙ ЯК СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПАРАМЕТР «НОВИХ» НЕРІВНОСТЕЙ

У статті здійснено спробу обґрунтування доцільності емпіричного дослідження соціальних очікувань в умовах суспільних невизначеностей. Зазначається, що суб'єктивний зміст соціальних очікувань від суспільних перетворень все більше поширюється на мезорівень (рівень соціальних спільнот), що призводить до посилення поляризації, соціальної недовіри між різними соціальними групами українського суспільства. Автори пов'язують формування соціальних очікувань з диференціацією очікувань соціальних спільнот щодо власних дій, власних висновків про дії інших соціальних груп відносно певних суспільних перетворень. Робиться припущення, що співставлення соціальних очікувань дає більш повне розуміння змістовної компоненти стратифікаційної структури суспільства. Акцентується увага на ключових аспектах дослідницької методології, яка дозволяє виділити стратегії формування соціальних очікувань, класифікувати їх, типізувати соціальні групи за практиками творення соціальних очікувань. Запропоновані змінні, які дозволяють емпірично виявити диференціацію соціальних очікувань різних соціальних спільнот, що сприятиме усвідомленню процесу утворення «нових» нерівностей та кращому розумінню природи соціальних розколів у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: суспільні невизначеності, соціальні очікування, соціальні спільноти, диференціація соціальних очікувань, параметричний підхід.

В статье предпринята попытка обосновать целесообразность эмпирического исследования социальных ожиданий в условиях общественных неопределенностей. Отмечается, что субъективное содержание социальных ожиданий от общественных преобразований все больше распространяется на мезоуровень (уровень социальных общностей), что усиливает поляризацию, социальное недоверие между различными социальными группами украинского общества. Авторы связывают формирование социальных ожиданий с дифференциацией ожиданий социальных общностей в отношении собственных действий, собственных выводов о действиях других социальных групп относительно определенных общественных преобразований. Делается предположение, что сопоставление социальных ожиданий дает более полное понимание содержательной компоненты стратификационной структуры общества. Акцентируется внимание на ключевых аспектах исследовательской методологии, которая позволяет выделить стратегии формирования социальных ожиданий, классифицировать их, типизировать социальные группы по практикам образования социальных ожиданий. Предложены переменные, которые позволя-

ют емпірически виявити диференціацію соціальних очікувань різних соціальних общностей, що способствует осознанию процесса образования «новых» неравенств и лучшему пониманию природы социальных расколов в современном украинском обществе.

Ключевые слова: общественные неопределенности, социальные ожидания, социальные общности, дифференциация социальных ожиданий, параметрический подход.

The authors make an attempt justification of the feasibility of empirical research of social expectations in conditions of public uncertainty in article. The subjective content of social expectations from social transformations is increasingly spreading to the meso-level (the level of social communities) is noted. This leads to increased polarization, social distrust between different social groups of Ukrainian society. The authors associate the formation of social expectations with the differentiation of expectations of social communities about their actions, their own conclusions about the actions of other social groups in connection with certain social transformations. It is assumed that a comparison of social expectations gives a more complete picture of the meaningful component of the stratification structure of society. The main attention is paid to the key aspects of the research methodology, which allows determining the strategies for shaping social expectations, classifying them, typification of social groups by the practice of creating social expectations. Proposed variables, that empirically determine the differentiation of social expectations of different social communities. This will help to understand the process of creating "new" inequalities and to better understand the essence of the social divisions of modern Ukrainian society.

Keywords: social uncertainties, social expectations, social communities, differentiation of social expectations, parametric approach.

Проблема дослідження «нових» нерівностей, що формуються у сучасному українському суспільстві під впливом багатокomпонентних соціальних перетворень, стає сьогодні однією з центральних. Адже в умовах соціальної конкуренції, яка загострилася останнім часом, соціальні позиції, що займають члени соціуму стосовно тієї чи іншої проблеми, події, явища, процесу все більше наповнюються суб'єктивним змістом, обумовленим інформаційними тисками, неформальними повсякденними практиками, соціальними ризиками і т. ін., тобто тим, що характеризує стан суспільних невизначеностей. Зрозуміло, що суб'єктивний контекст є невід'ємною складовою сприйняття членами соціуму соціальної реальності та більш характерним і помітним на мікрорівні соціальної структури суспільства. Проте, на нашу думку, сьогодні домінування суб'єктивного змісту соціальних очікувань від суспільних перетворень все більше переходить на мезорівень (на рівень соціальних спільнот), що призводить до посилення поляризації, конфліктогенності, соціальної недовіри між різними соціальними групами. Ми згодні з думкою О. Пеліна про те, що індивідуальне зобов'язано бути погоджено з типовим і соціальним за складним алгоритмом [1]. Саме тому ми звернули увагу на дефініцію «соціальні очікування» як своєрідну імплементацію індивідуального у суспільне та зробили спробу окреслити методологію емпіричного виявлення існуючої диференції-

ації соціальних очікувань у різних суб'єктивних соціальних перетворень, їх структури, що, на нашу думку, надає додаткові можливості охарактеризувати об'єктивну соціальну ситуацію, з'ясувати позиції та ролі різних соціальних спільнот українського соціуму в процесі сучасних суспільних перетворень і, як наслідок, механізмів формування «нових» нерівностей під впливом соціально значущих змін у суспільстві.

Намагаючись емпірично виявити диференціацію соціальних очікувань доцільно акцентувати увагу, по-перше, на концепціях невизначеності, в яких міститься теоретичне обґрунтування різних її аспектів та можливі напрями дослідження (З. Бауман, У. Бек, Е.Гідденс, Н.Луман, І.Прігожин, Є.Головаха та ін.). По-друге, на процесуальному підході (за П.Штомпкою) до соціальних проблем, відповідно до якого суспільство сприймається не стільки у якості об'єкта, а як своєрідне «поле можливостей» соціальних суб'єктів. Ключовою одиницею аналізу стає «подія», яка розкривається в сприйняттях, реакціях та діях суб'єктів, наслідки яких для суспільства в цілому є поліваріантними [2]. По-третє, на засобах та стратегіях актуалізації соціальних процесів (практичних та когнітивних), прийнявши до уваги, що практична актуалізація соціальних процесів передбачає орієнтацію на ціннісні та ситуаційні практики фіксації цих процесів, а когнітивна – визначення «інфраструктури» соціального процесу (при-

чини, учасники, спрямованість, наслідки і т.п.), що дозволяє зрозуміти природу соціальних перетворень. По-четверте, на можливій зміні ставлення членів соціуму до ситуації «суспільні невизначеності». Маємо на увазі точку зору стосовно того, що останнім часом певні соціальні спільноти не хочуть змінювати «невизначеність/нестабільність» на «визначеність/стабільність», яка може надовго «законсервувати» їх надії, сподівання, очікування на реалізацію бажань та амбіцій у матеріальному, соціальному та політичному аспектах життя [3]. Аналіз означених вище теоретичних аспектів дозволяє нам припустити, що роль соціальних очікувань стає особливо вагомим саме в період суспільних невизначеностей, коли виникає можливість і є необхідність обирати шляхи розвитку суспільства, уточнити світоглядні орієнтири, ідеологічні симпатії, стиль життя тощо.

Невизначеність – стан соціальної реальності, пов'язаний зі сприйняттям зруйнованих або змінених стабільних соціальних структур. Невизначеність стосується суб'єктивного сприйняття та інтерпретації ситуації як «невизначеної», але причини такої інтерпретації є вельми реальними, а трансформація соціальних структур відбувається настільки інтенсивно, що проявляється через соціальні процеси, підсилюючи їх динаміку [4, с. 84]. Загальновідомо, що реакція соціальних суб'єктів, які знаходяться у ситуації суспільних невизначеностей, може бути різноманітною й проявлятися як тривожність, розгубленість, агресія, інтегрованість тощо. Тим більше, що причини суспільних невизначеностей можуть бути різними – війна, політична криза, реформи, переїзд до іншої країни, перехід до іншої організації і т. ін., але, у будь-якому випадку, така ситуація викликає відчуття тривоги та дезорієнтації [4, с. 85].

Проте у сучасних умовах суспільні невизначеності відчуються як неминучий та природний стан. Вони не сприймаються як катастрофа, тому що такий стан цілком можна терпіти, більше того, можна вельми вдало у ньому існувати [5, с. 15]. Як тільки соціальний суб'єкт розуміє сенс того, що відбувається, як тільки він вибудовує стратегію власних дій і створює певну особистісну або групову «ідеологію», характер ставлення до невизначеностей починається змінюватись. Хоча стан суспільної невизначеності у сучасному суспільстві провокується постійними ризиками, основний зміст яких полягає у одночасно існуючих протилежних тенденціях розвитку сучасного суспільства [6], настає момент, коли соціальні суб'єкти вже не знають, яка з тенденцій є провідною. Зрозуміло, що оріє-

нтуватися у такому соціальному просторі дуже складно. У дискурсі сучасності заслуговує на увагу й гіпотеза Дж. Ліотара про те, що у відповідь на підвищену соціальну невизначеність, складність та різноманітність соціальної реальності соціальні суб'єкти диференціюються на тих, хто готовий сприймати складні соціальні речі, й тих, хто намагається спростити реальність [7]. Значною мірою це пов'язано з неточністю (недостовірністю / ненадійністю) знань соціальних суб'єктів про умови та процеси, які відбуваються у соціальній спільноті та зовнішньому середовищі, з ймовірнісним характером виникнення небажаних подій [8].

Мета статті – обґрунтувати необхідність емпіричного дослідження соціальних очікувань в умовах суспільних невизначеностей та окреслити ключові аспекти дослідницької методології, що сприятиме розвитку наукового дискурсу щодо об'єктивного соціального знання з питань визначення найбільш гострих викликів з боку нерівностей.

Основна проблема для членів соціуму в ситуації суспільних невизначеностей пов'язана саме з невизначеністю соціальних перспектив (причому не стільки на особистісному рівні, скільки на рівні як соціальних груп і спільнот, так і суспільства у цілому). Соціальні очікування проявляються переважно тоді, коли для соціальних суб'єктів актуалізуються питання про можливі виходи з ситуації соціальних невизначеностей та ймовірність їх виникнення. Ми пов'язуємо формування соціальних очікувань з диференціацією очікувань соціальних спільнот щодо власних дій та власних висновків про дії інших соціальних груп відносно певних суспільних перетворень. Співставлення соціальних очікувань дає більш тонке розуміння змістової компоненти стратифікаційної структури суспільства. Адже місце, яке індивід займає у суспільстві, певною мірою «повідомляє» йому як саме потрібно вчиняти й чого чекати від життя, тому що «мати певне місце в суспільстві» (за П. Бергером) означає «бути у точці перехрещення певних соціальних сил» [9, с. 67]. Аксиоматично, що це впливає на ставлення та реакції соціальних спільнот до подій, які відбуваються у соціумі (на підставі введення У. Томасом поняття «визначення ситуації», яке означає, що будь-яка соціальна ситуація є те, як її визначають учасники [9, с. 82].

Соціальні очікування здійснюють значний вплив на паттерни взаємодії у соціумі та на результат такої взаємодії між різними соціальними суб'єктами [10, с. 147]. Слідуючи цій логіці у процесі емпіричного дослідження соціальних очікувань соціальних спільнот доцільно визна-

чити, **по-перше**, ключові стратегії формування соціальних очікувань (пасивна, активна, інтерактивна) та визначити їх основний зміст¹. *Пасивна стратегія* формування соціальних очікувань полягає у ненав'язливому спостереженню за реакціями інших соціальних груп на відстані. *Активна стратегія* – звертання до третьої сторони за інформацією з оцінки реакцій інших соціальних груп на суспільні перетворення. Причому є розуміння, що третя сторона надасть певною мірою упереджену оцінку, але більшість впевнена у власній здатності відфільтрувати упередженість та «втягувати» цінну інформацію. *Інтерактивна стратегія* – безпосередня соціальна взаємодія, своєрідний соціальний зондаж спрямованості соціальних очікувань інших соціальних суб'єктів і, виходячи з цього, прогнозування тенденцій суспільних наслідків для соціуму в цілому. **По-друге**, класифікувати соціальні очікування за змістовним контентом – *побажання, попередження чи прогноз майбутніх дій*. Це надасть розуміння того, що вкладають представники різних соціальних спільнот у поняття «соціальні очікування» (це те, що бажано щоб здійснилося або прогноз того, що може здійснитися, або потенційні реакції на зміни у суспільстві). **По-третє**, типізувати соціальні групи за практиками формування соціальних очікувань. Адже одні соціальні групи можуть бути нейтральними до процесів, що відбуваються у суспільстві, якщо їх соціальні очікування позитивно корелюють з соціальними очікуваннями інших, або вони можуть не хвилюватися про нерівність в результатах, якщо всі мають однакові шанси з точки зору соціального результату, що очікується. Інші – знаходити баланс між власними очікуваннями та соціальним результатом, тобто роблять свій вибір між соціальним результатом, який може бути певним чином несправедливим по відношенню до цих соціальних груп, але й не ризикованим для більшості членів соціуму. Треті – спрямовують соціальні очікування на уникнення безпечного, але «невигідного» соціального результату для розвитку суспільства. Таким чином, це надасть можливість зрозуміти об'єктивні закономірності формування соціальних очікувань як відображення певних соціальних тенденцій в період суспільних невизначеностей

На нашу думку змінними, які, дозволяють емпірично зафіксувати вказані вище параметри та виявити диференціацію соціаль-

них очікувань, можуть виступати: *соціальна зрілість спільноти* (групи). При аналізі цієї змінної варто звертати увагу на наступні індикатори – соціальна активність, соціальний інтерес до подій у суспільстві, система переконань; *максимізація власної корисності для соціуму*, яка породжує соціальний тиск на очікування інших соціальних груп; *суспільні практики соціальної групи по відношенню до інших соціальних суб'єктів*, які можуть проявлятися у різних варіаціях, наприклад, як очікування майбутньої ефективної взаємодії або як утилітарне ставлення («у них є те, що нам потрібно» або «вони можуть дати те, що нам потрібно») чи як намагання «розгледіти» суспільну загрозу («вони поведуться неправильно, аномально, дивно...») тощо; *усвідомлення того, що відбувається*, як спосіб, яким члени соціальної групи можуть послабити або знизити для себе «градус» суспільних невизначеностей; *домінуючі канали отримання інформації*, адже для певних соціальних спільнот індивідуалізовані форми споживання інформації поступово витісняють традиційні засоби взаємодії зі ЗМІ, що вимагає від різних груп населення сформовані на достатньо високому рівні навички й вміння самоорганізації, саморегулювання, прийняття рішень та пошуку компромісів у сучасному соціумі. Зрозуміло, що соціальні очікування в період суспільних невизначеностей мають як раціональний, так і емоційний компонент, тому «палітра» змінних обов'язково має розширюватись. Виходячи з цього, розгляду підлягає та сфера інтерпретацій дійсності, в якій формується або актуалізується власний статус індивіда як соціального суб'єкта, що полягає у відносинах з іншими індивідами на рівні соціальних спільнот та груп. Доречі, розмір соціальної групи також може бути важливим чинником, який визначає масштабність соціальних очікувань й перетворює соціальні очікування певних соціальних спільнот у домінуючі на загальнонаціональному рівні.

Резюмуючи можна відзначити, що запропонований підхід емпіричного дослідження соціальних очікувань як соціологічного параметра «нових» нерівностей полягає у тому, щоб спочатку розглянути можливі функції корисності для суспільства в цілому (або різних соціальних суб'єктів) певних соціальних подій, а потім визначити, ґрунтуючись на оцінках соціальними групами параметрів їх функцій корисності, як суб'єкти обирають (формулюють) стратегію, тип соціальних очікувань. Такий підхід є скоріше параметричним, ніж непараметричним. Ми розуміємо, що результати параметричних методів можуть бути менш надійними, ніж при застосу-

¹ Визначення стратегій формування соціальних очікувань стало можливим на підставі застосування теорії зниження невизначеностей Ч.Бергера, яка спрямована на дослідження того, яким чином використовується комунікація для досягнення розуміння між соціальними групами [10, с. 194-210].

ванні непараметричних методів, але перевага цього підходу полягає у тому, що соціальним суб'єктам можна запропонувати (або самі суб'єкти запропонують) широкий спектр соціальних очікувань, без необхідності їх безпосереднього співставлення, щоб мати можливість порівнювати вибір типів соціальних очікувань залежно від ситуації, подій, явищ, процесів, які відбуваються у суспільстві. Більша гнучкість у виборі ситуацій (як джерела соціальних очікувань) дозволяє отримати більш надійні оцінки соціальних очікувань суб'єктів, оскільки соціальні суб'єкти, в умовах суспільних невизначеностей, залучаються (безпосередньо або опосередковано) до широкого спектру різноманітних соціальних подій. При цьому ми припускаємо, по-перше, що суб'єкти формують соціальні очікування на підставі оцінки наслідків можливих альтернатив соціальних результатів від явищ, подій, процесів на трьох рівнях – для власної соціальної групи, для інших соціальних груп, для суспільства в цілому [11]; по-друге, можливість того, що соціальні суб'єкти оцінюють суспільні наслідки виходячи з того чи

надають вони власне суб'єкту та іншим рівні шанси з точки зору очікуваного соціального результату. Іншими словами, такий підхід надає додаткові методологічні можливості конкретизації загальнотеоретичних положень про вплив соціальних очікувань різних соціальних суб'єктів на характер суспільних змін, їх залежність від ендогенних чинників розвитку суспільства та уточненні уявлення про формування «нових» нерівностей.

На нашу думку в умовах соціальних невизначеностей доцільно досліджувати стратегії формування соціальних очікувань у різних соціальних спільнот, типологію та диференціацію соціальних очікувань, що дозволить отримати цілісну картину процесу формування «нових» нерівностей у сучасному українському суспільстві, що відкриває нові емпіричні перспективи для розуміння, визначення та прогнозування реакцій різних соціальних суб'єктів на соціально-економічні та політичні зміни, а це, у свою чергу, сприятиме кращому розумінню природи соціальних розколів у сучасному соціумі та можливих шляхів підвищення його інтегрованості.

1. Пелин А. Неопределенность как ядро новой социальной парадигмы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://a-pelin.info/?go=pub&item=50>.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
3. Кремень В. Людина в суперечностях «відкритого світу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis.nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FALE_DOWNLOAD=1&image_fale_name=PDF/Nivoo_2013_1_3.pdf.
4. Осьмук Л. Социальная неопределенность и метаморфозы современного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ideaidealy.ru/wp-content/uploads/2012/02/L.A.Osmuk_.pdf.
5. Бауман З. Индивидуализированное общество. / З. Бауман.: пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева – М.: Логос, 2002. – 325 с.
6. Круглий стіл «Реформи в Україні: реальна практика і суспільні очікування // Соціологія: теорія, методи маркетинг. – 2017. – № 1. – С. 23-56.
7. Lyotard J. F. Note on the Meaning of 'Post' [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.scribd.com/document/246451667/Lyotard-Note-on-the-Meaning-of-Post>.
8. Рішняк І.В. Системний аналіз категорій ризику та невизначеності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9418/1/26.pdf>.
9. Бергер П. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / П. Бергер: пер. с англ. под ред. Г.С. Батыгина. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 194 с.
10. Гриффин Э. Коммуникация: теория и практика / Э. Гриффин: пер. с англ. – Х.: Гуманитарный центр, Науменко А.А. 2015. – С. 147-210.
11. Gaudeul A. Social preferences under uncertainty / A. Gaudeul // Jena Economic Research Papers, No. 2013-024 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hdl.handle.net/10419/85023>.

Анатолій Григорьевич Вишневецький

доктор економічних наук, директор Інституту демографії Національного дослідницького університету «Вища школа економіки» (Росія, Москва)

Anatoly Vishnevsky

Doctor of Economics, Director of Institute of Demography, National Research University Higher School of Economics (Moscow)

ГЛОБАЛЬНИЙ МИГРАЦІЙНИЙ ВЗРІВ – ВИЗОВ ХХІ ВЕКА

Демографічний вибух ХХ століття привів до величезного зростання населення розвиваючогося світу, а тим самим до виникнення демографічної асиметрії розвиваючихся і розвинутих країн (глобальний Юг і глобальний Північ). В поєднанні з економічною нерівністю бідного Півдня та багатого Півночі це викликало зростання міграційних потоків з Півдня на Північ, який в ХХІ столітті може перерости в неконтрольований глобальний міграційний вибух. Предумови такого вибуху, крім демографічної та економічної асиметрії, створює також міграційний перехід – швидке зростання мобільності населення Півдня, що пройшло школу масових внутрішніх міграцій та швидкої урбанізації. У країнах Півдня формуються багатомільйонні міські шари, що складаються з мобільних, дуже молодих людей, у значній мірі культурних маргіналів – носіїв напівміської-напівсільської культури, незадоволених своїм економічним та соціальним становищем. Це збільшує потенціал міжнародних міграцій, які можуть набутися непередбачувані форми.

Ключевые слова: демографічний вибух, міграційний вибух, міграційний перехід.

Демографічний вибух ХХ століття зумовив величезне зростання чисельності населення країн, що розвиваються, а тим самим демографічну асиметрію розвинутих країн і тих, що розвиваються (глобальний Південь і глобальна Північ). У поєднанні з економічною нерівністю бідного Півдня та багатого Півночі це викликало зростання міграційних потоків з Півдня на Північ, яке у ХХІ столітті може перерости в неконтрольований глобальний міграційний вибух. Предумови такого вибуху, крім демографічної та економічної асиметрії, створює також міграційний перехід – швидке зростання мобільності населення Півдня, що пройшло школу масових внутрішніх міграцій та швидкої урбанізації. У країнах Півдня формуються багатомільйонні міські шари, що складаються з мобільних, дуже молодих людей, у значній мірі культурних маргіналів – носіїв напівміської-напівсільської культури, незадоволених своїм економічним та соціальним становищем. Це збільшує потенціал міжнародних міграцій, які можуть набутися непередбачувані форми.

Ключові слова: демографічний вибух, міграційний вибух, міграційний перехід.

Demographic explosion of the twentieth century led to a huge increase in the population of the developing world, and thus to the emergence of a demographic asymmetry of the developing and developed countries (global South and global North). Coupled with the economic inequality of the poor South and the rich North, this caused the growing migratory flows from the South to the North, which in the 21st century can escalate into an uncontrolled global migration explosion. The preconditions for such an explosion are created, in addition to demographic and economic asymmetry, also by the migration transition – a rapid increase in the spatial mobility of the population of the South, which has experienced massive internal migration and rapid urbanization. The emergence in the countries of the South of multi-million urban strata of society consisting of mobile, very young people, largely cultural marginals - carriers of semi-urban semi-rural culture, not satisfied with their

economic and social situation, increases the potential of international migrations, which can acquire unpredictable forms.

Keywords: population explosion, migration explosion, migration transition.

По словам французского демографа Жана-Клода Шене, история международных миграций – это дайджест мировой истории; такие миграции находятся в точке пересечения сил (политических, экономических, культурных, институциональных), которые определяют отношения между народами и странами [Chaisnais 1992: 153].

В истории человечества миграции всегда играли исключительную роль: в древнейшие времена, когда человек вышел из Африки и расселился по всему Земному шару; в Средние века, когда Великое переселение народов перестроило этническую, языковую и политическую карту Европы; в совсем недавнем прошлом, когда межконтинентальные миграции привели к созданию США и других заокеанских государств, заселенных выходцами из Европы.

Сейчас поднимается новая волна миграций, жители многих стран этим недовольны, политики им подыгрывают, но думать, что настал «конец истории» и миграционный механизм перераспределения населения по планете перестал действовать, было бы наивно. Напротив, скорее всего, именно сейчас мир стоит на пороге *миграционного взрыва* небывалой силы и глобальных масштабов, чего прежде никогда не было, хотя и в прошлом гигантские миграции-нашествия охватывали целые континенты.

Демографический переход и миграционный переход: европейский опыт. Надвигающийся миграционный взрыв – не случайно надвинувшаяся на мир угроза. Он – закономерное следствие важнейшего и сегодня уже хорошо известного исторического процесса, получившего название «демографической революции», или «демографического перехода». Демографическая революция назревала в Европе, по крайней мере, с XVII века, когда появились первые признаки пусть вначале и небольшого, но устойчивого снижения смертности. В XVIII веке оно привело уже к заметному, по сравнению с предыдущими столетиями, росту европейского населения, но еще раньше последствия этого снижения обнаружились на уровне семей, где стало увеличиваться число выживающих детей.

В условиях аграрной экономики, когда большинство населения – крестьяне, у которых размер семьи тесно связан с размерами земельного участка, снижение смертности привело к появлению «избыточных» крестьянских детей, не находивших себе при-

менения в привычных условиях сельского хозяйства. Стихийные поиски ответа на эту новую ситуацию велись в нескольких направлениях. Одним из них стало откладывание браков, приводившее к снижению рождаемости и уменьшению тем самым числа «избыточных» детей. Другим же ответом стал поиск занятий за пределами семейного сельского хозяйства, что все чаще было связано с миграциями за пределы родной деревни. В традиционных сельских обществах индивидуальная крестьянская миграция если и существует, то в зародышевом, рудиментарном виде: брачная миграция между соседними деревнями; сезонная трудовая миграция на небольшие расстояния в пределах ограниченного сельского округа. Но примерно в XVII веке, в Европе становится заметным новый тип массовых миграций – индивидуальные миграции на все более далекие расстояния и на все более длительное время. Эти миграции, как и наметившееся в это время снижение рождаемости, – свидетельство начинающейся демографической революции.

Миграции, все чаще связанные со сменой вида деятельности, набирали силу постепенно, проходя через различные этапы. Малопомалу увеличивалось расстояние, на которое перемещались мигранты, и время, на которое они расставались с родиной. Миграции могли быть временными с обязательным возвращением домой, но все чаще становились постоянными, безвозвратными. И все чаще их целью становятся города. Эти процессы были невозможны без роста мобильности европейского населения – процесс, который американский географ Уильям Зелинский назвал «переходом в мобильности» (mobility transition) [Zelinsky: 1971]. Важнейшим компонентом этого перехода стал рост пространственной мобильности, который можно назвать «миграционным переходом». С середины XVIII века уже с определенностью можно говорить о становлении в Европе новой модели миграции. Ее утверждение сделало возможной массовые миграции в города и урбанизацию – превращение европейского общества в городское. Исход в города нарастал постепенно, он занял несколько столетий. Еще к концу XIX века население всех стран Европы, за исключением Англии, было по преимуществу сельским. Но уже к середине XX века в городах жило свыше половины европейского населения, сейчас живет примерно три четверти.

Изначально ареной миграционного пере-

хода были преимущественно внутренние миграции. Но он не мог не распространиться со временем и на международные миграции. В XIX веке, когда Европа переживала свой демографический взрыв. Новая мобильность европейского человека в сочетании с развитием средств транспорта сделала возможными индивидуальные добровольные миграции на дальнее расстояние, в том числе межконтинентальные, которые теперь могли опираться на те же стимулы и те же новые социальные свойства человека, что и индивидуальные внутренние миграции. Число европейцев, покинувших Европу, оценивается примерно в 60 млн.

Этот этап европейской миграционной истории завершился к середине XX века, но теперь опыт европейского демографического перехода, включая и миграционный переход, воспроизводится в глобальных масштабах.

Глобальные международные миграции. Современная демографическая ситуация в менее развитых регионах мира повторяет европейскую ситуацию XVIII-XIX веков. Миграционный переход становится частью «многопланового ответа» [Davis 1963] на демографический взрыв в этих регионах, причем роль этого ответа тем больше, чем менее эффективными оказываются другие составляющие этого ответа, в частности снижение рождаемости.

Увеличение численности населения менее развитых стран с середины XX века более чем на 4 млрд человек говорит о том, что они недостаточно эффективны. К началу XX века на Земле жило 1,7 млрд человек, за XX век добавилось 4,5 млрд. Сейчас население мира – 7,5 млрд человек, к концу века оно может превысить 11 млрд. [UNWPP-2015]. Население развивающихся стран образует огромный и все время растущий «навес» над развитыми странами, и эти страны неуклонно движутся к миграционному взрыву, несопоставимо большему по масштабу, чем европейский миграционный взрыв, закончившийся к середине XX века.

Объем международных миграций уже сейчас очень велик. В 2015 году общее накопленное число мигрантов в мире оценивалось примерно в четверть миллиарда (3,3% населения мира) [UNdatabase 2013] – больше, чем все население мира в эпоху Великого переселения народов. Общие причины современных международных миграций понятны. Они вытекают из экономической и демографической ситуации как в странах исхода мигрантов, так и в странах их прибытия. Обе группы стран нуждаются друг в друге.

Развитые регионы мира (Север) заинтересованы в миграции, потому что она позволяет

смягчить последствия демографического спада и старения населения, нехватки рабочих рук в целых отраслях национальной экономики. Мигранты до известной степени способствуют росту населения, противодействуют старению, тормозят снижение рождаемости, заполняют пустующие ниши в быстрорастущем секторе высококвалифицированного труда (IT-технологии и т.п.), особенно же – на рынке непрестижного, неквалифицированного, низкооплачиваемого труда, где их число на один-два порядка больше. Для развивающихся регионов миграция означает поступление значительных объемов валюты (денежные переводы мигрантов), снижение уровня бедности, приток новых знаний и технологий, интенсивное накопление и эффективное использование человеческого капитала, поддержание политической стабильности и т.д.

Помимо демографических и экономических, могут быть и другие причины, побуждающие людей мигрировать в другую страну, – поиски более подходящих политических режимов, более благоприятной культурной среды, лучших возможностей получения образования для себя и своих детей, воссоединение семей и пр.

В целом миграционное взаимодействие между странами – нормальное явление, которое не должно вызывать беспокойства. Однако миграционный взрыв, то есть резкий всплеск миграций, их рост намного выше обычного уровня, способен дестабилизировать устоявшуюся экономическую и политическую ситуацию и потому несет с собой серьезные риски.

Предпосылки глобального миграционного взрыва. Главная причина неизбежности миграционного взрыва, накладывающаяся на обычные причины рутинных миграций, – это упомянутый выше демографический взрыв в странах «глобального Юга». Именно в этих странах складываются основные миграционные потоки, созревают демографические и социальные предпосылки небывалых миграций.

Хотя эти потоки идут и с Юга на Север, и с Юга на Юг, они особенно чувствительны для менее населенного Севера. В 2015 году международные мигранты составляли 1,7% населения Юга и 11,2% населения Севера. В странах Севера нарастает беспокойство, все громче звучат требования ограничить приток мигрантов, политикам кажется, что они могут это сделать. Однако объективно быстрый демографический рост Юга, как справедливо утверждает польский демограф Марек Окольский, создает основу для существенной маргинализации западной цивилизации, читай Севера, и делает его уязвимым перед лицом миграционного натиска с Юга [Окольский 2002: 194].

Обеспокоенность надвигающейся миграционной опасностью получила отражение в концепции Третьего демографического перехода английского демографа Дэвида Коулмена [Coleman 2006]. Суть «третьего демографического перехода», согласно Коулмену, заключается в том, что, вследствие низкой рождаемости и большого притока иммигрантов, изменяется этнический и культурный состав населения принимающих стран Севера. Коулмен сосредоточивает внимание на нежелательных последствиях современных международных миграций для стран Европы и европейской культуры и считает, что политика правительств принимающих стран, направленная на ограничение иммиграции, может и должна предотвратить эти последствия.

Между тем, нельзя не видеть, что растущие миграционные потоки из стран «глобального Юга» все больше выходят из-под контроля, подобно тому, как вышел из-под контроля рост их населения, а возможности политиков воздействовать на них далеко не беспредельны.

По существу, глобальный миграционный взрыв уже давно идет, но его основная энергия вначале была направлена в основном на внутренние миграции, результатом которых стала небывалая по скорости и масштабам урбанизация стран Юга. С 1950 по 2015 год городское население развивающихся стран выросло в 10 раз – на 2,7 млрд человек. В 2008 году городское население Земли впервые в истории превысило ее сельское население. Рост сельского населения мира прекратился, весь демографический прирост уходит в города [UNWUP-2014].

Казалось бы, внутренние миграции населения стран Юга – их внутреннее дело, они не касаются жителей далекого Севера. На самом деле, это не так. Внутренние миграции – неопровержимое свидетельство «миграционного перехода», который превращает маломобильное сельское население в высокомобильное городское, готовое и к международным миграциям.

Надо учитывать и «социологический портрет» городского населения развивающихся стран. Оно сложилось совсем недавно в результате стремительной урбанизации. Большинство городских жителей стран Юга – еще не вполне горожане, они не сразу разрывают пуповину, связывающую их с традиционной сельской культурой, все еще доминирующей в этих странах. Вчерашние мигранты – в значительной степени маргиналы, люди с

раздвоенной сельско-городской идентичностью, что лишает твердой основы их социальное поведение.

Еще одна особенность, которую необходимо учитывать при оценке перспектив международных миграций, – необыкновенная молодость населения Юга, что также является следствием демографического перехода. Медианный возраст населения развитых стран – 41,2 года, населения наименее развитых стран, численность которого составляет 1 млрд человек, почти такая же, как всех стран Севера – 19,7 года. Медианный возраст населения Нигерии, самой большой африканской страны, которая по числу жителей превосходит любую европейскую страну, включая Россию, – 17,9 года [UNWPP-2015].

Страны Юга, в среднем, намного беднее стран Севера, в них нарастает острота социальных проблем, во многом также порожденных стремительным ростом населения. И именно в этих странах в результате демографического перехода разрастаются многочисленные маргинальные городские слои, состоящие из новоиспеченных горожан, среди которых огромную долю составляют молодые люди и подростки. Они недостаточно образованы, не удовлетворены своим экономическим и социальным статусом и чрезвычайно восприимчивы к популистской пропаганде, основанной на упрощенных идеологических конструкциях, которые легко завоевывают множество фанатичных сторонников. В основе таких конструкций может в равной степени лежать и упрощенный ислам, и упрощенный марксизм, и какая-нибудь новая религия, которая может возникнуть в накаленной обстановке современного мира.

В странах глобального Юга накапливаются горы сухого пороха, которые могут взорваться в любой момент, и именно с этим связаны самые серьезные риски. Демографический напор Юга на Север может приобрести самые разные формы – от террористических атак до военно-политического давления, способного привести к крупномасштабной перекройке политической карты мира.

Меры, направленные на ограничение притока мигрантов, предпринимаемые правительствами многих стран в ответ на рост антииммигрантских настроений электората, не сомасштабны этим вызовам. Скорее, они свидетельствуют о том, что сегодня вызовы миграционного взрыва XXI века плохо осознаны политиками.

Література

1. Окольский М. Наступающие цивилизации, уходящие цивилизации на закате XIX века. Взгляд с точки зрения демографии / М. Окольский // Мир в зеркале международной миграции / Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир. – Выпуск 10. – М., МАКС Пресс, 2002.
2. Chaisnais J.-C. The demographic transition. Stages, patterns, and economic implications. A longitudinal study of sixty-seven countries covering the period 1720-1984. – Clarendon Press, 1992.
3. Coleman D. Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition // Population and Development Review. – 2006. – Vol. 32(3): 401–446.
4. Davis K. The theory of change and response in modern demographic history // Population Index. – 1963. – Vol. 29. – № 4: 345-366.
5. UN database 2013. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs. Trends in International Migrant Stock: The 2013 revision [Электронный ресурс] POP/DB/MIG/Stock/Rev.2013.
6. UN WPP-2015. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the UN Secretariat. World Population Prospects. The 2015 Revision, CD-ROM Edition. – UN, New York, 2015.
7. UN WUP-2014. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the UN Secretariat. World Urbanization Prospects. The 2014 Revision, CD-ROM Edition. – UN, New York, 2014.
8. Zelinsky W. The Hypothesis of the mobility transition // Geographical Review. – 1971. – Vol. 61. – № 2.

УДК 314.15.04:342.721](477)»1991/...»

Ірина Михайлівна Прибиткова*доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України***Iryna Prybytkova***Doctor of Economics, Full Professor, Principal Research Fellow of Department of Social Structures, Institute of Sociology NAS of Ukraine*

ПОСТСОВЕТСКИЙ МИГРАЦИОННЫЙ ПЕРЕХОД В УКРАИНЕ: К ИСТОРИИ МИГРАЦИОННЫХ ПРАКТИК

Автор досліджує феномен радикальної трансформації міграційної доктрини радянського зразка в Україні, за якої зокрема, відбувається перехід від паспортного режиму до свободи пересування, вільного вибору місця праці та проживання. Аналізується реконфігурація міграційних потоків та їхній внесок у формування людського потенціалу до та після розпаду СРСР, доміанти міграційної ситуації на різних етапах її розвитку в Україні, характеризуються нові види й форми міграційної мобільності населення, що виникли на зламі тисячоліть. Обговорюються істотні риси міграційної поведінки українців, яка формується під впливом уявлень окремих індивідів, соціальних груп та населення в цілому про якість їхнього життя. Автор доходить висновку про високий рівень загроз гуманітарній безпеці громадян України.

Ключові слова: трансформація міграційної доктрини, міграційна поведінка, якість життя, гуманітарна безпека.

Автор исследует феномен радикальной трансформации миграционной доктрины советского образца в Украине, при которой в частности страна переходит от паспортного режима к свободе передвижения, свободному выбору места работы и жительства. Обсуждаются реконфигурация миграционных потоков и их вклад в формирование человеческого потенциала до и после распада СССР, доминанты миграционной ситуации на разных этапах ее развития в Украине, дана характеристика новых видов и форм миграционной подвижности населения, возникших на переломе тысячелетий. Анализируются существенные черты миграционного поведения украинцев, основанного на представлениях отдельных индивидов, социальных групп и населения в целом о качестве их жизни. Автор приходит к выводу о высоком уровне угроз гуманитарной безопасности граждан Украины.

Ключевые слова: трансформация миграционной доктрины, миграционное поведение, качество жизни, гуманитарная безопасность.

The author states that migration doctrine of the soviet pattern after the dissolution of the USSR has radically changed in the Ukraine. The country passed from passport regime to the freedom of movement and free choice of residence and working place. There are discussed the reconfiguration of migration flows and their contribution to the formation of human potential of Ukraine before and after dissolution of the USSR, dominants of migration situation at the different stages of its development, new kinds and patterns of migration mobility of population. The author analyses the essential features of migration behavior using the notion of quality of life as initial theoretical concept. The author has come to the conclusion that considerable social tension and absence of physical, psychological. Legal and financial safety of people as integral components of quality of life are the most efficient regulators of migration behavior in Ukraine today.

Keywords: transformation of migration doctrine, migration behavior, quality of life, humanitarian safety.

Останнього десятиріччя ХХ століття міграційні процеси в Україні набувають нового змісту та динаміки, змінюються пріоритети, трансформуються напрямки, структура та інтенсивність потоків мігрантів, з'являються нові види міграційного руху. Зміни відбуваються поступово. Перші ознаки їх наближення виявляються ще у 1980-х: так, Всесоюзний перепис населення 1989 р. фіксує значний міграційний вплив російськомовного населення (росіян, українців і белорусів) з республік Середньої та Центральної Азії, а також Закавказзя. Наприкінці 1980-х реконфігурація міграційних потоків в СРСР стає очевидною. Україна тоді укріпила позиції країни, що приймає мігрантів.

Міграційні процеси в Українській РСР знають істотної метаморфози. Якщо в 1950-х та 1960-х роках міграція в країні виконувала функції перерозподілу населення поміж союзними республіками та економічними районами, то в 1970-х і, особливо, 1980-х роках “театр міграційних подій” вужчає, а її найбільш поширеним типом стають переселення селян в міста своєї ж області й в три рази рідше – з двох-трьох сусідніх областей. Основний контингент як приїжджих в міста України, так й мігрантів, що виїхали з них, – особи корінної національності.

Тож метою нашої статті є дослідження процесів трансформації міграційних практик протягом останньої чверті століття на території України, зокрема процес зміни міграційної доктрини.

Міграційна доктрина радянської доби як система офіційних поглядів і положень та як керівний політичний принцип ґрунтувалась на паспортній системі, трудовому законодавстві та житловій політиці. Радянська модель індустріалізації з її орієнтацією на трудомісткі галузі народного господарства, розподіл праці між великими економічними районами та настановою на вирівнювання рівнів господарського розвитку республік супроводжувалась прискореним зростанням мобільності робочої сили. З метою упорядкування міграційних потоків були розгорнуті широкомасштабні державні програми, з яких найефективнішими виявились організований набір робочої сили та сільськогосподарське переселення сімей. Була створена система професійної і регіональної диференціації заробітної плати для залучення робітників в регіони, де відчувалась нестача робочої сили. Проте основним інструментом контролю й упорядкування міграційних потоків в країні тривалий час залишалась паспортна система, а не економічна політика та права і свободи

людини. Свобода вибору місця проживання була зведена до мінімуму.

З набуттям державності міграційна доктрина була радикально змінена. В січні 1994 року Верховна Рада приймає Закон “Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України”, що гарантує право вільно полишати країну та повертатися на її територію. З його прийняттям набрала сили стаття 11 закону “Про зайнятість населення”, що дозволяє трудову або підприємницьку діяльність громадян під час їхнього перебування за кордоном. Нововведення в царині міграційної політики доповнюються низкою статей Конституції України (ст. 24, 25, 26, 33), прийнятої 26 червня 1996 р.

І, нарешті, в грудні 2003 р. український парламент приймає закон “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні”. Інституту прописки більше не існує, його замінює процедура реєстрації, що має повідомчий характер. Свобода пересування визначається у Законі як право громадянина України, іноземця або особи без громадянства, які на законних засадах перебувають в Україні, вільно й безперешкодно за власним бажанням переміщатися її територією в будь-якому напрямку, будь-яким способом, у будь-який час, за винятком обмежень, установлених законом. Україна переходить від паспортного режиму до свободи пересування, вільного вибору місця роботи та проживання.

Міграційна доктрина радянського взірця вичерпала себе, її ідеологічні та політичні постулати втратили сенс й силу.

Початок 1990-х років – переломний момент у розвитку міграційної історії країни й час усвідомлення глибини й швидкості змін та їхньої необоротності. Новітні міграційні практики в їхніх різноманітних виявах потребують нестандартних управлінських рішень, підсилені законодавчими ініціативами, фінансовими ін'єкціями й, нарешті, політичною волею нового керівництва країни. Була потрібна нова міграційна доктрина. Її орієнтирами стають основоположні цінності демократичних суспільств: права людини, громадянські свободи, верховенство права. Відповідальність за вирішення конкретних завдань облаштування вимушених переселенців, біженців, шукачів притулку, реемігрантів, раніше депортованих народів, що повертались в Україну, була покладена на галузеві відділи апарату уряду. Задля надання допомоги жертвам кровопролитних конфліктів в Центральній Азії, на Кавказі, Придністров'ї були створені тимчасові урядові комісії. Так, організований в квітні 1988 р. в структурі Республіканського цен-

тру зайнятості Міністерства праці України Відділ міграції і біженців призначений відповідальним за прийом, облаштування та працевлаштування шукачів притулку. Паралельно він виконує функції робочої групи при тимчасових урядових комісіях. Такий підхід до вирішення організаційних питань виявився щонайуспішнішим: Міністерство праці України з його розгалуженою структурою регіональних органів було здатним оперативно вирішувати проблеми розміщення та облаштування шукачів притулку. Ці функції Міністерство праці України виконувало до створення в квітні 1993 р. Міністерства у справах національностей і міграції, виконуючи повноваження основного органа виконавчої влади, відповідального за прийом та облаштування вимушених мігрантів і біженців з інших республік СРСР, а згодом – країн СНД. Після розпаду СРСР і припинення діяльності союзних органів прийом і облаштування репатріантів в Автономній Республіці Крим забезпечував Комітет у справах депортованих народів як структурна одиниця Ради Міністрів АРК. У листопаді 1993 р. був створений Республіканський Комітет у справах національностей АРК, повноправно відповідальний за вирішення питань репатріації й розміщення раніше депортованих народів.

Розпад СРСР і поява СНД супроводжувалися трансформацією напрямків і структури, а також зростанням інтенсивності міграційних процесів. З'явилися нові типи потоків: короткострокова міграція з комерційною метою в Центральну Європу, Турцію та Китай. Досягає чималого розміру еміграція науковців, широко відома як “відток мізків”. Україна стала транзитною державою для незаконних мігрантів, які прямують в Західну Європу з країн, що розвиваються. Крок за кроком поширилася трудова міграція за межі України, спочатку в Росію, а далі – в країни Центральної і Західної Європи. Незаконна міграція перетворилась на доходний кримінальний бізнес. За період 1991-1996 рр. в Україні були затримані 30042 незаконних мігрантів. Помітною тенденцією цих років стало поступове скорочення інтенсивності міграційних обмінів з країнами СНД та Балтії, хоч з 1996 р. країни СНД, і передусім Російська Федерація залишаються міграційними партнерами України. У 1998-2000 рр. міграційний обмін України з країнами СНД і Балтії зберігав попередню динаміку: еміграція скорочувалася швидше, аніж імміграція, що спричинило зменшення міграційних втрат Україною. Основні міграційні потоки, як і раніше, функціонували у напрямі Ізраїлю, Германії

та США.

2000-і роки для України стали періодом радикальної диверсифікації потоків міждержавної міграції. Якщо загальний обсяг зареєстрованих переміщень населення між Україною та іншими державами, що включав усіх мігрантів незалежно від напрямів і країн, зменшився в цілому удвічі, то в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя за цей же час він скоротився в 2,2 рази, а з країнами СНД – в 1,9 раза. Внесок країн СНД у валову міграцію збільшився в 2002-2008 рр. з 71,9% до 74,3%, а країн далекого зарубіжжя зменшився з 28,1% до 25,7%.

Зміни розмірів і структури міграційних потоків супроводжуються трансформацією міграційної ситуації в Україні. Вже у 2006 р. вона стає країною, що приймає іммігрантів, а її міграційні втрати у 2004-2005 рр. компенсувалися колишніми співвітчизниками з країн СНД. У 2006 р. вперше з початку 1990-х, в Україні був зареєстрований приріст населення за рахунок обміну з далеким зарубіжжям. Наступними роками ця тенденція закріпилася. І хоча міграційні здобутки за рахунок прибульців з-за кордонів України нечисленні, проте сам цей факт свідчить про зміну курсу в розвитку міграційної ситуації в Україні та її трансформацію з країни-донора емігрантів в країну призначення для емігрантів як з країн СНД, так і далекого зарубіжжя.

Аналіз міграційних тенденцій кінця 2000-х свідчить про скорочення зареєстрованих переміщень населення країни, що охоплюють усіх мігрантів незалежно від напрямків їхніх пересувань, країн, регіонів і типів поселень. Їх показники дорівнювали в 2007-2009 рр., відповідно, 1499,7, 1406,6 та 1272,2 тис. осіб. Розподіл мігрантів за потоками показує, що в Україні домінували внутрішньорегіональні переміщення людей, які дорівнювали в зазначений період часу, відповідно, 58,1%, 57,9% та 57,7% їх загального обсягу. А основним типом міграційних потоків в Україні залишався перерозподіл населення між сільською місцевістю та міськими поселеннями в межах свого регіону (області, територіальної автономії).

Достатньо вагомою складовою міграційних переміщень в Україні була міжрегіональна міграція: розміри територіальних пересувань населення з одного регіону країни до іншого перевищили в 2007-2009 рр. третину всієї валової міграції: 36,8%, 37,8% та 38,2% відповідно. Проте внесок міждержавних міграційних потоків, що пов'язували Україну з країнами СНД, Балтії та далекого зарубіжжя, у формування загальних розмірів валової міграції був вельми не-

значним і продовжував послідовно меншати: 5,1%, 4,3% та 4,1% усієї валової міграції в Україні в 2007-2009 рр. З метою порівняння зазначимо, що частка зовнішньої міграції становила в 1999-2000 р., відповідно, 11,2% та 9,4%. На початку наступного десятиріччя, у 2011 р. міжнародні потоки мігрантів в Україні змогли забезпечити лише 3,5% усієї валової міграції. На цей момент Україна перебувала у стані нової міграційної рівноваги, до якої вона йшла з початку 1990-х. Певний стан міграційних перетворень в міграційній сфері був завершений. Проте це був лише момент короткочасного затишшя перед бурхливими подіями, що отримали кваліфікацію загадкової гібридної війни.

Упродовж останніх перед війною трьох років (2010-2012 р.) 14,5% громадян України серйозно замислювалися про еміграцію. Позитивно оцінювали еміграційну перспективу 36,4% українців, які вже мали досвід тимчасової роботи за кордонами країни. Проте співвітчизники, які ніколи не виїжджали за кордон з метою працевлаштування, в 2,9 рази рідше були готові поїхати в еміграцію (12,4%). Як і в попередні роки, відносні розміри контингенту українців, які мали намір тимчасово попрацювати в інших країнах, залишалися практично на постійному рівні – 5,4% (у 2004 р. – 5,7%, у 2005-2010 рр. – 6,1-6,3%). При цьому щочетвертий співвітчизник з досвідом тимчасової зарубіжної праці (24,7%) планував повторний виїзд за кордон з тією ж метою. І тільки 3,6% українців, які ніколи не виїжджали за межі власної країни, висловили бажання випробувати власні сили на зарубіжних ринках праці найближчим роком. Як правило, найміцніші міграційні настанови були

притаманні українцям, які вже виїжджали за кордон з трудовими цілями тричі або частіше: так, серйозно замислювались про еміграцію упродовж останніх трьох років 66,7% та 34,2% таких трудових мігрантів відповідно, а шукати робочу вакансію в іншій країні найближчим роком планували 38,9% та 34,2% відповідно.

У 2013 р. вже щодесятий українець мав намір шукати робоче місце в іншій країні. А про бажання поїхати назавжди з України засвідчив щочетвертий дорослий співвітчизник (24,2%). Найчастіше потенційні емігранти обирали західні країни (14,6%), вдвічі рідше – Росію (7,5%) та в сім разів рідше – інші республіки колишнього СРСР (2,1%).

Після початку гібридної війни, окупації Криму, захоплення і руйнації Донбасу міграційні настанови і плани співвітчизників змінювались до 2016 р. повільно. Злам тренду відбувся 2016 року: про еміграцію замислюються серйозно вже 21,9% українців, про намір поїхати за кордон з метою тимчасової праці – 10,9% (при 7,2% у 2012 р.), а переїхати до Росії – лише 4,5% (у 2002 р. – 10,3%, 2008 р. – 9,6%, 2012 р. – 7,1%, 2015 р. – 3,7%).

Укріплення міграційних настанов безумовно свідчить про погіршення якості життя населення України. Сьогодні в її межах сформувалось специфічне демографічне поле, в якому значні людські потоки повсякденно пронизують просторово-соціальний континіум, в межах якого сконцентровані різноманітні можливості та загрози для гуманітарної безпеки громадянам України. Якщо співвітчизники таких можливостей не знаходять у власній країні, вони шукатимуть їх за її межами.

Павло Артьомов*кандидат соціологічних наук, ст. викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна***Pavlo Artomov***PhD in Sociology, Associate Professor Sociology Department V. N. Karazin Kharkiv National University*

КОЛЛЕКТИВНЕ НАСИЛЬСТВО ТА КОЛЛЕКТИВНІ НАСИЛЬНИЦЬКІ ПРАКТИКИ: ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Стаття присвячена аналізу поняття «колективне насильство». Особливістю існуючого наукового розуміння феноменів колективного насильства є обмеження адміністративно-політичним контекстом. Підкреслено, що в рамках подібного підходу виділяється структуроване та неструктуроване колективне насильство. Проаналізовано умови та особливості їхнього взаємозв'язку та взаємопереходу. Запропоновано нову стратегію вивчення феноменів колективного насильства в рамках практичної парадигми, яка зокрема дозволяє вийти за межі розуміння колективного насильства лише в адміністративно-політичному сенсі. В контексті практичної парадигми визначається ступінь політизованості колективного насильства, а також його структурованості, що зміцнює засади соціологічного розуміння поодиноких та комплексних проявів цього соціального феномену.

Ключові слова: колективне насильство, насильницькі практики, політичне насильство, структуроване насильство, неструктуроване насильство, колективні насильницькі практики.

Статья посвящена анализу понятия «коллективное насилие». Особенностью существующего научного понимания феноменов коллективного насилия является ограничение административно-политическим контекстом. В статье подчеркивается, что в рамках подобного подхода выделяется структурированное и неструктурированное коллективное насилие. Проанализированы условия и особенности их взаимосвязи и взаимного перехода. Предложено новую стратегию изучения феноменов коллективного насилия в рамках практической парадигмы, которая в частности позволяет выйти за границы понимания коллективного насилия исключительно в административно-политическом смысле. В контексте практической парадигмы определяется степень политизированности коллективного насилия, а также его структурированности, что укрепляет основы социологического понимания отдельных и комплексных проявлений этого социального феномена.

Ключевые слова: коллективное насилие, насильственные практики, политическое насилие, структурированное насилие, неструктурированное насилие, коллективные насильственные практики.

The article is devoted to the analysis of the concept of «collective violence». The peculiarity of the existing scientific understanding of the phenomena of collective violence is the restriction of its boundaries by the administrative-political context. It is emphasized that within the framework of this approach structured and unstructured collective violence is allocated. The conditions and peculiarities of their interconnection are analyzed. A new strategy of the studying of collective violence phenomena in the practical paradigm framework is proposed, which in particular allows to go beyond the scope of understanding of collective violence only in the administrative-political sense. In the context of the practical paradigm, the level of politicization of collective violence, as well as its structuring, is determined, which strengthens the principles of sociological understanding of the individual and complex manifestations of this social phenomenon.

Keywords: collective violence, violent practices, political violence, structured violence, unbridled violence, collective violent practices.

Проблема насильства є однією з найактуальніших проблем людства протягом всього його існування. Історія демонструє, як трансформувалися прояви та форми насильства, об'єкти та суб'єкти якого не лише змінювались, але й мінялися місцями. Сьогодні насильство вийшло за межі проявів агресії або будь-яких форм тиску, а стало однією зі складових сучасної культури. Попри широке розмаїття прикладів насильства, одна з його форм за своєю структурою та соціальними наслідками суттєво відрізняється від усіх інших. Це колективне насильство.

В академічному дискурсі існує суттєвий теоретичний доробок щодо пояснення феномену, що зумовлює перспективи наукового дослідження різноманітних аспектів насильства. Фундаментальні основи сучасних теорій насильства були закладені в дослідженнях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, К. Маркса, Г. Тарда, З. Фрейда, Е. Фромма, Х. Арангурена, Г. Блумера, Д. Галтунга, Л. Гумпловича, П. Сорокіна, Р. Мертона, О. Шпенглерата, Г. Москі, У. Самнера, А. Смолла, Н. Смелзера, Л. Козера, Р. Дарендорфа ін. Проблематику насильства як загальносоціального феномену досліджують вітчизняні науковці: Л. М. Герасіна, І.Н. Даньшин, А. А. Гусейнов, А. К. Зайцев, В. В. Голіна, А. П. Огурцов, В. Д. Губін, А. М. Ковальов та ін.

У вітчизняному суспільстві протягом довгих років актуальною була проблема індивідуального насильства та його проявів на мікрорівні, але останнім часом феномени колективного насильства набули регулярного характеру та широкого розповсюдження, ставши одним з елементів повсякденності. Акти громадської непокори, збройний конфлікт на Сході України та інші прояви колективного насильства вимагають наукової, зокрема, соціологічної рефлексії щодо факторів, стратегій та наслідків даних соціальних феноменів.

Протягом багатьох років соціологічний аналіз колективного насильства був обмежений певними концептуальними рамками, які вплинули як на результати конкретних досліджень, так і на формування загальної теоретичної моделі. У зв'язку з наявністю значної кількості об'єктивних чинників, зокрема суттєвими соціально-політичними та економічними наслідками, особливої уваги в процесі вивчення феномену колективного насильства приділялось такому його прояву, як військові дії.

Здебільшого у соціологічній, політологічній та філософській науковій літературі колективне насильство розуміється як одна з форм розв'язання політичних конфліктів. Воно може використовуватися не лише в межах певного державного утворення або його

суб'єктів, а й поза ними. В рамках подібного академічного дискурсу поступово було удосконалено типологію війн та додано до форм колективного насильства такі масові порушення прав людини, як тероризм, геноцид, репресії та інші.

Проте зазначимо, що колективне насильство не обмежується лише рамками політичного, юридичного, етнічного або економічного протистояння.

Актуальність нашої статті полягає у необхідності формування альтернативної та принципово нової перспективи соціологічного аналізу колективного насильства та колективних насильницьких практик. Створення такої перспективи дозволить здійснювати не лише більш глибокий та всебічний науковий аналіз колективного насильства, а й створити нову модель розуміння цього складного соціокультурного феномену.

Метою цієї статті є визначення евристичного потенціалу використання практичної парадигми в контексті дослідження феноменів колективного насильства. Створення комплексної моделі соціологічного аналізу колективного насильства неможливо на базі його інтерпретації лише в термінах політичних конфліктів або державного насильства. Прояви цього соціального феномену набагато ширші, ніж традиційно вважається. До основних форм колективного насильства відноситься глобальне, тобто таке, в якому беруть участь два або більше суб'єктів міжнародних відносин (війни, насильницькі політичні конфлікти на рівні держав, міжнародний тероризм тощо) та локальне, яке обмежується кордонами однієї держави (громадянські конфлікти, репресії, геноцид, самосуд, організовані насильницькі правопорушення тощо). Саме ці форми та прояви колективного насильства є основною сферою зацікавленості та діяльності, а згодом і вивчення більшістю міжнародних організацій. Так, наприклад, у доповіді Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я «Насильство та його вплив на здоров'я» колективне насильство визначається, як використання насильства людьми, що вважають себе членами групи, створеної тимчасово чи на постійних засадах в якості зброї проти іншої групи чи кола людей з метою досягнення політичних, економічних або соціальних цілей [1, с.223]. Проте в тексті, який передує цій дефініції, зазначається, що форми колективного насильства, які не мають політичних цілей, не розглядаються, що лише підтверджує особливості та межі аналізу міжнародних організаціями лише певних форм колективного насильства, які відповідають основним завданням та меті існування подібних інституцій.

Звертаючись до аналізу існуючих інтерпретацій колективного насильства в контексті політичного дискурсу, зазначимо, що ключовим для них є твердження щодо відсутності альтернатив адміністративній системі, в рамках якої використовуються заходи примусу – штрафи, в'язниці, тортури, страти тощо. У свою чергу, насильство як спосіб примусу в тій або іншій мірі властиво будь-якому суспільству. В усіх країнах світу існує армія, правоохоронна, пенітенціарна і судова системи, за допомогою яких держава використовує насильство по відношенню до власних громадян або по відношенню до інших країн та їхніх мешканців. Насильство в рамках правоохоронних інститутів використовувалося завжди і навряд чи від нього вдасться відмовитися повністю. Проте варто зазначити, що в двадцять першому столітті прийнятність насильства як універсального способу регуляції суспільного життя не лише стає дискусійним питанням, а й піддається сумніву та значній критиці, що призводить, зокрема, до суттєвого зменшення легітимного використання насильства [2].

Формування подібної тенденції щодо застосування насильства та ставлення до нього пов'язано, по-перше, з суттєвою лібералізацією переважної більшості держав та суспільств, яка призводить до звуження зони імперативного регулювання людської поведінки, що, з одного боку, призводить до скорочення випадків насильства, а з іншого – до зменшення необхідності в ньому як засобі примусу. По-друге, з суспільним розумінням того, що хвилю насильства вкрай важко зупинити, а в умовах сучасного світу, який має значний арсенал зброї масового знищення та велику кількість потенційно небезпечних підприємств, це може привести до катастрофічних наслідків для всього людства. По-третє, з суверенністю кожної людини та цінністю людського життя з декларативного рівня поступово переміщуються, якщо не на імперативний, то, принаймні, на нормативний рівень, тому цим вже не можна відверто нехтувати.

Колективне насильство, яке існує, зокрема, в політичному контексті можна класифікувати за різними критеріями, основними з яких традиційно виступають ступінь жорстокості, спосіб обґрунтування, ставлення суспільства тощо. Подібні класифікації, безумовно, мають право на існування, але в даній статті ми сконцентруємо увагу на типології, в рамках якої використано дві координати: тип суб'єкта насильства (колективний або індивідуальний) та міра структурованості акту насильства. На наш погляд, така типологія зможе змінити аналітичну перспективу дослі-

дження феномену насильства, оскільки володіє високим евристичним потенціалом.

Структуроване насильство традиційно розуміється як політичне насильство, яке здійснюється за певними правилами. У свою чергу, неструктуроване насильство не має чітко встановлених правил, за своєю природою воно є спонтанним і непередбачуваним [2, с.58]. У цьому випадку, звичайно, можуть існувати певні неформальні правила, але вони, скоріш за все, будуть по-різному інтерпретуватися різними членами суспільства і залученими до акту насильства індивідуальними або колективними суб'єктами.

Використання цих двох координат дозволяє виділити чотири типи насильства: колективне структуроване насильство, колективне неструктуроване насильство, індивідуальне структуроване і індивідуальне неструктуроване насильство.

В межах цієї публікації ми акцентуємо нашу увагу на перших двох типах насильства, тобто на колективному структурованому насильстві та колективному неструктурованому насильстві.

Розглянемо приклади цих типів насильства, а також приклади соціальних інститутів або спільнот, які створено для його здійснення в кожному з цих двох типів.

Прикладами соціальних інститутів, функціонування яких пов'язано зі колективним структурованим насильством, можуть бути армія, поліція та подібні мілітарні організації. Вони є соціальними інститутами, які здійснюють насильство з метою обстоювання інтересів держави. Насильство в даному випадку легітимується державою, що у символічному просторі закріплюється завдяки використанню уніформи, в якій, зокрема, застосовується національна та державна символіка. Національна символіка присутня на уніформі солдат, поліцейських та інших правоохоронних органів, а також на майні, яке вони використовують. Можна говорити і про зворотну тенденцію в мілітаризованих суспільствах та суспільствах, де насильство є нормальним – включається в національні символи, наприклад схрещені мечі, інша зброя або хижі птиці та тварини, що символізує силу та готовність її використовувати [3].

Інститути структурованого насильства організовано за ієрархічним принципом, що передбачає підкорення молодших за званням наказам керівництва, яке й несе безпосередню відповідальність за прийняті рішення та накази. В тій чи іншій мірі це призводить до розвитку феномену зниження відчуття індивідуальної відповідальності, що властиво всім соціальним інститутам подібного типу, а ре-

гулярна реалізація практик підпорядкування призводить до деіндивідуалізації у солдат і поліцейських, яка викликає зниження відчуття власної унікальності та впливає на рівень індивідуальної (особистої) жорстокості, а також підвищує готовність до виконання жорстоких наказів.

На відміну від колективного структурованого насильства, спрямованого на підтримку стабільності державних інститутів, колективне неструктуроване насильство спрямоване скоріше проти них. Прикладами неструктурованого колективного насильства можуть бути повстання, бунти і подібні прояви масової активності. Якщо солдати або поліцейські представляють державу та ідентифікуються з нею, то для учасники будь-яких масових заворушень характерною є ідентифікація не з державою, а скоріше, з народом або якоюсь його частиною. Відчуття індивідуальної відповідальності в учасників актів колективного неструктурованого насильства значно вище, ніж у тих, кого залучено до структурованого насильства, що суттєво підвищує роль ідеології. Тобто учасник бунту або повстання повинен знати, за що він б'ється, завдяки чому й формується спільність уявлень серед учасників колективного неструктурованого насильства щодо його цілей та ворогів.

Акти колективного неструктурованого насильства лежать в основі багатьох політичних систем, які виникли в ході революцій і народних повстань або інших масових неструктурованих насильницьких дій. Проте спонтанними і хаотичними подібні прояви бувають лише безпосередньо на початку руху. Напередодні або після перемоги революції відбувається структуризація, виникають спеціальні інститути з жорсткою внутрішньою ієрархією, які реалізують насильство вже від імені не лише народу, але і нової держави.

Процес структуризації колективного насильства проявляється не лише в організаційному, а й у символічному просторі, зокрема у використанні національної символіки. Суб'єктам неструктурованого колективного насильства не властиво використання національних символів, які знаходяться фактично в монопольному володінні держави. Певною альтернативою є створення власної символіки, яка може бути принципово новою, або базуватися на невживаних офіційною владою аспектах національної історії та культури. В разі ж перемоги суб'єктів неструктурованого колективного насильства їхні символи стають загальнонаціональними, а стара символіка відкидається. Проте з часом вона може відродитися поступово входячи в символічний код нової влади. Не менш важливим у кон-

тексті структуризації колективного насильства є питання легітимності нових режимів, яке пов'язано з уявленнями про те, що ті чи інші дії здійснюються від імені всього народу. Процес структуризації інститутів насильства в цьому контексті уповільнюється в результаті збереження символів та стилів, які були характерні до періоду, коли вони репрезентували не державу, а альтернативний чи опозиційний бік.

Структуризація суб'єктів колективного насильства зазвичай має внутрішню спрямованість, тобто вона починається з забезпечення внутрішньої безпеки, яка має на меті інтеграцію та досягнення внутрішньої єдності. Першим етапом є розбудова структури в рамках забезпечення безпеки, яка передбачає боротьбу з внутрішніми ворогами, а вже після цього структуруються інші мілітарні формування, що направлено на протидію зовнішньої агресії.

Не виключається й можливість зворотного руху, тобто від інститутів структурованого колективного насильства до проявів неструктурованого насильства. Власне, деструктуризація відбувається завжди після повного або часткового демонтажу існуючого режиму. Залишки інститутів структурованого насильства продовжують функціонувати «за інерцією», але вже в менш структурованих формах [3].

Наведена стратегія аналізу колективного насильства не передбачає аналізу проміжних стадій, хоча існування часткового структурованого колективного насильства в принципі передбачається. З іншого боку в ній наявна чітка спрямованість на політичне насильство, яке в контексті будь-якої адміністративної системі структурованим.

Спираючись на результати нашого дослідження навколофутбольних субкультур [4] та їхніх насильницьких практик, можна впевнено стверджувати, що колективне насильство не обмежується лише адміністративно-політичними рамками. У свою чергу, ступінь структурованості неполітичного колективного насильства важко співвідносити з представленими в рамках інститутів колективного насильства, проте принцип використання типології з великою кількістю критеріїв, на наш погляд, відкриває нові обрії у розумінні та типологізації колективного насильства.

Ми пропонуємо використання наступних критеріїв для побудови більш повної типології колективного насильства: наявність політичних цілей колективного насильства дозволяє виділити політичне та неполітичне насильство. Іншим важливим критерієм типології ми вважаємо ступінь структурованості акту насильства, але, на відміну від зазначеної вище типології, пропонуємо виділяти

не лише структуроване та неструктуроване колективне насильство, але й частково структуроване. Таким чином, можна виокремити структуроване політичне та неполітичне колективне насильство, частково структуроване політичне та неполітичне колективне насильство, неструктуроване політичне та неполітичне колективне насильство.

Якщо аналізу політичного колективного насильства приділяється багато уваги межах наукового осмислення цього соціального феномену, то неполітичне колективне насильство перш за все знайшло своє відбиття у медійному дискурсі та фольклорі. Виокремлення відбувається політичного та неполітичного колективного насильства відбувається завдяки визначенню мети його застосування. Набагато важче визначити ступінь структурованості цих соціальних феноменів.

Стратегія визначення ступеню структурованості колективного насильства, на наш погляд, передбачає введення поняття «колективні практики». При цьому поняття «практики» ми розглядаємо в межах так званої «практичної парадигми» (див. детальніше: [5 та 6]). Згідно з концептом про «розкриваючу» сутність практик М. Хайдегера, вони визначаються як повсякденні дії людини, що конструюють та виявляють їхню ідентичності, які формуються завдяки засвоєнню засобів соціального існування в контексті спілкування, яке підпорядковується нормам і цінностям певної культури в певний момент її розвитку [7, с 97-98]. У свою чергу колективні насильницькі практики – це узвичаєні дії, які мають груповий характер та спрямовані на заподіяння фізичної або психологічної шкоди. Саме таке розуміння колективного насильства дозволяє нам оцінити не лише ступінь структурованості колективного насильства, але й питання щодо політичного за-

барвлення його проявів.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо, що створення нової соціологічної перспективи вивчення феноменів колективного насильства передбачає їхнє принципово нове теоретичне усвідомлення та перенесення акцентів з дослідження політичного колективного насильства на вивчення колективного насильства в цілому. В рамках цієї стратегії на базі існуючих типологій зазначеного феномену увага акцентується на такому: наявність політичних мотивів та ступінь структурованості колективного насильства. Використання саме цих критеріїв дозволяє виділити політичне структуроване, політичне частково структуроване та політичне неструктуроване колективне насильство, а також неполітичне структуроване, неполітичне частково структуроване та неполітичне неструктуроване колективне насильство. Визначення ступеню структурованості колективного насильства та його політизованості, на наш погляд, потребує аналізу його феноменів в рамках практичної парадигми, що дозволяє зрозуміти як поодинокі, так і комплексні їхні прояви, що є надзвичайно важливим в умовах постсучасності та гібридних війн. Тенденції витіснення та маргіналізації колективного насильства в політичній сфері зумовлюють необхідність використання альтернативної стратегії розуміння проявів зазначеного феномену в контексті повсякденності, що, на нашу думку, й передбачає аналіз насильницьких, зокрема, колективних практик, який дозволить не тільки вдосконалити розуміння досліджуваної проблематики, а й сформує базу для подальших наукових пошуків.

Література

1. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г. Круга и др. / Пер. с англ. — М.: Изд. «Весь Мир», 2003. — 376 с.
2. Норт Д. Уоллис Д. Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [Текст] / пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. М.: Изд. Института Гайдара, 2011. — 480 с.
3. Психология господства и подчинения: Хрестоматия / Сост. А.Г. Чернявская. — Минск: Харвест, 1998. — С. 224.
4. Артьомов П.М. Особливості становлення та розвитку вітчизняних навколофутбольних субкультур / П.М. Артьомов // Український соціум: соціологія, економіка, політика: Науковий журнал. — №3 (58). — К.: 2016. — с.33-41.
5. Волков В. В. О концепции практик в социальных науках / В. В. Волков // Социологические исследования, № 6, 1997. — С. 9-23
6. Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик. — СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.
7. Heidegger M. Being and Time. / Trans. J. Macquarrie and E. Robinson. San Francisco: Harper, 1962, - 592 с.

Levan Sabauri

Academic, Doctor of Economics, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Леван Сабаурі

доктор економічних наук, академік, Тбіліський державний університет імені Іване Джавахішвілі

THE ROLE OF THE AUDIT IN THE ECONOMIC SECURITY SYSTEM

Аудит в системе экономической безопасности играет заметную и важную роль. Гармонично сочетаясь на уровне юридического лица (субъекта) и взаимно дополняя друг друга, аудит (прежде всего, внутренний аудит), другие инструменты экономической безопасности способны нивелировать как внешние, так и внутренние угрозы, а также добиться удовлетворения интересов в экономической сфере. Исходя из понимания экономической безопасности как некоего экономического состояния, при котором субъект получает релевантный механизм, обеспечивающий решение двусторонней проблемы «дефицита(спроса) и выпуска(предложения)», с особым учетом и использованием внешних и внутренних факторов, позволяющих нивелировать угрозы и при этом обеспечить максимальную эффективность в практических, тактических и стратегических аспектах, автор полагает, что именно аудит позволяет выявлять и учитывать те факторы, которые необходимы для оптимизации экономической системы в целом. В данной статье представлены некоторые угрозы, связанные с внешним и внутренним аудитом, а также предложены меры по их устранению, определено место аудита в системе экономической безопасности и структуре субъекта (юридического лица, предприятия), раскрыта структура функциональных составляющих экономической безопасности, представлен принцип отнесения всех расходов и потерь на виновных лиц, объяснена важность резервной системы и конгруэнтности сотрудников и владельцев предприятия.

Ключевые слова: экономическая безопасность; система экономической безопасности; функциональные компоненты экономической безопасности; аудит; угрозы; экономические риски, финансовые риски, налоговые риски; юридические отношения.

Аудит в системі економічної безпеки відіграє помітну і важливу роль. Гармонійно поєднуючись на рівні юридичної особи (суб'єкта) і взаємно доповнюючи одне одного, аудит (перш за все, внутрішній), інші інструменти економічної безпеки здатні нівелювати як зовнішні, так і внутрішні загрози, а також домогтися задоволення інтересів в економічній сфері. Виходячи з розуміння економічної безпеки як якогось економічного стану, при якому суб'єкт отримує релевантний механізм, що забезпечує рішення двосторонньої проблеми «дефіциту (попиту) і випуску (пропозиції)», з особливим урахуванням і використанням зовнішніх і внутрішніх факторів, що дозволяють нівелювати загрози і при цьому забезпечити максимальну ефективність в практичних, тактичних і стратегічних аспектах, автор вважає, що саме аудит дозволяє виявляти і враховувати ті фактори, які необхідні для оптимізації економічної системи в цілому. У даній статті представлені деякі загрози, пов'язані з зовнішнім і внутрішнім аудитом, а також запропоновані заходи щодо їх усунення, визначено місце аудиту в системі економічної безпеки та структурі суб'єкта (юридичної особи, підприємства), розкрита структура функціональних складових економічної безпеки, представлений принцип віднесення всіх витрат і втрат на винних осіб, пояснена важливість резервної системи і конгруентності співробітників і власників підприємства.

Ключові слова: економічна безпека; система економічної безпеки; функціональні компоненти економічної безпеки; аудит; загрози; економічні ризики, фінансові ризики, податкові ризики; юридичні відносини.

Audit in the system of economic security plays a noticeable and important role. While integrating harmoniously a legal entity and complementing each other, audit

(predominantly, the internal one) and other services, instruments of economical security can leveling both the external and internal threats, as well as to meet the interests of the economic field. As far as some kind of the economic situation can be implied under the economic security where a legal entity accepts a relevant mechanism which ensures solution of a dual problem – «rarity» (demand) and «issue» (request) via a special accounting and using both the external and internal factors which make it possible to leveling the threats and at the same time provide a maximal efficiency in the operational, tactical, and strategical aspects, just the audit is an instrument enabling us to receive and submit those factors, which are necessary for optimization of an entire economic system, in general. The present article deals with some threats related to external and internal audit, offers the measures for their eradication, defines a place of the audit in the economic security system and the structure of a legal entity, describes the structure of the functional components of the economic security, introduces a principle of imposing a responsibility to guilty persons for all costs and loses, explains an importance of conformity of the reserves system and of officials and owners of a legal entity.

Keywords: Economic Security; Economic Security System; Functional Components of the Economic Security; Audit; Threats; Economic Risks, Financial Risks, Tax Risks; Legal relations.

As at today, the audit-related issues are one of the most actual in the economic security system, since a provision of an economic growth of all subjects is depended directly upon solution thereof.

A relevance of functioning those entities and organizations, which increase maximally the function of efficiency both for a society in general and such entities and organizations in particular, requires further perfection of the managerial and controlling skills.

Internal audit is an important direct element and an important component of any operational, tactical, and strategic managerial decision.

In order to achieve at a higher level of the economic security a legal subject must pay more attention to a maximal security of the functional components of its main business.

To this end, common exemplary structural elements of the economic security functional components are as follows: financial, intellectual and HR, technical and technological, political and legal, informational, ecological, enforceable.

Each of the functional components listed above, are characterized by their own content, set of functional criteria and the methods of their provision.

A main reason of ensuring the economic security is a task of achieving the function of efficiency that stands before each legal subject.

For creating the optimal system of the economic security, a set of preparatory measures is necessary to implement, which must envisage both the external and internal conjuncture of the market.

Control of all kinds of documents is critically important for an effective security of the data and a sustainable development of a company. For verifying the book-keeping, financial/

economic, and other documents by the management of the company, the revisions are usually conducted in line with the necessary audits together with the security service [7]

One of the instruments of the economic security is the audit, that may be divided into external and internal audit.

According to the legislation, the external audit shall be conducted by an audit firm only, while the internal audit may be arranged by the company, independently. Just this latter instrument (internal audit) is an effective tool for avoiding negative tendencies, revealing the breaches and taking relevant steps in a timely manner.

The internal audit has one considerable advantage in comparison to the external audit: its results are available, open for a limited circle of the company's officers and have confidential information, for which observance an auditor or a group of auditors is responsible. Moreover, after such kind of audit, no threat of sanctions by side of the state are expected, because they are levelled.

The financial-and-economic activities, in particular, their quantitative and qualitative features, have a direct impact on the entity's economic security.

An importance of audit is rather high ensuring the economic security of an entity. At the same time, it should be noted that the audit may serve both as a strong instrument for ensuring the economic security and a threat for such security.

If the threats arisen during audit inspection carried out by an unscrupulous audit company are quite clear, the auditory activities conducted by good faith and in accordance with the legislation and rules (standards), creates perplexity for many. For example, in conducting the audit inspections, most of the audit companies

are guided by wishes of the company officials, namely – of a company leader who requested for conducting the audit, or a person who made decision on the audit inspection. Position and wish (recommendations) of such persons play important role during the process of audit and drafting the audit report. It should be noted that the interest of a client legal entity and the interests of its representative officials may not always coincide to each other. This factor creates number of threats for which leveling provision of conformity of the aims of the company top officers and its owners is necessary.

Realization of threats of accounting which do not correspond to truth, is comparably clearly expressed in cases of high-profiled scandals emerging in cases of failure of the worldwide known major companies. All bankrupt companies before their final failure had the reports approved by the best audit firms. Very often happens that management of an enterprise had reasons to conceal to its general director of founder partners certain deal(s). In any company, always take place the so called «office wars». A successful audit always strengthens the position of a chief accountant and of a company's financial office, in general, while the bad results of audit, in most cases create a basis for dismissal of a chief accountant from the office. Therefore, it would be very useful to apply such an instrument in the economic security system, as the internal audit.

In the audit, positive moments prevail considerably over the negative ones.

Professional associations of the auditors and their regulatory body continuously make steps for ensuring a high quality of the audit. The relevant legislation and a methodological provision, including the procedures of control of the audit activity, are being perfecting permanently.

The audit can be used to ensure the economic security of the enterprise under various risks. It should be noted that the risk management has only a complex nature.

For instance, under the tax risks it would be advisable to imply causing a damage to an entity as a result of imposing various charges, payments, penalty and fine sanctions. Georgian tax legislation is distinguished by complexity and uniformity of interpretation, while optimization of taxes has turned into an integral part of the financial-and-economic activity. As a result, any enterprise always stands before the tax risks. Besides, the tax risks may be created intentionally.

Existence of the tax risks in its turn may be used by interested individuals for pressing on the enterprise, as well as for the purposes of transferring a property to its managers and

owners and their criminal persecution. Therefore, resistance to the tax risks is necessary for any enterprise and, this aspect should be a central point of attention of the company's security service.

Preventive measures, such as preliminary inspection of new schemes of financial and economic activity by the audit company, are distinguished by a high effectiveness. It allows to reduce considerably the risk of systemic errors before the start of the activity and prevent the threat itself. Such inspections are reasonable to carry with high-value single schemes and repeating schemes of the major activities.

It is important also to check the final report (annual report, as usual) of a reporting period. Here the auditors should carefully formulate the tasks. They must pay special attention to the tax accounting, tax charges and payments thereof.

It happens quite often that for implementing their own interests against the interests of a company, its top managers make changes in the company's organizational structure, relocate personnel, distort the business process. In certain cases this enables them to implement and then hide a trace of falsifications [6, p.98-100].

A timely arranged consulting of managers allows to eradicate effectively a number of risks in early stages of their development.

Economic-legal risks can be divided into two levels: corporate level and current level of activity. Both of them are very important for the enterprise, the main difficulty is to create a relevant system of internal legal acts. The main criteria of legal acts should be: Relevancy (their advantage in spatial and time intervals), well-structured shape, systemicity, unification and standardization, compliance with statutory-legal acts [3, p.191-204].

All economic processes are carried out in the framework of legal relations between the firm and the various legal entities, therefore all these processes must be strictly regulated by legal and normative acts, to ensure economic security.

All financial risks, in turn, must pass through the internal audit system, that ensures a correct understanding of the decisions made, and awareness of their legal consequences [2].

The property potential of the enterprise also depends on the Internal Audit Office, since it provides a way to prevent steal and robbery through revisions and stock inventory.

For the internal audit, inventory is a necessary and normal process for transformation of reporting according to international standards, since it reveals the differences of accounting between the local and international standards. For this purpose the following is to be imple-

mented, in particular: stock inventory as at the date of reporting, when their market value is defined; Inventory of the accounts receivable for the purpose of charging the doubtful and bad debts; inventory of main assets for determining their net market value and depreciation thereof caused by moral and physical amortization of the functional assets; determination of the market value of the long-term financial assets with further charge of their revaluation reserves. These procedures may be avoided via a parallel accounting, which that requires extra costs and, by this reason, is not always advisable for a company [5]. Cooperation between the internal audit office and the economic security office provides an ideal instrument for imposing all costs and losses on violating individuals [4].

Significance of the internal audit office in the system of the economic security is laid down in a relevant use of the reserve system of a legal entity, that ensures identification of the potential reserves, optimization of the reserves-causing economic processes and a useful application of the reserves themselves, which [provide maximally efficient processes of reinvestment [1, p.136].

Thus, application of the internal audit has a great potential for ensuring the economic security of a legal entity. In case if the economic security office has the grounds to suppose that there are problems in the economic block of the company, they should apply as soon as possible to the special organizations or improve the internal audit.

Литература

1. Kalitsinska K. O. Role of internal audit in the system of economic security / Kalitsinska K. O. // Economics and Business. – 2011. – No. 3. – P. 128-139.
2. Sabauri Levan Problems Occurring in the Process of Audit by Taking into Consideration their Theoretic Aspects against the Background of Reforms Conducted in a Country: The Example of Georgia / Levan Sabauri // World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Social, Behavioral, Educational, Economic, Business and Industrial Engineering. – 2017. – Vol.11. – No.5. – P. 1173-1180.
3. Sabauri Levan International Standard on Auditing / Levan Sabauri. – Tbilisi, 2016. – 282 P.
4. Supplemental Guidance: The Role of Auditing in Public Sector Governance. – 2nd Edition. Release, Jan. 2012.
5. Zhuravleva D. G. Internal audit: the need to implement in modern conditions / Zhuravleva D. G. // Materials of All-Ukrainian scientific-conference «Future – Audit». – Copenhagen Publishing House, 2008. – P. 270-271.
6. Mah'd al-jabali & Rami zeyad tawfeq The Relationship between the Information Systems of Accounting / Mah'd al-jabali & Rami zeyad tawfeq // Auditing, And How to Provide Reliable Information to Characterize the Service. – Global Journal of Commerce & Management Perspective. – 2014. – Vol.3. – No.2. – P. 95-101.
7. Епишин В. В. Учет и контроль в обеспечении экономической безопасности организаций пермского края / Епишин В. В., Светлаков А. Г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economyofregion.ru/Data/Issues/ER2016/September_2016/ERSeptember2016_887_898.pdf (18 августа 2017 г.)

Лілія Іванівна Верховод

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

Liliya Verhovod

PhD of Sociology, Associate Professor, Department of Philosophy and Sociology, Luhansk Taras Shevchenko National University (Starobilsk)

ТІНЬОВІ ПРАКТИКИ В СТРУКТУРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЖИТЕЛІВ ПРИФРОНТОВИХ ЗОН ДОНБАСУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ У 2017 р.)¹

У статті представлені результати якісного дослідження особливостей економічної поведінки жителів прифронтових зон Донбасу. Підкреслено, що нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів є невід'ємною складовою повсякденного життя. У якості індикаторів моніторингу даної проблеми розглянуто практики неофіційної зайнятості, уникнення сплати податків, хабарництва та феномен подвійного соціального утримання. На основі ставлення до проблеми неофіційного працевлаштування виокремлено дві групи опитаних. Виявлено, що у респондентів, які працюють, означене явище не викликає різкого осуду та в деяких випадках вважається прийнятною формою поведінки. Студенти, які в більшості своїй поки що знаходяться на утриманні батьків і лише гіпотетично знайомі з проблемами пошуку роботи, вважають недопустимим неоформлення трудових відносин. Мотивацією при цьому є не збитки, які несуть такі практики державі, наприклад у вигляді несплати податків, а особисті інтереси (пенсія, оплачувана відпустка тощо). Респонденти засуджують хабарництво, але визнають, що без нього у нашому суспільстві не обійтись. У прифронтових зонах Донбасу має місце феномен подвійного соціального утримання, до якого населення ставиться неоднозначно. У статті окреслено перспективи подальшого дослідження даної проблематики.

Ключові слова: економічна поведінка, нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів, хабарництво, неофіційна зайнятість, подвійне соціальне утримання.

В статье представлены результаты исследования особенностей экономического поведения жителей прифронтовых зон Донбасса. Подчеркнуто, что нелегальные и полулегальные практики получения доходов являются неотъемлемой составляющей повседневной жизни. В качестве индикаторов мониторинга данной проблемы рассмотрено практики неофициальной занятости, неуплаты налогов, взяточничества и феномен двойного социального иждивенчества. На основе отношения к проблеме неофициального трудоустройства выделены две группы опрошенных. Обнаружено, что у респондентов, которые работают, данное явление не вызывает резкого осуждения и в некоторых случаях является приемлемой формой поведения. Студенты, которые в большинстве своем пока находятся на содержании родителей и только гипотетически знакомы с проблемами поиска работы, считают недопустимым оформление трудовых отношений. Мотивацией при этом является не убытки, которые приносят такие практики государству, например в виде неуплаты налогов, а личные интересы (пенсия, оплачиваемый отпуск и т.п.). Респонденты осуждают взяточничество, но признают, что без него в нашем обществе не обойтись. В прифронтовых зонах Донбасса имеет место феномен двойного социального иждивенчества, к которому население относится неоднозначно. В статье обозначены перспективы дальнейшего исследования данной проблематики.

Ключевые слова: экономическое поведение, нелегальные и полулегальные практики получения доходов, взяточничество, неофициальная занятость, двойное социальное иждивенчество.

¹ Стаття виконана в рамках реалізації проекту «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» (Державний реєстраційний номер 0116U004150).

The article presents the results of the qualitative research on the peculiarities of economic behavior of residents of the Donbass front-line zone. It is emphasized that illegal and semi-legal incomes are an integral part of everyday life. Practices of informal employment, tax evasion, bribery and the phenomenon of double social dependence are considered as indicators of monitoring of this problem. Two groups of respondents were identified based on the attitude to the problem of informal employment. This phenomenon does not cause severe condemnation and in some cases is an acceptable form of behavior for the respondents who work. Students, who are mostly at the parent's maintenance and are only hypothetically familiar with the problems of finding a job, they consider the fact that they should not be employed as unacceptable. In this case, the motivation is not the losses incurred by such practices to the state, for example, in the form of non-payment of taxes, but personal interests (pensions, paid vacation, etc.). Respondents condemn bribery, but admit that our society can not do anything without it. There is a phenomenon of double social dependence in the Donbass front-line zones. The population is ambiguous about such fact. The article outlines the prospects for further study of this problem.

Keywords: economic behavior, patterns of economic behavior, illegal and semi-legal income practices, corruption, informal employment, double social dependency.

Війна на Сході України спричинила зміни у всіх сферах суспільства. Особливо гостро це відчувається в економічній підсистемі, від чого залежить добробут пересічних українців. Падіння ВВП, стрімка інфляція, зростання державного боргу стали прямим наслідком соціально-політичних негараздів. Експерти зазначають, що конфлікт в Україні спричинив «серйозні деструктивні процеси, у тому числі руйнацію інфраструктури на території бойових дій, дезорганізацію усталених виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів, часткову втрату зовнішніх ринків та експортного потенціалу» [1].

Впродовж 2014 – 2015 рр. зафіксовано падіння реальної заробітної плати в Україні. Так у 2014 р. вона становила 86,5 % зарплати 2013 р., а у 2015 р. – 90,1 % середньої зарплати 2014 р. [2]. У другій половині 2015 року ситуація дещо покращилась. С. Кулицький відзначає, що «спад промислового виробництва у першій половині 2015 р. поступово змінився на його стагнацію, а у другій половині 2015 р. промислове виробництво в Україні поступово почало зростати» [3, с. 46]. Це є свідченням того, що українська економіка поступово адаптується до умов війни. У 2016 році експерти та аналітики вже заговорили про зростання ВВП. У «Звіті про фінансову стабільність» НБУ зазначається, що «у III кварталі реальний ВВП виріс на 1,8% у річному вимірі. За рік очікується приріст на 1,1%, основним його фактором стане збільшення внутрішнього споживання та інвестиційного попиту» [4, с. 12]. Разом з тим, незначне покращання макроекономічних показників не зумовлює кардинальної зміни добробуту українців. Їм доводиться пристосовуватись до нових умов життя та обирати нові стратегії виживання, які не завжди є легальними. Унікальними у цьому плані стають прифронтові зони Донбасу. Це зумовлено низкою факторів. По-перше, на під-

контрольній Україні території Донбасу мають місце такі ж негативні тенденції у сфері економіки, як і в інших регіонах (зростання цін, інфляція). По-друге, змінюється структура населення в прифронтових зонах за рахунок внутрішньо-переміщених осіб. Наприклад, з 1,59 млн ВПО (станом на 30.03.2017) найбільше їх мешкає на неокупованій території Донецчини (більше 532 тис.) і Луганщини (майже 291 тис.) [5]. Така внутрішня міграція змінює баланс сил на ринку праці (збільшується кількість претендентів на робоче місце) та ринку товарів та послуг (підвищений попит впливає на ціноутворення). По-третє, близькість лінії розмежування, з одного боку, збільшує хвилювання щодо власної безпеки, з іншого - стає джерелом нових форм заробітку (пасажирські перевезення по обидва боки лінії розмежування, практики оплатної допомоги переселенцям в отриманні необхідних документів, контрабанда тощо). За таких умов, на нашу думку, змінюється ставлення до нелегальних та напівлегальних практик отримання доходів. Саме це зумовлює актуальність розгляду обраної тематики.

Дослідженням економічної поведінки займаються різні науки – психологія, економіка, соціологія. У науковому дискурсі розглядаються перспективи міждисциплінарного підходу до даної проблеми (С. Міхеєва [6], В. Радаєв [7]), визначаються методологічні засади її вивчення (О. Шабунова, Г. Белехова [8]), аналізуються різновиди економічної поведінки (В. Верховин [9], А. Сергієнко [10]). В українській соціології економічній поведінці присвячені роботи Т. Єфременко [11; 12], Є. Суїменко [12] та ін.

Нелегальні та напівлегальні практики отримання доходів також стають предметом дослідження науковців. Найбільший інтерес на пострадянському просторі викликає тіньовий сектор економіки. В літературі розглядаються наукові підходи до вивчення тіньової економі-

ки (С. Тертишний [13]), визначаються соціальні функції тіньової економіки (Ю. Латов [14]), аналізуються її витoki та наслідки (Р. Ривкіна [15]), вивчається структура (В. Бузов [16], С. Мельников, А. Перенджієв [17]). У вітчизняному науковому дискурсі дана проблематика потрапляє до кола інтересів переважно економістів (І. Мазур [18], В. Мандибуря [19], В. Базелевич [20] та ін.). Напрацювання І. Попової [21] дозволяють скласти уявлення про соціологічний підхід до даної проблематики. Разом з тим, в науковій літературі поки що мало освітлено залишається економічна поведінка жителів прифронтових зон Донбасу, зокрема їх тіньові практики.

Метою статті є визначення ставлення жителів прифронтового Донбасу до нелегальних практик отримання доходів.

Інформаційною основою дослідження стало якісне соціологічне дослідження (пілотаж), проведене на підконтрольній українській владі території Донбасу навесні 2017 р. (поглиблені інтерв'ю (n=10); опитувалися молоді люди віком 18 – 35 років, метод відбору респондентів – сніговий ком). Отримані результати не претендують на повну репрезентативність, проте вони дозволяють окреслити певні тенденції, які мають місце у сучасному українському суспільстві.

Тіньові практики в економіці стали вже звичними в Україні. Їх наявність є аксіомою, яка не потребує доведення. Ю. Левада відзначає, що пострадянській людині доводиться вертїтися, підробляти, братися за будь-яку справу, аби забезпечити собі та своїм дітям більш-менш терпиме життя [цит. за 21, с. 48].

Війна спричинила збільшення частки тіньового сектору економіки. Спеціалісти Мінекономрозвитку зазначають, що в періоди кризи тіньова економіка виконує роль амортизаційної подушки, дозволяючи бізнесу підтримувати свою конкурентоспроможність [22]. Так у 2014 р. її частка становила 43 % офіційного ВВП [23]. Покращання стану економіки зумовлює зменшення долі тіньового сектору. За розрахунками Мінекономрозвитку у 2016 р. рівень тіньової економіки склав 34 % офіційного ВВП, що на 6 % менше, ніж у попередньому році [23]. Тенденція є позитивною, проте третина економіки України залишається в тіні. Деякі експерти, аналізуючи події останніх років, дають невтішні прогнози. Вони відзначають, що для 1 % детінізації потребується ріст ВВП на 15,63 % [22].

Такий стан речей впливає на економічну поведінку пересічних українців. Одним із проявів тіньової економіки вважаємо поширеність нелегальних та напівлегальних практик отримання доходів. Вони, на нашу думку, є невід'ємною складовою економічної поведінки та культури українців. Нелегальними формами отримання доходів називають «приховані форми зайнятості, а також різні незаконні, кримінальні форми,

включаючи економічні злочини (хабарі, незаконні підприємницькі операції та ін.) та інші форми придбання грошових і натуральних доходів як на добровільній, так і на насильницькій основі» [10, с. 27]. До основних індикаторів моніторингу даної проблеми пропонуємо відносити наступні: неофіційна зайнятість, уникнення сплати податків, хабарництво, подвійне соціальне утриманство.

Неофіційна зайнятість. Під неофіційною зайнятістю розуміємо не оформлення трудових відносин у встановленому законом порядку між роботодавцем та працівником. Означена проблема завжди була актуальною для незалежної України. Вона є прямим наслідком процвітання тіньової економіки. В ході поглибленого інтерв'ю респондентам пропонувалося проаналізувати дії абстрактних людей: «Зараз я вам окреслю дві ситуації. Висловіть свою думку з цього приводу. А). «Олександр, житель Старобільська, працює неофіційно. Його роботодавець пропонував офіційне працевлаштування, але підкреслював, що зарплата стане меншою за рахунок сплати податків. Олександр відмовився.» А як ви ставитесь до таких випадків? Б). «Михайло, житель Старобільська, категорично відмовляється працювати неофіційно. Він вважає, що офіційне працевлаштування – це запорука гарної пенсії, оплачуваної відпустки, надходжень у бюджет, які повинен сплачувати роботодавець за кожного працюючого». Чи розділяєте ви думку Михайла? Чому?». На основі відповідей на дане питання ми умовно виділили дві групи респондентів: перша група – ті, хто працюють; друга група – студенти (деякі з них підробляють). З огляду на те, що у останніх наразі головне завдання – отримання освіти, то робота не сприймається ними як щось життєво необхідне, вона є або другорядною, або віддаленою перспективою. Перша група опитаних є прихильниками індивідуалістичних цінностей. Вони наголошують, що в першу чергу варто думати про себе тут і зараз. Неофіційна зайнятість не отримала різкого осуду та розглядається як можливий варіант працевлаштування. Наведемо деякі висловлювання з цього приводу¹: «Процентів на 95 я бы поступил точно так же, как Александр, потому что, скорее всего, у Александра есть своя семья и в нашей стране, к сожалению, законно деньги получить очень мало, особенно средняя верства населения или, так сказать, бедные, как мы, люди. Поэтому Александр, я думаю, не согласился на этот путь, потому что ему нужны деньги любым путем, потому что иначе он просто даже не сможет жить, даже не просто жить, а выжить» (Олександр, 24 роки, масажист); «Если смотреть по закону и Трудовому кодексу,

¹ Тут і у подальшому висловлювання подаються мовою оригіналу.

то это правильно, что его хотят официально устроить. Но, с другой стороны, если ты получаешь денег больше, прежде всего нужно думать о себе, прокормить семью, себя, обустроиться» (Катерина, 21 рік, адміністратор).

Для представників першої групи опитаних такі переваги офіційної зайнятості як пенсія є занадто віддаленими перспективами. Вони вважають неможливим планувати на 20 – 30 років вперед: *«Пенсии никакой не будет, когда Миша дорастет до этого»* (Олег, 26 років, торгівельний представник); *«Понятно, что еще не известно, будет у нас эта пенсия или не будет, смысл идти (...) официально»* (Людмила, 31 рік, медсестра); *«Если ты будешь просто работать, то у тебя будет Пенсионный фонд просто напросто отбирать, если я не ошибаюсь 28% зарплаты, ты будешь всю жизнь работать, а в итоге получишь примерно 1400 грн пенсии. Есть ли смысл такой работы, я даже не знаю, думайте сами исходя из цифр»* (Олександр, 24 роки, масажист).

Друга група опитаних – студенти, для яких проблема працевлаштування є не такою актуальною. Припускаємо, що багато хто з них знаходиться на утриманні батьків, тому вони не мають гострої необхідності підраховувати кожен копійку. Студенти на відміну від першої групи не згодні працювати неофіційно. Вони вважають, що офіційне працевлаштування – це фіксований стаж, оплачувана відпустка, у перспективі – гарантована пенсія. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу: *«Если работают официально всегда будут денежные средства, будет отпуск, и хороший стаж идти на пенсию»* (Олеся, 22 роки, студентка); *«Не все предприниматели дают отпуск оплачиваемый»* (Вікторія, 21 рік, студентка, підробляє викладачем); *«Я считаю нужно зарабатывать стаж и работать по трудовой»* (Анастасія, 20 років, студентка). Щоправда, для них офіційне/неофіційне працевлаштування – це уявна ситуація і ми маємо надію, що їх думка з часом не зміниться.

На основі отриманої інформації припускаємо, що неофіційна занятість ще довго процвітатиме в українській економіці, бо сторони учасники – роботодавці та працівники – в принципі, не проти такої форми відносин. Сподіваємось, що студентство, як носій нової системи цінностей і норм, буде сприяти змінам у цьому напрямку.

Уникнення сплати податків. Це ще один показник поширення нелегальних практик в економіці. Таке ставлення до податків вже є невід'ємною складовою економічної культури населення нашої країни. Відсутність різкого осуду неофіційної зайнятості та декларування прийнятності такої форми працевлаштування свідчить про лояльне ставлення до практик уникнення сплати податків. До того ж одна з респонденток зазначила: *«Облагать работодателя такими налогами на каждого наймного*

работника, какие у нас в стране существуют! Естественно, им это не выгодно. Им выгоднее платить черную зарплату и платить, не оформляя человека официально. И человеку самому так выгоднее. А это все теневая экономика... Когда работодатель должен оплатить налог на каждого работника больше, чем (смея) он может позволить платить ему зарплату, это уже не в какие ворота...» (Тетяна, 34 роки, актриса). Отже, існує думка, що саме державні інституції своїми діями породжують нелегальні практики в економіці.

Опитані студенти (друга група) згадували про стаж, пенсію, відпустку, тобто про те, що стосується їх особисто. Лише одна респондентка зазначила *«Налоги нужно платить»* (Вікторія, 21 рік, студентка, підробляє викладачем).

Хабарництво. Парадокс українського суспільства полягає в тому, що ми засудуємо корупцію, але, якщо нам потрібно терміново вирішити якийсь питання, стаємо учасниками (а іноді ініціаторами) корупційних дій з власної волі. В науковій літературі корупція розуміється: 1) як підкуп-продажність державних службовців; 2) як зловживання владою або посадовим становищем, здійснене в будь-яких особистих інтересах; 3) як використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб; 4) як елемент (ознака) організованої злочинності [24]. В ході поглибленого інтерв'ю опитані дають типові визначення поняття «хабарник», як то *«человек, который берет дополнительную сумму за то, что он обязан делать по долгу своей службы»* (Тетяна, 34 роки, актриса); *«человек, который берет деньги за какую-то услугу, которая обходит закон»* (Катерина, 21 рік, адміністратор); *«Человек, который берет деньги в личных целях, за предоставление каких то услуг»* (Максим, 34 роки, менеджер).

У масовій свідомості склався стійкий стереотип, що корупція – це зло, з яким необхідно боротися радикальними методами. У якості покарання за дане правопорушення Катерина (21 рік, адміністратор) говорить про довічне ув'язнення, а Тетяна (34 роки, актриса) та Олександр (24 роки, масажист) – про смертну кару. Джерелом даного феномену є не лише дії чиновників, а й простих людей. Наведемо декілька висловлювань з цього приводу: *«Я не приветствую взятки, это очень плохо, это неправильно через кого-то договариваться.... С другой стороны, это упрощает жизнь, получит ту же субсидию, пенсию повышенную, паспорт»* (Катерина, 21 рік, адміністратор); *«Люди сами разбаловали чиновников, всякими там подарочками, денежками дополнительными в конвертиках... Каждый хочет получить себе благо... Они вроде бы благодарят, но тем не менее приучают человека к нехорошим вещам»* (Тетяна, 34 роки,

актриса). Міркування опитаних з приводу хабарництва дозволяють говорити про присутність даних практик у їхньому повсякденному житті: *«К сожалению в нашей стране, без взяток обойтись невозможно, потому что всё основано на такой системе «ты мне – я тебе»»* (Олександр, 24 роки, масажист); *«уже заложена система, которая не то чтобы пропагандирует, она кричит: «Дай денег и тебе будет лучше, если не дашь денег, тебе будет хуже»»* (Олег, 26 років, торговельний представник); *«если бы я хотя бы 10 тысяч получала, это уже неплохо. Тогда бы и взятки люди не брали»* (Людмила, 31 рік, медсестра); *«Просто у нас это даже не скрывается, и каждый знает, что вот этот человек берет взятки к нему можно подойти и решить проблему»* (Анастасія, 20 років, студентка). Звинувачення знову пред'являються системі.

Мова не йде про те, що змінювати суспільство потрібно починати з себе. Лише представниця творчої професії зазначила: *«Я никогда не давала взятки и давать не буду. Потому что, если человек занимает определенную должность и имеет на этой должности определённую оплату труда, он посажен на эту должность для того, чтобы выполнять какие-то функции. Если то, что я хочу от него получить входит в сферу его деятельности... Почему я должна за это платить?»* (Тетяна, 34 роки, актриса).

Подвійне соціальне утриманство. Це відносно нове явище в нашому суспільстві, яке добре відоме жителям прифронтових зон. Воно передбачає, що людина з окупованих територій оформлює різні види допомоги в Україні і одночасно в так званих «республіках». В рамках нашого дослідження, на жаль, ще не вдалося всебічно дослідити даний феномен. Робота в цьому напрямку продовжиться. Ознайомимо лише з першими результатами. В ході поглибленого інтерв'ю встановлено, що до переселенців ставляться або лояльно, або з розумінням: *«Собратья, я сама переселенка, им хочется помочь, люди не виноваты в этом. Не каждый ходил на этот референдум, не каждый голосовал»* (Катерина, 21 рік, адміністратор); *«Я отношусь к ним с пониманием, большинству некуда было идти, как ни приехать к нам. Пусть иногда они создают трудности в виде очередей больших, пробок, но людей тоже можно понять, им некуда идти»* (Олеся, 22 роки, студентка); *«Тану, я сам переселенец... я их понимаю, я нахожусь в такой ситуации»*. Разом з тим бувають і виключення. Один респондент зазначив: *«Из-за них увеличился спрос на том же рынке. В аптеках переселенцы пакованами лекарства берут. Я думаю, что все это влияет на цены»* (Олег, 26 років, торговельний представник). Постійна міграція ВПО через лінію розмежування створює цілу систему, яка їх обслуговує. У Старобільську поширення набуває щодобова здача квартир, кімнат. До війни у місті таких практик вза-

галі не було, а потреби приїжджих цілком задовольняв єдиний на той час готель «Айдар». Сьогодні невід'ємною частиною візуального образу Старобільська є безліч об'єктів (друкованих, рукописних) щодо надання житла.

Подібного роду об'єкти у великій кількості розміщені у місцях потенційного попиту – на автовокзалі, біля Пенсійного фонду. Їх незмінним супутником є інформація про пасажирські перевезення.

Кількість таких об'єктів свідчить про високий попит на подібного роду послуги, а також про поширення економічних практик, виникнення яких пов'язано з військовими діями на Сході України. Ще один аспект подальшого дослідження даної проблеми криється у наступному висловлюванні одного із респондентів щодо перевізників: *«Кому война, кому мать родная»* (Катерина, 21 рік, адміністратор).

Отже, аналіз тіньових практик в структурі економічної поведінки жителів прифронтових зон Донбасу дозволяє зробити такі висновки:

1. У перші роки військового конфлікту в Україні спостерігається збільшення долі тіньового сектору в економіці. Стабілізація ситуації в державі зумовлює зменшення темпів інфляції, падіння реальної зарплати та зростання ВВП. Разом з тим доля тіньового сектору залишається високою – близько третини офіційного ВВП. Такий стан речей зумовлює залученість більшості населення до напівлегальних та нелегальних економічних практик, зокрема у сфері отримання доходів. На основі аналізу наукової літератури до основних індикаторів моніторингу даної проблеми відносимо наступне: неофіційна зайнятість, корупція, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство.

2. В ході якісного дослідження встановлено, що нелегальні та напівлегальні практики в економічній підсистемі є закономірним явищем. Практикуються неофіційна зайнятість, уникнення сплати податків, хабарництво. Вони викликають осуд, але це не є підґрунтям для повного відмовлення від них. Щодо неофіційної зайнятості, то думки жителів прифронтових зон розділилися. Ті, хто працюють, знаходять виправдання таким практикам. Студенти, для яких працевлаштування поки що віддалена перспектива, вважають неприйнятним не оформлення трудових відносин у законному порядку. Мотивом при цьому є особисті вигоди – стаж, оплачувана відпустка, пенсія. Для порівняння: уникнення сплати податків не є такою злободенною проблемою та викликає менше осуду.

3. Респонденти у більшості своїй ставляться з розумінням до ВПО. Постійна міграція населення підконтрольних та непідконтрольних українській владі територій є джерелом напівлегальних та нелегальних практик. Ми пропонуємо зосередити увагу на феномені подвійного соціального утриманства, який має місце в при-

фронтових зонах Донбасу. В ході пілотажного дослідження вдалося лише окреслити напрямки його подальшого вивчення, а саме: виявлення витоків даного явища; встановлення мережі задіяних агентів; фіксування динаміки суспільної оцінки.

Теневые практики в структуре экономического поведения жителей

прифронтовых зон Донбасса (по результатам исследования в 2017 г.)

Shadow practices in the structure of economic behavior of residents of the Donbass front-line zones (according to the survey in 2017)

Литература

- Українець Л. Комплексна оцінка економічної ситуації в Україні у 2014-2015 рр. (частина 1: Загальна оцінка макроекономічної ситуації) / Л. Українець, А. Яблонська, Ю. Кравець, Ю. Стасина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/kompleksna-otsinka-ekonomichnoyi-situatsiyi-v-ukrayini-u-2014-2015-rr-chastina-1-zagalna-otsinka-makroekonomichnoyi-situatsiyi/>;
- Индекс реальной заработной платы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://index.minfin.com.ua/index/real/>;
- Кулицький С. Сучасний стан української економіки та оцінки перспектив її розвитку у 2017 році / С. Кулицький // Україна: події, факти, коментарі. – 2017. – № 1. – С. 46-62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr01.pdf>;
- Звіт про фінансову стабільність. Грудень 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=40819104>;
- Міграція з окупованих територій: як змінилася кількість переселенців у регіонах з початку року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2017/04/20/infografika/suspilstvo/migraciya-okupovanyx-terytorij-yak-zminylyasya-kilkist-pereselenciv-rehionax-pochatku-roku>;
- Михеева С. Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход / Светлана Михеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://neweconomist.ru/articles/politekonomiya/svetlana_miheeva_ratsionalnost_i_ekonomicheskoe_povedenie_megdistsiplinarnyy_podhod/;
- Радаев В. В. Экономическая социология. Курс лекций : учеб. пособие / В. В. Радаев. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 368 с.;
- Белехова Г. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты [Электронный ресурс] / Г. Белехова, А. Шабунова. – Вологда, 2012. – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868;
- Экономическая социология : учеб. пособие для вузов / Под ред. В. Верховина. – М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2006. – 736 с.;
- Сергиенко А. М. Виды и формы экономического поведения россиян в период реформ: теоретические подходы и опыт регионального исследования [Электронный ресурс] / А. М. Сергиенко // Известия Алтайского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 27-32. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-formy-ekonomicheskogo-povedeniya-rossiyan-v-period-reform-teoreticheskie-podhody-i-opyt-regionalnogo-issledovaniya>;
- Ефременко Т. Социально-экономическое поведение населения в условиях институциональных перемен (на примере Украины) / Т. Ефременко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. – Харків, 2002. – С. 342-346.;
- Суименко Е. И. Номо есопoticus современной Украины. Поведенческий аспект / Суименко Е. И., Ефременко Т. О. – К.: Ін-тут соціології НАНУ, 2004. – 294 с.;
- Тертышный С. А. Институциональные основы теневой экономики современной России [Электронный ресурс] / С. А. Тертышный // Проблемы современной экономики. – 2011. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-osnovy-tenevoy-ekonomiki-sovremennoy-rossii>;
- Латов Ю. В. Социальные функции теневой экономики в институциональном развитии постсоветской России: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук [Электронный ресурс]. – Тюмень, 2008. – Режим доступа: <http://textarchive.ru/c-1363010-pall.html>;
- Рывкина Р. Тенизация российского общества: причины и последствия / Р. Рывкина // Социс. – 2000. – № 12. – С. 3-12.;
- Буров В. Ю. Теневая экономика и малое предпринимательство: теоретические и методологические основы исследования: моногр. / В. Ю. Буров; Забайкал. гос. ун-т. – Чита : ЗабГУ, 2014. – 204 с.;
- Мельков С. Террористическая угроза и «теневая экономика»: есть ли взаимосвязь? / Мельков С., Перенджиев А. Н. // Власть. – 2016. – № 10. – С. 178-185 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.isras.ru/index.php?page_id=2384&id=4709;
- Мазур І. Тінізація економіки України в сучасних умовах [Електронний ресурс] / І. Мазур. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/ekonom/64/9523-tinizaciya-ekonomiki-ukra%D1%97ni-v-suchasnix-umovax.html>;
- Мандибур В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження [Електронний ресурс] / В. О. Мандибур. – Режим доступу: <http://lib-rus.ru/NTL/ECONOMY/mandibura.txt.html>;
- Базилевич В. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки / Базилевич В., Мазур І. // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 36-44.;
- Попова И. Моральное оправдание и нормативная составляющая теневых практик (К постановке проблемы) / Ирина Попова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 30-50.;
- Кукуруза Г. Почему растет теневая экономика и как с ней должно бороться государство [Электронный ресурс] / Григорий Кукуруза. – Режим доступа: <http://forbes.net.ua/opinions/1400265-pochemu-rastet-tenevaya-ekonomika>;
- Тенденції тіньової економіки в Україні в 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a>;
- Жданов И. Коррупция в Украине: масштабы и влияние [Электронный ресурс] / И. Жданов. – Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=200.

Анатолій Миколайович Шатохін*доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін
Уманського національного університету садівництва***Марина Анатоліївна Вуйченко***доктор економічних наук, професор***Anatoly Shatohin***Doctor of Sociology, Full Professor, Head of The Department of Social and Humanitarian and Law Subjects, Uman
National University Of Horticulture***Marina Vuichenko***Doctor of Economics, Full Professor*

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ДО РИНКУ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ: РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ

У статті викладені результати п'ятирічного моніторингу ставлення селян центральних областей України до запровадження ринку земель. Підкреслено, що земля є основною соціальною цінністю українського селянства. Зазначено, що, за даними моніторингу, за п'ять років вдвічі збільшилась питома вага селян, які відчують себе господарями на землі. Проте ставлення селян щодо власності на землю є неоднозначним. Понад три чверті респондентів позитивно оцінюють власність на землю, що значно більше, ніж п'ять років тому. Близько половини опитаних із власністю на землю пов'язують перш за все благополуччя своєї родини. Майже 40% опитаних отримують моральне задоволення від володіння землею. Водночас кожен третій з числа опитаних переважно негативно ставиться до земельної власності, зокрема побоюючись, чи не відберуть її, як це було у минулому. Повністю підтримують повне запровадження ринку земель відносно небагато селян; у півтора рази зменшилась кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку.

Ключові слова: земельна реформа, власність на землю, ринок землі.

В статье представлены результаты пятилетнего мониторинга отношения крестьян центральных областей Украины к введению рынка земель. Подчеркнуто, что земля является основной социальной ценностью украинского крестьянства. По данным мониторинга, за пять лет вдвое увеличилось число крестьян, которые почувствовали себя хозяевами на земле. Однако отношение крестьян к собственности на землю является неоднозначным. Более трёх четвертей респондентов положительно оценивают собственность на землю, что заметно больше, чем пять лет назад. Около половины опрошенных с собственностью на землю связывают прежде всего благополучие своей семьи. Каждый третий получает моральное удовлетворение от владения землёй. Однако каждый третий из числа опрошенных в основном негативно относится к земельной собственности, в частности опасаясь, не отберут ли её, как это было в прошлом. Полностью поддерживают полное осуществление рынка земель относительно немного крестьян. Одновременно в полтора раза уменьшилось количество тех, кто категорически выступает против вовлечения сельскохозяйственных земель в рынок.

Ключевые слова: земельная реформа, собственность на землю, рынок земли.

The article outlined the results of the five-year monitoring of the attitude of the peasants of central regions of Ukraine to the implementation of the land market.

The land is the primary social value of the Ukrainian peasantry. For five years, twice increased the proportion of peasants, who were owners of the land at the expense of those who don't have a sense of the true owner. Ambiguous is the attitude of the peasants about land ownership as a social Institute. More than three quarters of respondents positively assess the ownership of land, and this is much more than five years ago. About half of the respondents from the property on the ground connecting primarily the well-being of his family. Every third receives moral satisfaction from owning land. However, one in three of those surveyed mostly negative about land ownership, particularly fearing or not will it, as it was in the past. Fully support the full implementation of the land market in relatively few farmers. At the same time in one and a half times reduced the number of those who are adamantly opposed to any involvement of agricultural land to market.

Keywords: land reform, land ownership, land market.

Важливою складовою аграрної реформи в Україні є земельна реформа, головна мета якої полягає у залученні земель сільськогосподарського призначення у ринковий обіг, запровадження інституту купівлі-продажу земель як матеріальної основи реформування соціально-економічних відносин на селі, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, розв'язання соціальних проблем села. Останнім часом запровадження ринку сільськогосподарських земель в Україні стало вимогою Міжнародного валютного фонду та умовою надання Україні чергової позики.

Ринок земель існує в більшості розвинутих країн. Земля є особливим товаром, через те й ринок земель має свою специфіку. По-перше, це – дар природи, «Богом даний». По-друге, за родючістю й географічним розташуванням землі в Україні суттєво різняться: від чорноземів до майже пустелі.

Українські та російські економісти і соціологи протягом останніх десятиріч намагалися з'ясувати роль приватної власності на землю у розвитку пострадянського села. Особливо слід відзначити праці Т. Заславської, Г. Родіонової, В. Радаєва, Р. Ривкіної, П. Саблука, М. Сакади, В. Староверова, В. Тарасенка, О. Шкаратана, а також авторів статті. Проте соціологічний аспект сприймання селянами ринкових, зокрема земельних перетворень в Україні, досліджений ще недостатньо.

Уманським регіональним відділенням САУ здійснюється постійний моніторинг соціальних змін, що відбуваються у сільському соціумі в умовах аграрної реформи. В статті проаналізовано результати моніторингу ставлення сільського населення до запровадження ринку земель в Україні, який здійснювався протягом 2011-2016 років у центральних областях нашої країни. Вибіркова сукупність трьох етапів моніторингу складала у 2011 р. 1246 опитаних, у 2013 р. – 1025 опитаних, у 2016 р. – 1156 опитаних. Представлені усі типи сільських населених пунктів та демографічні і професійні групи сільського населення.

Як засвідчили результати моніторингу, помітних змін у способах використання землі за п'ять років не відбулося: третина респондентів ведуть господарство лише на присадибній ділянці, кожен шостий господарює на приватизованій землі та присадибній ділянці, кожен четвертий здає приватизовану землю в оренду. Разом з тим, кожен двадцятий прагне позбутися землі. При цьому дещо збільшилося число осіб, які, маючи і приватизовану землю, і присадибну ділянку, ні там, ні там не працюють.

Як бачимо, три чверті сільського населення використовують сільськогосподарські землі за призначенням: для виробництва сільськогосподарської продукції та задоволення власних потреб у харчуванні. Переважну більшість із них можна віднести до імовірних

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання «Чи допоміг селянам Державний акт на право власності на землю відчутти себе справжнім власником» (% до тих, хто відповів)

	2011 р.	2013 р.	2016 р.
Так, допоміг	17,0	30,7	33,1
Наскільки допоміг, настільки й не допоміг	22,0	28,4	45,1
Не допоміг	43,6	17,7	21,1
Важко відповісти	17,4	23,2	0,7
Індекс ¹ відчуття справжнього власника	-0,16	+0,27	+0,35

¹ Середньозважена величина, побудована на підставі метричної шкали: «так, допоміг» – +1; «наскільки допоміг, настільки й не допоміг» – +0,5; «не допоміг» – -1; «важко відповісти» – 0.

Таблиця 2

Оцінка значущості власності на землю для сільських жителів (% до опитаних)

	2011 р.	2013 р.	2016 р.
Перспектива забезпечити сім'ї благополуччя	14,2	15,8	11,0
Підстава розробляти реальні господарські плани	10,2	11,5	6,5
Можливість розбагатіти	6,1	12,0	18,4
Можливість вигідно увійти у земельний ринок	2,2	4,7	9,9
Стимул для напруженої праці на себе	9,6	18,0	13,9
Велике задоволення від втілення мрії про власну землю	9,7	9,0	15,9
Приплив нових сил, упевненість у собі	4,6	5,6	10,0
Тривога і клопіт: що робити з землею, як її обробляти	6,0	5,5	11,9
Побоювання, чи не відберуть землю у майбутньому	10,6	12,4	17,9
Власність на землю нічого принципово не міняє	14,9	10,3	3,0

учасників ринку землі: покупців і продавців.

Важливим фактором успішності аграрної реформи є ставлення селян до головних інститутів реформування. Результати моніторингу свідчать, що зміни у ставленні селянства до власності на землю відбуваються, хоча й повільно, але є досить помітними (див. табл. 1).

За п'ять років майже вдвічі збільшилася позитивна оцінка земельної власності з точки зору відчуття справжнього власника (з 17,0% до 33,1%). Натомість у два рази зменшилася кількість тих, хто, маючи Державний акт на право власності на землю, не має відчуття справжнього господаря (з 43,6% до 21,1%). Характерно, що індекс відчуття справжнього господаря серед утримувачів Акту про власність на землю змінився дуже суттєво: з -0,16 до +0,35.

Неоднозначним є ставлення селян щодо власності на землю як соціального інституту. Понад три чверті респондентів (85,6%) позитивно оцінюють власність на землю, а це значно більше, ніж п'ять років тому. Близько половини опитаних (48,1%) із власністю на землю пов'язують перш за все благополуччя своєї родини (у 2011 р – 32,9%). Близько 40% опитаних отримують моральне задоволення від володіння землею (39,8%).

Проте кожен третій з числа опитаних (32,8%) переважно негативно ставиться до земельної власності, зокрема побоюючись, чи не відберуть її, як це було у минулому (див. табл. 2).

Будь-яка реформа суспільства має на меті розв'язання нагальних соціальних проблем, покращення існуючого стану. Разом з тим, враховуючи багатовекторність соціальних змін, реформаційна матриця мусить враховувати й неоднозначність соціальних наслідків реформи, можливість негативного сприйняття нової дійсності окремими категоріями населення, ускладнення процесів соціальної адаптації до нових реалій соціального буття. Успішність будь-якого реформування обов'язково передбачає досить просту арифметику: сума позитивних наслідків реформ повинна перевищувати суму негативних, інакше навіть найдоцільніша й найпривабливіша реформа приречена на поразку.

В українському суспільстві досить жваво обговорюються перспективи створення ринку земель. У ставленні селян до продажу-купівлі землі відбуваються хоча й повільні, але помітні зміни. Очевидно зменшуються крайні позиції: від категоричного схвалення до не менш категоричного неприйняття ринку земель (див. табл. 3).

Повністю підтримують повне запровадження ринку земель відносно небагато селян. Це можна пояснити певним гальмуванням заходів з визначення реальної вартості земель сільськогосподарського призначення, регіонального кадастру земель, механізмів володіння, користування та розпорядження землею. Проте помітно збільшилась питома вага тих, хто не може спокійно дивитись на

Таблиця 3

Ставлення селян до скасування мораторію на купівлю-продаж землі (% до тих, хто відповів)

	2011 р.	2013 р.	2016 р.
Повністю підтримую: ринкова економіка передбачає й ринок земель	11,2	7,7	5,0
Підтримую, але для земель, що не використовуються	11,2	18,8	16,4
Не підтримую: землі сільськогосподарського призначення продавати не можна	22,7	27,8	31,3
Категорично не підтримую: земля – загальнонародне багатство	39,6	24,8	26,4
Важко відповісти	15,3	20,9	20,9

«безхозні» землі, які не залучені у виробництво сільськогосподарської продукції (з 11% до 16–18%). Одночасно у півтора рази (з 40% до 26%) зменшилася кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку, не вважаючи землю, «Богом дану», за товар. Кожен п'ятий ухилився від певної відповіді, що, на нашу думку, також є показником важких селянських сумнівів.

Як реальна альтернатива купівлі-продажу земель розглядається довгострокова оренда в різних її проявах (54,7%), у тому числі з правом переходу власності до орендаря, дострокового погашення орендної плати тощо. Досить поширена короткострокова оренда (на 5 років) – 32,6%.

Таким чином, результати соціологічного моніторингу свідчать про те, що в українському селі склався потужний прошарок власників земельних паїв та приватизованих присадибних ділянок, яких можна вважати потенційними учасниками ринку земель.

За п'ять років вдвічі збільшилася кількість тих, кого земельна власність перетворила на справжнього власника. Натомість

у два рази зменшилася кількість тих, у кого володіння землею не сформувало відчуття справжнього господаря.

Хоча ставлення селян щодо власності на землю все ще є неоднозначним, за п'ять років значно збільшилась кількість респондентів, які позитивно оцінюють власність на землю, сподіваючись, що це сприятиме економічному благополуччю їхньої родини. Значна частина респондентів (майже 40%) отримує моральне задоволення від володіння землею.

Отже, у ставленні селян до продажу-купівлі землі відбуваються хоча й повільні, але помітні зміни. Проте повну підтримку запровадження ринку земель у нашій країні висловлюють відносно небагато селян. Водночас кількість тих, хто категорично виступає проти будь-якого залучення сільськогосподарських земель до ринку, не вважаючи землю товаром, суттєво зменшилась.

Наші подальші дослідження соціально-економічних процесів, що відбуваються в українському селі, ми плануємо присвятити більш широкому колу питань життєдіяльності сільського соціуму, реформування села, адже від цього залежить доля всієї України.

Література

1. Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика) / НАН України, Ін-т соціології; [М. О. Сакада, В. І. Тарасенко, В. О. Чигрин, А. М. Шатохін та ін.]; За ред. В. І. Тарасенка. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007. – 576 с.
2. Сучасна аграрна політика України: Проблеми становлення / За ред. акад. УААН П. Т. Саблука та В. В. Юрчишина. – К., 1996. – 664 с.
3. Соціальний розвиток сільських регіонів : [колективна монографія] / За ред. А. М. Шатохіна. Випуск другий. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2014. – 170 с.
4. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шулги. – К. : ІС НАНУ, 2012. – 566 с.

Оксана Олександрівна Осетрова

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Oxana Osetrova

Doctor of Philosophy, Full Professor, Head of Department of Social Work, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

ПРИНЦИП «НЕРІВНОЇ РІВНОСТІ» Г. С. СКОВОРОДИ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА ПРАКТИЧНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті висвітлюється сутність актуального в реаліях сьогодення принципу «нерівної рівності», розбудованого видатним українським мислителем XVIII століття. Доводиться, що зазначений принцип у XXI столітті слід усвідомити як філософську основу однієї зі стратегій розвитку соціальної роботи, спрямованої в цілому на підвищення якості життя людей в умовах соціальної нерівності. Аналізується й концепція «сродності», «сродної праці» Г. С. Сковороди, знайомство з якою дозволить клієнту соціального працівника усвідомити свою значущість у процесі реалізації власного внутрішнього покликання. Акцентується увага на спрямованості діяльності соціального працівника на гармонізацію відносин у системі «людина – суспільство». Услід за Г.С. Сковородою ставиться наголос на зв'язку людини з Богом. Підкреслюється, що внутрішній потенціал кожної людини за її власним бажанням може перетворитися з потенції на акт. Відзначається, що актуалізація внутрішніх можливостей людини сприятиме її розвитку та наближенню до стану щастя, в який здатний поринути кожний, усвідомивши особливості своєї природи та покликання. Обґрунтовується роль соціального працівника в процесі усвідомлення його клієнтом сенсу власного життя та відкритих горизонтів, що постають перед кожною людиною без винятку.

Ключові слова: соціальна нерівність, людина, Бог, нерівна рівність, сродна праця, покликання, соціальна робота, складні життєві обставини.

В статье освещается суть актуального в современных реалиях принципа «неравное равенство», обоснованного известным украинским мыслителем XVIII века. Отмечается, что указанный принцип в XXI веке следует осознать как философскую основу одной из стратегий развития социальной работы, нацеленной на повышение качества жизни людей в условиях социального неравенства. Анализируется и концепция «сродности», «сродного труда» Г.С. Сковороды, знакомство с которой позволит клиенту социального работника осознать свою значимость в процессе реализации собственного внутреннего призвания. Акцентируется внимание на таком векторе деятельности социального работника, как гармонизация отношений в системе «человек – общество». Ставится ударение, вслед за Г.С. Сковородой, на связи человека с Богом. Отмечается, что актуализация внутренних (потенциальных) возможностей человека (исключительно, по его собственному желанию) будет способствовать его развитию, духовному обогащению и приближению к состоянию счастья, которое способен достичь каждый, осознавший особенности своей природы и призвания. Обосновывается роль социального работника в процессе осознания его клиентом смысла собственной жизни и наличия горизонтов, открытых перед каждым человеком без исключения.

Ключевые слова: социальное неравенство, человек, Бог, неравное равенство, сродный труд, призвание, социальная работа, сложные жизненные обстоятельства.

The paper describes the essence of the current in the modern realities of the principle of “unequal equality”, informed known Ukrainian thinker XVIII century.

Noted that the principle of XXI century it should be aware of how philosophical the basis of one of the development strategies social work aimed at improving the quality of life in the conditions of social inequality. Analyzed and G.S. Skovoroda's concept of "affinity", "related work", getting to know which will allow the client social worker to realize the importance in the process of its own internal vocation. Emphasizes attention to such a vector of social worker, as a harmonization of relations in the system "man – society". Put stress, following the G.S. Skovoroda, in touch man with God. Noted that the update internal (potential) opportunities man (exclusively, in his own optional) will him development, spiritual enrichment and approximation to the state of happiness, which is able to reach everyone who realized features of its nature and vocation. Justified the role of social worker in the process of awareness of his client sense own life and the presence of horizons, open in front of each man without exception. Concludes that caseworker, guided G.S. Skovoroda's philosophical guidelines, though not able to overcome the social inequality that there is in society, but is able to take his client that was in difficult circumstances, on the way to overcome the difficulties.

Keywords: social inequality, man, God, unequal equality, related work, calling, social work, complex life circumstances.

Проблематика соціальної нерівності та соціальної справедливості завжди загострюється в переломні епохи існування людства, що, як правило, супроводжуються кризовими явищами в усіх сферах людської життєдіяльності. На жаль, Україна у першій чверті ХХІ століття переживає саме такі часи, що позначилися на добробуті та якості життя громадян. Це детерміновано не лише кризами в економіці, політиці, культурі, але й трансформаційними змінами, які відбуваються у світоглядній і ціннісній системах життєвих координат українців.

Сьогодні, в умовах соціальної нерівності, в усіх верствах населення актуалізуються й загострюються соціальні, освітні, економічні потреби тощо. Незадоволення всього спектру потреб серед соціально незахищених категорій громадян може призводити до зростання агресії, здатної трансформуватися в соціальні ризики. З іншого боку, у вищих стратах спостерігається незадоволення від неспроможності забезпечити нагальні потреби, що веде до занурення у стан меланхолії та депресії. В обох випадках можлива актуалізація суїцидальних тенденцій і зростання злочинності різних рівнів, зокрема, від крадіжок до хабарів в особливо великих масштабах.

Наявність зазначених ризиків слугує індикатором аномії, поширеної у суспільстві, та серйозних проблем у сфері здоров'я нації, що позначається на психоемоційному стані та духовній атмосфері, пануючій у суспільстві.

Оскільки ж соціальний працівник безпосередньо веде роботу з уразливими категоріями населення, то об'єктом уваги будуть слугувати особи та сім'ї, що опинилися в складних життєвих обставинах. На жаль проблема цим не обмежується. Виникає необхідність пошуку шляхів розв'язання проблеми підвищення якості життя та задоволення нагальних по-

реб уразливих категорій населення. Іншими словами, йдеться про:

1) розбудову наукової бази, здатної утворити теоретико-методологічне підґрунтя для соціального працівника в його практичній діяльності щодо виведення з кризового стану Особистості чи сім'ї;

2) низку практичних завдань соціального працівника, діяльність, зокрема, комунікативний акт, якого спрямовується на окреслення шляхів подолання й виходу особи / сім'ї з кризового становища (іншими словами, складних життєвих обставин), обумовленого в даному контексті соціальною нерівністю, що має місце в сучасному суспільстві.

Проблеми соціальної нерівності та соціальної справедливості завжди перебували у полі зору дослідників, починаючи з найдавніших часів. Рефлексію над цією проблематикою ми спостерігаємо вже у давньоєгипетській «Бесіді розчарованого зі своєю душею» та в працях давньогрецьких і давньоримських мислителів.

Щодо сучасних досліджень, то слід відзначити праці таких учених, як Г. Дворецька, І. Курило, В. Городяненко, Т. Семигіна, І. Мигович, А. Гриненко та ін.

Слід пам'ятати, що відомий український мислитель ХVІІІ століття Г. С. Сковорода безпосередньо займався філософською рефлексією соціальних проблем, актуальних як для його сучасників, так і для ХХІ сторіччя. Зокрема, він запропонував всупереч просвітянкам принцип «нерівної рівності», логічно пов'язаний з його концепцією «сродності», «сродної праці», які відкривають людині шлях до щастя.

Філософська спадщина Г.С. Сковороди завжди цікавила як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Серед останніх відзначу праці Д. Багалія, І. Драча, С. Кримського,

М. Поповича, І. Іваньо, О. Манюка та ін.

Однак жодне з існуючих на сьогодні наукових досліджень як в галузі філософії, так і в галузі соціальної роботи не висвітлює того доробку видатного українського мислителя, який можна застосувати в сучасній практиці соціальної роботи. При цьому ж соціальна робота – молода наука, яка потребує серйозної, у т. ч. – філософської, бази для своєї розбудови, оскільки філософія здатна через інтеграцію здобутків усіх інших наук висвітлити цілісну картину світу, окресливши в ній місце Людини поряд з Іншими.

У зв'язку з зазначеним, *основну мету* даної статті складає дослідження сутності принципу «нерівної рівності», запропонованого Г.С. Сковородою, та усвідомлення його значущої ролі як теоретичної настанови й запоруки ефективної соціальної роботи з уразливими категоріями населення в умовах соціальної нерівності.

Зазначена мета обумовила постановку наступних завдань:

- 1) дати загальну характеристику феномену соціальної нерівності;
- 2) проаналізувати сутність принципу «нерівної рівності» Г.С. Сковороди;
- 3) зробити висновки;
- 4) окреслити перспективи подальшого дослідження шляхів підвищення якості життя й задоволення потреб Людини в умовах соціальної нерівності.

Дане дослідження безпосередньо буде проводитися в екзистенціальному ключі з урахуванням психологічного та психоаналітичного аспектів. Ключовим методом виступить герменевтичний, оскільки мова йде про дослідження філософського доробку Г.С. Сковороди, у зв'язку з чим базою для написання даної статті безпосередньо слугує філософська праця цього видатного вітчизняного мислителя під красномовною назвою «Розмова, названа алфавіт, або буквар миру». Красномовність полягає в тому, що в даній праці йдеться про ключові філософські поради діючому соціальному працівникові. Вони просвітять останнього щодо стрижневих настанов, здатних мотивувати зневіреного клієнта соціальної роботи до праці над собою, а також у соціальному середовищі. Крім того, теоретико-методологічною базою даного дослідження виступають статті термінологічно-понятійного словника М.Ф. Головатого та М.Б. Панасюка «Соціальна політика і соціальна робота». Так, зокрема, у зазначеному словнику М.Ф. Головатого й М.Б. Панасюка міститься дефініція ключового для даного дослідження поняття: «Нерівність соціальна – специфічна форма соціальної диференціації,

за якої окремі індивіди, соціальні прошарки та групи перебувають на різних щаблях соціальної ієрархії, мають неоднакові шанси і можливості забезпечення своїх потреб» [1, с. 270 – 271].

При цьому, аналізуючи дане визначення, слід звернути увагу, що в сучасних реаліях соціальної нерівності:

1) *шанси* Людини, яка чітко визначилася зі своїми цілями й докладає максимум зусиль щодо їх реалізації, різко зростають порівняно з шансами того, хто має сприятливі в соціальному вимірі умови для свого існування та реалізації власних задумів (як приклад, згадаймо факти з життя про блискучі кар'єри, яких досягають вихідці дитячих будинків);

2) *можливості* ж Людини, передусім, пов'язані з її внутрішнім потенціалом, який вона здатна / нездатна реалізувати внаслідок власних бажань, потягів і натхнення.

Соціальний працівник не зможе досягти ефективного результату в роботі з Людиною, яка «опустила руки», вичікуючи на зовнішню допомогу. Якщо людина знімає з себе всі повноваження та будь-яку відповідальність за власне життя, перекладаючи її на соціальну нерівність, то жоден фахівець їй не допоможе. Вона залишиться зацикленою на образі від тієї соціальної несправедливості та соціальної нерівності, які з її точки зору / об'єктивно стали на заваді реалізації її життєвих цілей.

Фахівець із соціальної роботи, «озброєний» знаннями щодо принципу «нерівної рівності» Г.С. Сковороди, зможе мотивувати або байдуже, або агресивно налаштовану особу, яка опинилася в складних життєвих обставинах, до активних соціальних дій. Так, заслуговує на увагу релігійне бачення Г.С. Сковородою проблем людини, яка в усьому звинувачує лише умови соціальної нерівності, в яких вона опинилася. Зокрема, читаємо у видатного українського мислителя у праці «Розмова, названа алфавіт, або буквар миру» з цього приводу: «Бог подібний до багатого водограю, що наповнює різні посудини, відповідно до їхнього об'єму. Над водограєм напис: «Неоднакова всім рівність». Ллються з різних рурок різні струмені у різні посудини, що стоять довкола водограю. Менша посудина має менше, але тим однакова вона з більшою, що так само повна» [2, с. 436 – 437]. Іншими словами, в алегоричному вислові Г.С. Сковороди мова йде про надзвичайно важливі речі, що має засвоїти, усвідомити та донести до свого зневіреного клієнта соціальний працівник: Людина є її реалізований внутрішній потенціал, закладений Богом (або Природою (її Законами), якщо йдеться про невіруючу людину). Тобто

визначальною рушійною силою в житті людини виступає її внутрішнє наповнення, яке, до речі, не має меж з огляду на можливість самовдосконалення, відкриття для кожного.

Тож фахівець із соціальної роботи може розкрити перед людиною:

1) можливості соціальної мобільності, що залежить від бажань і прагнень самої Людини;

2) наявність Божої Волі, яка не виключає Особистого розвитку й самовдосконалення, що дозволить Людині побачити свої власні помилки (наприклад, лінощі). Останні виступають перешкодами / перепонами на шляху досягнення життєвих цілей (які, зокрема, не можуть бути досягнутими в силу їх ейфорійного характеру чи недосяжності (до того ж, без застосування зусиль)).

Наступний уривок із праці Г.С. Сковороди обґрунтовує перевагу неможливого над можливим, який не усвідомив свого призначення й не знайшов / не реалізував свого покликання: «Боїмося голоду, забувши, що частіше вмирають від пересити. Нерозумна туга сама не знає, чого хоче. Бо саме пересичення хіба не від нудьги? Краще вмерти, ніж усе життя нудьгувати від не природженості. Неспорідненість важча будь-якого неробства. І краще не повзати, ніж літати черепасі. Не повзаючи, позбувається природженої втіхи, а літаючи, страждає, крім того, й від тягара неспорідненості» [2, с. 437]. Тож, на думку українського мислителя, приналежність до соціально незахищеної верстви населення не означає ганьби й безвиході. Лише в сродній праці Людина може знайти в собі сили радіти життю та намагатися реалізувати свої прагнення, згідно з власним покликанням. Доля ж нероб, які звикли отримувати лише задоволення від життя й далекі від сродної праці, – *нудьга*, що виступає одним із суїцидальних чинників.

Дані пояснення соціальний працівник може застосовувати у своїй практичній діяльності.

Зазначені філософські настанови Г.С. Сковороди, викладені соціальним працівником у розмові з клієнтом, мають розширити свідомість останнього, звужену через складні життєві обставини. Людина, заціклена лише на своїх власних проблемах, на жаль, не бачить перспектив, втрачаючи надію на майбутнє й сенс життя. Філософський підхід дозволить побачити неосяжні обрії та сповнить людину оптимізмом та надією.

Таким чином, застосування філософсько-релігійного принципу «нерівної рівності», висвітленого Г.С. Сковородою, може становити важливу теоретичну базу в практичній діяльності соціального працівника щодо подальшого ефективного виведення особи / сім'ї з кризового стану, в якому вона опинилася через складні життєві обставини в умовах соціальної нерівності.

За правильно налагодженої комунікативної взаємодії соціального працівника з клієнтом соціальної роботи висвітлення обріїв перед особою / сім'єю може додати оптимізму у вирішенні нагальних соціальних проблем через розширення звуженої від страждань свідомості.

Перспективи. Дана стаття слугуватиме підґрунтям для наукових розробок у сфері досліджень шляхів виходу особи / сім'ї з кризових станів, породжених складними життєвими обставинами. Предметом подальшого наукового аналізу може стати недосліджений доробок Г.С. Сковороди як основи для розбудови нових стратегій соціальної роботи в сучасних умовах. Адже головна мета Людини, з точки зору вдатного мислителя, полягає у досягненні щастя, що співзвучно з кінцевою метою діяльності практика соціальної роботи.

Література

1. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічно-понятійний словник [Текст] / М.Ф. Головатий, М.Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.

2. Сковорода Г.С. Розмова, названа алфавіт, або буквар миру [Текст] / Г.С. Сковорода // Твори: У 2-х томах. – Т.1. Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. – К. : Обереги, 1994. – 528 с.

Ірина Юрївна Суворцова

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління (м.Маріуполь)

Irina Surovtseva

PhD in History, Associate Professor of Sociology of Management Department, Donetsk State University of Management (Mariupol)

«ІМПРОВІЗАЦІЙНА» МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ: СУТНІСТЬ, МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРЕВАГИ ВИКОРИСТАННЯ ПЕРЕМІЩЕНИМИ ПІДПРИЄМСТВАМИ

В умовах сучасного українського суспільства відбувається передислокація багатьох організацій із зони бойових дій. Це супроводжується неминучою втра-тою їхньої матеріально-технічної бази, соціального й морального капіталів, мінімізацією соціальних гарантій працівників тощо. З огляду на це, стає актуальним дослідження особливостей функціонування організацій у непередбачених ситуаціях. Важливою якістю будь-якого «колективного тіла» є респонсивність – здатність інституційної системи реагувати на виклики соціального середовища, на вимоги суспільства; сприймати як зовнішні, так і внутрішні зміни. Проте для успішного функціонування евакуйованих підприємств більш придатною є не респонсивна, а «імпровізаційна» модель організації. Орієнтація на «імпровізаційну» модель дозволяє організації здійснювати свою діяльність в аномальних умовах. Згідно з організаційною теорією, підприємства мають застосовувати «стратегію бриколажа» - виживання і функціонування при абсолютному мінімумі витрат, створення цінностей «із нічого», здатність організації вирішувати нагальні проблеми лише за наявних ресурсів. На жаль, евакуйованим організаціям бракує імпровізаційних механізмів як головного чинника їхнього інноваційного розвитку; вони відтворюють бюрократичні структури та процедури, сподіваючись, що це забезпечить їм безболісну адаптацію до нових умов існування.

Ключові слова: організація, соціологія організацій, організаційна імпровізація, бриколаж.

В условиях современного украинского общества происходит передислокация многих организаций из зоны боевых действий. Это сопровождается неизбежной потерей их материально-технической базы, социального и морального капиталов, минимизацией социальных гарантий работников и т. п. Учитывая это, становится актуальным исследование особенностей функционирования организаций в непредвиденных ситуациях. Важным качеством любого «коллективного тела» является респонсивность - способность институциональной системы реагировать на вызовы социальной среды, на требования общества; воспринимать как внешние, так и внутренние изменения. Однако для успешного функционирования эвакуированных предприятий более подходящей является не респонсивная, а «импровизационная» модель организации. Ориентация на «импровизационную» модель позволяет организации осуществлять свою деятельность в аномальных условиях. Согласно организационной теории, предприятия должны применять «стратегию бриколажа»

Ключевые слова: организации, социология организаций, организационная импровизация, бриколаж.

In the conditions of modern turbulence and redeployment of many organizations from the war zone (with the inevitable loss of material and technical base, social and moral capital, minimization of social guarantees), it became urgent to study the functioning of organizations in unplanned situations. An important quality of any «collective body» is the responding ability of the institutional system to respond to the influence of the social envi-

ronment, the demands of society; to perceive changes and actions, coming from outside as well as from within. It is indicated that for displaced organizations the discourse about the respondent organization should replace the concept of an «improvised» organization. Orientation to the «improvisational» model allows the organization to continue to exist beyond normal operating conditions. Organizational theory suggests that enterprises also use the «bricolage strategy»: survival and functioning with an absolute minimum of costs, creating value «out of nothing», the organization's ability to apply a combination of available resources to solving pressing problems. Modern «evacuated» organizations do not have enough improvisational mechanisms as a source of innovation: they transferred all bureaucratic structures and procedures, in the hope that they will become the key to easy adaptation in new locations.

Keywords: organizations, sociology of organizations, organizational improvisation, bricolage.

У контексті обговорення нових «нерівностей» та «мобільностей» чільне місце посідає організаційний дискурс. Як колективний носій соціокультурних традицій, що має власний мікросоціальний простір, організація створює для індивіда унікальні для його досвіду соціально-трудова ситуації розвитку, закладає семіотичні зони, осмислює та оцінює професійні компетентності. Організація як частина соціального середовища відчуває на собі його загрози та ризики. В умовах передислокації багатьох організацій із зони бойових дій на сході України (з неминучою втратою матеріально-технічної бази, перерозподілом людських ресурсів, соціального й морального капіталів, мінімізацією соціальних гарантій), актуальним стає дослідження функціонування організацій у непередбачених ситуаціях. У складних умовах, коли необхідно реагувати швидко, організації та їхнє керівництво, на нашу думку, мають спиратися на найбільш придатну модель функціонування організації, яка допоможе їм визначитися, мобілізуватися, усунути непорозуміння між різними категоріями персоналу та спрямувати зусилля в напрямку реалізації своєї місії. Вразливість «організацій-мігрантів» в умовах тиску оточуючого середовища спонукає нас розглянути теоретичні аспекти імпровізаційної моделі організації. Закордонний досвід «імпровізаційних» організацій може стати адекватною стратегією виживання вітчизняних організацій, що мають різний ступінь невизначеності. Аналіз теоретичних підвалин імпровізаційної моделі організації як відносно нової організаційної концепції, на наш погляд, сприятиме кращому розумінню організаційних змін та оцінці складності організаційних нерівностей, що виникають у сучасному українському суспільстві.

Отже, метою цієї статті є виявлення можливостей та переваг використання імпровізаційної моделі переміщеними підприємствами.

Аналізуючи теоретичний дискурс обраної нами проблеми, перш за все зазначимо, що організаційні зміни складають об'єкт дослідження у соціології організацій (Р. Холл, Дж. Пфедфер, П. Романов) та менеджменті (П. Друкер). До організаційних метаморфоз соціологи під-

ходять з різних боків: по-перше, екологічний погляд вказує на вимушені зміни, що відбуваються проти бажання організацій, ставлячи їх на межу виживання; по-друге, державна політика та інституціональні процеси узаконення нових організаційних форм «працюють» разом у напрямку здійснення організаційних змін. Так, Дж. Пфедфер і Дж. Саланчик продемонстрували, що організації, які стикаються з взаємозалежністю, що не контролюється, намагаються використовувати більшу владу більш крупної соціальної системи та її адміністрації для того, щоб усунути труднощі або забезпечити поточні потреби. Ці автори зазначають, що середовище, яке формується політично, має дві характерні особливості: 1) особи, які приймають політичні рішення, частіш за все не відчувають безпосередньо наслідків своїх дій; 2) політичні рішення застосовуються поголовно до цілих класів організацій, що робить такі рішення менш адаптивними та гнучкими [1, с. 288].

У поле нашого наукового аналізу потрапили організації (корпоративні групи), які узгоджено (наприклад, за рішенням профільних міністерств) здійснили виведення активів та персоналу на територію, контрольовану Україною. В неконтрольованій частині Донбасу та у Криму залишилися артефакти або споруди (як архітектурно-просторовий фрейм розташування фізичного об'єкту), тобто «ідентифікаційні фіксовані межі» як традиційна складова сутності цих соціальних одиниць були втрачені.

У ході вимушеного організаційного переміщення трансформувалась не стільки діяльність у чистому вигляді, скільки сукупність уявлень про заклад (підприємство / компанію), працю, ознаки ідентичності (причетність, відданість, командний дух, зобов'язання). Переміщений організаційний простір поділив індивідуальні біографії співробітників і життєвий цикл організацій на «до» і «після» переїзду. Переміщення організацій в інше місто стало подією, що знаменує новий етап, початок нового нарративу, словесно об'єктивованого як «коли...», «з початком війни...». Рішення про переміщення та облаштування у новому місті приймалося топ-менеджментом організацій і виглядало як

суто раціональне. Разом з цим, Р.Холл вважає, що у реальному процесі прийняття рішень роль раціональності вельми обмежена. Межі раціональності пов'язані з нездатністю організаційних систем забезпечити максимальну або просто адекватну інформацію для прийняття рішення та нездатність соціального актора, що приймає рішення, охопити навіть ту інформацію, яка йому доступна [2, с. 263].

П. Друкер попереджає, що організації можуть постраждати від наївної віри в те, що «завтра буде краще, ніж учора», і акцентує увагу на деяких слабких місцях, по яких може вдарити нестабільність та неочікувані зміни: помилкова або ненадійна інформація, партнерство між постачальником і виробником, особисте організаційне спілкування. «Стабільним і незмінним повинні бути фундаментальні аспекти діяльності: місія підприємства, його система цінностей, визначення продуктивності і результатів. Нарешті, рівновага між змінами і стабільністю повинна доповнюватися системою компенсацій, подяк і винагород» [3]. Тому в умовах сучасної турбулентності важливою якістю будь-якого «колективного тіла» є респонсивність – здатність інституційної системи відгукуватися на виклик соціального середовища, на вимоги суспільства; сприймати як зовнішні, так і внутрішні зміни. Для евакуйованих підприємств респонсивність є засобом, за допомогою якого організації намагаються управляти невизначеністю в у своєму оточенні. Однак, як вважає Р.Холл, парадоксальність респонсивності полягає в тому, що бувають випадки, коли «приймається рішення не вживати ніяких дій щодо деяких надзвичайних ситуацій». Виходячи з цього, як вважають деякі організаційні теоретики, дискурс про респонсивну організацію повинна замінити концепція «імпровізаційної» організації.

«Імпровізаційна» організація здатна прийти в рух у відповідь на кризу і продовжувати функціонувати під час і після кризи. Тобто, «імпровізаційна» організація може продовжувати операції за межами нормальних умов експлуатації (імпровізація як функціонування). У цьому контексті імпровізація часто пов'язана з розвідувальною (діагностичною) роботою і навчанням на власному досвіді, і це розглядається як механізм організаційної передачі знань [4] та припускає певну форму заповзятливості всередині організації. Заповзятливість означає процес незапрограмованих рекомбінацій існуючих елементів реальності.

Незважаючи на те, що класики менеджменту не використовують термін «імпровізація», Г. Минцберг описує організації, які генерують безперервно проекти без чіткого плану або мети, як адхократичні. К. Вейк стверджує, що імпровізація допомагає примирити організаційну напруженість, тому що «вона являє

собою суміш з попередньо продуманих і спонтанних рішень, так само, як організаційна дія змішується разом з деякою часткою інновації та контролю, експлуатації з розвідкою, рутини з позаплановістю, автоматичності з програмним керуванням» [5].

Ряд теоретиків розглядають імпровізацію як організаційний процес, який тісно пов'язаний з часом (як можна помітити в визначеннях, які описують імпровізацію як дію, що відбувається експромтом, у режимі реального часу, так і в самий останній момент). Стверджується, що імпровізація є ідеальною основою для розуміння часу на основі організаційних явищ, тому що сама імпровізація є процесом тісно пов'язаним з часом і має внутрішню діалектичну природу, основу на змішуванні суперечних концепцій, таких як планування й дія, дисципліна і свобода, контроль і спонтанність. Дослідники схильні використовувати імпровізацію як транспортний засіб для формулювання діалектичного підходу до організаційних явищ, заснованих на часі і пропонують залучати імпровізацію як найважливіший навик для ефективного управління часом в організаціях [6].

Хоча існує сильна парадигма стратегічного планування, а також управлінські установки на переваги рутинізації і контролю, деякі соціологічні дослідження вказують, що імпровізація частіше зустрічається в організаціях, ніж вважають менеджери. Ф.Барретт пояснює, що менеджери часто намагаються створити враження, що імпровізація не відбувається в організаціях, в яких щільно розроблені системи управління мінімізують непотрібну своєрідність дій і відхилення від формальних планів. У постіндустріальному світі менеджери постійно опиняються на краю своєї компетенції, стикаються з усе більш складною і неоднозначною інформацією. За таких умов, не взяти на себе ризик є ризикованою поведінкою. Організаційна імпровізація допомагає легітимізувати нетрадиційне експериментування, інтуїція виступає як джерело знань, винахідливість як критичний ресурс, а помилкові рішення сприяють творчому процесу [7].

Попереднє знання і процедури мають важливе значення для імпровізації, але наявність стійких компетенцій не суперечить імпровізації. Ґрунтуючись на цьому розумінні, очікується, що ефективність організаційної імпровізація залежить від обробки накопичених знань, які називаються організаційною пам'яттю. Розумові здібності (декларативна пам'ять) і моторні навички (процедурна пам'ять) персоналу будь-якої організації стають важливими ресурсами для позапланової діяльності або імпровізації.

Просто мати ефективні процедури і розумних акторів було б недостатньо для створення

ефективної імпровізації. Якісне вивчення нових напрямків діяльності по розробці продуктів показало необхідність активно заохочувати деяку імпровізацію в рамках формалізованих програм, і сприймати ці традиції як сильні сторони.

В організаційному контексті, С. Браун і К. Ейзенхардт припускають, що організації з гнучкими технологічними процедурами будуть з більшою ймовірністю генерувати імпровізації в розробці нової продукції. В якості прикладу впливу процедурної пам'яті на плановане організаційне нововведення можна навести компанію Honda в США, яка зімпровізувала нову стратегію, щоб продати скутера Supercubs через спортивні магазини. Очевидно, що ефективність цієї імпровізації в значній мірі залежала від того, як команда Honda зуміла в потрібний час перебудувати традиційний репертуар маркетингу, продажу, управління фінансами [4].

Імпровізація може виявитися неефективною і навіть шкідливою, якщо організація має багатий репертуар процедурної пам'яті (наприклад, у вигляді організаційної рутини) і глибокий запас декларативної пам'яті (у вигляді більшої кількості абстрактної або теоретичної інформації). Отже, кожен імпровізаційний результат формується з комбінації стимулів і перешкод, таких як спільне бачення, різноманітність репертуарів реагування, непередбачені наслідки попередньої імпровізаційної діяльності, ослаблення норм, які б в іншому випадку обмежили організаційні дії, а також здатність інтерпретувати соціальні сигнали.

До пам'яті, що міститься в бункерах зберігання (фізичні артефакти) або екології робочого місця, найважче отримати доступ, ніж до форми, в якій відбуваються процедурні і декларативні процеси організаційної пам'яті. Зокрема, якщо декларативна пам'ять лежить у фіксованих офісних об'єктах, а не у портативній інформації, то буде важче рекомбінувати і перерозподілити знання нових цілей. Наприклад, готель не може імпровізувати нову комбінацію розташування і робочих процедур так само легко, як нове поєднання двох різних робочих процесів, оскільки сам готель не може легко бути переміщеним [8]. У випадку українських організацій, формальне «паперове» рішення про переміщення приймалося досить легко, але становлення організацій у новому фізичному просторі проходило вкрай важко (актуалізувалися процеси упорядкування реальності через переоформлення договорів про зміст спільної діяльності; процедури формалізації наштотхнулися на «дистанційну присутність» та ін.).

Правила та процедури, призначені для подолання цих надзвичайних ситуацій, з якими зіштовхується організація, є частиною того, що визначає ступінь формалізації. Як формальна, так і неформальна сфери відіграють важливу

роль у щоденному приведенні реальності організації до звичного порядку (того, що існував до переїзду).

Хоча визнається, що згідно традиційної організаційно-управлінської теорії, режим чистого планування може бути адекватною відповіддю в ситуаціях, коли досить часу і немає тиску невизначеності, ми припускаємо, що менеджери повинні оцінити, коли настав час планувати а, коли прийшов час імпровізувати.

Отже, тиск часу і невизначеності часто виступає стимулом імпровізаційних процесів, пов'язуючи імпровізацію і планування на основі цих двох незалежних вимірювань. При достатньому часі і низькій невизначеності, менеджери можуть контролювати навколишнє середовище на основі детального аналізу і не бачити необхідності у відступі від планового сценарію. У нашому ж випадку, у виведених підприємств в умовах дефіциту часу і/або невизначеності, орієнтація на планування виявилася недостатньою і імпровізація стала альтернативною стратегією виживання. Переміщені організації використовували три сценарії імпровізації:

Перший сценарій використання імпровізації вибудовується при дефіциті часу, але низькій невизначеності. Тоді імпровізація характеризується високим рівнем спонтанності, низьким рівнем творчості, сильним впливом попередніх планів і процедур, а також простими комбінаціями знання і досвіду. Ці експромти не уявляють собою оригінальних творів, але разом з тим, імпровізовані відхилення дозволяють персоналу використовувати свою інтуїцію, щоб діяти і поступово пристосовуватися до змін у навколишньому середовищі.

Другий поширений імпровізаційний сценарій, в якому проблемою є невизначеність. Навіть якщо є час для планування, то воно мало ймовірно, тому що окремі співробітники засмучені або занадто багато (або мало) можливих інтерпретацій несподіваних подій. Імпровізація корисна при таких обставинах, тому що це робить можливим ретроспективне осмислення вчинків. Замість того, щоб планувати і потім діяти, індивіди діють, а потім осмислюють ретроспективно свій досвід, щоб діяти знову. Імпровізація дозволяє окремим особам і фірмам вживати заходів (не знаючи їх наслідків), і знаходити структуру в рамках цього процесу навчання. Ця імпровізація характеризується низьким рівнем спонтанності, високим рівнем творчості і багатотою комбінації минулих знань і досвіду.

І, нарешті, найскладніший імпровізаційний сценарій, в якому планування неможливо через брак часу і недешифрованого навколишнього середовища (саме кризові ситуації і швидко мінливі / непередбачувані середовища характеризуються цими умовами). Організа-

ції, які до сих пір намагаються планувати в цих умовах швидко розчаровуються одночасним тиском і нездатністю зрозуміти, що відбувається навколо них. Імпровізація в цьому сценарії характеризується високим рівнем спонтанності і творчості.

Таким чином, ми визначаємо організаційну імпровізацію як процес одночасно спонтанний і творчий, і який можна описати як загальну відповідь на ситуації, коли окремі особи і групи повинні діяти, але їм не вистачає часу для планування і розуміння навколишнього середовища.

Одним з каналів організаційної імпровізації є бриколаж. Сучасна організаційна теорія пропонує підприємствам використовувати саме «стратегію бриколажа» виживання і функціонування при абсолютному мінімумі витрат, створення цінності «з нічого», здатності організації застосувати комбінацію наявних ресурсів до вирішення нових проблем. Поняття «бриколажа» було введено в соціальні науки Леві-Стросом і зараз більш адаптоване для організаційно-управлінських досліджень як практика, що базується на таких основних постулатах: а) наявність ресурсів «під рукою»; б) рекомбінація ресурсів для нових процесів; в) власне виготовлення «нового змісту» [5].

Таким чином, організаційна трансформація суттєва зміна структури організації і практики завжди становить інтерес для дослідників. Протягом багатьох десятиліть питання навмисних чи спонтанних організаційних змін залишалися в основному за лаштунками організаційного мислення, поступаючись дорогу дискурсу про стабільність. Сьогодні, однак, чимало організацій стикаються зі світом економічних, політичних, технологічних змін, в якому флексибільність і здатність до навчання є девізами гнучкого виробництва, віртуалізації й самоорганізації. Сучасним бюрократичним

організаціям бракує імпровізаційних механізмів як основи інноваційності. В нові умови переміщені організації перенесли рутині бюрократичні структури та процедури, в надії, що саме вони стануть запорукою легкої адаптації на нових місцях розташування; повертається «посадове» агресивне лідерство, що було засноване на абсолютизації влади; топ-менеджмент та члени організацій вживають заходів, спрямованих на відтворення організаційних властивостей, що існували до «евакуації». Зазначимо, що навантаження зростає саме на управлінську ланку переміщених організацій: якщо раніше мистецтво менеджменту полягало в управлінні постійністю, одноманітністю, повторюваністю і продуктивністю, то тепер воно звелось до координування мінливості, складності, результативності і ефективності.

Адаптивне кризове управління переміщеними організаціями вимагає від керівника імпровізації, експериментування, відмови від масштабного та деталізованого стратегічного планування. Пропонується, по-перше, формування «культури сміливого діалогу»: створення атмосфери відкритості та прийняття ризику, по-друге, делегування відповідальності за адаптацію: наділити працівників всіх служб чуттєвою відповідальністю, створити канали передачі інформації, що формують колективний інтелект замість ієрархії та формального зв'язку. Відродження соціологічних служб у переміщених організаціях може посприяти виявленню осіб, найбільш підготовлених до освоєння нових знань і прийняття відповідальності, здатних служити в якості агентів трансформації для передачі інноваційних практик; створенню зацікавленості у керівників в інноваційній поведінці та множинних каналів для передачі думок і пропозицій персоналу; подоланню спадщини боязні ініціативи.

Література

1. Димаджю Пол, Пауэлл Уолтер Вуди. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях // Западная социология: современные парадигмы: антология / Национальная академия наук Беларуси, Институт социологии, сост. Соколова Г.Н., сост. Титаренко Л.Г. Минск: Беларуская наука, 2015. 573 с.
2. Холл Р. Организации: структуры, процессы, результаты. – СПб.: Питер, 2001. 512 с.
3. Друкер Питер Ф. Задачи менеджмента в XXI веке [Электронный ресурс] / П. Ф. Друкер // Экономический факультет. – Режим доступа: <http://books.efaculty.kiev.ua/men/4/g3/>.
4. Leone L. A critical review of improvisation in organizations: open issues and future research directions [Electronic resource]. Accessmode: <http://www2.druid.dk/conferences/viewpaper.php?id=501578&cf=43>.
5. Weick K. E. Improvisation as a Mindset for Organizational Analysis [Electronic resource]. Accessmode: <http://pubsonline.informs.org/doi/pdf/10.1287/orsc.9.5.543>.
6. Moorman C. Organizational Improvisation and Organizational Memory/ C. Moorman, A. Miner [Electronic resource]. Accessmode: <https://faculty.fuqua.duke.edu/~moorman/Publications/AMR1998.pdf>.
7. Barrett F. J. Managing and improvising: lessons from jazz [Electronic resource]. Access mode: http://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/38011/inc_883158_GSBPP.pdf?sequence=1.
8. Time and Organizational Improvisation [Electronic resource]. Accessmode: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.524.1509&rep=rep1&type=pdf>.

УДК 316.013

Алла Павлівна Лантух*кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології
Національного фармацевтичного університету***Ніна Федорівна Меркулова***кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри інфекційних хвороб
Харківського національного медичного університету***Alla Lantuch***Ph.D. in Philosophy, Docent, Associate Professor of Philosophy and Sociology Department,
National University of Pharmacy***Nina Merkulova***Ph.D. in Medicine, Docent, Associate Professor of Department of Infectious Diseases,
Kharkiv National Medical University*

МЕДИЦИНА ТА СУСПІЛЬСТВО: МОДУС ВЗАЄМОДІЇ

У статті фокусується увага на особливостях взаємодії медицини і суспільства в сучасних умовах. Підкреслюється, що сьогодні захворювання людини все більше зумовлюються соціальними причинами. Зазначається, що гіппократівська модель охорони здоров'я вже вичерпала себе; натомість все більш актуальним стає перехід до саморегулятивно-профілактичної моделі. Акцентується нагальна необхідність вирішення питання генетичної безпеки, передовсім в аспектах виявлення факторів ризику виникнення генетичної патології та розробки рекомендацій з її профілактики, здійснення геномного аналізу, розвитку генної терапії тощо. Наголошується на тому, що саморегулятивно-профілактична модель охорони здоров'я актуалізує розвиток предикативної медицини, головною метою якої є охорона людського життя, попередження ризиків виникнення захворювань та передачі хвороб наступним поколінням. Це зумовлює необхідність подальшої трансформації існуючої моделі медицини, а саме її перетворення на превентивну. У порівнянні з профілактичною, предикативно-превентивна медицина має більш широке поле застосування, вона більш насичена соціальним змістом. Предикативно-превентивна медицина має запобігати захворюванням, виявляти та швидко реагувати на все, що зашкоджує збереженню здоров'я людини. Доводиться, що розвиток предикативно-превентивної медицини можливий лише в умовах утвердження нового модусу взаємодії медицини та суспільства, який передбачає залучення до реалізації завдань охорони здоров'я людини не тільки медиків, але й інших спеціалістів: фізиків, хіміків, біологів, представників соціогуманітарних наук, у тому числі соціологів.

Ключові слова: сучасне суспільство, медицина, гіппократівська модель медицини, саморегулятивно-профілактична модель медицини, предикативна медицина, предикативно-превентивна медицина.

В статье фокусируется внимание на особенностях взаимодействия медицины и общества в современных условиях. Подчеркивается, что сегодня заболевания человека все больше обуславливаются социальными причинами. Отмечается, что гиппократовская модель здравоохранения уже исчерпала себя; все более актуальным становится переход к саморегулятивно-профилактической модели. Акцентируется настоятельная необходимость решения вопросов генетической безопасности, прежде всего выявления факторов риска возникновения генетической патологии и разработки рекомендаций по ее профилактике, осуществления геномного анализа, развития генной терапии и т.д.. Подчеркивается, что саморегулятивно-профилактическая модель здравоохранения актуализирует развитие предикативной медицины, главной целью которой является охрана человеческой жизни, предупреждение рисков

возникновения заболеваний и передачи болезней последующим поколениям. Это обуславливает необходимость дальнейшей трансформации существующей модели медицины, а именно ее превращения в превентивную. По сравнению с профилактической, предикативно-превентивная медицина имеет более широкое поле применения, она более насыщена социальным содержанием. Предикативно-превентивная медицина должна предотвращать заболевания, выявлять и быстро реагировать на все, что мешает сохранению здоровья человека. Доказывается, что развитие предикативно-превентивной медицины возможно лишь в условиях утверждения нового модуса взаимодействия медицины и общества, предусматривающего привлечение к реализации задач охраны здоровья человека не только медиков, но и других специалистов: физиков, химиков, биологов, представителей социогуманитарных наук, в том числе социологов.

Ключевые слова: современное общество, медицина, гиппократовская модель медицины, саморегулятивно-профилактическая модель медицины, предикативная медицина, предикативно-превентивная медицина.

The article focuses on the features of interaction of medicine and society in modern conditions. It is emphasized that today human diseases are determined more and more by social causes. It is noted that the Hippocratic model of health care has already exhausted itself; the transition to a self-regulatory-prophylactic model is becoming ever more current. The paper emphasizes the urgency of addressing genetic safety issues, especially identifying the risk factors for the emergence of genetic pathology and developing recommendations for its prevention, performing genomic analysis, development of gene therapy, etc.. It is also emphasized that the self-regulatory-prophylactic model of healthcare actualizes the development of predicative medicine, the main purpose of which is to protect human life, to prevent the risks of diseases and their transmission to the following generation. This encourages further transformation of existing medicine model, namely, its changing to the preventive one. In comparison with prophylactic, predictive-preventive medicine is more widely applied; it is filled more with social content. Predictive-preventive medicine must prevent illnesses, reveal and instantly respond to everything that prevent from the preservation of human health. It is proved that the development of predictive-preventive medicine is possible only under the condition of confirming a new mode of interaction between medicine and society, meaning the engaging to implementation of human health care issues not only physicians, but other specialists: physicists, chemists, biologists, representatives of socio-humanistic sciences as well as sociologists.

Keywords: modern society, medicine, Hippocratic model of medicine, self-regulatory-prophylactic model of medicine, predictive medicine, predictive-preventive of medicine.

Якість життя людини завжди була і є похідною природного і соціокультурного середовища. В умовах сучасного світу з його екологічними катастрофами, економічними та політичними кризами, соціокультурними трансформаціями стан суспільства стає визначальним чинником стану здоров'я індивіда. Вже давно доведено, що виникнення хвороб залежить не тільки від біологічних (генетична схильність, віруси та інше), але й від соціальних (економічних, культурних) факторів. За даними ВООЗ, сьогодні 55% захворювань зумовлені економічними причинами, 20% – екологічними, 15% – порушеннями в роботі медичних закладів і лише 10% – генетичною схильністю до захворювань [1, с. 364].

Стан здоров'я людини значною мірою залежить від способу її життя, а саме: від якості харчування, режиму, фізичної активнос-

ті, наявності/відсутності шкідливих звичок тощо. У свою чергу, спосіб життя визначається макро- та мікросоціальними факторами: освітою, соціальним статусом, національними і родинними традиціями, релігією тощо. З огляду на це, в умовах сучасного суспільства здоров'я має розглядатися не лише з точки зору фізіології, а, як зазначалось вище, з урахуванням соціокультурних, ментальних, політико-економічних особливостей конкретного соціуму. Це актуалізує проблему утвердження нового модуса взаємодії між медициною та суспільством, вимагає перегляду структури охорони здоров'я як соціального інституту, основних принципів його функціонування. У цьому ж полягає предметна сторона поставленої нами проблеми. Побудова нової системи взаємодії медицини та суспільства потребує наукового обґрунтування, в

тому числі визначення методологічних принципів аналізу цієї системи, що становить гносеологічну сторону проблематики нашого дослідження.

Проблема взаємодії медицини і суспільства завжди цікавила дослідників, які представляють різні галузі як соціогуманітарного, так і природничого знання. Це соціологи, філософи, історики, економісти, фізіологи, валеологи і, звичайно, лікарі. Це зумовлюється полівекторністю зазначеної проблеми, її актуалізацією з точки зору різних сфер життєдіяльності сучасної людини. Корисними для нашого дослідження є праці А. М. Изуткіна, В. П. Петленка, Г. І. Царгородцева [2], О. Є. Іванова [3], Ю. П. Лисиціна, Л. П. Семенова [4], А. П. Алексеєнко, К. І. Карпенко, І. С. Кратенко [5], А. Ф. Яковцової, І. Сорокіної, І. Яковцової, Н. Гольєвої [6] та ін. В роботах цих та інших науковців досліджуються філософські, соціально-екологічні, соціологічні, релігійні аспекти медицини, проте її моделі, залежність від тих процесів, що відбуваються, висвітлюються лише епізодично [1, с. 363-367]. З огляду на зазначене вище, тематика нашого дослідження є надзвичайно актуальною.

Мета цієї статті полягає у визначенні можливих шляхів побудови нового модусу взаємодії медицини та суспільства в умовах сучасного українського соціуму.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що вітчизняна система охорони здоров'я на даному етапі свого розвитку суспільства функціонує, виходячи з принципів так званої гіппократівської моделі, згідно з якою медицина зосереджена на лікуванні хвороби, яку традиційно розуміють як певний психофізіологічний дисбаланс в організмі і лікують традиційними лікарськими засобами. Практика сьогодення свідчить про зниження ефективності подібного лікування, яке відповідало суспільним запитам у часи постійних спалахів епідемій, що загрожували життю мільйонів. Тепер від медицини вимагають більш індивідуального та, водночас, комплексного підходу до збереження здоров'я, який враховував би не лише фізіологічний, а й соціокультурний, ментальний, духовний аспекти життя людини, яка потребує медичної допомоги.

Зниження ефективності гіппократівської моделі медицини зумовлене такими чинниками: по-перше, лікарська терапія не має нічого спільного із законом саморегуляції організму; по-друге, гіппократівська модель заснована на локальному баченні людини, що виключає комплексний підхід, який довів свою актуальність і ефективність у сучасних умо-

вах лікування; по-третє, сьогодні з'явився якісно новий тип хвороби – дегенеративний, з травмою клітинної структури. Для його подолання необхідні зусилля всього організму, а, отже, і нові підходи у стратегії лікування; по-четверте, екологічні катастрофи, суттєве погіршення стану навколишнього середовища призводить до забруднення внутрішнього середовища людського організму. На цьому тлі введення ліків ще більше ослаблює імунні сили організму, а, отже, не допомагає його одужанню; по-п'яте, з'явилася маса «соціальних» хвороб (цукровий діабет, СНІД, туберкульоз, анорексія, гіпертонія тощо), де причинами є стреси, незбалансоване харчування, погані житлові умови, низький рівень життя і т. ін. [1, с. 365].

Усе це вимагає від сучасної медицини певного переформатування, переорієнтації на нову модель, а саме на актуалізацію саморегулятивно-профілактичної функції охорони здоров'я, що потребує усвідомлення працівниками системи охорони здоров'я нових принципів надання медичних послуг. Це докорінно змінює формат взаємодії медицини і суспільства. Новий модус такої взаємодії вимагає лікування не хвороби, а всього організму людини; передбачає використовувати у процесі оздоровлення не тільки фактори оточуючого середовища, а й народну медицину; залучати до рівноправної участі у процесі лікування і лікаря, і пацієнта; здійснювати навчання кожної людини, як бути здоровою, тобто опанування біологічних законів управління організмом і методів їхнього застосування. Сьогодні вже можна говорити про певні практичні кроки в реалізації цієї мети (мається на увазі викладання в середній школі валеології; використання природного навколишнього середовища для лікування хвороб, наприклад, термальні джерела, соляні печери тощо).

Говорячи про необхідність нагального проведення національної реформи медичної сфери, ми передовсім прагнемо звернути увагу на ступінь соціоцентричності медичної науки, її налаштованості на негайний відгук на суспільні запити. Сьогодні в центрі уваги наукових кіл перебувають такі досягнення в біомедицині, як штучне запліднення, народження дитини «з пробірки», клонування органів, трансплантація і таке інше. Проблеми, які намагаються долати зазначеними методами, зумовлюються соціальними чинниками. Так, за медичною статистикою, кожна п'ята подружня пара в Україні безплідна. При цьому першопричиною постановки невітшого діагнозу все частіше стають чоловіки. Так, 10 % українського чоловічого населення є

алкогольними кастратами (наводиться за: [7, с.15]). Це означає, що сучасне суспільство все більше потребує допомоги генної інженерії, зацікавлене в геномному аналізі, генній терапії, а, значить, усе гостріше постають питання генетичної безпеки, передовсім в аспектах виявлення факторів ризику виникнення генетичної патології та розробки рекомендацій з її профілактики.

У цьому контексті підкреслимо, що проблема генетичної безпеки в сучасному суспільстві є доволі гострою. За даними Міністерства охорони здоров'я, в Україні щорічно народжується близько 12 тисяч дітей з вродженою та спадковою патологією. Саме вроджені та спадкові захворювання стабільно посідають друге місце в статистиці смертності дітей першого року життя. За даними ВООЗ, до 50 % вроджених дефектів виникає внаслідок тератогенного впливу на вагітну жінку шкідливих факторів навколишнього середовища [8, с. 111]. А це регульований процес, тому впливу цих факторів можна запобігти.

Сьогодні експериментально встановлено мутагенну дію більш ніж 1000 хімічних елементів, з якими контактує людина [8, с. 111]. Ураження хромосом у клітинах можуть викликати ті чи інші виробничі процеси, речовини, що використовуються в сільському господарстві, медичні препарати, харчові добавки тощо.

На формування вроджених вад та мимовільні аборти у жінок впливають радіація, механічні, температурні фактори. Наприклад, при роботі майбутньої матері в умовах високої температури, особливо при підвищеній вологості, збільшується частота появи дітей із вродженою аномалією очей. Так само великі психоемоційні навантаження та тяжка фізична праця можуть викликати ускладнення репродуктивної діяльності. Як виявилось, у 70 % працівниць сільського господарства та 40 % жінок, які працюють на промислових підприємствах, характер роботи кваліфікується як важкий. А серед усіх працюючих у нічну зміну третину складають жінки віком від 20 до 39 років, тобто усі вони мають фертильний вік, а, отже, потрапляють у групу ризику розвитку безпліддя або патологічного перебігу вагітності з подальшим народженням хворої дитини [8, с. 112].

Серйозну загрозу для українського суспільства, як вже зазначалось, становить навколишнє середовище. Так, в Україні рівень забрудненості на 1 км² площі в 6,5 разів вищий, ніж у США, і в 3,2 рази, ніж у країнах Європи. Близько 16% викидів в атмосферу є мутагенними [9, с. 55]. Понад 70 % населення країни споживає дніпровську воду [9,

с. 56]. Якість котрої, з точки зору вмісту мутагенів, досить сумнівна. Точна інформація про хімічний склад підземних вод відсутня. Забруднення ж поверхневих вод добривами, пестицидами внаслідок ерозії ґрунтів сягає за межі граничних концентрацій. Нарешті, відкритим залишається питання подальшого впливу наслідків аварії на ЧАЕС на генетичне здоров'я нації.

Сьогодні достеменно відомо: мутагени з навколишнього середовища провокують мутації в соматичних клітинах, що в кінцевому результаті призводить до розвитку ракових пухлин. Що стосується статевих клітин, то залежно від розміру та місця пошкодження існує ризик розвитку безпліддя, мимовільного абортів; дитина може з'явитися на світ мертвою або з вродженими вадами розвитку.

Підкреслимо, що кількість патологічних генів у людській популяції зростає в усьому світі. Це можна пояснити як підвищенням якості діагностики і реєстрації генетичних захворювань, так і дійсним збільшенням частоти виникнення патології. Таке збільшення відбувається виключно в результаті медичної допомоги, у першу чергу вагітним, немовлятам, особам, які мають спадкову патологію; впровадження технологій штучного запліднення, планування сім'ї. Частоту захворювання на генетичні розлади у новонароджених у нашій країні співставляють з європейським рівнем. Щорічно в Україні з'являється на світ близько 350 дітей з хворобою Дауна («чарівні принци»), близько 300 дітей зі множинними вадами розвитку, 90-100 дітей з репродуктивними вадами кінцівок, близько 140 – зі спинномозковою грижею [10, с.16].

Статистика фіксує показову цифру: щорічно в Україні у понад 8 тисяч жінок вагітність переривається спонтанним абортів у першому триместрі. Науково доведено, що більшість випадків мають генетичну етіологію. Щодо мультифакторних хвороб (серцево-судинних, онкологічних, ендокринних, психічних), які формуються при взаємодії як генетичних факторів, так і факторів зовнішнього середовища, то у статистиці захворюваності населення України вони займають відносно невелику частину. Водночас вони є причиною інвалідності майже двох третин дітей-інвалідів і основною причиною високої смертності населення. На жаль, питанням генетики мультифакторних хвороб у нашій країні приділяється мало уваги, навіть менше, ніж спадковій патології у дітей.

Тим не менш зазначимо, що в Україні вже накопичені деякі знання та досвід, котрі дозволяють використовувати методи ДНК-технологій для лікування та профілактики

низки спадкових захворювань. Методи молекулярної діагностики виявляють не тільки гени спадкових хвороб, але й гени, схильні до того чи іншого захворювання. Серед недуг, викликаних наявністю в геномі генів схильності, розрізняють захворювання з пізнім початком та мультифакторні хвороби. Перші (такі, як рак молочної залози, хорея Гентінгтона, хвороба Альцгеймера, низка нейродегенеративних захворювань) можуть бути виявлені вже при народженні дитини на основі її генетичного аналізу, проте зазвичай очевидні симптоми недуги розвиваються в більш пізньому віці. Інші (наприклад, цукровий діабет, гіпертонія, атеросклероз, деякі онкологічні захворювання) також визначаються при народженні, але розвиваються тільки за наявності несприятливих зовнішніх факторів соціуму. Отже, якщо людина з такою схильністю буде уникати шкідливих для неї впливів навколишнього середовища або дотримуватися необхідної дієти, то може ніколи і не захворіти невиліковною хворобою. Так, у багатьох випадках ризик захворіти на ту чи іншу недугу залежить передовсім від своєчасної медичної діагностики та відповідального ставлення людини до себе, до свого здоров'я.

На превеликий жаль, рівень генетичної безпеки українців украй низький, навіть загрозливий. Традиційно неухважність із боку держави до питань медичної генетики пояснюється нестачею коштів. При цьому забувають, що, наприклад, одна гривня, вкладена у скринінгову програму діагностики новонароджених, заощадить 10 гривень, необхідних на лікування у майбутньому. Попри заяви уряду України про європейський вибір, у тому числі медичного обслуговування наших співвітчизників, грошей на проведення скринінгу новонароджених не вистачає, що зводить нанівець саму ідею ранньої профілактики захворюваності населення. Біохімічний скринінг вагітних, який разом з ультразвуковою діагностикою здатний виявити до 80% вродженої патології у до пологового періоді, також не проводиться. Як наслідок, процес прогнозування здоров'я українського населення вкрай ускладнюється, бо проведені дослідження дозволяють можливість стверджувати, що генетичний компонент у формуванні здоров'я населення значно більший, ніж відведені для нього сьогодні 20%.

З огляду на зазначене вище, ми можемо говорити про нагальність пошуку принципово нових підходів до сфери надання медичних послуг, до медичної галузі в цілому. На необхідності ревізії існуючої моделі охорони здоров'я в бік так званої предикативної мо-

делі наполягає наукова громадськість [11]. Предикативна медицина побудована на розумінні того, що певні хвороби запрограмовані генетично, а багато захворювань є наслідком взаємодії генів і соціокультурного оточення. Активізація досліджень у цій царині створила можливості передбачення схильності людини до тих або інших захворювань. Предикативна медицина дає можливість вирішувати принципи з точки зору збереження здоров'я завдання у системі «triage», а саме:

1) з'ясувати «вихідні клітини» спадковості та скласти генетичну карту людини;

2) визначати дефектні гени, відповідальні за виникнення хвороб;

3) ідентифікувати з різними захворюваннями гени окремої людини для встановлення діагнозу і тим самим забезпечити необхідність становлення превентивної медицини.

Практика показує, що з 4000 відомих сьогодні спадкових хвороб тільки у 100 випадках виділений генетичний дефект, що їх викликає [12, с.226]. Шлях до вирішення цих завдань у повному обсязі ще дуже довгий, тим більше, що багато спадкових хвороб гетерогенні, а одна і та ж сама хвороба (наприклад, шизофренія) викликається мутацією різних генів. Окремо в цьому переліку стоять такі хвороби цивілізації, як цукровий діабет, онкологічні захворювання та інші.

Оцінка можливостей предикативної медицини пов'язана з шансами, які вона дає окремій людині, і ступенем ризику її застосування. Розширюючи та поглиблюючи наші знання про людину, предикативна медицина здатна зменшити ризик розвитку захворювань, а в окремих випадках попередити, навіть виключити можливість її прояву завдяки відповідному способу життя. Генетичний аналіз (моніторинг) дає можливість звернути увагу на небезпечні для людини зовнішні впливи, перш ніж вони призведуть до розвитку клінічної стадії хвороби.

Предикативна медицина – це охорона людського життя, вона попереджає ризики виникнення захворювання і передачі хвороб наступним поколінням. Труднощі предикативної медицини пов'язані не тільки з тим, що про функції багатьох генів ще нічого невідомо, але і з тим, що надійність і точність діагностики схильності до певних хвороб недостатньо підтверджені. Водночас постійно постають питання про право людини на медичну таємницю, право свідомо вирішувати, що і кому вона може і повинна говорити про свою хворобу. Предикативна медицина стає підґрунтям для нових дискусій про те, що є здоров'я, хвороба, норма, індивідуальність, чи є хвороба приватною справою чи вона вхо-

дить до компетенції суспільства, його колективної безпеки.

У цьому контексті необхідно не забувати про ризики для людської спільноти, які потенційно несе предикативна медицина. Так, існує:

а) небезпека поділу людей на спадково сильних і спадково слабких (наприклад, в азіатських країнах можливість прогнозування статі майбутньої дитини призведе до збільшення кількості абортів у випадку, якщо дитина – дівчинка);

б) небезпека редукції людини до суто біологічної істоти, тобто небезпека редукціонізму (принцип, що стверджує можливість зведення вищих явищ до нижчих) і селекціонізму (принцип відбору, поліпшення породи), що означає заперечення волі, відповідальності та достоїнства людини, перетворення її на засіб для реалізації певної мети.

Тому скрізь, де предикативна медицина загрожує життю людини, наражає її на безвідповідальний ризик, її принципи мають бути заперечені. Життя людини – набагато більше, ніж просте функціонування організму, і визначається воно не геномом, а соціальними, культурними, міжособистісними, релігійними відносинами. Інакше кажучи, предикативна медицина не може ігнорувати етичні проблеми, які стосуються абсолютно всіх без винятку людських істот.

Предикативна медицина використовує як метод дослідження генетичний аналіз, але це аналіз не всього генома, а тільки невеличкої його частини, часто одного – єдиного гена. Геномний аналіз застосовується у таких випадках:

а) для вивчення перебігу вагітності, що дозволяє виявити наявність або відсутність патологічних ознак у дітей до їхнього народження, що, у свою чергу, дозволяє або заспокоїти батьків, які безпідставно хвилюються, або підготувати їх до народження хворої дитини;

б) при прийнятті на роботу (у тому випадку, якщо інші методи не дають подібного ефекту) для поліпшення індивідуального професійного захисту і профілактики професійних захворювань, а також для відсторонення від виконання певних функцій у тому випадку, якщо спадкові фактори створюють небезпеку для самого найманого робітника або третіх осіб;

в) у судовій практиці для ідентифікації злочинця або доведення факту батьківства.

Геномний аналіз дозволяє здійснювати генну терапію, мета якої – лікування генетично зумовлених хвороб, усунення симптомів і зняття самої причини хвороби. Сьогодні подібна терапія здійснюється тільки у випадку моно генних спадкових хвороб, викликаних

зміною структури одного гена, але в майбутньому не виключене лікування і багатофакторних недуг. Існують соматична генна терапія і зародкова, коли здійснюється втручання у клітини, відповідальні за запліднення. У найближчому майбутньому зародкова терапія не буде практикуватися, оскільки проти її застосування є аргументи прагматичного і категоричного порядку. Перші пов'язані з високим ступенем ризику: втручання може призвести до особистісних змін, а також до зловживань у цій сфері. Крім того, для становлення та розвитку зародкової терапії необхідні експерименти з людськими ембріонами, що класифікується як злочинне діяння. Категоричне заперечення проти застосування зародкової терапії ґрунтується на тій думці, що вона змінює генетичний базис індивіда і тим самим порушує його особистісну цілісність, а це вже виходить за межі компетенції медицини і є прямим вторгненням у справи етичні, філософські, зрештою – Божі. Тому ставлення до предикативної медицини, генної терапії має бути дуже уважним, адже генні технології можуть зберегти людське життя й одночасно порушити проблеми філософсько-етичного, культурного, теологічного характеру, які можуть стати фатальними не лише для окремої людини, а й людської спільноти в цілому.

Осмилення сучасного стану медицини і перспектив її розвитку підштовхують до розуміння того, що за наявних обставин людська цивілізація потребує формування нової, випереджаючої моделі медицини, якою є превентивна медицина (від латинського *praeventio* – «випереджаю», «попереджаю»). У порівнянні з профілактичною медициною, вона має більш широке поле застосування, більш насичена соціальним змістом. Превентивна медицина має запобігати небажаним захворюванням, оперативно реагувати на всі технічні винаходи, «ноу-хау», які мають безпосереднє відношення до людини, охорони і збереження її здоров'я. Тому саме у превентивній медицині можуть і повинні злитися зусилля не тільки медиків, але й інших спеціалістів у галузі фізики, хімії, біології, а також філософів, теологів та інших фахівців.

За даними ВООЗ, 60% хвороб людини залежать від способу життя, що актуалізує превентивну медицину. Про це свідчить хоча б той факт, що за останні 50 років удвічі знизилася концентрація сперматозоїдів у чоловіків. 40 років тому нижня межа норми, за даними ВООЗ, була 60 млн. сперматозоїдів у мілілітрі, потім – 40 млн., а нині – усього 20 млн. Мине ще 20 років – і багатьом подружжям доведеться звертатися до штучного за-

пліднення як єдиного способу народити дитину [13, с.120]. Вирішення цієї проблеми знаходимо у принципах превентивної медицини.

Остання виявила, що репродуктивна проблема перебуває у площині різновекторного напрямку людської діяльності та впливу на індивіда оточуючого середовища. По-перше, це алкоголізм (10% населення України – хронічні алкоголіки) [13, с.121]. Чоловіки-алкоголіки стають алкогольними кастратами, бо клітини, що виробляють чоловічі гормони, зазнають негативного впливу алкоголю. Вони хворіють на алкогольний гіпогонадізм. По-друге, негативний вплив мобільних телефонів на кількість та якість сперматозоїдів. Як довели угорські вчені, досліджуючи вплив стільникових радіохвиль протягом трьох останніх років, чоловіки, які носили мобільні телефони в кишені чи на паску штанів, за рік мали на 20-30 % гірші показники спермограми. Особливо дія стільникового телефону підвищувалася в екранованому приміщенні (ліфті, метро) через активізацію телефону в пошуку мережі. По-третє, робота за комп'ютером протягом 4-5 годин поспіль призводить до перегрівання статевих залоз, що негативно впливає на їхню функцію. По-четверте, 20-хвилинна присутність у сауні при температурі 85 градусів призводить до зниження кількості та якості сперматозоїдів, котрі можуть відновитися лише за 5 тижнів. По-п'яте, це хвороби, пов'язані з високою температурою. Доведено, що грип чи ангіна діють негативно на репродуктивну функцію чоловіків, котра може відновитися лише через 5 місяців [13, с.119].

Головним принципом превентивної медицини є гуманізм, оскільки він передбачає визнання людини, її здоров'я найвищою цінністю. Важливі також принцип незалежності, котрий означає, що об'єктами превентивної медицини є всі, хто потребує допомоги та підтримки, виключаючи дискримінацію за ідеологічними, політичними, релігійними, національними та віковими особливостями; принцип пацієнтоцентризму, що означає пріоритет прав пацієнта в усіх випадках, крім тих, у яких вони суперечать правам та інтересам інших людей; принцип врахування потенційних можливостей людини, який акцентує увагу на активній ролі пацієнта у вирішенні власних проблем з урахуванням його інтелектуальних, психічних та фізичних ресурсів; принцип конфіденційності, який означає, що у процесі професійної діяльності лікаря стає відома інформація, довірена йому пацієнтом (це можуть бути відомості про хворобу, негативні звички, психічний стан, сімейні проблеми тощо), розголошення якої близьким, колегам, іншим особам можливе лише за зго-

дою самого пацієнта; інформація може бути використана лікарем із професійною метою в інтересах пацієнта; принцип толерантності, який полягає у тому, що лікар працює з різними групами пацієнтів, у тому числі з особами, яким він не симпатизує з різних причин; принцип максимізації, який виходить з того, що кожна держава повинна виділяти кошти для превентивної медицини, які будуть застосовані для того, щоб на десятиріччя вперед попереджати захворювання громадян.

Отже, предикативно-превентивна медицина може стати і стає альтернативною ідеологією охорони здоров'я. Це та медицина, суть якої у персоніфікованому управлінні станом здоров'я людини та резервами її організму. Тому прагматична мета її полягає у подовженні повноцінного здорового життя людини до природних, біологічно обумовлених меж. А тому, головною задачею є завчасне виявлення змін в організмі конкретно обстежуваного, здатних призвести до захворювання, та прийняття заходів, котрі можуть запобігти хворобі.

Предикативно-превентивна медицина має добрі прогнози. Її перспективи полягають у тому, що науковий прогрес останнього часу забезпечив якісний стрибок у декількох напрямках діагностичної медицини. Високої діагностичної цінності та інформативності досягли методи променевої діагностики (УЗД, різні види томографії). Разом з цим якісні зміни відбулися і у лабораторній діагностиці. Розробка і впровадження в неї автоматизованих комплексів розширили спектр можливостей, підвищили точність та продуктивність досліджень. З допомогою методів молекулярно-генетичної діагностики стало можливим виявлення безсимптомних носіїв спадкових захворювань, визначення генетичної успадкованості до різних хвороб, таких як цукровий діабет, бронхіальна астма, гіпертонія тощо.

Якщо процес лікування сьогодні спирається на стару модель медицини, де задіяні лікар – хвороба – пацієнт, то завдяки розвитку предикативно-превентивної медицини з'являється можливість ефективного та безпечного лікування, профілактики захворювань, а разом з цим і економії фінансових ресурсів і часу як медичних працівників, так і самих пацієнтів.

Вироблення нових випереджаючих принципів охорони здоров'я, моделей медицини, яких суспільство потребує вже сьогодні, може бути здійснене тільки за бажанням самого суспільства, що залежить від ступеня розвитку громадянської самосвідомості, розуміння громадянами своєчасності та актуальності кон-

центрації колективних зусиль, не тільки медиків, але й інших спеціалістів: фізиків, хіміків, біологів, представників соціогуманітарних

наук, у тому числі соціологів для збереження здоров'я як окремого індивіда, так і людської спільноти в цілому.

Література

1. Иванова Т.В. План-конспект «Медицинская социология» // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук, праць. – Харків, 1999. – 406 с. – С. 363-367
2. Изуткин А. М. Социология медицины / А. М. Изуткин, В. П. Петленко, Г. И. Царегородцев. – К., 1981. – 185 с.
3. Иванова А. Е. Социальная среда и психическое здоровье человека / А. Е. Иванова // Социс. – 1992. – № 1. – С. 38-45.
4. Лисицин Ю. П. К вопросу о медицинской социологии / Ю. П. Лисицин, Л. П. Семенов // Советское здравоохранение. – 1983. – № 6. – С. 27-34.
5. Філософські та соціально-екологічні проблеми медицини / [Алексеев А.П., Карпенко К.І, Кратенко І.С. та ін.]; під ред. М. В. Кривоносова. – Харків, 2002. – 215 с.
6. Медицина и искусство: монография / [А. Яковцова, И.Сорокина, И. Яковцова, Н. Гольева]. – Харьков : Райдер, 2008. – 208 с.
7. Лантух А.П. Превентивна медицина та її принципи / А. П. Лантух, М.С.Мирошніченко // Превентивна медицина: проблеми та перспективи : Матеріали наук.-практ. конф. – Х. : ХНМУ, 2007. – С. 5-6.
8. Лантух А.П. Медична екологія: гендерний аспект / А.П. Лантух, Н.Ф. Меркулова//Гендер. Екологія. Здоров'я / Матеріали У Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 20-21 квітня 2017 р.). – Харків: ХНМУ, 2017. – С.111-112;
9. Лантух А.П., Моделі сучасної медицини та її трансформація/ А.П. Лантух, В.М. Козько, Н.Ф. Меркулова// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Медична наука в практику охорони здоров'я» 20 листопада 2015 р. – Полтава, 2015 – С. 54-57;
10. Галковская Т. Фатальні гени, або мова спілкування долі з людиною / Т. Галковская // Дзеркало тижня. – 2002. – № 33. – С. 15-17.
11. Biojetuk: Philosophische-theologische Beitrage zu einem brisanten Thema. – Koln : Communio, 1990. – 199 p.;
12. Лантух А.П., Меркулова Н.Ф., Федотова О.Л.. Предикативная медицина – гендерная стигма современности и не только...//Гендер.Екологія. Здоров'я: матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 21-22 квітня 2015 р. – Харків: ХНМУ, 2015. – С.226-227;
13. Лантух А.П., Мирошніченко М.С., Хіріна Г.О. Секс та його гендерний аспект/ А.П. Лантух, М.С. Мирошніченко, Г.О. Хіріна// Гендер.Екологія. Здоров'я: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 квітня 2010 р.). – Харків: ХНМУ, 2011. – С. 119-121.

УДК 316.74

Татьяна Николаевна Ковалева

кандидат психологических наук, доцент, начальник отдела по сотрудничеству в области культуры, спорта, туризма и молодежи Департамента гуманитарного сотрудничества, общеполитических и социальных проблем Исполнительного комитета СНГ

Оксана Владимировна Иванюто

старший научный сотрудник Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета.

Давид Генрихович Ротман

доктор социологических наук, профессор, директор Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета

Tatiana Kovaliova

PhD in Psychology, Associate Professor, Head of the Division for Cooperation in the Field of Culture, Sport, Tourism and Youth of the Department for Humanitarian Cooperation, Political and Social Problems of the CIS Executive Committee

Oksana Ivaniuto

Senior Research Fellow of the Sociological and Political Research Center of Belarusian State University

David Rotman

Doctor in Sociology, Full Professor, Head of the Sociological and Political Research Center of Belarusian State University

---

ОБРАЗ ПРОШЛОГО, НАСТОЯЩЕГО И БУДУЩЕГО В СОЗНАНИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ СТРАН СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

В статье анализируются результаты сравнительного социологического исследования «Образ прошлого, настоящего и будущего в сознании студенческой молодежи стран Содружества Независимых Государств», проведенного в 2016 году в Азербайджане, Армении, Беларуси, Казахстане, Кыргызстане и России. В процессе данного анализа определяется уровень осведомленности респондентов о важнейших событиях в истории СССР, сравниваются оценки этих событий представителями сегодняшнего поколения молодежи шести новых независимых государств, рассматривается структура ценностного сознания студентов, уровень их патриотизма, а также характер и особенности гражданских позиций.

Ключевые слова: ценностное сознание, уровень патриотизма, гражданская позиция, события истории.

У статті аналізуються результати порівняльного соціологічного дослідження «Образ прошлого, сьогодення і майбутнього у свідомості студентської молоді країн Співдружності Незалежних Держав», проведеного в 2016 році в Азербайджані, Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизстані та Росії. У процесі даного аналізу визначається рівень обізнаності респондентів про найважливіші події в історії СРСР, порівнюються оцінки цих подій представниками сьогоденного покоління молоді шести нових незалежних держав, розглядається структура ціннісної свідомості студентів, рівень їхнього патріотизму, а також характер і особливості громадянських позицій.

Ключові слова: ціннісна свідомість, рівень патріотизму, громадянська позиція, події історії.

The article analyses the results of the comparative sociological study «The images of the past, present and future via students' perceptions in the Commonwealth of Independent States», conducted in 2016 in Azerbaijan, Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Russia. The study has been focused on the study of respondents' awareness about the most important events in the history of the USSR. The author compares the assessments of these events by the representatives of the modern young generation in six new independent states, examines the structure of students' value consciousness, their patriotism level, the character and peculiarities of their attitudes as citizens.

Key words: value perceptions, level of patriotism, civil position, historic events.

Актуальность статьи определяется необходимостью углубленного понимания ситуации в молодежной среде некоторых постсоветских государств для возможного прогнозирования будущего СНГ. Избранная нами проблема анализируется в работах многих современных исследователей (см., например: [1, 2, 3]).

Целью статьи является сравнительный анализ уровня осведомленности о событиях прошлого современной студенческой молодежи ряда стран Содружества Независимых Государств, а также особенностей формирования и направленности их жизненных установок и предпочтений.

На одном из заседаний Совета по делам молодежи государств – участников СНГ было принято решение об организации социологического мониторинга, направленного на изучение проблем молодежи стран Содружества. *Первое исследование было проведено в 2016 году на тему «Образ прошлого, настоящего и будущего в сознании студенческой молодежи».* Исследование на такую же тему осуществлялось в рамках Программы «Общественное мнение», созданной Государственным комитетом СССР по народному образованию в 1989 году. Повторение замера с использованием одинаковых методологических подходов обеспечивало возможность реализации одного из ключевых принципов современного социологического исследования – принципа сравнения данных по технологии «из прошлого в будущее»

Объект исследования: студенческая молодежь государств – участников СНГ.

Предмет исследования – взаимосвязь и взаимозависимость событий прошлого, настоящего и будущего в оценках студенческой молодежи; особенности трансформации взглядов и оценок молодыми людьми исторических событий, знание и понимание событий истории и их влияние на восприятие современности.

Методика исследования – групповой анкетный опрос студенческой молодежи по месту учебы.

Опрос студенческой молодежи был проведен в шести странах СНГ: в Азербайджане

(n=500), Армении (n=400), Беларуси (n=800), Казахстане (n=400), Кыргызстане (n=400), России (n=2300). Объем выборочной совокупности составил 4800 студентов.

Историческая память и оценки событий прошлого

Изучение образа прошлого в сознании современной молодежи, ее коллективной исторической памяти важно с точки зрения понимания представлений о прошлом, существующих в определенном социально-культурном контексте и влияющих на поведение людей в настоящем и будущем.

Процесс трансформации политического устройства стран постсоветского пространства заключается не только в изменении экономической системы, создании новых социальных институтов, но и в постепенном изменении сознания и поведения людей, продиктованном необходимостью научиться жить в новых условиях конкурентной среды, проявлять инициативу и нести за нее ответственность. Для осознания этих процессов, которые в постсоветских странах идут по-разному, важно обратиться к изучению политических представлений молодежи о прошлом: отношение к таким эпохальным событиям, как распад Советского Союза, образование нового межгосударственного объединения – Содружества Независимых Государств, знание основных событий, периодов, личностей в истории СССР, мнение о советском строе в целом. Важно было понять, как студенческая молодежь воспринимает события прошлого, что одобряет, а что – нет, чем гордится, с какими чувствами смотрит в будущее. Следует также учитывать, что поколение, рожденное в последние годы существования СССР и после его распада, практически было лишено механизмов воспроизводства исторической памяти.

В декабре 1991 года руководители Беларуси, России и Украины приняли решение о ликвидации Союза Советских Социалистических Республик и образовании Содружества Независимых Государств. Решение о ликвидации СССР большинство молодых людей из Азербайджана (84,1 %), Казахстана (65,0 %),

Армении (52,5 %) оценивают положительно. Менее половины опрошенных белорусских студентов (41,8 %) и около трети российских (27,8 %) – придерживаются такой же позиции. Почти половина российских студентов (43,6 %) и треть белорусских (28,4 %), оценивших данное событие, считают такое решение неправильным. Треть молодых людей из Кыргызстана оценивает решение о ликвидации СССР позитивно (по 33,3 %) и столько же – негативно. Таким образом, только в России относительно большинство студентов не одобряют решение о ликвидации СССР (см. рис. 1). Следует отметить, что далеко не все молодые люди смогли оценить это историческое событие: около трети опрошенных в Армении, Беларуси, Кыргызстане, России, пятая часть в Казахстане и каждый десятый в Азербайджане затруднились ответить.

Студенты также охарактеризовали мнение своих родителей об этом событии. Выяснилось, что мнения старшего поколения существенно различаются в зависимости от страны. Немногим более половины студентов из Азербайджана и Казахстана заявляют, что их родители поддерживают решение о ликвидации СССР (51,8 % и 53,3 %, соответственно), из Армении – около трети, России – лишь 14 %. Многие молодые люди из России (57,2 %), Армении (42,0 %), Беларуси (42,8 %), Кыргызстана (33 %), отметим, полагают, что их родители оценивают это решение как неверное. Однако от 20 % до 40 % молодежи (в зависимости от страны) затруднились на данный вопрос.

Студенты также оценили образование Содружества Независимых Государств и высказали свое мнение о взглядах их родителей на это событие. Решение об образовании СНГ

позитивно оценивают, считают правильным более половины опрошенных студентов из

Рисунок 1. Оценка решения о ликвидации СССР (% к опрошенным)

Казахстана (68,8 %), Кыргызстана (68,7 %) и Беларуси (55,4 %); придерживаются такой же точки зрения менее половины студентов из России (44,0 %) и Армении (42,3 %, соответственно). Около 20 % студентов из Казахстана, Кыргызстана и третья часть студентов из других стран затруднились оценить факт образования СНГ (см. рис. 2).

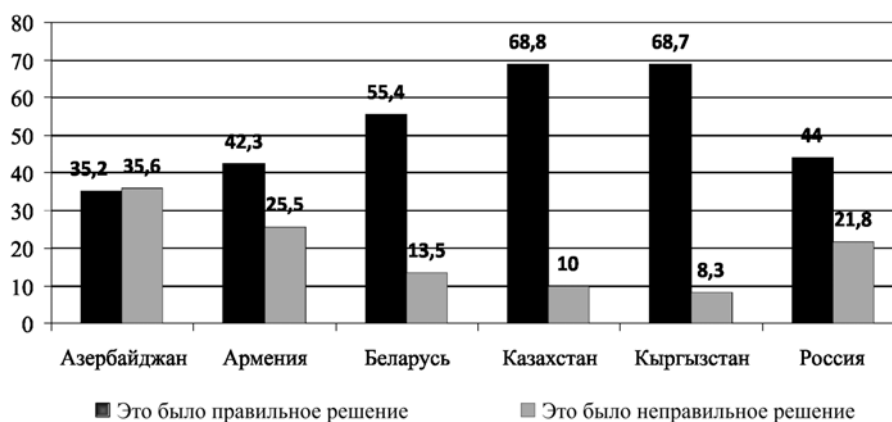

Рис 2. Оценка решения об образовании СНГ (% к опрошенным)

Мнения молодых людей об оценках их родителями данного события распределились неравномерно. Более половины студентов из Казахстана (65,0 %), 40,7 % студентов из Азербайджана, а также около трети – из Армении, Беларуси и России полагают, что их родители оценивают решение об образовании СНГ позитивно. Следует отметить, что значительная часть молодых людей затруднилась высказаться по данному вопросу (в Беларуси и Кыргызстане – по 50 %, в России и Армении – по 40 %, треть – в Азербайджане и пятая часть – в Казахстане).

Для изучения образа прошлого в созна-

Таблица 1

Оценка студентами своих знаний о важнейших событиях в истории СССР
(в индексных весах)

	Азербайджан	Армения	Беларусь	Казахстан	Кыргызстан	Россия
Отдельные события и периоды в истории СССР	0,17	0,14	0,22	0,2	0,04	0,28
История СССР в целом	0,16	-0,03	0,13	0,3	0,24	0,2

нии молодежи, в частности, важно понимать, каков уровень осведомленности о событиях, периодах, личностях в истории СССР. Выяснялось субъективное мнение студентов о качестве собственных знаний.

Как оказалось, основные события и периоды в истории СССР большинство студентов во всех странах знают лишь в общих чертах. Исключением является Великая Отечественная война, о событиях которой хорошо осведомлены около двух третей молодых людей в Армении, Беларуси, Казахстане, Кыргызстане, России и около половины опрошенных в Азербайджане.

Об Октябрьской революции 1917 года знают хорошо не более 25–30 % молодых людей во всех странах, большинство студентов имеют, по их признанию, лишь общее представление: в Беларуси и России (61,7 % и 53,4 %, соответственно), в Кыргызстане – 49,7 %, в Армении – 43,0 %, в Азербайджане – 42,1 %, в Казахстане – 41,5 %.

О новой экономической политике (НЭП), проводившейся в 20-е годы прошлого века с целью введения частного предпринимательства, возрождения рыночных отношений, восстановления народного в целом, хозяйства хорошо знают треть студентов из Армении (32,0 %), 21,8 % – из Казахстана. 51,3 % студентов из Беларуси, 46,5 % – из России, 39,0 % – из Казахстана, 33,3 % – из Кыргызстана, 30 % – из Азербайджана отметили, что знают о НЭПе только в общих чертах.

Рассматривая осведомленность студентов об исторических периодах СССР, можно отметить, что о периоде руководства И. В. Сталина хорошо осведомлены студенты Армении (42,0 %) и Казахстана (39,0%). В памяти молодых людей из Азербайджана (40,7 %), Беларуси (56,2 %), Кыргызстана (58,3 %) и России (48,1 %), по их собственному признанию, это событие сохранилось только в общих чертах. Хорошими (подробными) знаниями о периодах руководства В. И. Ленина, Н. С. Хрущева, Л. И. Брежнева, М. С. Горбачева не может похвастаться значительная часть молодых людей, поскольку имеют об этом общие

представления («знают в общих чертах» или «кое-что слышали об этом»).

Если говорить об истории СССР в целом, то относительное большинство молодых людей в каждой из стран, в которой проведено исследование, знают ее только в общих чертах. В их числе 71,7% представителей Беларуси, 63,9 % – России, 51,0 % – Азербайджана, 59,3 % – Армении, 44,3 % – Казахстана и 33,3 % – Кыргызстана.

Результаты исследования, проведенного социологами шести стран Содружества Независимых Государств, позволили с достаточной степенью достоверности определить уровень исторической памяти (УИП) при оценке ключевых событий в СССР. Для сравнительного анализа данные, полученные в ответах на вопрос «Знаете ли Вы о следующих событиях и периодах в истории СССР?», были преобразованы в индексные веса, которые, в свою очередь, переводились в среднеарифметические показатели по всему событийному блоку в целом. Следует заметить, что индексные веса после перерасчета находятся в интервале от –1 до +1 (где –1 «ничего об этом не знаю», +1 «знаю хорошо»). В анкете участникам опроса было предложено также оценить их знание истории СССР в целом (см. таблицу 1).

Таким образом, по оценкам студентов их знания советской истории находятся в целом на среднем уровне, они не очень хорошо осведомлены о событиях и периодах в истории СССР и знают о том или ином историческом событии преимущественно в общих чертах. Историческая память молодого поколения в значительной мере представляет собой совокупность отдельных сведений и стереотипов. Нельзя не отметить тот факт, что история СССР – это история каждой из названных стран, которые были республиками большого государства.

Результаты проведенного исследования свидетельствуют о том, что среди важнейших источников информации о различных событиях и периодах в истории СССР для большинства студентов во всех странах доминирующее место занимают учебные заня-

тия в школах и вузах. Около двух третей студентов из Азербайджана, Казахстана и Кыргызстана, около 80 % студентов из Армении и по 90 % – из России и Беларуси указали, что получили информацию об истории СССР от преподавателей (школ, вузов). В среднем примерно третья часть молодежи стран-участниц Содружества черпает необходимую информацию об исторических периодах и событиях СССР из книг и фильмов. Данные опроса позволяют констатировать, что такие каналы получения информации, как ближайшее окружение (друзья, знакомые, родители) и средства массовой информации, являются менее значимыми для студенческой молодежи.

Молодым людям предложили выбрать одно, на их взгляд, наиболее положительное качество, характеризующее жизнь в СССР. Разброс мнений оказался достаточно большим. Наиболее значимым положительным качеством треть студентов из Армении, Кыргызстана, России и пятая часть студентов из остальных трех стран назвали «гарантию занятости», что свидетельствует об актуальности данной проблемы в настоящее время. Молодые люди из Беларуси и Армении (каждый пятый) из положительных качеств, характеризующих жизнь в СССР, первостепенную роль отвели «сохранению мира между нациями». Каждый пятый студент из Азербайджана и Казахстана считает, что в СССР «было больше равенства».

Из отрицательных аспектов, в наибольшей мере характеризующих жизнь в СССР, примерно треть студентов из Армении, четвертая часть из Кыргызстана и каждый пятый из Казахстана назвали «нарушение прав человека», 26 % молодых людей из России отметили наличие цензуры. По мнению мо-

лодежи Беларуси (25 %) и России (21,6 %), «экономический застой» в большей степени отрицательно характеризует жизнь в СССР.

На вопрос о том, было ли построено в СССР социалистическое общество, молодые люди из Кыргызстана (50,0 %), России (46,0 %) и Казахстана (37,8 %) ответили, что такое общество было построено, но с серьезными деформациями. Около 40 % молодых людей из Азербайджана, Армении и Беларуси придерживаются такой же точки зрения. В то же время около 40 % студентов в этих странах не смогли определить ту общественно-политическую систему, которая была построена в СССР (см. таблицу 2).

Таким образом, большинство студентов не могут похвастаться хорошим знанием общей для стран СНГ истории советского периода, более трети молодых людей во всех странах затруднились охарактеризовать общественно-политическую систему советского периода и примерно столько же уверены, что социалистическое общество в СССР имело серьезные недостатки.

Тем не менее, анализ результатов исследования показал, что половина опрошенных студентов из России (54,0 %) и Кыргызстана (50,0 %) считают, что СССР развивался в «правильном» или «скорее правильном» направлении. Такой же точки зрения придерживаются достаточно большое количество молодых людей в Казахстане (42,8 %) и Беларуси (40,4 %). Относительное большинство студентов из Азербайджана и Армении отметили, что СССР развивался в неправильном направлении (55,3 % и 44,8 %, соответственно) (см. таблицу 3). Значения индекса, представленного в таблице 3, располагается в интервале от -1 до +1 (где [+1] означает абсолютное согласие, а [-1] – абсолютное несогласие).

Таблица 2

Мнения студентов об общественно-политической системе СССР (% к опрошенным)

	Азербайджан	Армения	Беларусь	Казахстан	Кыргызстан	Россия
В СССР было построено подлинно социалистическое общество	17,9	16,0	13,6	28,8	16,7	15,5
В СССР было построено социалистическое общество, но с серьезными деформациями	37,4	41,5	42,2	37,8	50,0	46,0
Трудно определить ту общественно-политическую систему, которая была построена в СССР	41,1	42,5	43,8	29,0	33,3	37,6
Нет ответа	3,6	0,0	0,4	4,4	0,0	0,9

Таблица 3.

Мнения студентов о пути развития СССР (в индексных весах)

Азербайджан	Армения	Беларусь	Казахстан	Кыргызстан	Россия
-0,21	-0,10	0,01	0,07	0,25	0,16

Таким образом, значительная часть студентов стран СНГ признают, что они имеют довольно общие представления об истории СССР, полагают, что социалистическое общество имело серьезные недостатки, тем не менее, часть молодых людей считают, что СССР развивался в правильном направлении.

Следует отметить, что знания, формирующие историческую память молодого поколения, должны приобретаться не только на обязательных мероприятиях. Здесь, очевидно, в полной мере необходимо реализовывать возможности сфер культуры и массовой информации.

В рамках анализируемого исследования изучались ценностные ориентации студенческой молодежи, во многом предопределяющие ее восприятие прошлого, настоящего и будущего.

Специфика ценностного сознания студенческой молодежи

С точки зрения изучения специфики ценностного сознания значительный интерес представляет студенчество, которое является элитной частью молодежи и одной из самых мобильных социальных групп общества. Ценностная сфера жизнедеятельности молодежи в достаточной степени подвержена воздействиям изменений, происходящих в современном мире и конкретном обществе, это актуализирует необходимость изучения динамики ценностного сознания студенческой молодежи.

Одной из ценностей молодежи является патриотизм, который находит свое выражение в нравственных идеалах, нормах поведения, настроениях, чувствах, оценках, в отношении к своему народу, его образу жизни, истории, культуре, государству. Именно патриотическая составляющая может служить индикатором принятия или осуждения процессов, происходящих в стране. Проведенный социологический опрос позволил выявить патриотические настроения молодежи различных государств.

Необходимо отметить, что подавляющее большинство молодых людей во всех странах-участницах Содружества гордятся историей и прошлым своей страны (от 82 % в Армении до 92 % в России). В лучшее будущее своей страны верит большинство студентов всех государств (от 72 % в Армении до 83 % в России).

Мнения студентов о настоящем собственной страны разделились. Наиболее благополучным выглядит Азербайджан, настоящим своей страны там гордятся 84,4 % молодых людей, в Казахстане – 67,5 % студентов гордятся настоящим, в Беларуси – 63,9 %, в России – 58,1 %, в Армении – 47,8 %, в Кыргызстане – 25 % (совокупный процент ответов «горжусь» и «скорее горжусь»).

Одной из важнейших патриотических ценностей для большинства молодых людей во всех государствах является любовь к Родине. Как показали результаты исследования, в особой любви студенты всех стран признались

Таблица 4

Значимость патриотических ценностей для студентов в странах СНГ (в индексных весах)

	Азербайджан	Армения	Беларусь	Казахстан	Кыргызстан	Россия
Любовь к тому месту, где прошло Ваше детство	0,77	0,65	0,71	0,82	0,58	0,67
Любовь к своей стране, преданность ей	0,78	0,66	0,66	0,72	0,46	0,60
Знание истории своей страны	0,68	0,66	0,66	0,74	0,42	0,67
Сохранение своей национальной самобытности	0,67	0,61	0,63	0,75	0,58	0,53
Уважительное отношение к государственным символам страны (гербу, флагу, гимну)	0,81	0,56	0,52	0,75	0,50	0,55
Труд на благо своей страны	0,62	0,56	0,49	0,73	0,33	0,42
Дружба и сотрудничество между представителями разных национальностей	0,71	0,54	0,63	0,71	0,5	0,63
Знание языка своей национальности	0,80	0,68	0,51	0,78	0,71	0,77
Знание традиций, обычаев, культуры своего народа	0,76	0,66	0,66	0,77	0,54	0,66
Развитие национальной культуры	0,75	0,65	0,56	0,77	0,71	0,60
Приверженность религиозным традициям	0,33	0,34	0,20	0,54	0,50	0,04

Таблица 5.

**Значимость жизненных ценностей в сознании студенческой молодежи
(% к опрошенным)**

	Азербайджан	Армения	Беларусь	Казахстан	Кыргызстан	Россия
Семья	63,4	66,8	78,2	68,5	66,7	72,1
Любовь	58,7	83,3	67,6	66,0	66,7	67,5
Хорошие друзья	43,1	46,3	52,8	42,8	66,7	51,9
Интеллект	44,7	71,8	45,7	42,8	58,3	49,8
Карьера, деловой успех	56,5	31,8	40,3	36,3	66,7	38,9
Интересная профессия	33,3	38,3	49,2	38,5	33,3	51,1
Реализация своих способностей	28,0	25,0	43,9	33,8	25,0	49,3
Материальная стабильность	26,0	34,8	55,6	33,0	50,0	51,7
Богатство, большие деньги	33,9	25,0	21,0	28,0	25,0	18,0
Свобода	43,5	43,0	44,3	36,0	41,7	36,3

к тому месту, где прошло детство. Более половины молодых людей отметили «любовь к своей стране и преданность ей» как наиболее значимую ценность. Гражданская позиция молодых людей выражается в том, что подавляющее большинство студентов в странах СНГ полагают, что знание истории своей страны важно для каждого гражданина; уважительное отношение к государственным символам также значимо для большинства опрошенных студентов.

Закономерно и стремление молодых людей к сохранению своей национальной самобытности. Знание национального языка, традиций, обычаев и развитие национальной культуры является необходимой составляющей патриотизма для подавляющего большинства студентов во всех государствах.

Дружба и сотрудничество между представителями разных национальностей важны для большинства молодых людей в странах СНГ.

Вышесказанное иллюстрируют показатели, характеризующие значимость патриотических ценностей для молодых людей в странах СНГ (см. таблицу 4). Данные в таблице 4 представлены в индексах. Индекс принимает значения [+1; -1], где [+1] означает очень важно, а [-1] – совсем не важно.

Приведенные данные свидетельствуют о том, что наивысшими приоритетами для молодежи сегодня по-прежнему являются любовь к родной стране, уважение ее истории и культурного наследия.

Система ценностей выступает важнейшей составляющей индивидуального и общественного сознания. Под жизненными ценностями следует понимать совокупность установок личности относительно наиболее значимых составляющих, образующих смысл жизни, лежащих в основе мотивации поведения. В исследовании студентам предложили список из 17 жизненных ценностей и попросили вы-

брать 6 наиболее значимых (множественный выбор) (см. в таблице 5).

Как показали результаты исследования, в системе жизненных ценностей молодежи семья и любовь занимают лидирующие позиции (от 60 % до 80 % в зависимости от страны).

Общение с друзьями и знакомыми в рейтинге ценностей молодежи разных стран СНГ занимает достаточно значимое место, несколько более важна эта часть жизни для молодых людей из Кыргызстана, России, Беларуси (более половины опрошенных).

Работа представляет одну из важнейших сторон жизни и повседневной деятельности человека и является неотъемлемым компонентом жизненных стратегий, способом самореализации, основным источником доходов. В сознании молодежи важное место занимают такие ценности, как интеллект, карьера и деловой успех наряду с интересной профессией, реализация способностей, а также свободой. Для многих опрошенных важнее материальная стабильность, чем богатство и большие деньги.

Значительная часть студенчества государств – участников СНГ полагает, что достичь успеха в жизни можно своим трудом: относительное большинство молодых людей в каждой из стран считают, что этому способствуют трудолюбие (от 41 % студентов в Беларуси до 66,7 % – в Кыргызстане). Вторым по значимости качеством в деле достижения успеха студенты из Беларуси и России назвали предприимчивость (44,3 % и 43,9 %, соответственно), студенты из Армении и Азербайджана – высокий профессионализм (36 % и 28,1 %, соответственно).

Как показали данные проведенного исследования, стратегия жизненного успеха современных студентов подразумевает возможность реализовывать свои способности через получение образования и интересной профессии, которая позволит обеспечить достойный уровень жизни. Эти ценностные ориентации

оказались в приоритете у молодых людей из всех стран. Привлекательность высшего образования для студентов из разных стран выражается также в его престижности: на это указали 31,3 % молодых людей из Казахстана, 25 % – из Кыргызстана и пятая часть студентов из России, Беларуси и Азербайджана. По мнению студентов из Азербайджана, высшее образование дает возможность занять высокое общественное положение (30 %) и сделать хорошую карьеру (24,4 %).

Таким образом, результаты проведенного нами исследования свидетельствуют о том, что базовые ценности молодежи стран СНГ близки или совпадают. Среди жизненных ценностей все большую значимость приобретают прагматические ценности, связанные с профессиональной реализацией и материальным благополучием.

Анализ результатов социологического исследования «Образ прошлого, настоящего и будущего в сознании студенческой молодежи стран Содружества Независимых Государств» позволяет сделать основные выводы:

1. Уровень осведомленности студентов о важнейших событиях и периодах в истории

СССР недостаточно высокий. Большинство молодых людей знают о том или ином историческом событии лишь в общих чертах; для подавляющего большинства студентов во всех государствах – участниках Содружества главным источником получения информации об истории СССР являются учебные занятия в школах и вузах.

2. Иерархия жизненных ценностей студенческой молодежи постсоветских государств во многом совпадает. Лидирующие позиции занимают такие ценности, как семья и любовь; высокую значимость имеют общение с друзьями, работа, профессиональная карьера, самореализация. Среди жизненных ценностей студентов набирают все больший вес прагматические ценности, в частности материальное благополучие.

3. Зафиксирован достаточно высокий уровень патриотических настроений молодежи во всех государствах – участниках Содружества. Навысшими приоритетами для молодежи сегодня являются любовь к родной стране, уважение к ее истории и культурному наследию.

Литература

1. Молодежь суверенной Беларуси: штрихи к портрету / Д.М. Булышко [и др.]; под ред. Д.М. Булышко [и др.]. – Минск, Изд. центр БГУ, 2012. – 189 с.

2. Новое поколение: надежды, цели и идеалы. Двадцать лет спустя / науч. ред. А. А. Овсянников. – М.: Издательский дом Международного университета в Москве, 2016 – 352 с.

3. Принципы инклюзивной культуры в работе с молодежью: сравнительный анализ молодежной политики Российской Федерации и Республики Беларусь / Коллективная монография. Редколлегия: Н. Ловцова, Д. Ротман, В. Ярская (научный редактор). – Саратов-Москва: Изд. СГТУ им. Ю.А.Гагарина, 2016. – 147 с.

УДК 316.346.32-053.6(477):303.025:[378.017:17.022/.023]

Олександра Свід

магістрантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Людмила Сокурянська

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Oleksandra Svid

Master student of sociology, The School of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University

Liudmyla Sokurianska

Doctor of Sciences (Sociology), Full Professor, Head of the Sociology Department of V.N. Karazin Kharkiv National University

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: НАЗАД ДО «МАТЕРІАЛІЗМУ»?

У статті на основі даних емпіричних досліджень, здійснених соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2017 р.р., аналізуються динамічні характеристики, ієрархія та типологічні особливості ціннісних орієнтацій українського студентства. Акцентується увага на зсувах у ціннісних перевагах студентської молоді, зокрема на їхній постматеріалізації (постмодернізації), що актуалізувалися у першому десятилітті ХХІ століття. Виявляються чинники можливого повернення до матеріалістичного ціннісного дискурсу, ознаки якого були зафіксовані в межах дослідження, здійсненого в 2017 році. Робиться висновок про те, що попри виявлену тенденцію матеріалізації ціннісних орієнтацій студентської молоді, яка потребує більш глибокого дослідження, можна говорити про продовження тренду до постмодернізації ціннісної свідомості вихованців вітчизняної вищої школи.

Ключові слова: студентство, ціннісні орієнтації, постмодернізація ціннісної свідомості, повернення до «матеріалізму».

In this article basing at empirical researches data made by sociologists of V.N. Karazin Kharkiv National University in 2000-2017 the dynamic characteristics, hierarchy and typological features of value orientations were analyzed. The attention is focused at changes in the value preferences of student youth, in particular at their postmaterialization (postmodernization), which were actualized in the first decade of the XXI century. The factors of possible return to materialistic value discourse, signs of which were recorded within the research carried out in 2017, were detected. The conclusion that despite the indicated tendency of materialization of value orientations of student youth, which requires deeper study, we can talk about continuing of the a trend towards the postmodernization of the value consciousness of the national higher school students, was made.

Keywords: students, value orientations, postmodernization of value consciousness, return to «materialism».

В статье на основе данных эмпирических исследований, проведенных социологами харьковского национального университета имени В. Н. Каразина на протяжении 2000-2017 г.г., анализируются динамические характеристики, иерархия и типологические особенности ценностных ориентаций украинского студенчества. Акцентируется внимание на сдвигах в ценностных предпочтениях студенческой молодежи, в частности на их постматериализации (постмодернизации), которые актуализировались в первом десятилетии XXI века. Определяются факторы возможного возвращения к материалистическому ценностному дискурсу, признаки которого были зафиксированы в рамках исследования, проведенного в 2017 году. Формулируется вывод о том, что вопреки обнаруженной тенденции материализации ценностных ориентаций студенческой молодежи, которая требует более глубокого исследования, можно говорить о продолжении тренда к постмодернизации ценностного сознания воспитанников отечественной высшей школы.

Ключевые слова: студенчество, ценностные ориентации, постмодернизация ценностного сознания, возвращение к «материализму».

Важливою складовою трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, є зміни в системі цінностей та ціннісних орієнтацій населення нашої країни, в тому числі та перш за все його молодіжних когорт. Ми не абсолютизуємо ціннісну зумовленість трансформації нашого соціуму, проте погоджуємося з тим, що саме ціннісний потенціал істотною мірою детермінує здатність тієї або іншої соціокультурної системи «творчо себе відтворювати, перетворюватися на предмет власної діяльності», або, навпаки, актуалізує її підвладність «потокам руйнівних небезпек, ентропій, дезорганізації, викликам історії» [1, р. 63].

Звернення до аналізу динаміки ціннісних орієнтацій студентської молоді не є випадковим. По-перше, студентство є досить активною соціальною групою¹, яка швидко реагує на події та перетворення у сучасному суспільстві. По-друге, ця група не є гомогенною, що зумовлено різним соціальним походженням її членів, обсягом їхнього економічного, культурного та соціального капіталів. По-третє, незважаючи на свою диференційованість, студентство є соціокультурною спільнотою, яка має схожий стиль життя, специфічні моделі поведінки та ціннісні орієнтації. По-четверте, не варто забувати про те, що у наступні десять-п'ятнадцять років саме колишнє студентство складатиме значну (якщо не більшу) частину молодіжної когорти, яка за всіх часів є рушійною силою суспільних трансформацій.

Наукова проблема, що зумовлює актуальність нашого дослідження, полягає у певному дефіциті знань про те, які фактори детермінують зміни ціннісних орієнтацій студентської молоді; яким є напрямок цих змін – назад до традиціоналістських, матеріалістичних чи вперед до постматеріалістичних, постмодерністських цінностей, як ці зміни можуть позначитися вже в недалекому майбутньому на розвитку українського суспільства; які процеси вони можуть спровокувати в ньому – інтеграційні чи дезінтеграційні.

З огляду на це, метою даної статті є визначення факторної зумовленості та спрямованості ціннісних змін у студентському середовищі.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що, виходячи з інтерпретації цінностей К. Клакхоном, ми визначаємо їх як «концепції життєвих переваг особистості (або соціальної групи), що відображають її здатність осмислення навколишньої реальності, оцінного ставлення до неї, а також її емоційний (афективний) стан, волютивні інтенції і виступа-

ють головними мотиваторами індивідуальної (чи групової) поведінки і діяльності» (див. про це докладніше: [2, с. 117]).

Аналізуючи ціннісні орієнтації, ми спираємося на їхнє визначення, сформульоване В. Бакіровим. Він визначає ціннісні орієнтації як «системно пов'язані ціннісні уявлення, що реально детермінують вчинки і дії людини, виявляються і знаходять себе в практичній поведінці, визначаючи якісну своєрідність життєдіяльності особистості, її спосіб життя» [3, с. 118].

В якості теоретичної бази нашого дослідження нами була використана типологія цінностей, запропонована сучасним американським соціологом Р. Іглхартом (див., напр.: [4, 5]). Згідно з його теорією про ціннісний зсув у глобальній перспективі, кожне наступне покоління після Другої світової війни живе краще, ніж попереднє. В результаті цього відбувається поступовий перехід від так званих матеріалістичних (економічна та фізична безпека) до постматеріалістичних (самовираження, самореалізація та якість життя) цінностей. І хоча такий перехід притаманний (за Р. Іглхартом) перш за все найбільш розвинутим країнам світу, застосовувавши цю теорію до вивчення динаміки ціннісних орієнтацій українського студентства часів незалежності, ми виявили, що зсув до постматеріалістичних (постмодерністських, як пізніше їх назвав Р. Інглехарт) відбувається і в нашому суспільстві, яке важко віднести до найбільш розвинутих. Однак це стосується переважно ціннісної свідомості молоді, зокрема студентської.

Здійснивши кластеризацію студентства за його орієнтаціями на термінальні та інструментальні (за Шелером-Рокічем) цінності, ми з'ясували, що, за даними дослідження 2005-2007 рр., у ціннісному дискурсі українських студентів переважали модерністські (цінності досягнення) та постмодерністські (самореалізація, якість життя) орієнтації, натомість традиціоналістські цінності були виражені вкрай слабо (див. про це докладніше: [2, с.]). Згідно з даними кластерного аналізу, здійсненого нами за результатами дослідження 2008-2009 рр., яке було проведено після так званої світової економічної кризи, що не оминула й українське суспільство, кількість студентів-«постмодерністів» (постматеріалістів) суттєво зменшилась на користь модерністського та навіть традиціоналістського ціннісного дискурсу тогочасного студентства. Підкреслимо, що ця обставина підтвердила гіпотезу Р. Інглхарта про те, що економічна криза та інфляція можуть призвести до повернення (зазвичай тимчасового) до матеріалістичних цінностей, оскільки у людей виникає відчуття економічної небезпеки.

¹ Згадаємо хоча б участь студентства у трьох українських революціях кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Революції на граніті, Помаранчевої революції та Революції Гідності.

В межах цієї публікації, акцентуючи увагу на змінах у ціннісних орієнтаціях української студентської молоді, які відбулися в останні 2 роки та зафіксовані в дослідженнях 2015 р. та 2017 р., ми будемо спиратися саме на теоретичні положення щодо ціннісної трансформації Р. Інглхарта.

Підкреслимо, що досліджуючи динаміку ціннісних орієнтацій українського студентства на емпіричному рівні, ми звернулися до порівняльного аналізу даних, отриманих у рамках досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000-2017 рр. Йдеться, зокрема, про такі дослідження, як загальнонаціональне дослідження «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000–2001 рр.; за репрезентативною вибір-

кою в межах цього дослідження було опитано 1810 українських студентів), міжнародне дослідження «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005–2007 рр.; до вибірки цього дослідження увійшли 3057 студентів ВНЗ України, 750 студентів ВНЗ Білорусі та 577 студентів ВНЗ Росії; українська та білоруська вибірки є репрезентативними, російська – нерепрезентативною), міжнародне дослідження «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008–2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів, 628 російських та 300 білоруських студентів (вибірка по Росії та Білорусі нерепрезентативна)); міжнародне (українсько-польське) дослідження «Студентство погра-

Таблиця 1

Динаміка орієнтацій українських студентів на термінальні цінності (середні (S) та ранги (R), за даними опитувань 2001, 2006, 2009 та 2015 рр.)

Ціннісні орієнтації	2001		2006		2009		2015		2017	
	S	R	S	R	S	R	S	R	S	R
Цікава, творча робота	3,37	11	3,28	11	3,44	12	3,28	8	3,56	12-13
Матеріальний добробут	3,54	6-7	3,51	6	3,52	7	3,35	6	3,78	1
Гарні стосунки з оточуючими людьми	3,59	5	3,64	3	3,60	3	3,25	10	3,62	9
Можливість приносити користь людям	2,82	16	3,03	15	3,36	14	3,00	14	3,22	16
Участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем	2,37	18	2,47	17	2,95	17	2,62	17	2,82	18
Освіченість, знання	3,48	8	3,47	8	3,47	10	3,32	7	3,61	10
Особистий спокій, відсутність неприємностей	3,16	13-14	3,27	12	3,49	9	3,24	11	3,68	5
Сімейне благополуччя	3,47	2	3,79	2	3,80	2	3,51	1	3,7	3-4
Здоров'я	3,76	1	3,82	1	3,83	1	3,50	2	3,43	14
Любов ¹	-	-	-	-	-	-	-	-	3,65	7
Дружба ²	-	-	-	-	-	-	-	-	3,76	2
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	3,41	9	3,25	13	3,38	13	3,19	12	3,56	12-13
Високе службове і громадське положення	3,16	13-14	3,00	16	3,25	16	2,82	16	3,02	17
Залучення до літератури та мистецтва	2,78	17	3,32	18	2,70	18	2,57	18	2,51	19
Екологічна безпека	3,12	15	3,06	14	3,29	15	2,91	15	3,37	15
Порозуміння з батьками, старшим поколінням ³	3,34	12	3,37	9	3,50	8	3,19	13	-	-
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	3,62	4	3,49	7	3,55	5-6	3,35	5	3,63	8
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	3,54	6-7	3,52	5	3,55	5-6	3,39	3	3,57	11
Економічна незалежність	3,65	3	3,55	4	3,57	4	3,39	4	3,7	3-4
Побутовий комфорт	3,40	10	3,33	10	3,46	11	3,28	9	3,66	6

1 В інструментарії досліджень, здійснених протягом 2000-2015 р.р., такої цінності не було.

2 В інструментарії досліджень, здійснених протягом 2000-2015 р.р., такої цінності не було.

3 В інструментарії дослідження 2017 р., такої цінності не було.

ниччя: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014-2015 рр.; за репрезентативною вибіркою опитано 508 студентів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 178 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 111 студентів Луцького національного технічного університету та 417 студентів Зеленогурського університету (Польща) (всього було опитано 1214 студентів)), а також загальнонаціональне дослідження «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», здійснене Соціологічною асоціацією України за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» (дослідження проведено у 24 областях України та м. Київ у серпні-вересні 2017 р.; за репрезентативною вибіркою опитано 2046 осіб; серед них 82 студента (тобто 4 % від загальної вибірки та близько п'ятої частини (19,2 %) опитаних у віковій групі 18-29 років). Хоча «студентська» вибірка останнього дослідження є нерепрезентативною, ми звертаємося до його результатів, щоб зафіксувати певну тенденцію в динаміці ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства.

Отже, порівняємо дані, що засвідчують зміни у ціннісних орієнтаціях українського студентства у перші 17 років XXI сторіччя (див. табл. 1).

Як бачимо, перші два ранги протягом 15 років спостережень незмінно займали такі цінності, як «здоров'я» та «сімейне благополуччя». Незважаючи на те, що у 2015 році значущість сімейного благополуччя (з огляду на рангову позицію цієї цінності) зросла, значення середніх за цією ознакою практично не відрізняються.

Пояснюючи лідерство «сім'ї» та «здоров'я» в ціннісному дискурсі українських студентів, ми виходили з того, що саме ці аксіофеномени є фундаментом благополуччя людського життя. Адже без здоров'я особистість не зможе зреалізувати свої потреби, інтереси, цінності та цілі. І те, що це розуміє людина, яка тільки починає своє самостійне життя, є надзвичайно важливим. Що стосується сім'ї, то наші міркування будувались таким чином: протягом багатьох останніх десятиліть в академічному дискурсі йдеться про кризу сім'ї, про те, що цей соціальний інститут вичерпав себе, тим не менш значущість сім'ї, родинних відносин за даними численних соціологічних досліджень (світових, європейських, національних тощо) для всіх демографічних груп залишається надзвичайно високою.

Дані щодо ієрархії ціннісних орієнтацій студентів, одержані нами у 2017 році, дещо відрізняються від результатів наших попередніх досліджень. Ще раз наголосимо на тому, що вони не є репрезентативними, що ми звер-

нулися до них, щоб виявити ту чи іншу тенденцію у динаміці цінностей сучасного українського студентства, що, звичайно, не можна екстраполювати на українське студентство в цілому. Отже, перше, що звертає на себе увагу при аналізі ціннісного дискурсу українських студентів, опитаних у 2017 році, це перша рангова позиція такої цінності, як «матеріальний добробут» (див. табл. 1).

Про що це свідчить? Насамперед зазначимо, що, з огляду на економічну кризу, яку переживає сьогодні українське суспільство, інфляцію, викликану багатьма чинниками, пріоритет такої цінності, як матеріальне благополуччя, не має нас дивувати. Економічна безпека хвилює сьогодні практично все населення України, в тому числі молодь. Про це, до речі, свідчать дані щодо ціннісних орієнтацій опитаних в цілому по масиву дослідження 2017 року.

Суттєво підвищили свої рангові позиції та середнє значення і такі цінності, як побутовий комфорт та «особистий спокій, відсутність неприємностей», які також можна віднести до матеріалістичних цінностей (див. табл. 1). З 9-11 позицій у попередніх дослідженнях цінність побутового комфорту перейшла на 6-е місце, а цінність особистого спокою, відсутності неприємностей з 9-14 місця «злетіла» аж на 5 позицію в ціннісній ієрархії українських студентів. Перша із них, як на нашу думку, є складовою частиною такої інтегральної цінності, як «економічна безпека», друга – такої цінності, як «фізична безпека».

Отже, підвищення напруженості і рангових позицій зазначених вище цінностей відбувається у відповідності до теорії Р. Інглхарта. Проте, чи свідчить це про усталену тенденцію повернення студентської молоді до цінностей «матеріалізму»? Відповісти на це питання сьогодні досить складно: потрібні більш масштабні та, головне, репрезентативні дослідження серед студентської молоді.

У цьому контексті зазначимо, що така цінність, як «економічна незалежність», яку, на перший погляд, теж можна розглядати як матеріалістичну цінність, у 2017 році не змінила своєї рангової позиції, хоча її напруженість зросла і є тотожною середньому значенню такої цінності, як «сімейне благополуччя» (3,7). Чому у нас виникли сумніви щодо віднесення економічної незалежності до матеріалістичних цінностей? Справа полягає у тому, що у всіх попередніх дослідженнях економічна незалежність посідала більш високі рангові позиції в ієрархії цінностей студентства, ніж матеріальний добробут. З огляду на те, що ця цінність тісно корелювала з такою цінністю, як «самореалізація», яка, за Р. Інглхартом, є постматеріалістичною (постмодерністською) цінністю, ми вважали, що орієн-

тація на економічну незалежність є, скоріше, ознакою постмодернізації ціннісної свідомості студентської молоді. Бо виходило, що людині не стільки важливо мати багато грошей, скільки бути матеріально незалежною від батьків, інших родичів, а, отже, бути самостійним, самодостатнім суб'єктом власного життя.

На найнижчих рангових позиціях, як свідчать дані за всі роки спостереження, знаходяться такі цінності, як «залучення до літератури та мистецтва», «участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем», «високе службове і громадське положення», «можливість приносити користь людям» та «екологічна безпека». Отже, можна говорити про усталеність ставлення студентської молоді до громадянських цінностей, а також до такої цінності модерного суспільства (цінності досягнення), як служба та громадська кар'єра.

Певну стурбованість викликає традиційно останнє місце в ієрархії цінностей студентської молоді такої із них, як «залучення до літератури та мистецтва». Пояснень цьому може бути декілька. Одне із них пов'язано з гіпотезою того ж Р. Інглхарта про ціннісну значущість того, чого не вистачає. З огляду на цю гіпотезу, можна припустити, що сучасні студенти сприймають цю цінність як зреалізовану. Проте, спираючись на власні спостереження, ми можемо стверджувати, що, по-перше, ця цінність не є зреалізованою, а, по-друге, вона в принципі не може бути остаточно зреалізованою, оскільки процес залучення до нових і нових творів літератури та мистецтва є перманентним.

У ході аналізу динаміки ціннісних орієнтацій українських студентів нашу особливу увагу привернули цінності, які знаходяться у стані постійної «боротьби», займаючи середні позиції у ціннісній ієрархії наших респондентів. Найбільший інтерес для нас становлять ті з них, які різко змінили свою позицію у 2015 році порівняно з 2009 роком. Значне зростання за цей період продемонстрували такі цінності, як «цікава, творча робота», перейшовши з 12 рангової позиції на 8, «освіченість, знання» (з 10 рангу на 7) та «можливість роз-

витку, реалізації своїх здібностей, талантів» (з 5-6 рангу на 3). І якщо така термінальна цінність, як «знання», порівняно з 2001 та 2006 роками повернулася на свої попередні позиції та продемонструвала зростання за рахунок падіння на 10 ранг у 2009 році, то з двома іншими цінностями ситуація більш складна, адже впродовж попередніх років вони стабільно займали середні рангові позиції. Варто також зазначити, що цінність «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів», зайнявши 3 рангову позицію, по суті стала лідером термінальних цінностей українського студентства, якщо взяти до уваги, що такі цінності, як «сім'я» та «здоров'я» – це ті «моноліти», на яких вибудовувалась у попередніх дослідженнях ієрархія всіх інших цінностей. Підвищення рангових позицій трьох зазначених вище цінностей можна пояснити прагненням сучасних студентів самореалізуватися та займатися тим, що їм цікаво, постійно оновлюючи знання та розвиваючись в обраній сфері професійної діяльності.

Отже, аналіз динаміки орієнтацій студентства України на термінальні цінності дозволяє дійти висновку про те, що попри тенденцію матеріалізації ціннісних орієнтацій студентської молоді, ми маємо підстави говорити про подальшу (хай більш повільну у порівнянні з першим десятиліттям третього тисячоліття) постмодернізацію ціннісної свідомості вихованців сучасної вищої школи, що перш за все виявляється у підвищенні значущості таких цінностей, як «самореалізація», «цікава, творча робота», «освіченість, знання». Ситуація зі стабільно низькими оцінками студентами значущості громадянських цінностей вимагає, на наш погляд, підвищення уваги до питань громадянсько-патріотичного виховання майбутніх представників української інтелектуальної еліти. Що ж стосується зафіксованої нами тенденції підвищення значущості цінностей, що належать до матеріалістичного аксіодискурсу, то вона потребує більш глибокого та детального аналізу на базі даних, отриманих в межах репрезентативних емпіричних досліджень.

Література

1. Epstein S. Economic Development and Social Change in South India / S. Epstein. – Manchester : Manchester University Press. – 1962.
2. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: монография / Л. Г. Сокурянская; [рец.: В. И. Астахова и др.] Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Х. : ХНУ, 2006. – 575 с.
3. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Х.: Вища школа, 1988. – 152.
4. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4 – С. 6-32.
5. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Венцель [пер. с англ. М. Коробочкин]. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 р.
6. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.

Ольга Максимович

кандидат філософських наук, доцент, директор Навчально-наукового центру соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Olga Maksymovych

PhD in Philosophy, Associate Professor, Director of Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI "Vasyl Stefanyk Precarpathian National University", Doctoral student of Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University

СТАН АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В ОЦІНКАХ ВИКЛАДАЧІВ ТА СТУДЕНТІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ (ЗА ОФІЦІЙНОЮ СТАТИСТИКОЮ ТА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЯКІСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

У статті презентовано результати загальнонаціонального дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу», проведеного Соціологічною асоціацією України за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» наприкінці 2015 – початку 2016 року. За результатами фокусованих групових інтерв'ю з викладачами та студентами вітчизняних вишів щодо можливості реалізації таких норм реформування вищої освіти в Україні, як академічна мобільність та мовні компетентності. Наведено статистичні дані щодо динаміки чисельності студентів, що здобувають вищу освіту поза межами країни громадянства у світі в цілому (1975 – 2012 рр.) та серед мешканців України (2009 – 2015 рр.), а також щодо динаміки чисельності українців серед студентів Польщі (2006 – 2016 рр.). Визначено концептуальні засади дослідження академічної мобільності на основі досліджень міжнародних та європейських освітніх інституцій. Представлено авторську інтерпретацію академічної мобільності як важливого елементу міжкультурної комунікації.

Ключові слова: реформування освітньої системи України, оцінки реформ, мовні компетентності, академічна мобільність, міжкультурна комунікація.

В статье представлены результаты общенационального исследования «Реформы высшей школы Украины в оценках участников образовательного процесса», проведенного Социологической ассоциацией Украины при финансовой поддержке Международного фонда «Возрождение» в конце 2015 – начале 2016 года. Приведены результаты фокусированных групповых интервью с преподавателями и студентами отечественных вузов относительно возможности реализации таких норм реформирования высшего образования в Украине, как академическая мобильность и языковые компетентности. Представлены статистические данные о динамике численности студентов, получающих высшее образование за пределами страны гражданства в мире в целом (1975 – 2012 гг.) и среди жителей Украины (2009 – 2015 гг.), а также о динамике численности украинцев среди студентов Польши (2006 – 2016 гг.). На основании исследования международных и европейских образовательных институтов определены концептуальные основы исследования академической мобильности. Представлена авторская интерпретация академической мобильности как важного элемента межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: реформирование образовательной системы Украины, оценки реформ, языковые компетентности, академическая мобильность, межкультурная коммуникация.

The article is devoted to the results of a nationwide study "Ukrainian Higher Education Reforms in Assessments of Participants in the Educational Process", conducted by the Sociological Association of Ukraine and financially supported by

the International Renaissance Foundation in late 2015 – early 2016. The analysis of academic mobility and foreign language skills in terms of their implementation in Ukraine based on the results of university workers qualitative interviews is provided. It is emphasized that foreign language skills and academic mobility practices might be considered as a significant factor on the one side and as a substantial component of the transformation of the educational system of Ukraine on the other side. The statistical data devoted to the number of students obtaining higher education outside the country of citizenship in the world (1975-2012) as a whole and in Ukraine in particular is provided. Additionally, the number of Ukrainians among Polish students (2006 - 2016) is been analyzed. The conceptual foundations of the study of academic mobility based on the studies of international and European educational institutions, as well as on the author's interpretation of academic mobility as an important element of intercultural communication are defined.

Keywords: Reform of the Educational System of Ukraine, Evaluation of Reforms, Language Skills, Academic Mobility, Intercultural Communication.

В умовах сучасного світу розвиток сфери освіти та науки є одним з ключових факторів успіху суспільства, в тому числі його економічного благополуччя, оскільки високий освітній та науковий потенціал гарантує участь країни у світовій економіці на правах конкурентоспроможного учасника, а не потенційного ринку збуту товарів і послуг та дешевої робочої сили. В процесі розбудови освітньої галузі ключова роль належить університетам, які забезпечують реалізацію освітніх завдань країни на найбільш масовому та інституційно ефективному рівні. Щоб українське суспільство досягло рівня розвинутих країн світу, вітчизняна освітня система має бути суттєво реформована. Протягом останніх двох десятиліть українська вища школа зазнала чимало реформ, проте далеко не всі з них були ефективними. Якість освітніх послуг, що їх надають вітчизняні виші, все ще залишає бажати кращого. Тим не менше, певні досягнення у процесі модернізації вищої освіти в нашій країні можна спостерігати вже сьогодні. Це, зокрема, стосується певного підвищення рівня академічної мобільності та мовних компетентностей викладачів та студентів українських вишів, зростання чисельності іноземних громадян, що здобувають вищу освіту в Україні. Останнє свідчить про інтернаціоналізацію вищої школи, яка є важливим чинником міжкультурної комунікації, що набуває особливу значущість

у контексті інтеграції вітчизняної вищої освіти в європейський та світовий простір. З огляду на це, зазначимо, що результати дослідження, проведеного Міжнародною асоціацією університетів [1], засвідчують, що більше половини включених до проекту університетів у 2014 році вже мали напрацьовану власну програму (чи стратегію) інтернаціоналізації, а орієнтовно п'ята частина установ перебувала на стадії розробки подібного документу.

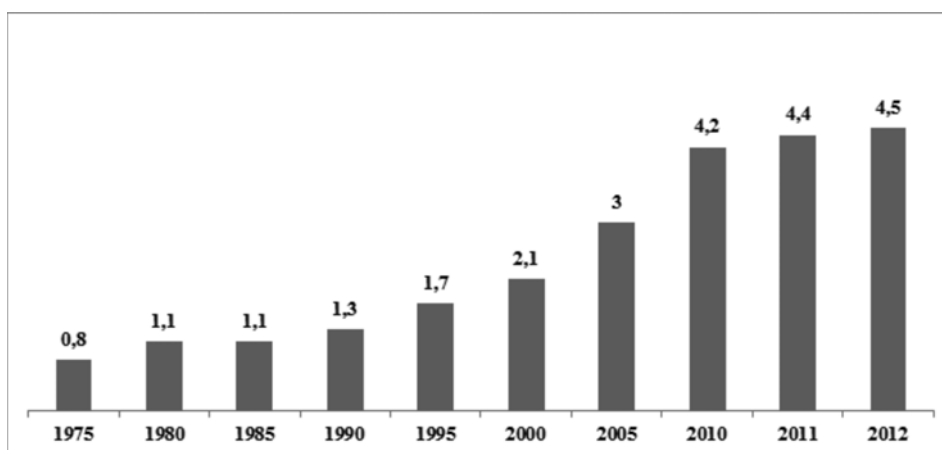

Рисунок. 1. Динаміка чисельності студентів, які здобували вищу освіту поза межами країни громадянства (1975 – 2012; млн. осіб); складено автором за даними: [3]

Важливим чинником інтернаціоналізації української вищої освіти та підвищення її конкурентоспроможності є академічна мобільність викладачів та студентів вітчизняних вишів. Як зазначає І. Богачевська, «в контексті стратегічних завдань державної освітньої політики України зовнішню студентську мобільність слід розглядати як істотну статтю поповнення бюджету, ... а професійну мобільність професорсько-викладацького та адміністративного складу ВНЗ ... як механізм підвищення рівня національної освітньої системи за рахунок вивчення іноземного досвіду, а також як спосіб подолання відставання вітчизняної університетської на-

Таблиця 1

Динаміка чисельності мешканців України, які здобували освіту поза межами країни громадянства на денній формі навчання (2009 - 2015; тис. осіб); [5, с. 59]

Країна	Навчальний рік					
	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015
Росія	4055,0	4919,0	4644,0	4737,0	6029,0	9365,0
Польща	3499,0	4879,0	6321,0	9620,0	15123,0	22833,0
Німеччина	8818,0	8830,0	8929,0	9044,0	9212,0	9379,0
Канада	916,0	1053,0	1203,0	1611,0	2053,0	2536,0
Чехія	1364,0	1456,0	1647,0	1782,0	2019,0	2015,0
Італія	1043,0	1314,0	1556,0	1727,0	1894,0	2200,0
США	1727,0	1583,0	1535,0	1490,0	1464,0	1551,0
Іспанія	641,0	840,0	1114,0	1323,0	1418,0	1545,0
Франція	1388,0	1447,0	1482,0	1282,0	1320,0	1332,0
Велика Британія	605,0	670,0	825,0	905,0	1040,0	835,0
Угорщина	896,0	862,0	763,0	803,0	807,0	1003,0
Інші країни	4033,0	4434,0	4668,0	4908,0	4617,0	5054,0
Разом	28985,0	32287,0	34687,0	39232,0	46996,0	59648,0

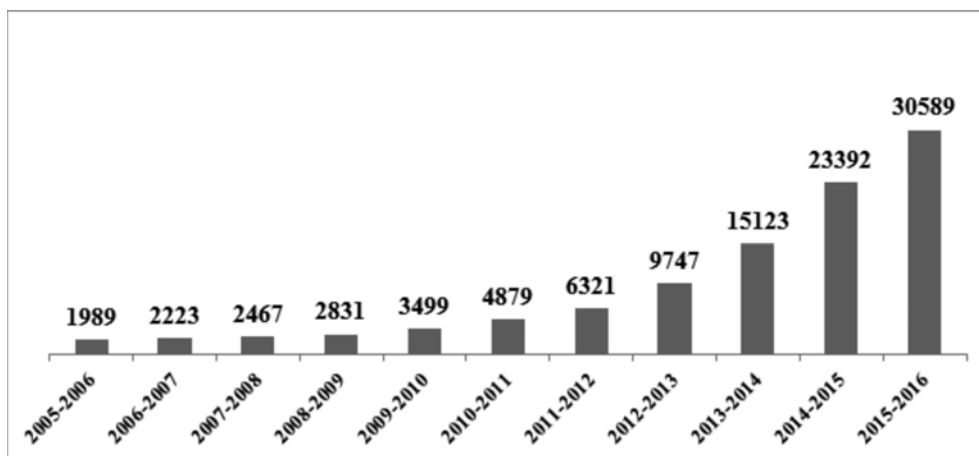
уки, яке виникає через брак фінансування та відсутність сучасного обладнання» [2].

За даними Організації економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD)), загальна чисельність осіб, що здобували освіту поза межами країни громадянства у світі в цілому зросла в більш ніж 5 разів впродовж останніх трьох десятиліть (рис. 1).

На думку експертів, суттєве зростання рівня освітньої міграції варто трактувати в сенсі переконливого аргументу інтернаціоналізації

до прикладу, намаганням втілити в життя політику рівного доступу до освітнього ресурсу максимально широких верств населення. З точки зору мікрорівня організації суспільства, підвищення інтересу до якісної освіти поза межами країни громадянства може бути пояснене індивідуальною потребою в міжнародному досвіді з метою підвищення власної конкурентоспроможності в умовах інтернаціоналізації ринків висококваліфікованої праці. З огляду на зазначену тенденцію, її мікро-, мезо- та мікросоціально зумовленість, прогнозні розрахунки науковців, згідно з якими чисельність студентів, що здобуватимуть освіту поза межами країни громадянства, сягне 5, 8 млн. осіб у 2020 році та 8 млн. осіб у 2025 році [4, с. 243], виглядають не лише математично, але й теоретично обґрунтованими.

Стосовно ж приблизної чисельності громадян України, що здобували освіту поза межами нашої країни, то, за даними аналітичного центру «CEDOS», динаміка зростання кількості українських студентів, що навчалися за кордоном впродовж 2009 – 2015 років становила 129 %, при цьому дві третини цього приросту забезпечили українські студенти, які навчалися в Польщі. За даними «CEDOS», переважна кількість українських студентів навчаються, як уже наголо-

Рисунок 2. Динаміка чисельності українців серед студентів Польщі (2005 – 2016; тис. осіб); розраховано автором на основі: [6, 7]

вищої освіти, що є відображенням загального тренду глобалізаційних процесів останніх десятиліть. Аналітики додають, що чимале зростання чисельності студентів, які навчаються поза межами країни громадянства, зумовлене потребами у просуванні та поглибленні академічних, а отже, і культурних, соціальних та політичних зв'язків між країнами, особливо на території ЄС (фактори макрорівня). На мезорівні зростання освітньої міграції зумовлене,

чисельності громадян України, що здобували освіту поза межами нашої країни, то, за даними аналітичного центру «CEDOS», динаміка зростання кількості українських студентів, що навчалися за кордоном впродовж 2009 – 2015 років становила 129 %, при цьому дві третини цього приросту забезпечили українські студенти, які навчалися в Польщі. За даними «CEDOS», переважна кількість українських студентів навчаються, як уже наголо-

шувалося, в університетах Польщі, а також Росії, Німеччини, Канади, Чехії, Італії та Іспанії (таблиця 1).

За підрахунками аналітиків, українські громадяни становлять приблизно половину чисельності іноземних студентів сусідньої Польщі ([5, с. 57], [6, с. 27]). Динаміка зростання чисельності громадян України, що користуються освітніми послугами цієї країни, є доволі стрімкою (рис. 2).

Варто додати, що суттєве зростання чисельності українських студентів у Польщі викликає занепокоєння польських науковців, які наголошують на проблемі українізації вищої освіти Польщі, зростаючих загрозах міжетнічних та міжнаціональних конфліктів тощо [7].

Не менш цікавим виглядає й той факт, що в переліку країн, які молоді громадяни України обирали як країну для здобуття освіти, окрім Польщі та Росії, присутні Чехія, Італія, Іспанія, тобто країни, в яких традиційно працюють українські заробітчани. Таким чином, можна припустити, що освітня міграція фактично є другою хвилею міграційних процесів на території України, початок яких умовно можна датувати першою декадою після руйнування СРСР.

Концептуальні засади дослідження академічної мобільності

Мабуть, остаточна концептуалізація терміну «академічна мобільність» відбулася за підсумками конференції «Higher Education in the Twenty-first Century: Vision and Action» (UNESCO, 1998). Зокрема, в статті п'ятнадцятій Всесвітньої декларації про вищу освіту у XXI столітті, прийнятій на Всесвітній конференції з вищої освіти, йдеться про те, що «... багатомовність, програми викладацького та студентського обміну, інституційні зв'язки з метою сприяння інтелектуальному та науковому співробітництву повинні бути невід'ємною частиною усіх вищих систем освіти» [8, с. 27-28].

Сьогодні міжнародна організація ЮНЕСКО під поняттям «академічна мобільність» пропонує розуміти період навчання, проведення досліджень чи викладання в країні, що не є країною громадянства студента, науково-педагогічного працівника чи адміністративного персоналу, додаючи, що цей період обмежений часовими рамками і передбачається, що студент, науково-педагогічний чи адміністративний працівник повернеться до своєї країни по завершенню терміну дії програми. Автори публікації наголошують, що поняття «академічна мобільність» не покликане охоплювати міграцію особи з однієї країни

до іншої. Академічна мобільність може бути реалізована в рамках програм академічного обміну чи індивідуально. Поняття академічної мобільності також охоплює і віртуальну мобільність [9].

Академічна мобільність на теренах ЄС ґрунтується на концептуальних положеннях Болонської декларації, кваліфікаційній рамці для Європейського простору вищої освіти (заснована на Дублінських дескрипторах), рамці кваліфікацій для навчання впродовж життя (ініційована Європарламентом та Єврокомісією), ухвалі Лондонської конференції міністрів, відповідальних за вищу освіту, стандартах та рекомендаціях щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти, Зальцбурському принципі розробки докторських програм для Європейського суспільства знань, Хартії європейських університетів для освіти впродовж життя та ін. [2].

Завдання освітньої мобільності на теренах ЄС імплементує низка інституцій із значними фінансовими можливостями (ERASMUS+, TEMPUS, «Youth Programme» та ін.). До прикладу, впродовж останніх двох десятиліть програмою ERASMUS+ скористалися більш як 1, 7 млн. громадян ЄС [5, с.56], а згідно ухвали Лондонської конференції міністрів, відповідальних за вищу освіту, до 2020 року планується досягти приросту частки іноземних студентів в Європейській освітній системі до 20% від загальної чисельності [5, с. 57].

Академічна мобільність студентської молоді є принциповим елементом міжкультурної комунікації, особливо прикордонних територій; вона сприяє поглибленню соціальних зв'язків між спільнотами, справляючи великий вплив на соціокультурну інтеграцію та геополітичну рівновагу регіонів.

Стан академічної мобільності в Україні

Хоча політичний курс України на європейську інтеграцію був офіційно задекларований ще в рамках Угоди про партнерство та співпрацю з ЄС (1994), мабуть, саме Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (2014) засвідчує переломний момент в імплементативній євроінтеграційній курсу країни, ставши юридичним і політичним інструментом пришвидшення процесу інтернаціоналізації освітньої галузі.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2015 р. № 579 «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність», пропонується вирізняти внутрішню академічну мобільність (реалізується вітчизняними учасниками освітнього процесу у ВНЗ (наукових установах) – партнерах у межах України)

Таблиця 2

**Міжнародне співробітництво ВНЗ України у галузі
наукових досліджень (2011 – 2015) [12]**

	2011	2012	2013	2014	2015
Кількість грантів, отриманих на наукові роботи від міжнародних фондів	1577	1655	1802	1424	1542
Кількість наукових працівників, які проводили наукові дослідження за межами України	1982	1884	2030	1395	1262
Кількість науковців, які кристуються грантами	2650	2877	3275	2725	2687

Таблиця 3

Кількість осіб, яких Міністерство рекомендувало для навчання відповідно до міжнародних угод у сфері освіти (2015/2016 – 2017/2018);

таблиця складена автором на основі даних наданих Управлінням міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Міністерства освіти і науки України

Країна	Навчальний рік		
	2015-2016	2016-2017	2017-2018
Чехія	4	19	4
Словаччина	26	27	32
Польща	13	2	3
Китай	60	48	56
Казахстан	10	3	2
В'єтнам	22	7	7
Болгарія	5	5	5
Греція	-	1	-
Угорщина	-	42	55
Йорданія	-	3	-
Разом	140	157	164

та міжнародну (реалізується вітчизняними учасниками освітнього процесу у ВНЗ (наукових установах) – партнерах поза межами України, а також іноземними учасниками освітнього процесу у вітчизняних ВНЗ (наукових установах)). Ступенева

(здобуття вищої освіти в іншому ВНЗ, що підтверджується документом) та кредитна (здобуття кредитів ЄКТС, що визнаються ВНЗ постійного місця навчання вітчизняного чи іноземного учасника освітнього процесу) мобільність визначаються даною Постановою як її основні види. Для осіб, що здобувають наукову ступінь доктора наук, науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників, Постановою визначені такі форми академічної мобільності: участь у спільних проектах, викладання, наукове дослідження, наукове стажування, підвищення кваліфікації [10].

Закон України «Про вищу освіту» також передбачає можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами [11].

Незважаючи на актуалізацію процесів академічної мобільності в Україні, наразі чисельність науково-педагогічних працівників та адміністративного персоналу, які беруть участь у програмах міжнародного співробіт-

ництва, є незначною відносно загальної чисельності працівників системи вищої освіти (таблиця 2).

Що стосується українських студентів, то, за даними, наданими Управлінням міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Міністерства освіти і науки України, відповідно до міжнародних угод у сфері освіти Міністерство впродовж 2015 – 2017 років рекомендувало до навчання 461 студента (таблиця 3).

Як засвідчують наведені вище дані, наразі активність учасників освітнього процесу у сфері академічної мобільності є доволі слабкою. Поряд з тим, простежується значна освітня міграція випускників українських шкіл з метою здобуття освіти поза межами країни громадянства (див. таблиця 1), що, на наш погляд, є, радше, негативним фактором. Замість того, щоб розглядати українські університети як стартовий майданчик для здобуття академічного досвіду поза межами країни громадянства, українська молодь, ймовірно, послуговуючись особистими комунікаційними зв'язками із родичами, друзями знайомими в країнах заробітчанства українських громадян, обирає шлях освітньої міграції, що вже в недалекій часовій перспективі матиме негативні наслідки в масштабах усього українського суспільства.

Чим же зумовлений такий стан справ з академічною мобільністю? Які фактори перешкоджають академічній мобільності викладачів та студентів українських вишів? Які фактори сприяють академічній мобільності основних суб'єктів освітнього процесу у вітчизняній вищій школі? Що спонукає до академічної мобільності викладачів та студентів українських вишів? Чому наші студенти обирають шлях освітньої міграції, а не послуговуються можливостями академічної мобільності в межах системи української вищої освіти? У пошуках відповідей на ці та інші питання ми звернулися до результатів дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу», яке було здійснене протягом грудня 2015 р. – січня 2016 р. Соціологічною асоціацією України у 16 містах України, що представляють всі її регіони за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження». В межах дослідження було проведено 16 фокусованих групових інтерв'ю з викладачами та 16 фокусованих групових інтерв'ю зі студентами вищих навчальних закладів різних форм власності. У фокусованих інтерв'ю взяли участь 150 викладачів та 154 студента, які представляли 57 вишів (із них 49 державних і 8 приватних). Програма та інструментарій дослідження (гайди фокусованих групових інтерв'ю) були розроблені творчою групою, до якої увійшли члени Правління Соціологічної асоціації України, а також деякі керівники регіональних відділень САУ. Підготовка, організація та проведення фокусованих групових інтерв'ю на місцях здійснювалась керівниками та членами регіональних відділень САУ, в тому числі й автором цієї публікації. Поміж інших питань у межах цього дослідження вивчалися проблеми академічної мобільності та мовної компетентності студентів та викладачів вищої школи України.

Актуальність даного дослідження, як і цієї статті, полягає, найперше, в тому, що, незважаючи на чималу кількість праць з проблем реформування вітчизняної вищої освіти, в тому числі й академічної мобільності та мовної компетентності учасників освітнього процесу (див. наприклад: [2, 14]), в них переважає теоретична постановка питання, натомість, порівняльна перспектива міркувань, оцінок, суджень студентів, науково-педагогічних працівників та адміністративного персоналу з приводу означеної проблеми практично не представлена. Як зазначає Л. Сокур'янська, підкреслюючи роль зворотнього зв'язку між Міністерством освіти та науки України та освітянами «... у цьому контексті особливої значущості набуває, так би мовити,

«живе слово» вузівського загалу, його оцінки реформування вищої школи» [15, с. 109]. Розуміння та врахування громадської думки, на наш погляд, може стати дієвим інструментом оптимізації процесу модернізації освітньої галузі в Україні.

Отже, проаналізуємо можливості та реальні практики академічної мобільності, мовні компетентності учасників українського освітнього простору, звернувшись до інформації, отриманої в ході проведення фокусованих групових інтерв'ю (зі студентами та викладачами українських вишів).

Передовсім наголосимо, що наші респонденти (як викладачі, так і студенти) вважають, що вітчизняна вища освіта потребує реформування. Проте (і на цьому найперше наголошують викладачі) необхідна чітко визначена стратегія реформ, без чого їхній зміст важко зрозуміти як викладачам, так і студентам. Загалом, «принципових регіональних, гендерних та вікових відмінностей у ставленні респондентів до реформ немає» [15, с. 109]. Поряд з тим, існують відмінності в оцінках цих реформ з боку студентів, з одного боку, та викладачів – з іншого [15, с. 109], зокрема, їхніх оцінок можливостей академічної мобільності та обов'язковості володіння іноземною мовою, тобто того, що є безпосереднім предметом нашого аналізу в межах цієї публікації.

Проаналізувавши отриману нами якісну інформацію, перш за все зазначимо: попри те, що ідея академічної мобільності науково-педагогічних працівників отримала переважно позитивну оцінку респондентів, все ж значна частина учасників фокусованих групових інтерв'ю наголошували на відсутності можливостей реального втілення даного права, причиною чого найперше постає рівень матеріального статку. Прочитуємо наших респондентів:

«Викладачі готові! Це дуже хороший стимул для викладача. Тільки проблема полягає в банальному – ми стаємо немобільними не тому, що ми хочемо, чи не хочемо, а тому, що ми не можемо собі цього дозволити. Якщо 2 роки назад ми їздили активно по конференціях, і це не складало проблем, то сьогодні ми рахуємо, скільки це буде коштувати. Я вже мовчу про те, що коли ми їдемо за кордон, то як ми виглядаємо, порівняно з будь-ким, хто живе за кордоном. Порівняти професорську зарплату, це є третина мінімальної зарплати в Польщі» (В_Павло_Ч_12_КН_Е_Д).

«Мобільність – это прекрасно! Только же опять все упирается во что? Если сегодня практика за рубежом, допустим в Турции, и Турция оплачивает все: перелет, проживание, питание, страховку, да, отлично ... Да,

должна быть мобильность, чем больше будет мобильности у преподавателей и студентов, тем лучше для учебного заведения, лучше для страны, но это все должно финансироваться. Все опять упирается в экономику ...» (В_Віктор_М_30_КД_Е_Д).

«Викладачі на разі не можуть ... Ні, звісно, це не кріпосне право, але ми прив'язані та обмежені рівнем заробітної платні, ... ми не можемо собі дозволити. Тільки якщо університет, який нас запросив, надасть можливість жити» (В_Ірна_Ж_38_Д_СГ_Д).

Респонденти відмічали, що проблема з внутрішньою мобільністю в Україні є в разі гострішою, ніж проблема міжнародної мобільності, позаяк міжнародна мобільність може бути фінансованою в рамках тих чи інших програм, а ось внутрішня мобільність не підкріплена реальними юридичними та фінансовими механізмами її імплементації на міжвузівському рівні:

«Пробуем отработать и приглашать лучших специалистов на спецкурсы. На спецкурсы как раз киевских специалистов. Такая идея была очень неплохая. Но с финансированием плохо, потому что мы должны обеспечить проживание и оплату лекций. Это бы тоже было неплохо, если бы была самостоятельность вузов и реальная самостоятельность финансовая, и её использовать надо как раз для этой внутриукраинской мобильности» (В_Олена_Ж_21_БС_СГ_Д).

Ініціатива Міністерства стосовно обов'язковості знання іноземної мови, підтвердженого відповідним документом, трактувалася респондентами неоднозначно, хоча в цілому і ця ідея, радше, знайшла підтримку:

«Давайте скажем, что это в идеале, что хороший преподаватель ... он знает английский, и он может податься на проект. Я еще английский знаю, заведующий кафедрой знает английский. Ну, еще, может, два человека на кафедре знают английский. А с остальными делают что? Их всех уволить?» (В_Олександр_Ч_4_БС_СГ_Д).

«В ідеалі ця норма з іноземною мовою правильна» (В_Андрій_Ч_20_К_П_Д).

«Перший постулат: рівень В2 здобувають студенти у Європі після закінчення бакалаврату-ліцензіату. Таким чином ми принижуюмо гідність наших учених, показуючи, що вони на рівні бакалаврів європейських. Друга річ, В2+ – це магістратура в Європі. Які нам потрібні сертифікати? Це С1 і С2+. Хто профінансує ці сертифікати для викладачів? Я не проти, якщо хтось буде фінансувати нашим викладачам: міністерство, British Council, інші інституції, і вони тоді пройдуть повний курс і отримають

сертифікат. Варто підкреслити, якщо є потреба вивчити іноземні мови - це не означає прискорити інтернаціоналізацію вищої школи видачею липових сертифікатів» (В_Ігор_Ч_18_К_Е_Д).

Підкреслимо, що норма обов'язковості знання іноземної мови не знайшла розуміння та підтримки викладачів старшого віку, а також у респондентів, які працюють у коледжах та технікумах:

«Модератор: «Як ви оцінюєте новий порядок присудження вчених звань (у тому числі необхідність документів про володіння іноземними мовами)?»

«Це деструктивний документ» (В_Валентина_Ж_64_Д_Т_Д).

«Знання мови, безумовно, потрібне для фахівців такого рівня, викладачів вищої школи, а щодо інших питань, то напевно все таки вимоги занадто складні» (В_Інна_Ж_20_К_СГ_Д).

Суттєвою перешкодою більш широкого впровадження практик академічної мобільності (особливо в західному регіоні нашої країни) виявився традиційний, патріархально орієнтований світогляд, що перш за все простежувалося в міркуваннях респондентів жіночої статі:

«... А якщо діти маленькі? Тобто фактично у нас патріархальна культура і прийнято так: чоловік нехай їде, а жінка як? Ні, вона сім'ю кидає, діти малі. Куди?» (В_Вікторія_Ж_15_К_СГ_Д).

У ході фокусованих групових інтерв'ю неодноразово висловлювалися думки щодо обов'язковості академічної мобільності та знання іноземної мови як реальних та дієвих інструментів імплементації євроінтеграційного курсу України:

«... Мое личное виденье вопроса, здесь коллеги могут со мной не согласиться, знание языка на сегодняшний день любому человеку, работающему в сфере высшего образования, просто необходимо. Но хотя бы с той точки зрения, чтобы знакомиться с новинками, скажем так, зарубежных изданий. С той точки зрения, что очень много к нам приезжает иностранных студентов. С той точки зрения, что мы хотим быть в Европе и быть европейскими гражданами ...» (В_Віктор_М_30_КД_Е_Д).

«Знову ж таки програма ERASMUS впроваджується роками. Є шлях, який пройшли європейські вузи, вони роками напрацьовували контакти. Спілкуючись з колегами з-за кордону, часто чую, що людина сприймає програму ERASMUS як своєрідний відпочинок! Вони шукають, куди вони хочуть, де у них є інтереси, вони знають, що за це заплатять

гроші, і вони поїдуть як на відпочинок. Наша академічна спільнота в Україні – закрыта (В_Павло_Ч_12_КН_Е_Д).

«Мені здається, що, коли готували цей закон, була одна мета, щоб ми стали європейцями і всі стандарти європейські щоб були в освіті. Але ж для того, щоб стати європейцями, то, мабуть, треба європейські умови та зарплати. На порожньому місці стати європейцями неможливо. Все ж йде в розвитку, еволюція, все це повинно бути пов'язане з конкретним життям. А тому воно сприймається якось боляче і незрозуміло. І не приживається воно, бо чи то надумане, чи не вписується у наше сьогоднішнє. Хоч є і позитивне, сам факт, саме бажання, щоб освіта була прогресивна. ...Не можна з сьогоднішнього чи завтрашнього дня бути європейцем. Нехай напрям розвивається поступово. ...» (В_Микола_Ч_50_К_П_Д).

Поряд з тим, респонденти наголошували на ризиках євроінтеграції в цілому та академічної мобільності, зокрема, оскільки, на їхню думку, це неминуче призведе до втрати демографічного потенціалу країни, активізації міграційних потоків висококваліфікованих спеціалістів:

«... Повинно це якось підпорядковуватися економіці. От ми все своє розвалили, а давай-те підготуємо спеціаліста за наші кошти, виховаємо, виростимо і віддамо його в Польщу. Для кого ми робимо цього спеціаліста?!» (В_Майя_Ж_15_К_СГ_Д).

Суб'єктність, готовність брати на себе відповідальність за поточний стан справ виявилася дещо відмінною у регіональному вимірі. Так, респонденти західного регіону виявилися більш активними:

«Я відношусь до тієї категорії людей, які підтримують світовий лозунг «No English, no science», оскільки це міжнародна мова науки. І я загалом позитивно оцінюю новий порядок присудження наукових звань. Але у частині необхідності документів про володіння іноземною мовою я маю великі застереження і запитання до міністерства. ... Я зараз зареєструвалася у ФСЕ, ну, я хочу здати для себе. 2.400 гривень коштує ФСЕ Британської Ради. Хто мені оплатить, звичайно, я буду платити сама. Щодо рівня В1, В2, я вважаю це занижено для науковця. Має бути вищий рівень. Але питання з оплатою має бути вирішено. Мову мають знати всі. Це однозначно! Ніякий ти не науковець, якщо ти не можеш вивчити найпростішого. Професора в математиці, в економіці мови не можуть вивчити? Сміх та й годі!» (В_Оксана_Ж_21_Д_Е_Д).

Натомість, респонденти східного та південного регіонів виявили дещо нижчий рі-

вень суб'єктності. Вони частіше наголошували, що держава повинна брати відповідальність за впровадження практик академічної мобільності та за забезпечення (в тому числі й фінансове) зростання мовного рівня науково-педагогічних працівників:

« ... Те преподаватели, которые уже работают, те преподаватели, которые, скажем так, находятся на выходе по защите в ближайшие там 3-5 лет, их это касается не должно. Потому что за это время маловероятно, что они это освоят и смогут сделать, тут же нужно не забывать еще и о возрасте, потому что у нас созданы такие условия, что защитит те же докторские диссертации человек в 30 лет практически не может, он должен быть, скажем, так, немножко постарше. А вот в перспективе это рассматривать надо, и должны быть государственные курсы, оплаченные, куда приглашаются люди, собирающиеся выходить на защиту, где за государственный счет идет преподавание языка, тогда это можно рассматривать» (В_Віктор_М_30_КД_Е_Д).

Інституційний спротив (явний та латентний) був зазначений респондентами як чинник, що гальмує темпи зростання мобільності науковців (особливо молодих). Зокрема, були визначені такі бар'єри на шляху реалізації академічної мобільності, як організаційні та фінансові труднощі втілення ідеї навіть за умови успішного проходження конкурсного відбору за програмами академічної мобільності, відсутність продуманого механізму заміщення викладача на момент перебування поза межами ВНЗ у період дії програми мобільності та інші:

«Спасибо, что приняли постановление об академической мобильности, потому что до того, как она была принята на официальном уровне, знаю, у многих коллег, особенно молодых, возникали большие проблемы с тем, что вузы либо заставляли их увольняться, либо не отпускали, что было связано с учебным процессом. Но даже эта постанова ... ставит в зависимость конкретного человека, ученого, преподавателя от администрации. То есть, если администрация скажет «нет» и не заключит договор с человеком, который хочет поехать по программе академической мобильности, то он никуда не поедет.» (В_Ірина_Ж_7_К_СГ_Д).

«В этой связи, мне кажется, близкий вопрос: мы все-таки должны чувствовать, что в университете есть преподаватели, а есть люди, обслуживающие их работу. И вот этот момент обслуживания, абсолютно не существует на уровне кафедры, на уровне деканата и ректората (в моем представле-

нии). Это связывает по рукам и ногам преподавателей, потому что мы занимаемся просто не свойственной работой, то есть пласт людей, которые должны обслуживать нашу мобильность. Может, это методисты, может, это должны быть более высокого качества секретари. Их нет. ... Мы занимаемся все всем. Когда надо заниматься всем, я просто не могу дни месяца из своего графика выбрать, потому что не на кого «оставить хозяйство», что называется. Если бы это было по обслуживанию, то вот эта больная тема в моем представлении. Ну, вот, небольшой администратор, совсем маленький (В_Людмила_Ж_23_Д_Т_Д).

«А як це врегульовано державою? На нашій кафедрі людина їде на стажування, вона має півтори ставки. Ця кафедра має все це відчитати? Хай держава регулює! Чому ми маємо? Навіть у школі є плата за заміну уроків. Слухайте, ми патріоти, хай уже їде з Богом, вона може – то поїхала, а даліше що?» (В_Тетяна_Ж_26_ДН_СГ_Д).

Говорячи про перешкоди на шляху реформування освітньої системи України, наші респонденти апелювали до «радянського синдрому» вітчизняної освітньої галузі, акцентували надмірне втручання держави у діяльність установ освіти та водночас невмотивованість державних органів вирішувати важливі для нашого суспільства проблеми як от підготовка фахівців із вищою освітою затребуваних на ринку праці професій завдяки виваженій системі формування державного замовлення:

«Можно я выскажу крамольную мысль, и пусть она будет крамольной, поймите как угодно. Я со всех сторон подходила к этому. Хочется, там где работаешь, эффективности, результатов твоего труда, уже не говоря о том, чтобы тебя ценили. Вы знаете. Наверное, все-таки, вузовская система, система высшей школы ... должна быть максимально самостоятельной и конкурентноспособной ... Мы пока не можем (мы пока ещё очень советские) уйти от системы регулирования, потому что мы ещё социальный проект, но переход и стандарт должны быть такими, когда высшая школа нужна для обеспечения потребностей рынка производственного, всевозможного информационного или любого другого.... Эта трансформация будет колоссальным толчком для каждого, потому что на государство надеяться нельзя, я считаю государство – это колоссальный паразит. ... Не стоит возлагать надежды на государство, учитывая колоссальную коррупцию, ничего оно не сделает, к сожалению, но и бросить всё так сразу тоже, да (пожимает плечами). Это будет сложный процесс, деся-

тилетний, но именно он покажет, выживет ли государство, потому что кадры и общество достаточно подготовлено, достаточно интеллектуально и дай Бог, чтобы мы это всё сохранили» (В_Олена_Ж_21_БС_СГ_Д).

«Я хочу вернуться к роли государства, т.е. его вмешательство должно быть в разработке стандартов – методологической части и заказе для вузов действительно необходимых специалистов. Не просто задача держзамовлення, которое предполагает, что этот специалист нужен, а у нас это сейчас просто так, а государство может заказывать вузу нужного специалиста, тогда это будет эффективным вмешательством» (В_Євген_Ч_12_К_СГ_Д).

Підсумовуючи згадане вище, можна дійти таких висновків. Викладачі українських вишів в цілому позитивно ставляться до реформування вітчизняної вищої освіти, зокрема до таких його елементів, як академічна мобільність науково-педагогічних кадрів та обов'язковість знання іноземної мови. Проте вони висловлюють занепокоєність щодо можливостей реалізації зазначених норм, говорячи про фінансово-організаційні перешкоди на шляху їхньої актуалізації.

Серед факторів, що зумовлюють ставлення наших респондентів до академічної мобільності, основна увага була приділена таким, як регіон проживання, стать, стаж роботи у виші, наявність наукового ступеня, навчальні дисципліни, що викладаються, форма власності навчального закладу (державна чи приватна), рівень акредитації вишу.

Як виявилось, в регіональному вимірі суттєвих відмінностей в оцінках респондентів можливостей академічної мобільності в Україні та за її межами не простежується. Поряд з тим, дещо несподіваними виявилися міркування цієї проблематики представників окремих регіонів, зокрема тих, що мешкають на кордонах з країнами ЄС. Здавалося б, що саме ці респонденти, враховуючи фактор близькості до ЄС, мали б засвідчити в разі позитивніше сприйняття інновацій у питаннях академічної мобільності, однак респонденти даного регіону виявилися дещо стриманими в оцінках необхідності таких практик. Натомість, респонденти південного та східного регіонів в разі активніше відгукнулися на ініціативу МОН з приводу інтенсифікації імплементації норми академічної мобільності та обов'язковості знання іноземної мови.

Гендерні відмінності у сприйнятті можливостей мобільності, як вже зазначалось, були виявлені у жінок західного регіону, що, на наш погляд, пояснюється все ще достатньо інтенсивним традиціоналістським ціннісним

дискурсом серед мешканців цього регіону нашої країни.

Ідея академічної мобільності більш критично сприймається співробітниками вишів із значним стажем роботи (більш ніж 35 років), тоді як викладачі, які нещодавно розпочали свою трудову діяльність чи мають стажу 10-15 років, переважно позитивно сприймають таку можливість.

Науково-педагогічні працівники, що мають ступінь доктора наук, переважно позитивно оцінюють ідею обов'язкового впровадження мобільності. Найбільше занепокоєння ця ініціатива викликає у кандидатів наук, що, можливо, зумовлюється їхнім побоюванням з приводу того, що неможливість реалізації академічної мобільності стане на заваді їхній подальшій науковій кар'єрі, зокрема докторській дисертації.

Порівняльний аналіз сприйняття обов'язковості норми академічної мобільності викладачами різних навчальних дисциплін не виявив суттєвих розбіжностей за винятком того, що для представників окремих спеціальностей (як от медици, правники) така мобільність є особливо ускладненою.

Представники різних типів навчальних закладів (як державних, так і приватних) висловили однакову, переважно позитивну оцінку ініціативи ширшого впровадження практик мобільності. Поряд з тим, виявлено зв'язок між рівнем акредитації навчального закладу, в якому працюють наші респонденти, з одного боку, та їхнім сприйняттям мобільності – з іншого. Представники вишів із вищим рівнем акредитації оптимістичніше сприймали таку ідею, тоді як у викладачів ВНЗ I-II рівня вона викликала занепокоєння.

Норма обов'язковості володіння іноземною мовою переважно знайшла підтримку респондентів. У той же час вони висловили принципів уточнення стосовно її трактування та подальшого застосування.

Незалежно від зазначених вище факторів, респонденти практично одногосно наголошували на тому, що внутрішня мобільність науково-педагогічних працівників є в рази проблематичнішою, ніж міжнародна мобільність, з огляду на відсутність дієвих юридичних та фінансових механізмів її реалізації.

Література

1. Internationalization of Higher Education – Growing expectations, fundamental values : IAU 4th Global Survey [Електронний ресурс]. -

Лариса Владимировна Филинская

кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры социологии Белорусского государственного университета

Larisa Filinskaya

PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology Belarusian State University

РАБОТА КАК ЦЕННОСТЬ: ИЗ НЕДАЛЕКОГО ПРОШЛОГО В БЛИЖАЙШЕЕ БУДУЩЕЕ

У статті аналізується ставлення населення Білорусі, Польщі, Росії та України до роботи як базової цінності. Емпіричної базою аналізу є результати соціологічних замірів, здійснених в рамках проекту з вивчення європейських цінностей в 2008 році. Описується структура трудових цінностей населення зазначених країн. Характеризуються збіги і відмінності при визначенні важливості основних характеристик роботи. Робляться висновки, що, по-перше, в ціннісній системі чотирьох країн домінують базові, «матеріалістичні» потреби людей і дві стратегії їх задоволення - дозованих зусиль і енергійних дій; по-друге, системи трудових цінностей жителів Білорусі, Польщі, Росії та України в 2008 році були досить близькі. Інформація, отримана в ході проведення п'ятої хвилі дослідження європейських цінностей, дозволить виявити нові механізми формування та розвитку системи цінностей Білорусі, Польщі, Росії та України.

Ключові слова: базові цінності, аксіологічні вподобання, робота як цінність, характеристики трудової діяльності

В статье анализируется отношение населения Беларуси, Польши, России и Украины к работе как базовой ценности. Эмпирической базой анализа являются результаты социологических замеров, осуществленных в рамках проекта по изучению европейских ценностей в 2008 году. Описывается структура трудовых ценностей населения указанных стран. Характеризуются совпадения и различия при определении важности основных характеристик работы. Делаются выводы, что, во-первых, в ценностной системе четырех стран доминируют базовые, «материалистические» потребности людей и две стратегии их удовлетворения — дозированных усилий и энергичных, достижительных действий; во-вторых, системы трудовых ценностей жителей Беларуси, Польши, России и Украины в 2008 году были достаточно близки. Информация, полученная в ходе проведения пятой волны исследования европейских ценностей, позволит выявить новые механизмы формирования и развития системы ценностей Беларуси, Польши, России и Украины.

Ключевые слова: базовые ценности, аксиологические предпочтения, работа как ценность, характеристики трудовой деятельности

The article analyses populations' attitudes to «work» as a basic value in Belarus, Poland, Russia and Ukraine. The empirical database used for the analysis is the results of the European Values Study, conducted in 2008. The author describes the structure of populations' work values for the abovementioned countries. The analysis focuses on coincidences and differences when determining the importance of major features of work. The author concludes that, firstly, basic, «materialistic» needs dominate in the system of values in the four countries under study, along with two strategies of their satisfaction — graduated efforts and energetic, effective actions; secondly, the systems of work values were quite close, when comparing the residents of Belarus, Poland, Russia and Ukraine in 2008. The information gained in the course of the fifth wave of the European Values Study, will make it possible to determine new formation and development mechanisms in the system of values in Belarus, Poland, Russia and Ukraine.

Keywords: basic values, axiological preferences, work as a value, characteristics of labour activity.

Проблемное поле изучения аксиологических предпочтений населения Европы включает два важных вопроса – как быстро меняется система ценностей и насколько велики отличия в ценностных ориентациях народов разных государств. Исследования, проведенные социологами в последние десятилетия [1, 2, 3], убедительно доказывают, что, во-первых, базовые ценности населения носят устойчивый характер и могут меняться лишь постепенно, на протяжении жизни как минимум двух поколений; во-вторых, ценностные приоритеты европейских государств и ряда постсоветских стран (в частности, Беларуси, Украины, России) со-

падают. Данные выводы основаны на результатах социологических замеров, осуществленных в рамках проекта по исследованию европейских ценностей.¹ Мы находимся на этапе начала новой пятой волны исследования. Полевые работы по сбору информации будут осуществляться в конце 2017 и в 2018 годах. Прошедшие 9-10 лет, сопровождаемые серьезными экономическими и политическими событиями во многих европейских странах, – это тот срок, который позволит не только заметить, но и объяснить, почему мы меняемся или не меняемся, и как мы будем жить в будущем.

Для сравнительного анализа мы выбрали одну базовую ценность – **работа**. Наша задача заключается в описании отношения населения стран-соседей Беларуси, Польши, России и Украины к данной базовой ценности, а также определении степени совпадения ценностных предпочтений в сфере трудовой деятельности, готовности к переменам, определения траектории изменения ценностей. Для этого мы использовали данные 2008 г. – последней на данный момент волны проекта по изучению европейских ценностей. Мы сознательно возвращаемся в недалекое прошлое наших стран, чтобы подготовиться в скором времени к глубокому анализу механизмов воздействия на систему ценностей различных позитивных и негативных жизненных фонов, угроз и рисков последних лет.

В последнее десятилетие XX века и первые десять лет XXI столетия в Беларуси, России, Украине произошла существенная

перестройка социально-экономической и политической структур общества, что привело к значительным изменениям в социальной сфере, в том числе трансформировались системы трудовых ценностей, моделей экономического поведения. В Польше система экономических отношений менялась не так радикально, однако политические преобразования в бывшей социалистической стране также внесли

Таблица 1
Субъективная оценка важности работы (в %)

Страна	Ценности (очень важно)					
	Работа	Семья	Друзья и знакомые	Досуг	Политика	Религия
Беларусь	52,9	81,1	32,0	25,1	6,4	14,4
Польша	56,1	86,9	38,3	37,3	7,4	31,8
Россия	52,1	80,9	36,2	37,8	8,2	15,9
Украина	58,3	87,4	35,7	33,1	11,2	26,3

значимые коррективы в процесс формирования новых ценностных ориентиров.

Однако, несмотря на все различия, работа в иерархии ценностей жителей Беларуси, Польши, России, Украины стабильно занимает второе место, причем различия между странами не существенны.

Особого внимания заслуживает вопрос о структуре трудовых ценностей населения указанных стран. Список предложенных респондентам трудовых ценностей охватывал все основные их категории – инструментальные и терминальные, материальные и духовные, «внутренние» и «внешние», характеризующие трудовые блага и трудовые затраты.

Иерархия ценностей выстроена, исходя из ответов жителей Беларуси.

Как оказалось, у населения Украины три наиболее значимых характеристики трудовой деятельности идентичны белорусским (различия в ответах менее 1 %).

Доминирование материальных интересов было характерно для населения всех анализируемых стран. Оплата труда должна выполнять воспроизводственную (обеспечивать работнику объем потребления благ и услуг, необходимый для расширенного воспроизводства рабочей силы, поддержания и развития способности к труду, а также для содержания семьи) и стимулирующую функции (формирование у работника заинтересованности в производительном труде, активной экономической деятельности). Представленные в таблице данные свидетельствуют, что во всех четырех странах заработок был на первом месте, и его значимость очень высока.

Ряд исследователей отмечают обратную зависимость между уровнем ВВП страны и значимостью заработной платы: чем ниже ВВП страны (то есть показатель богатства на

1 EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 1.0.0 (2011-04-30) doi: 10.4232/1.4804.

Таблица 2.

Оценка значимости различных характеристик работы населением Беларуси, Польши, России, Украины (в %)

Характеристики работы	Беларусь	Польша	Россия	Украина
1. Высокая заработная плата	92,8	93,4	93,9	93,2
2. Хороший коллектив	78,7	72,9	64,1	77,8
3. Работа которая интересна	72,1	76,3	70,4	72,3
4. Удобный режим работы	61,9	55,4	47,8	56,0
5. Гарантия не потерять работу	56,0	79,2	71,1	61,6
6. Работа, которая не ущемляет интересы семьи	54,8	56,7	45,7	-
7. Работа, которая соответствует способностям	54,6	64,5	57,9	58,2
8. Работа, на которой чувствуете, что можете чего-то достичь	52,0	66,9	51,8	49,2
9. Равное отношение ко всем на рабочем месте	50,8	71,7	52,3	58,1
10. Общение с людьми	50,4	52,7	37,8	38,4
11. Большой отпуск	47,9	42,3	51,2	45,4
12. Приобретение новых навыков	39,9	57,9	49,3	49,2
13. Возможность проявить инициативу	38,3	48,8	40,2	39,0
14. Полезная работа для общества	35,9	38,2	25,5	27,0
15. Право голоса при принятии важных решений	33,4	44,1	35,7	36,6
16. Ответственная работа	30,1	54,4	36,6	32,7

душу населения), тем выше значимость заработка. В анализируемых странах показатели ВВП разнятся. Например, в 2008 году ВВП на душу населения в Польше составлял 13845 \$, в России – 11832 \$, в Беларуси – 6230 \$, в Украине – 3899 \$. Однако важность высокой зарплаты характерна для жителей всех этих стран. По-видимому, различия в ВВП должны быть более значимыми, чтобы данная закономерность сработала. Так, в Норвегии в 2008 г. ВВП на душу населения составлял 94759 \$, и на важность высокой зарплаты указали 56,5 % жителей страны (4 место в иерархии трудовых ценностей), в Дании – соответственно 62118 \$ и 54,6 % (4 место), в Швейцарии – 64327 \$ и 57,3 % (3 место).

Такая ценность, как «*гарантия не потерять работу*», относится к числу лидирующих: в Польше и России эта ценность занимала 2 место, в Беларуси и Украине – 5 и 4 место соответственно.

Высокорейтинговой оказалась ценность «*интересная работа*», занимающая 2-3 места в иерархии трудовых приоритетов населения Беларуси, Польши, России, Украины. На этой ценности у большинства работников сфокусированы все содержательные требования к труду. Для человека, не готового тратить лишние силы, преимущество «интересности» в том, что она этого и не требует, чего не скажешь об инициативе или ответственности.

«*Хороший коллектив*» – вторая по важности характеристика при оценке работы у жителей Беларуси и Украины, для которых коллективизм и справедливость всегда были одними из высших ценностей общезжития. Традиционно высокие оценки значимости коллектива объясняются, по-видимому, не только ментальными особенностями населения анализируемых стран. Кризисные явления в эко-

номике, перспективы безработицы, усиление социальной напряженности в обществе актуализируют социальные потребности на индивидуальном уровне – желание работать в данном коллективе, возможность неформального общения с коллегами по работе, их поддержка, фактор ощущения причастности к коллективу, социальных связей с ним и внешней средой, уважение со стороны руководства.

Удобный режим работы как ценностный показатель можно воспринимать по-разному. С одной стороны, никто не откажется работать по удобному графику, иметь большой отпуск и получать хороший заработок. Однако в условиях рыночной экономики такой вариант работы маловероятен. Стереотип, что о такой работе мечтают все жители постсоветских стран, также уходит в прошлое. С другой стороны, удобные часы работы могут понадобиться для подработки. Низкий уровень оплаты труда по основному месту занятости вынуждает работников искать дополнительные источники дохода, вторую-третью работу. С развитием частного сектора появляются новые возможности для улучшения материального благосостояния семьи. Эта характеристика работы оказалась наиболее значимой для жителей Беларуси и Украины (соответственно, 4 и 6 ранговые места). Население Польши и России менее требовательны к режиму работы (10 ранговое место).

Примерно одинаково жители Беларуси, России и Украины оценивают важность *соответствия работы способностям* (эту характеристику отметили более половины участников опроса этих стран). В Польше почти две трети опрошенных (64,5 %) уверены, что работа должна соответствовать способностям человека.

Ряд исследователей убедительно доказывают, что экономические успехи общества

находяться в прямій залежності від вираженості у його членів мотивації досягнення. Бурні соціально-економічні процеси, протікавші в початку двадцятого століття, актуалізували таку досяжну цінність, як «*возможность чего-нибудь достичь на работе*». Ця характеристика непрямо пов'язана з ростом статусу і зарплата. Приблизно половина респондентів в Білорусі, Росії і Україні відзначили важливість досягнень на робочому місці, в Польщі ж таких опиталися дві третини.

Високо оцінювалася можливість *общатися на работе с людьми*. В 2008 г. на важливість цієї характеристики указали приблизно половина жителів Білорусі і Польщі. Для жителів Росії і України спілкування на роботі вважається менш важливим.

Приобретение новых навыков як досяжний цінність, непрямо пов'язана з ростом статусу, підвищенням зарплатної плати і матеріального положення в цілому найбільш високо оцінювалася жителями Польщі і опиталися найменш важливою у населення Білорусі.

Більше половини жителів Білорусі і Польщі (54,8 % і 56,7 % відповідно) відзначили, що робота не повинна *ущемлять интересы семьи*. В Росії 45,7 % респондентів відзначили важливість даної характеристики трудової діяльності. В Україні дана характеристика не була включена в інструментарій.

«*Право голоса при принятии важных решений*» як цінність проявилася найбільш яскраво в Польщі, де демократичні початки в трудовій діяльності опиталися найбільш важливими. Во всіх країнах ця цінність займала останні місця в рейтингу і, відповідно, дана складова трудової життя населення чотирьох країн в 2008 г.

Оцінка такої характеристики, як «*равное отношение ко всем на рабочем месте*», пов'язана з актуалізованою в останнє час прагматичною моделлю мотивації співробітника на робочому місці. Річ йде про теорію справедливості Дж. Стейси Адамса [4], яка утверджує, що люди суб'єктивно визначають відношення отриманого винагородження до зусиль і порівнюють його з винагородженням інших людей, виконують аналогічну роботу. Якщо порівняння показує несправедливість, то є людина вважає, що його колега отримав за таку ж роботу більше винагородження, то у нього виникає психологічне напруження. Такого співробітника необхідно додатково мотивувати, виправляючи дисбаланс для відновлення справедливості. Таким чином, дана теорія справедливості обґрунтовує ідею, що працівники організації сприймають себе не ізольовано, а в контексті трудового колек-

тива. Виходячи з цього слід, що для ефективного мотивації праці організації необхідно здійснювати управлінський процес, створюючи і підтримуючи справедливі відношення до працівників.

Особливо високо оцінили значимість «*равенства*» в Польщі (п'яте рейтингове місце) і приблизно однаково о важливості даної характеристики говорили жителі трьох постсоціалістичних країн (лише більше половини опитаних).

Возможность проявить инициативу також не відноситься до лідерів серед трудових цінностей і не становить особливо привабливою у жителів Білорусі, Польщі, Росії, України, хоча уряди цих країн проводять відповідні економічні, політичні і культурні реформи. Освідомлення залежності високих зарплаток від проявлення самостійності, т.е. ініціативності, творчого підходу, новаторства, не спостерігалося. Добитися зсувів в бік більшої ініціативи незвичайно складно і для цього потрібні не одні десятиліття.

В число вихідних цільових установок ліберальних реформ входило поширення цінностей, що відповідають активно-досяжній стратегії поведінки. *Ответственная работа* непрямо пов'язана з такими цінностями. Представлені дані свідчать про те, що значимість цінності «*ответственная работа*» займає останні місця в ієрархії 17 ціннісних показників. Виключенням є Польща (11 рейтингове місце). По-видимому, практика збільшення оподаткування в зв'язі з зміною масштабів відповідальності, що возкладається на працівника, ще не отримала належного поширення в більшості постсоціалістичних країн.

Альтруїстичні, солідаристичні цінності не були віднесені до особливо важливих. «*О судьбах Отечества*» думають далеко не всі учасники опитування: приблизно третина населення Польщі, Білорусі відзначили важливість «*полезной работы для общества*». В Росії об цьому заявив кожен четвертий, в Україні – 27,0 %.

Характеристика «*Право голоса при принятии важных решений*» була включена в запропонований набір трудових цінностей тільки в 2008 році. Демократичні початки в трудовій діяльності опиталися найбільш важливими для жителів Польщі, в інших 3 країнах на важливість «*права голоса*» указали лише третина респондентів. Дану цінність займає останні місця в рейтингу і, відповідно, ця складова трудової життя населення постсоціалістичних країн.

Результати соціологічних досліджень, проведених в 2008 році, свідчать про те, що домінуючими в ціннісній системі

этих стран оказались базовые, «материалистические» потребности людей, а также две стратегии их удовлетворения – дозированных усилий и энергичных, достижительных действий. Достижительные действия оказывались более важными для населения Польши. Жители постсоветских стран в меньшей степени ориентировались на такие характеристики работы. Инициатива в работе, ответственное к ней отношение оставались пока на периферии трудовых предпочтений.

Ценностный базис населения Беларуси, России и Украины отразил довольно сложную направленность, которая характерна для переходного периода. Но переход произошел не столько в сторону постиндустриализации, сколько в сторону развития индустриализации с элементами постиндустриализма, что не могло не оказать влияние и на динамику ценностей. Все внешние и внутренние противоречия постиндустриализма (динамизм, формирование новой трудовой мотивации, повышение роли образования и знаний и как следствие, виртуализация, неустойчивость общества, в том числе постоянная угроза рисков) в этих странах имеют несколько иные формы проявления, чем на Западе. В Польше структурные изменения в аксиосфере по многим позициям сближаются со «старыми» капиталистическими странами. Однако это вовсе не означает, что система трудовых ценностей жителей Беларуси, России и Украины, с одной стороны, и Польши, с другой, не имеет точек соприкосновения.

Для понимания места Беларуси в европейском пространстве с точки зрения ценностных ориентиров мы сравнили уровень важности различных характеристик трудовой деятельности по странам. Если показатели отличались друг от друга не более чем на $\pm 7\%$, мы считали, что имеет место совпадение ценностей. Проведенный анализ показал, что в 2008 г. из 16 предлагаемых для оценки характеристик работы у жителей Беларуси совпали показатели по 13 позициям с Украиной (76,5%), по 10 с Россией (58,8%), по 8 с Польшей (47,1%). Таким образом, системы трудовых ценностей жителей Беларуси, Польши, России и Украины были

достаточно близки.

Особенности современной занятости населения свидетельствуют о новых тенденциях в сфере труда. Все чаще встречается массовый переход к работе по несколько часов в неделю, по краткосрочным контрактам либо без них. Прекарные отношения сегодня становятся нормой, фиксируется повсеместное внедрение прекариата², использование нелегальной рабочей силы.

О кардинальной трансформации трудовой деятельности может свидетельствовать также то, что работник больше не предан рабочему месту, предприятию. Фриланс как вид деятельности помогает повысить уровень доходов населения и решить проблему занятости на удаленных территориях. На смену долгосрочной ментальности приходит краткосрочная. Корпоративная культура, которая должна была обеспечить путь к процветанию компании, зачастую утрачивает свою роль и значимость.

Открытость границ, экономики, культуры делает открытым и труд. Человек свободен менять профессии, места работы, решать: работать или не работать. В отдельных странах существуют законодательные акты о социальном иждивенчестве, которые влекут за собой необходимость оплаты за отказ от трудовой деятельности.³

Существенные изменения в социально-экономической сфере, политические катаклизмы последних лет не могут не повлиять на систему ценностей. Информация, собранная в ходе проведения пятой волны исследования европейских ценностей, позволит выявить новые механизмы формирования и развития ценностных установок в сфере труда населения Беларуси, Польши, России и Украины.

2 Прекариат – ненадежная, неустойчивая, непостоянная, предоставляемая на время занятость, ущемленная правовая и социальная гарантия трудовых отношений, которые могут быть расторгнуты работодателем в любое время.

3 В апреле 2015 г. в Беларуси был подписан Декрет № 3 «О предупреждении социального иждивенчества»

Литература

1. Ценностный мир современного человека: Беларусь в проекте «Исследование европейских ценностей» / Д. Г. Ротман и др.; под ред. Д. М. Булышко, А. Н. Данилова, Д. Г. Ротмана. – Минск: БГУ, 2009. – 231 с.;

2. Ценностный мир современного человека: Беларусь и ее соседи в международных проектах по изучению ценностей / Д. Г. Ротман и др.; под ред. Д. М. Булышко, А. Н. Данилова, Д. Г. Ротмана. – Минск: БГУ, 2013. – 175 с.;

3. Ценностный мир современного человека: страны Восточного партнерства, Европейский союз и Россия в международных проектах по изучению ценностей / Д. Г. Ротман и др.; под ред. Д. М. Булышко, А. Н. Данилова, Д. Г. Ротмана. – Минск: БГУ, 2016. – 219 с.;

4. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; пер. с англ. – М.: Дело, 2009.

Yelisaveta Ananivna Podolska*Doctor of Sociology, Full Professor, Head of Philosophy Department, Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy»***Tetyana Vasilivna Podolska***PhD in Philosophy, Associate Professor of Theoretical and Practical Philosophy Department, V. N. Karazin Kharkiv National University***Елизавета Подольская***доктор социологических наук, профессор, зав. каф. философии и гуманитарных дисциплин Харьковского гуманитарного университета***Татьяна Подольская***кандидат философских наук, доцент каф. теоретической и практической философии Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина*

EDUCATION AS A KEY TREND OF ACTIVE LONGEVITY

У статті як основний принцип нової моделі старості, обґрунтовано позитивну зміну її якості, можливість індивідуально-особистісного розвитку людини похилого віку. Охарактеризовано сферу освіти літніх людей за кордоном, описано спектр дозволієвих заходів, що надає їм відчуття потрібності та включеності до соціуму. Виявлені фактори підвищення соціальної активності пенсіонерів, розглянуті можливості задоволення їхніх освітніх потреб з використанням різних форм підтримки і розвитку інтелектуальних здібностей і формування комунікативних компетенцій. Описані продуктивні форми включення літніх людей в освітній процес. Обґрунтована спрямованість системи освіти для людей похилого віку на реалізацію їх соціальної суб'єктності. Намічені шляхи реформатування роботи з особами «третього віку» за рахунок запровадження суб'єкт-суб'єктного підходу в реалізації стратегії активного старіння, виділені основні напрямки підвищення соціального статусу літніх людей.

Ключові слова: активне довголіття, освітні потреби літніх людей, соціальна активність осіб «третього віку», суб'єкт-суб'єктний підхід до реалізації стратегії активного старіння, форми включення літніх людей в освітній процес.

В статье в качестве основополагающего принципа новой модели старости обосновано позитивное изменение её качества, возможности индивидуального-личностного развития пожилого человека. Охарактеризована сфера образования пожилых людей за рубежом, описан спектр досуговых мероприятий, дающий им чувство востребованности и включенности в социум. Выявлены факторы повышения социальной активности пенсионеров, рассмотрены возможности удовлетворения их образовательных потребностей с использованием различных форм поддержания и развития интеллектуальных способностей и формирования коммуникативных компетенций. Описаны продуктивные формы включения пожилых людей в образовательный процесс. Обоснована направленность системы образования для пожилых людей на реализацию их социальной субъектности. Намечены пути реформатирования работы с лицами «третьего возраста» за счет внедрения субъект-субъектного подхода в реализации стратегии активного старения, выделены основные направления повышения социального статуса пожилых людей.

Ключевые слова: активное долголетие, образовательные потребности пожилых людей, социальная активность лиц «третьего возраста», субъект-субъектный подход в реализации стратегии активного старения, формы включения пожилых людей в образовательный процесс.

The article is devoted to the new model of old age. It is described a positive

change in older generation's quality. The possibility of individual and personal development of an elderly person is justified. The abroad experience of education of elderly people is described. Also the spectrums of leisure-time activities, giving them a sense of relevance and involvement in society, are defined. The factors of increasing the social activity of pensioners are revealed, the possibilities of satisfying their educational needs with the use of various forms of supporting and developing intellectual abilities and the formation of communicative competencies are considered. The productive forms of including older people in the educational process are described. The direction of the education system for the elderly is substantiated for the realization of their social subjectness. The ways of reformatting the work with people of the «third age» are outlined. The latter demand the introduction of the subject-subject approach in the implementation of the active aging strategy. The main directions of increasing the social status of the elderly are identified.

Keywords: active longevity; the educational needs of older people; the social activity of «third-age» people; the subject-subject approach in implementing the strategy of active aging; the ways of older people's including in the educational process.

In recent decades, the problems of population aging have risen to the level of one of the global problems for the human race to solve. The proportion of old people in the developed countries' population already makes up 20%, with the human aging process accelerating [1].

The topicality of the problem is increasing in view of the fact that elderly people need to be taken care of and provided for, with the number of the working citizens shrinking. This brings about a change in the society's demographic balance, and ultimately, a re-distribution of resources among the generations. The problematic nature of these processes stems from a multitude of still unsolved social, economic, cultural, and medical tasks for providing creating optimal conditions for the livelihood of the elderly.

Research done by gerontologists in the last decades, has resulted in re-considering the stereotypes about the inevitability and irreversibility of the failing health and functional incapacity of elderly people, as well cessation of their social contacts and activities. An analysis of the theories as to the role and status of the elderly in today's society brings one to the conclusion that they mainly focus on some distinct aspects of the old-age phenomenon [2; 3; 4; 5; 6]. The authors of the theories of aging (the Disconnection theory, ageism, the marginal theory, the Way of Life theory, the theory of the Social Status, the Age Stratification theory and others differ in their approaches to an evaluation of the elderly people place and role in society.

Today's perception of old age is not all negative. Increasingly, old age is viewed as a final stage of a person's life with its own specific characteristics. The crucial principle on which the new model of old age is built consists not only in increasing a person's longevity but also in making a positive change in the quality of his/her life. The model presupposes consider-

able possibilities of an elderly individual's personality development. These possibilities can be viewed as a potential that may be realized, given the appropriate conditions of the surrounding world.

Needless, to say, old people's social activity depends on numerous factors: their socio-economic situation, health condition, social conditions, professional level of social workers, as well as old people's social well-being and moods. Active participation in the life of society within distinct social groups ensures a person's satisfaction with life. However, it is not always the case that, upon retirement, an individual is capable of organizing his/her life and channel it towards a socially useful and significant goal, thus making it possible to lead an active way of life. What can substantially contribute to it, is a realization of an individual's social activity principle, consisting in providing old people with various options of active social activities.

A rich international experience has been accumulated of preserving the activities of the older generations. As a rule, the main tasks set for working with the elderly citizens and practiced in various countries are: first, creating possibilities for old people to spend time together; second, creating conditions for their mutual enrichment while sharing knowledge; third, creating an environment conducive to sharing experience and skills with the younger generation; fourth, enhancing mutual understanding.

Old people social behavior revitalization presupposes not only performance by old people of their habitual activities but also increasing their independence in solving their social and personal problems. This presupposes development of their ability to control their own life, to more actively participate in social life. Based on this, the main means of intensifying old-age pensioners' social behavior are considered to be:

first, employment which helps an elderly individual to improve his/her material status, to help his/her children and grandchildren; being employed also enables one to communicate with colleagues, is a stimulus for keeping fit physically, gives satisfaction from feeling needed and useful; second, club membership, which makes it possible for an elderly person to indulge in a hobby together with the think-alike individuals, to enjoy active leisure in the company of one's peers (healthy physical exercise, dancing, singing, etc.); to have regular meetings with the representatives of administration, medical specialists, psychologists, lawyers; to participate in joint meetings with the representatives of the younger generation; third, participation in social organizations (Veterans' Councils, the Pensioners' Party and others); fourth, participation in the voluntary movement, which helps to avoid loneliness and a feeling of uselessness. All those can find their manifestation in social or educational activities, indulging in active leisure, going in for sports, etc. [5].

An important factor in the maintaining old people's activity is satisfying their educational needs by using various forms of maintaining and developing their intellectual abilities and forming their communicative competencies.

In many countries, an entire educational system aimed at promoting old people's social activity has been devised. With the development of market relations and a growing demand for a product called "education", a great number of organizations, both state and privately funded ones, have emerged to provide educational services to the elderly. Interaction of self-organized educational initiatives is implemented as a steady transition of the educational participants from their role as learners to their raising to top administrative positions in the organization.

In the 1980s, a market for education options for the old people begins to grow, and, alongside with the traditional educational institutions, a number of commercial ones have emerged, offering their own educational services. These tendencies have been reflected in the theoretical works by such international scholars as C. Kade, G. Domen's, M. Koley. Evaluating their contribution to the development of the active aging concept, O. O. Danilchenko [7] pointed out that C. Kade succeeded in structuring the multitude of educational opportunities for the elderly by identifying the following educational fields: 1) the educational field "Biography" (searching for the meaning of life, biographic competence); 2) the educational field of "Everyday life" (overcoming everyday routine by autonomous living, practical competence); 3) educational field "Creativity / Creation" (self-expression, exchanging cultural content with

others, creative competence); 4) educational field "Productivity" (a social dimension, aim-orientation competence) [7].

Considering the objective of this research, it is also important to take into account the heuristic potential of G. Domen's [7] ideas who distinguishes between formal education (organized, structured, with a final examination); informal education (organized and structured but without a documented proof of examination results and graduation from an educational institution); non-formal education (open, not organized, unstructured). The author concludes by stating that the above structure is relatively open to various groups of people.

With reference to our analysis, it is also worthy of note that, along with organizations such as people's schools or shelters for the elderly, M. Koley also identifies several groups of providers, offering diverse options. Educational establishments, according to this author, also include institutions providing for additional education for old people, educational enterprises and firms, cultural centers, clubs and service centers for old-age pensioners, circles and other old people associations [7].

The above ideas of increasing the educational activities of the elderly have found their most prominent manifestation in the Western countries. For instance, in Germany and the Scandinavian countries (Sweden, Finland, Denmark, Norway), the educational sphere available to the elderly includes state, public, and private forms of education, varying both in structure and learning programs.

Along with the already existing educational centers for adults - state, cooperative and public institutions - some new forms of education organization have been introduced, among them those created at higher educational establishments. It should be stressed that these are not only represented by institutes or departments of professional development, but also such forms as centers for continuous / life-long education, public's universities, etc.

In Germany, educational organizations function in churches, political party offices, as well as in all sorts of old people's unions and associations. In Great Britain and Germany, a big role in spurring old citizens' social activity belongs to all kinds of socio-cultural institutions, such as clubs, whose main aim is to offer old people opportunities to usefully and pleasantly spend their free time, satisfy their various cultural and educational needs, clubs also encourage new interests and facilitate establishing new friendly contacts. Old people membership in such clubs is very substantial, and they make an inalienable part of active ageing [3, p.159].

In 1983, a "Third Age Society" was founded in Great Britain with the participation of 266

universities. Education they provide includes sports activities and active socially useful work. In the USA, the concept of educating the elderly received the name "Elderhostel". The concept has been implemented since 1975 in the form of a sabbatical, during which period a person gets a possibility to travel to new places, meet new people, acquire new knowledge.

In France, apart from actual teaching "third-age" individuals, research is being carried out into their education. In Japan, since the 60s of the 20th century, there are special classes for older people during which offer various programs, ranging from communal problems solving to educating women and young mothers during their maternity leave.

In Denmark and Sweden, education of the elderly is under the aegis of people's universities. In the Netherlands, a "Pension in Perspective" project is being realized, whose aim is to help old people to overcome personal crises, connected with reaching retirement age. In Italy, classes are organized by primary and secondary schools in order to bridge gaps in the education of old people. However, such classes are few and often fickle. Yet, there are old people's amateur choirs and drama groups [2].

In Poland, the first "third age" university was founded in 1975 by Halina Schwarts at the Medical Center for post-diploma education. Today, there are over 22 "third age" universities, which pursue the following goals: prophylactics of aging; constant self-development and self-education, preparation for retirement (dancing, energizing physical exercise, seminars on psychology and philosophy); preparation for social activities (participation in charity events) [11].

As our survey of the special literature shows, the prevailing forms of educating the elderly in the world today still continue to be international associations of "third age" universities. The forms of education in them are very diverse, e.g., creating groups and organizing seminars for people sharing the same interests, self-education and mutual aid groups; students themselves design programs of study, arrange interesting meetings, celebrate jubilees together and so on. Those unable to attend classes because of failing health, can use the services of a mutual aid group. Working within the framework of "entertaining learning" provided by a great number of public associations and people's universities, create prerequisites for a respective policy towards old people, helps them to destroy the psychological stereotypes of passively spending their "remaining days" and develop an active attitude to life [4, p.150].

People's universities are very common in Germany, in that country, additional education of the elderly is not viewed as complementary to their main education but as its natural con-

tinuation, a necessary condition for the development of every individual and society at large.

It should be noted that in other countries, working with older people is based on the principles of self-government and democracy. As G.A Ovchinnikov points out, "there are four educational goals that can be singled out in the work of German and Polish people's universities: old-age prophylactics; stimulating old people's desire to broaden and deepen their knowledge, preparing them for retirement and participating in social work in the future. University students are learning under the slogan: "Working for yourself, become useful to others", they take part in public acts of helping the disabled, in mutual aid groups" [9].

So, as we can see, public associations in Europe and North America offer old people a broad spectrum of diverse leisure activities, including health sanitation, entertainment, creative art, education, religion. Members of such associations strive to expand the boundaries of their everyday routine in order to experience freedom and self-confidence. That is the reason why priority is given not to production but to consumption of spiritual benefits – such as gaining an education, pursuing self-education, indulging in religious activities, enjoying leisure time, attending parties, organizing jubilee celebrations, participating in voluntary actions, all of which enable an elderly person to realize his/her altruistic incentives, on the one hand, and feel useful and part of society, on the other.

The positive international experience of "third-age" people's revitalization can be complemented by the Israeli practices of organizing old people's leisure, which include, among others, valeologic, patriotic, volunteering, artistic-aesthetic and educational dimensions, as well as giving old people socio-psychological support in the cultural milieu.

The manifold nature of the leisure programs and the variety of the elderly Izraelis' activities, which also include such non-traditional forms of spending leisure as holding sports Olympiads for old people (since 2005), implementation of the "The Elderly Make Movies" project, as well as projects aimed at reconsidering negatives stereotypes about old people – beauty contests, fashion shows, creating original samples of mass culture; conducting seminars on preparing old people for withdrawal from life, on "positive thinking" and emotional self-control, providing special university courses on assets management and inheritance law (free for old people), and of course, active voluntary work in the Izrali Defense Army, police, museums, zoo-parks, and the like [10].

In Russia, there exist three forms of old people's involvement into an education process: 1) getting an education in the capacity of a stu-

dent without age restrictions; 2) self-education directed at the development of spiritual culture and self-knowledge; 3) participation in special education programs for old people. Examples of the last one are: People's School of Higher Education in St. Petersburg, the People's Department at Novosibirsk state technical university, "Silver Age" university in St. Petersburg and others. In Samara, university education for old people has two stages; 1) "Transitional Age" (lectures on the psychology of the transitional age, psychology and pedagogy of family life, ecology, healthy living, and also solving legal problems) and 2) "Specialized Training" (free choice of further specialization: local history studies, psychological and pedagogical training for working with children, healthy living, computer literacy training, etc.).

The aims of the international "Broadening opportunities for old people's involvement in the social and political processes of the democratic development of Russia" project (with the participation of consultants from Germany and the Netherlands) are as follows: 1) actualization and utilization of old people's life experience and social activity in the development of a civil society in Russia; 2) overcoming old people's negative views and perceptions as to democratization of contemporary Russian society; 3) strengthening old people's independence and responsibility in their search for ways of solving problems, connected with an improvement of their life conditions, the life of their peers and that of the people of other generations; 4) establishing a dialogue between the old people and the power institutions and structures, the media, and other organizations, which can contribute to a development of democratic values in society [11].

Educational programs for the elderly can have very different forms and content, yet, their essential shared feature is a perception of old age as a stage in a person's evolution with its own resources, and also a perception of an elderly person as a subject of education. The choice of educational programs for the elderly must be based on the monitoring of old people's needs for educational services.

Boundless opportunities for a re-vitalization of the older people's social activities are provided by the Internet. Special sites for old people's communication, learning computer skills, etc., are very helpful: old people can open electronic accounts for business correspondence, look through everyday press (saving themselves the cost of newspaper subscriptions); process and print pictures; listen to music (no need to buy a tape-recorder or record player); watch movies online (no need for a DVD-player); watching various programs online (no need for

a TV set), play various games in their free time (instead of playing cards or dominoes in the yard); maintain cheap connection with relatives on Skype (instead of costly telephone calls).

Thus, the main forms of old people's participation in the spiritual life of society in other countries include: individual and collective creative work; participation in educational programs, club activities, meetings with the representatives of the younger generation; participation in public organizations and voluntary movements. All of these are effective forms of revitalizing old people's spiritual life, helping them to avoid loneliness.

As shown by our analysis of the experiences of working with older people in other countries, the main trend in this kind of activities seems to be realization of projects such as "Third Age University", whose main tasks are: 1) organization of various forms of education for the elderly (full-time, distance, etc.); 2) involving representatives of the older generation into an active life of society, into realization of social projects, requiring using their professional knowledge and life experience for the enlightenment of the general public and the education of youth; 3) organization of cultural and leisure activities of old people, aimed at satisfying a broad spectrum of the educational, cultural and cognitive needs of the population; 4) introducing old people to the basics of medical knowledge; 5) raising old-age pensioners' level of computer literacy, providing to them access to the Internet, etc.

In fact, "third age universities" provide an opportunity for old, as well as disabled people to get free access to a certain level of knowledge, acquire the corresponding skills and competencies, find self-confidence, necessary for a faster adaptation to the new conditions of life. Successful implementation of such projects confirms that old people can be full-fledged members of contemporary society. It is understandable that the elderly do have their specific problems, which necessitates creating conditions for an active and creative life for "third age" citizens.

All of the above, brings to the conclusion that, internationally, the "development approach" to the older generation has been firmly established, though it did not entirely ousted the "caring approach". The essence of the "development approach" consists in preventing and overcoming demographic changes, such as creating a potential for developments and transformations in society for all ages [6, p.154-155].

On the whole, our analysis of the international experience of working with elderly people makes it possible to draw the following conclusions:

1. The system of the "third age" individuals' education is well-developed and is aimed at

a realization of an old person's social subjectum, which, on the whole, promotes active longevity. The key resource for the elderly people preservation of their production activity is their human potential, embodied in their accumulated knowledge, skills, intellect and creativity.

2. Educational programs for the elderly have diverse forms and content. What is significant, however, is their perception of aging as a stage in a person's evolution with its own resources, as well as regarding an old person as a subject of education.

3. The main tendency in this process is realization of "Third Age University" types of projects, whose aim is creating conditions for changing old people's behavior stereotypes and attitudes, namely, their giving up an attitude of "passive acceptance" and developing a new model of behavior by getting involved into an educational process, into designing and implementing socially significant projects, thus, increasing their participation in social life.

4. An active role in old people's social activity belongs to the Internet. Thanks to special Internet sites, facilitating old people's communication and improvement of their computer literacy, the elderly people can get an electronic address, have access to everyday press, available in the electronic form, of processing and printing pictures, listening to music, watching films and programs online, as well as keeping in touch with their relatives due to programs like Skype.

5. The cornerstone of the established system of working with old-age people is the principle of their free choice of activities, coupled

with a broad spectrum of social-cultural practices, which old people had assimilated before reaching their "third age". In old age, the scope of people's leisure activities expands at the expense of voluntary work, exploration of new areas of reality and gaining new professional knowledge.

6. At the basis of the Western model of socio-cultural re-vitalization of old people are, first, a possibility of a free choice of the preferred activities with a broad spectrum of available options, second, a possibility of realizing old people's individual abilities in all aspects of everyday life within the framework of subject-subject relations of equality and relativity of various subjects' positions in the institutions, engaged in working with old people.

7. It is necessary to more actively reform work with "third age" individuals by introducing the subject-subject approach in the realization of the active aging strategy, to more fully realize the diversified potential of socio-cultural activities in a re-vitalization of old people's spiritual life.

8. In conformity with the "development approach", the main guidelines for raising the old people's status should be: 1) improving the quality of old people's life, raising their material well-being; 2) developing a network of social services to answer old people's needs; 3) providing opportunities for social, political, intellectual and creative activities to the third-age persons with the aim of re-vitalizing their social behavior; 4) training professional personnel for working with the elderly.

Литература

1. Высоцкая И. В. Самостоятельная организация как образовательное учреждение в сфере образования пожилых людей в Германии / И. В. Высоцкая // Сибирский педагогический журнал. – 2012. – № 6. – С. 159-162.

2. Шапошникова Т. Д. Социокультурное образование и просвещение взрослых за рубежом / Т. Д. Шапошникова // Человек и образование. Академич. вестник Ин-та образования взрослых РАО. – 2011. – №3 (28). – С. 147-154.

3. Штанская С. С. Социально-психологические проблемы пожилых людей / С. С. Штанская // VI Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум – 2014». [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.scienceforum.ru/2014/472/2088

4. Григорьева И. А. Смена парадигмы в понимании старения / И. А. Григорьева // СОЦИС. – 2016. – № 11. – С. 154-155.

5. Данильченко О. О. Университет третьего возраста / О. О. Данильченко // VII Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум» – 2015 [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.scienceforum.ru/2014/472/2088

6. Университеты третьего возраста в Польше. [Электронный ресурс] – URL: http://www.znanie.org/jornal/n3/st_obuch_geront.htm

7. Овчинников Г. А. Образование и просвещение пожилых людей в системе непрерывного образования «Обучение в течение всей жизни» / Г. А. Овчинников // [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.znanie.org/Pmjects/Age3A.JOvchinnikov1.doc - Россия

8. Колик Г. Реализация развивающего потенциала досуга людей пожилого возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Галия Колик –СПб., 2007. 19 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=368

9. Щанина, Е. В. Социальная активность пожилых людей в современном российском обществе: региональный аспект: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. / Е. В. Щанина. – Пенза, 2006 [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=368

Світлана Андріївна Щудло*доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка***Світлана Вікторівна Хобта***кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та філософії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)*

ДИЗАЙН ВИБІРКИ МІЖНАРОДНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ТА НАВЧАННЯ TALIS: КЕЙС УКРАЇНИ

У статті представлено опис та обґрунтування особливостей побудови вибірки для Всеукраїнського моніторингового опитування викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів за методологією Міжнародного дослідження викладання та навчання (TALIS – Teaching and Learning International Survey), проведеного УАДО у лютому-серпні 2017 року. Показано, що для міжнародних порівняльних досліджень детальний опис та чітке дотримання вибірки є однією з ключових вимог і потребує високого рівня методико-організаційного забезпечення. Вибірка для українського дослідження поєднує загальні принципи формування вибірки TALIS з врахуванням специфіки українського освітнього простору (зокрема, регіональна стратифікація).

Представлений у статті детальний опис процедури формування вибірки дає уявлення про міжнародні стандарти забезпечення якості емпіричної інформації; формує культуру участі педагогічної спільноти в дослідницьких проектах; сприяє підвищенню компетентності українських дослідників щодо участі у міжнародних дослідницьких проектах; здобуттю нових навичок проведення досліджень з дотриманням міжнародних стандартів забезпечення якості емпіричної інформації; може використовуватися для побудови вибірки в інших дослідженнях у сфері освіти; забезпечує інформаційну та процедурну підготовку до участі України в наступній хвилі TALIS та інших міжнародних освітніх проектах, зокрема PISA.

Ключові слова: TALIS, Міжнародне дослідження викладання та навчання, УАДО, вчитель, експліцитна страта, імпліцитна страта, вибірка

The article presents the description and justification of the peculiarities of the sample design for the All-Ukrainian monitoring survey of teaching and learning among directors and teachers of secondary schools according to the methodology of the Teaching and Learning International Survey (TALIS) conducted by UERA in February-August 2017. It has been shown that for international comparative studies, a detailed description and strict observance of the sample is one of the key requirements and requires a high level of methodological and organizational support. The sample for Ukrainian study combines the general principles of TALIS sampling, taking into account the specifics of Ukrainian educational space (in particular, regional stratification).

The detailed description of the sampling procedure presented in the article gives an idea of the international standards of quality assurance of empirical information. It forms the culture of pedagogical community participation in research projects. It promotes the increase in the Ukrainian researchers' competence of participating in international research projects. It also assists gaining new skills in conducting research in accordance with international standards for the quality assurance of empirical information. The described sample can be used to build a sample in other studies in the field of education. Finally, it provides informational and procedural training for Ukraine's participation in the next wave of TALIS and other international educational projects, including PISA.

Keywords: TALIS, Teaching and Learning International Survey, UERA, teacher, explicit strata, implicit strata, sample

В статье представлено описание и обоснование особенностей построения выборки для Всеукраинского мониторингового опроса преподавания и обучения среди директоров и учителей общеобразовательных учебных заведений по

методології Міжнародного дослідження преподавання і навчання (TALIS – Teaching and Learning International Survey), проведеного УАДО в лютому-березні 2017 року. Показано, що для міжнародних порівняльних досліджень потрібне детальне описання і чітке дотримання плану вибірки, яке є одним з ключових вимог і передбачає високий рівень методико-організаційного забезпечення. Виборка для українського дослідження поєднує загальні принципи формування вибірки TALIS з урахуванням специфіки українського освітнього простору (зокрема, регіональна стратифікація).

Представлене в статті описання процедури формування вибірки дає представлення про міжнародні стандарти якості емпіричної інформації; формує культуру участі педагогічного суспільства в дослідницьких проєктах; сприяє підвищенню компетентності українських дослідників у участі в міжнародних дослідницьких проєктах; отриманню нових навичок проведення досліджень з дотриманням міжнародних стандартів якості емпіричної інформації; може використовуватися для побудови вибірки в інших дослідженнях сфери освіти; забезпечує інформаційну і процедурну підготовку до участі України в наступній хвилі TALIS і інших міжнародних освітніх проєктах, зокрема PISA.

Ключові слова: TALIS, Міжнародне дослідження преподавання і навчання, вибірка, УАДО, вчитель, експліцитна втрата, імпліцитна втрата, вибірка

Проведення реформ у вітчизняному освітньому просторі вимагає значного масиву надійної інформації про основних освітніх суб'єктів та освітнє середовище. Одержати науково вивірену інформацію можна шляхом проведення національних соціологічних проєктів або участі у міжнародних дослідженнях. Прикладом останнього є Міжнародне дослідження викладання та навчання (TALIS – Teaching and Learning International Survey) [1]. Це одне з найбільш авторитетних міжнародних порівняльних проєктів у галузі освіти, спрямоване на вивчення навчального середовища та умов праці вчителів шкіл. Проєкт реалізується з 2008 року дослідницьким

країн. Так, у першій хвилі (2008 р.) у дослідженні TALIS взяли участь 24 країни ОЕСР та країни-партнери, у другій (2013 р.) – 34, а у хвилі 2018 року планується участь уже 44 країн (таблиця 1).

Україна, на жаль, не представлена серед країн-учасниць цього проєкту. Причинами такої ситуації можемо відзначити низьку інформованість суб'єктів освітньої політики відносно проєкту TALIS, «незрілість» інституцій, зацікавлених у популяризації даного проєкту, обмеженість ресурсів фінансування досить високого організаційного внеску для включення країни у проєкт. Відсутність України у таких проєктах позбавляє її стра-

Таблиця 1

Країни-учасниці TALIS 2013 року

Країни ОЕСР			
Альберта (Канада)	Англія	Ізраїль	Норвегія
Австралія*	Естонія	Італія	Польща
Чілі	Фінляндія	Японія	Португалія
Чеська Республіка	Фландрія (Бельгія)	Корея	Словацька Республіка
Данія	Франція	Мексика	Іспанія
	Ісландія	Нідерланди	Швеція
Країни-партнери ОЕСР			
Абу Дабі (ОАЕ)	Хорватія	Малайзія	Сингапур
Бразилія	Кіпр	Румунія	
Болгарія	Латвія	Сербія	

*У таблиці кольором виділено країни-учасниці хвилі TALIS 2008 року

Джерело: [2]

консорціумом¹ під егідою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) кожні п'ять років, охоплюючи чимраз більше

тегічно важливої інформації для формування траєкторії освітнього розвитку, забезпечення конкурентності на світовому ринку. На виправлення такої прогалини, Українська асоціація дослідників освіти як громадська організація, яка об'єднує науковців різних галузей, у тому числі й соціологів, що займаються освітніми дослідженнями [3], силами її

1 International Association for the Evaluation of Educational Achievement; IEA Secretariat, Amsterdam, The Netherlands IEA Data Processing and Research Center, Hamburg, Germany; Statistics Canada (Ottawa, Canada).

членів зініціювала проведення опитування в Україні за методологією TALIS. Першим кроком стало подання у 2015 р. листа-запиту до ОЕСР для отримання згоди на використання дослідницького інструментарію TALIS-2013 в Україні. Далі після отримання позитивної відповіді став переклад інструментарію TALIS (анкети вчителя та анкети директора) українською мовою, його пілотування у школах різних регіонів України та адаптація до освітніх реалій України.

Успішна реалізація підготовчого етапу спонукала до ідеї проведення масштабного всеукраїнського опитування. Ідею УАДО підтримало Міністерство освіти і науки України². Впродовж лютого – серпня 2017 р. Асоціація провела Всеукраїнське моніторингове опитування директорів та вчителів загальноосвітніх навчальних закладів щодо викладання та навчання (за методологією TALIS) (керівник проекту – С. Щудло (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, співкоординатори – О. Заболотна (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини) та Т. Лісова (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя))³. Опитування проводилося силами членів УАДО, значною мірою соціологів, які мають досвід участі у емпіричних дослідницьких проектах [4]. Члени сформованої дослідницької команди репрезентували близько 20 університетів різних регіонів України. Вони пройшли спеціальну підготовку на трьох тематичних вебінарах та інструктажі ще до початку польових робіт.

Особливу увагу в дослідженні було відведено дотриманню міжнародних дослідницьких стандартів, в тому числі етичних норм, конфіденційності інформації, що забезпечують її якість. Цьому передувала підготовка експертами УАДО Етичного кодексу дослідника освіти, який був укладений та представлений членам Асоціації під час науково-практичного семінару УАДО «Етичні засади освітніх досліджень» (березень 2017). Основному дослідженню передувало проведення пілотажного опитування, у якому взяли участь 116 вчителів та 28 директорів шкіл. Пілотаж був проведений впродовж листопада – грудня 2016 року у школах Києва, а також міських та сільських школах Волинської, Закарпатської, Запорізької, Київської, Луганської,

Львівської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Херсонської, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей. Первинна обробка результатів та обчислення основних статистичних показників проводилися з використанням ліцензованого програмного забезпечення PS IMAGO Pack IBM SPSS Statistics 24. Зважаючи на політику ОЕСР щодо відкритості інформації, результати цього проекту (інструментарій, масиви даних, звітні документи) планується розмістити у відкритому доступі на сайті УАДО. Це сприятиме популяризації дослідницького проекту, його результатів, залученню дослідників до роботи над вторинним аналізом одержаних даних, практичному використанню результатів у формуванні освітньої політики.

Якість інформації, одержаної в результаті проведення дослідження, суттєво визначається якістю вибірки. На жаль, у відкритих звітах дослідники лише інколи представляють детальний опис механізму формування вибірки. Для міжнародних порівняльних досліджень детальний опис та чітке дотримання вибірки – є однією з ключових вимог. На цьому наголошували й координатори міжнародного моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» в Україні (Є.Головаха та А.Горбачик), методико-організаційні вимоги якого були набагато вищі, аніж інших міжнародних проектів [5]. Документація проекту TALIS містить окремий документ, який досить детально регламентує формування вибірки [6]. Водночас специфіка освітнього простору кожної країни-учасниці TALIS зумовлює національні особливості побудови вибірки. Таким чином, вибірка у міжнародному дослідженні є симбіозом універсального та національного, одночасно забезпечуючи порівнюваність інформації з різних країн та враховуючи внутрішню специфіку країни. Отож, представлений нами нижче опис національних особливостей формування вибірки у дослідженні за методологією TALIS може бути цінним для поглиблення знань щодо методологічних засад організації вибіркових досліджень з проблем освіти.

Метою нашої статті є опис та обґрунтування особливостей побудови вибірки для проведення дослідження за методологією TALIS в Україні.

За міжнародною методологією дослідження проводиться методом опитування шляхом самозаповнення анкет у паперовій формі чи он-лайн. Недостатня комп'ютеризація шкіл обумовила проведення анкетування традиційним способом, за винятком одного приватного навчального закладу міста Києва, керівництво якого наполягло на проведенні

2 Лист Міністерства освіти і науки України «Про проведення моніторингового дослідження» № 1/9-64 від 07.02.2017

3 Дослідження проводиться в межах проекту «Вчитель» та «Реформа освіти: оцінка якості в міжнародному контексті», який реалізує Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» спільно з МОН України.

Таблиця 2

Цільові групи та генеральні сукупності за вимогами TALIS

МСКО рівень 2 (ICED Level 2)			
Підлягають виключенню з TALIS	Міжнародна цільова група TALIS = Міжнародна генеральна сукупність TALIS = Усі школи, в яких є хоча б один клас ICED Level 2 (МСКО 2 -базова середня освіта)		
-школи для дорослих; -школи для дітей з особливими потребами; -вчителі, які працюють на заміні та тимчасово; -вчителі, які викладають для дорослих	Національна цільова група		
	Виключені з генеральної сукупності на національному рівні	Національна генеральна сукупність TALIS	
	Видалені з об'єктивних причин, малі школи	Не у вибірці	У вибірці
	Не більше 5 % вчителів		Не менше 95% вчителів

Джерело: [6, с.13]

опитування он-лайн. Цільовою групою дослідження є педагоги рівня МСКО 2 (Міжнародної стандартної класифікації освіти), тобто які викладають на рівні базової середньої освіти (у 5-9 класах).

Дослідницькими завданнями опитування за методологією TALIS є:

- виявлення демографічного профілю українських вчителів та директорів шкіл;
- аналіз шкільного лідерства, підходів до шкільного управління та адміністрування; виявлення професійних характеристик директорів шкіл та особливості управління школою;
- вивчення рівня підготовки та професійного розвитку вчителів;
- вивчення форм і ефективності оцінювання діяльності вчителів;
- виявлення шкільної культури;
- з'ясування методів та засобів викладання;
- аналіз цінностей та професійних уявлень вчительської спільноти, оцінка задоволення роботою тощо.

Зосереджуємо увагу на особливостях формування вибірки, якість якої визначила якість одержаної інформації загалом, її валідність, релевантність, порівнюваність у міжнародному контексті. Над конструюванням вибірки для Всеукраїнського опитування за методологією TALIS працювали автори даної статті. Також УАДО висловлює подяку за консультативну допомогу канд. соц. н. Антону Пігиді (TNS Україна) та канд. фіз.-мат. наук Тетяні Лісовій (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).

План формування вибірки у TALIS передбачає наступні основні етапи:

- визначення цільової аудиторії, від якої очікуємо отримати дані;
- формування списку шкіл, що охоплює цільову аудиторію;
- відбір необхідної кількості шкіл зі сформованого списку;

- формування списку вчителів рівня МСКО 2 у кожній обраній школі (базова середня освіта);

- відбір необхідної кількості вчителів зі сформованого списку [6, с.6].

У проекті TALIS робота над формуванням вибірки розподіляється між національними менеджерами та міжнародними координаторами. Отож, на країну-учасницю покладається відповідальність за виконання таких завдань:

- отримання або формування повного списку шкіл рівня МСКО 2;
- визначення шкіл, які виключаються з переліку, згідно інструкцій, наведених нижче, а також причини виключень,
- визначення критеріїв для стратифікації шкіл, на основі яких буде формуватися вибірка шкіл;
- аналіз можливості або неможливості участі школи, в останньому випадку визначення заміни та її документування;
- отримання або створення переліку викладачів рівня МСКО 2 в кожній обраній (або заміненій) школі;
- формування вибірки вчителів у кожній школі;
- відстеження участі вчителя та документування відсутності його участі.

Виключення з вибірки, згідно вимог TALIS, мають бути мінімальними і аргументованими, щоб зберегти порівнянність та неупередженість. Рекомендована максимальна частка виключених вчителів становить 5%. У таблиці 2 показано, як співвідносяться міжнародна та національна цільові групи та генеральні сукупності за вимогами TALIS.

Як бачимо, план формування вибірки TALIS містить чіткі вимоги щодо забезпеченості інформацією про школи країни, водночас план формування вибірки TALIS є досить загальним та гнучким. Враховується те, що деяким країнам-учасницям TALIS складно або неможливо дотриматися усіх встановле-

них вимог. Тому додатково обговорюється з менеджерами проекту конкретні умови (наприклад, кількість та розмір шкіл, пропонувані рівні освіти тощо) формування дизайну вибірки для кожної країни.

Перелік шкіл, з яких мала формуватися вибірка, укладався з допомогою Інституту освітніх досліджень при Міністерстві освіти та науки України, який надав статистичну інформацію з повним актуальним реєстром 16 812 шкіл України.

База даних шкіл містила наступну необхідну для основи вибірки інформацію:

- повна та скорочена назва та номер школи;
- ідентифікаційний номер школи (school_id);
- контактна інформація школи: адреса, номер телефону;
- область, район, в якому розташована школа;
- назва населеного пункту, де розташована школа;
- КОАТУУ (що дозволяє ідентифікувати міські та сільські школи);
- кількість штатних викладачів (використовується як розмір школи – MOS);
- форма власності (державна, комунальна, приватна);
- освітній ступінь школи;
- тип школи.

План формування вибірки TALIS передбачає двоступеневий стратифікований дизайн. Передбачається, що вчителі (елементи відбору другого ступеня або вторинні одиниці відбору) повинні бути випадковим чином відібрані з укладеного переліку вчителів у відібраних школах (одиницях першого ступеня або первинних одиниць відбору).

У дослідженні чітко регламентується формальне визначення вчителя класу, оскільки у школах є персонал, який виконує допоміжні педагогічні функції, педагогічний супровід та ін., але не включається до вибірки. «Вчитель класу – це особа, чия професійна діяльність передбачає планування, організацію та проведення групової діяльності з метою розвитку знань, вмінь та навичок учнів відповідно до навчальних програм. Іншими словами вчитель – це особа, основна діяльність якої спрямована на викладання» [6, с.10]. Слід зазначити, що не обумовлюється мінімальний розмір класу, тобто вчителі, які забезпечують індивідуальне навчання, також охоплюються визначенням.

Відбір шкіл здійснюється з врахуванням їхнього розміру, тобто кількості вчителів рівня МСКО 2, які працюють у школі. Ймовірність потрапляння у вибірку школи певного

розміру повинна відповідати частці таких шкіл у генеральній сукупності.

Ймовірнісний (випадковий) принцип відбору покладений також в основу формування вибірки вчителів. У кожній відібраній школі кожен вчитель повинен мати однакову ймовірність потрапляння до вибірки.

Врахування національної специфіки структури освіти країни-учасниці здійснюється за рахунок дозволу визначення власної схеми стратифікації. У TALIS це не регламентується окремими стандартами надійності, порівнянності та якості статистичної інформації.

Оцінка відповідності вибіркової сукупності генеральній здійснюється як для вчителів, так і для шкіл. З цією метою вибірка характеризується наступними параметрами:

- точність (accuracy and precision): до вибірки включається не менше 200 шкіл, у кожній з яких відбирається по 20 вчителів та директор. Очікується таким чином обсяг вибірки 4000 вчителів та не менше 200 директорів шкіл;
- рівень досяжності (participation rate): щоб забезпечити мінімальний рівень надійності, щонайменше 75% шкіл та принаймні 75% вчителів у школах-учасниках повинні брати участь у опитуванні (якщо не досягнуто 50% участі відібраних у певній школі вчителів – школа видаляється з переліку учасниць).

Кожна країна оцінюється за вказаними параметрами та за кількістю зроблених замінів. Кількість замінів рекомендується максимально зменшити. Вимагається реалізація саме випадкової вибірки, тому при збільшенні замінів, вибірка втрачає ймовірнісність і стає більш цілеспрямованою, що знижує надійність і валідність результатів.

Вибірка кожної країни-учасниці оцінюється на якість реалізації, від чого залежить включення або не включення даних країни у загальне міжнародне дослідження. Національна вибірка кожної країни отримує оцінку за чотирьохбальною шкалою. Оцінка «добре» означає, що такі дані будуть рекомендовані до повного включення в міжнародні порівняння. Оцінка «задовільно» дозволяє бути включеним лише в тому випадку, якщо національний менеджер проекту надасть вагомі докази того, що відхилення від вимог суттєво не вплине на якість даних, в іншому випадку – унеможливило їх рекомендацію. Оцінка «погано» означає, що дані країни не будуть рекомендовані до включення в міжнародні порівняння. Нарешті, участь шкіл нижче 50% буде оцінюватися як «непридатно» (див. таблиця 3).

У переліку українських шкіл, що потра-

пили до вибірки, були замінені 17, що складає 8,5% від обсягу вибірки. Після заміни усі відібрані школи на 100% взяли участь в дослідженні. Таким чином, у разі оцінки за вимогами таблиці 3, українська реалізація вибірки отримала б оцінку «добре», бо рівень участі шкіл був забезпечений на 92%.

Оскільки вибіркою обумовлена мінімальна кількість вчителів, встановлена на рів-

- колегіум (колегіум-інтернат) – навчальний заклад II-III ступенів філологічно-філософського та (або) культурно-естетичного профілю;

- ліцей (ліцей-інтернат) – навчальний заклад III ступеня з профільним навчанням та допрофесійною підготовкою (може надавати освітні послуги II ступеня, починаючи з 8 класу);

Таблиця 3

Оцінки для прийняття рішення про включення даних у загальне міжнародне дослідження

Рівень участі		Після заміни		
		≥75%	50 % до 75%	
До заміни	≥75%	Добре		
	50% – 75%	Задовільно	Задовільно	Погано
	<50%	Непридатно		

ні 20, то може виникнути проблема у малих школах, де немає необхідної кількості вчителів. У такому випадку опитуються усі вчителі рівня МСКО 2. У школах, де кількість вчителів від 21 до 30 – вибірка може бути збільшена до 30, відповідно, всі вчителі будуть охоплені опитуванням. Вибір збільшити вибірку до 30 або залишити на рівні 20 залишається за дослідниками, залежно від специфіки освітньої структури. Варто зазначити, що рисою української школи є її невеликий розмір. Ми зіткнулися з проблемою, коли у багатьох школах, особливо сільських, сформований перелік вчителів рівня МСКО 2, не включає 20 осіб. Відповідно, у більших школах ми скористалися можливістю збільшення обсягу вибірки до 30 осіб. Окрім того, з метою забезпечення практичності та економії ресурсів, до вибірки не включили дуже малі школи, тобто такі, у яких кількість вчителів, які працюють у базовій школі не перевищувала 3. В Україні ми виключили з переліку школи, в яких кількість вчителів була меншою 5, і це відповідно задокументовано.

Відбір шкіл

При відборі шкіл ми керувалися структурою загальноосвітніх навчальних закладів згідно Статті 9 «Типи загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти» Закону України «Про загальну середню освіту» [7]:

- школа I-III ступенів;
- спеціалізована школа (школа-інтернат) I-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів;
- гімназія (гімназія-інтернат) - навчальний заклад II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів відповідно до профілю;

- школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги;

- спеціальна школа (школа-інтернат) I-III ступенів – навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;

- санаторна школа (школа-інтернат) I-III ступенів – навчальний заклад з відповідним профілем для дітей, які потребують тривалого лікування;

- школа соціальної реабілітації – навчальний заклад для дітей, які потребують особливих умов виховання (створюється окремо для хлопців і дівчат);

- вечірня (змінна) школа II-III ступенів – навчальний заклад для громадян, які не мають можливості навчатися у школах з денною формою навчання;

- навчально-реабілітаційний центр – навчальний заклад для дітей з особливими освітніми потребами, зумовленими складними вадами розвитку.

Таким чином, загальна кількість загальноосвітніх навчальних закладів України склала 16 812, які увійшли до загального списку шкіл і склали нашу генеральну сукупність. З загального переліку на Кроці 1 ми виключили школи, у яких є лише рівні МСКО 1 або МСКО 3, тобто лише початкові школи або старші школи (I або III ступенів). Таких нараховувалось 1539 шкіл [8, с.16]. Також виключили школи, інформація про освітній рівень яких була відсутня (111 шкіл). Залишилося 15162 школи, у яких рівень МСКО 2, тобто школи I-II, I-III, II-III ступенів.

Окрім того, згідно вимог, зі списку шкіл Кроком 2 стало видалення ще 532 шкіл (таблиця 4).

Отже, отриманий перелік загальноосвітніх шкіл, кількістю 14 624 школи прийнято за генеральну сукупність. Наступним Кроком 3 стало видалення з цього списку таких шкіл (таблиця 5).

У результаті видалення певних типів на-

Таблиця 4

Типи загальноосвітніх навчальних закладів, видалених з вибірки (Крок 2)

Тип загальноосвітнього навчального закладу	К-ть
Ліцеї	299
Вечірні школи	88
Санаторні школи-інтернати	71
Навчально-реабілітаційні центри	51
Міжшкільні навчально-виробничі комбінати	14
Навчально-виховний комплекс (об'єднання) II-III ступеню	7
Школи для дітей з особливими потребами	6
Дошкільні комплекси	2
Разом	532

Джерело: укладено авторами

Таблиця 5

Загальноосвітніх навчальні заклади, видалені з вибірки (Крок 3)

Типи загальноосвітніх навчальних закладів	К-ть
Школи з малою кількістю вчителів (менше 5)	437
Школи, де відсутня інформація про чисельність вчителів	142
Школи у зоні АТО (з районів Луганської та Донецької областей, які непідконтрольні Україні, та населених пунктів, що прилягають до лінії зіткнення)	218
Разом	777

Джерело: укладено авторами

Таблиця 6

Національна цільова група та генеральна сукупність

Школи, які не потрапили до вибірки	Національна цільова група TALIS = Національна генеральна сукупність TALIS = Усі школи, в яких є хоча б один клас ICED Level 2 (МСКО 2 -базова середня освіта) N=14624	
	Виключено з вибірки	Включено до вибірки
Ліцеї Вечірні школи Санаторні школи-інтернати) Навчально-реабілітаційні центри Міжшкільні навчально-виробничі комбінати Навчально-виховний комплекс (об'єднання) Школи для дітей з особливими потребами	Малі школи (до 5 вчителів) Школи у зоні АТО Школи, де відсутня інформація про чисельність вчителів	не у вибірці у вибірці
	4,4% n=797	94,6% n=13 827

Джерело: укладено авторами

вчальних закладів, для формування вибірки було сформовано список з 13 827 шкіл, що становить 94,6% від шкіл, визначених як генеральна сукупність (Таблиця 6).

Важливе значення у формуванні вибірки має процес стратифікації шкіл. Стратифікація є засобом організації структури вибірки, щоб досягти кращої достовірності інформації при фіксованому розмірі вибірки. Стратифікація забезпечує достатню наповненість важливими характеристиками виділених у генеральній сукупності груп. Стратифікація

може бути проведена за експліцитними (явними) критеріями та імпліцитними (неявними). Таким чином, методологія TALIS передбачає використання експліцитних та імпліцитних страт. Які б критерії не використовувалися, процес їх виділення завжди передуватиме формуванню вибірки.

Експліцитні страти передбачають критерії стратифікації шкіл за характеристиками, які можуть суттєво вплинути на результати дослідження. Відповідно до специфіки країни, це можуть бути регіон, лінгвістичні або

Структура регіонів

Регіон	Області
Схід	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Сумська, Харківська
Захід	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька
Північ	Житомирська, Київська, Чернігівська
Центр	Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська
Південь	Миколаївська, Одеська, Херсонська
Київ	м.Київ

Джерело: [9, с.40].

етнокультурні групи [6, с.21]. Експліцитна стратифікація може здійснюватися залежно від політичних, організаційних або аналітичних потреб, як критерії стратифікації можуть використовуватися географічні регіони (штати, провінції ...), рівні соціально-економічного розвитку домогосподарств (низький, середній, високий рівень доходів домашніх господарств у навчальному районі ...), тип фінансування школи (приватна, державна), тип освіти (професійна, академічна, змішана..), розмір школи (визначається кількістю вчите-

між стратами.' Кожна страта формується і наповнюється окремо. Розуміючи, що кількість шкіл, включених до вибірки є фіксованою (близько 200 шкіл), тому бажано обмежити кількість страт. Досвід показує, що досягнення точності суттєво зменшується при використанні більше 4 або 5 критеріїв стратифікації. Формування надто великої кількості страт зумовлює надто мале їх наповнення.

Імпліцитна стратифікація полягає в пропорційному наповненні за певними критеріями імпліцитних страт в межах експліцитних страт з метою підвищення надійності одержаної інформації. Зазвичай в якості критеріїв для формування імпліцитних страт пропонується використовувати предмет, який викладає вчитель, вік та стать. Згідно з Рекомендаціями щодо формування вибірки TALIS, країни можуть враховувати свої особливості [6, с.16]. Цей тип стратифікації є ефективним і простим способом забезпечення (майже) пропорційного розподілу вибірки шкіл у всіх імпліцитних стратах, що забезпечить більшу надійність інформації. Однак, як і стосовно експліцитних страт, не рекомендується використовувати надто великої кількості критеріїв, оскільки це може призвести до малого наповнення страт.

Під час формування вибірки для України застосовувались три критерії стратифікації – регіон, тип населеного пункту, тип школи. З огляду на регіональну гетерогенність України, як експліцитна страта застосовувався, передусім, регіональний поділ. Згідно прийнятої в українській соціології класифікації, було виділено шість регіонів, включаючи м.Київ (Таблиця 7)

Пропорція регіональних страт задавалась відповідно до регіонального розподілу загальної кількості вчителів у денних загальноосвітніх навчальних закладах [10, с.9].

Окрім регіону, як критерій для формування експліцитної страти, застосовувався тип населеного пункту, які поділялись на 1) міста-обласні центри, 2) інші міста, включно з СМТ, 3) села. В комбінації поєднання регіону та типу населеного пункту дало 16 експліцитних страт (таблиця 8).

Таблиця 8

Експліцитні страти

№	Страти
1	Схід@місто
2	Схід@ обласний.центр
3	Схід@село
4	Захід@місто
5	Захід@ обласний.центр
6	Захід@село
7	Київ@m.Київ
8	Північ@місто
9	Північ@обласний центр
10	Північ@село
11	Центр@місто
12	Центр@ обласний.центр
13	Центр@село
14	Південь@місто
15	Південь@ обласний.центр
16	Південь@село

Джерело: укладено авторами

лів рівня МСКО 2) або іншим критерієм, що стосується збору чи аналізу даних.

У результаті проведення експліцитної стратифікації формуються страти, які являють собою вичерпні та взаємовиключні групи шкіл з наявними певними загальними характеристиками (наприклад, географічний регіон, мовна або етнокультурна група тощо). Кожна школа знаходиться в одній і єдиній чіткій страті. Обсяг вибірки розподіляється

Таблиця 9

Механізм відбору шкіл до вибірки TALIS

Національний ід навчального закладу	Назва школи	Експліцитна страта	Імпліцитна страта	Кількість вчителів (MOS)	Кумулянта MOS	Крок відбору	Стартова точка	Статус відбору
19622	Школа 1	Схід@місто	ЗОШ	5	260	221	56	
20003	Школа 2	Схід@місто	ЗОШ	5	265	221	56	
2487	Школа 3	Схід@місто	ЗОШ	5	270	221	56	
2492	Школа 4	Схід@місто	ЗОШ	5	275	221	56	R1
5280	Школа 5	Схід@місто	ЗОШ	5	280	221	56	S
7897	Школа 6	Схід@місто	ЗОШ	5	285	221	56	R2
7912	Школа 7	Схід@місто	ЗОШ	5	290	221	56	
8499	Школа 8	Схід@місто	ЗОШ	5	295	221	56	

Джерело: укладено авторами

Як імпліцитну страту використано поділ за типом школи (загальноосвітні та «школи нового типу», до яких ми віднесли гімназії, спеціалізовані школи та інші).

Таким чином, ми отримали загальною 32 страти (16 страт (регіон*тип населеного пункту)*2 типи шкіл).

Для відбору одиниць першого рівня (шкіл) використовувався випадковий систематичний відбір. В межах регіонів та типів населених пунктів школи були стратифіковані за типом школи. У цих стратах школи були впорядковані за розміром школи (MOS). Порядок впорядкування шкіл за розміром у імпліцитних стратах було зроблено як чергування порядку зростання та порядку спадання. Школи основної вибірки мали позначку «S». Після впорядкування списку за стратами і розміром школи, визначався крок відбору (k), який дорівнював відношенню кумулятивного проценту MOS до кількості одиниць у страті відповідно до її розміру [11, с.78]. Стартова точка визначалась на основі Таблиці випадкових чисел. Для кожної відібраної школи, обиралися дві школи для заміни. Це були школи зі списку позицією вище та нижче за обрану до основної вибірки школи. Школи для заміни одержали позначку «R1» і «R2». Таким чином, було відібрано 201 школу основної вибірки і 402 школи для заміни. Школи, які помилково потрапили до вибірки (наприклад, закриті) не могли бути замінені. Запасні школи визначалися до почат-

Таблиця 10

Регіональна та поселенська структура вибірки

Регіон/область	Міські школи	Сільські школи	Загалом
Схід	32	13	46
Дніпропетровська область	10	2	12
Донецька область	3	1	4
Запорізька область	5	4	9
Луганська область	4	2	6
Сумська область	1	2	3
Харківська область	10	2	12
Захід	29	44	73
Волинська область	2	4	6
Закарпатська область	2	4	6
Івано-Франківська Область	3	4	7
Львівська область	8	12	20
Рівненська область	3	6	9
Тернопільська область	3	9	12
Хмельницька область	3	2	5
Чернівецька область	5	3	8
м.Київ	10	0	10
Північ	12	11	23
Житомирська область	5	3	8
Київська область	5	5	10
Чернігівська область	2	3	5
Центр	13	15	28
Вінницька область	1	7	8
Кіровоградська область	5	2	7
Полтавська область	5	3	8
Черкаська область	2	3	5
Південь	12	9	21
Миколаївська область	1	2	3
Одеська область	6	1	7
Херсонська область	5	6	11
Загалом	98	92	201

ку польової роботи. Таблиця 9 ілюструє фрагмент реалізації систематичного випадкового відбору з використанням таблиці випадкових чисел.

Таблиця 11
Взірець укладання списку вчителів
школи, які працюють у 5-9 класах,
для формування вибірки

Назва школи _____	
ID номер школи _____	
Директор школи _____	
Контактна особа від школи _____	
№ з/п	ППП вчителя
1	Іваненко І.П.
2	Петренко П.В.
3	Уваренко О.Л.

У результаті відбору до вибірки потрапило 54% міських шкіл та 46% – сільських, що відповідає пропорції за статистикою МОН України [10, с.9]. На Східний регіон припадає 23% шкіл, Західний – 36%, м. Київ – 5%, Північний – 11%, Центральний – 14%, Південний – 10%. Структура вибірки представлена у Таблиці 10:

Відбір вчителів

На другому етапі для анкетування у кожній школі випадковим чином відбиралися 30 вчителів. Опитування проводиться серед штатних педагогів, які працюють на рівні МСКО 2, тобто у 5-9 класах (однак це не виключає можливість викладання ними предметів і у початковій чи старшій школі). При відборі вчителів розмір класу, частина ставки, предмет, який читає вчитель, значення

не мали. Для формування переліку вчителів у відібраній школі координатор дослідження контактував з обласними управліннями освіти та дирекцією шкіл, надсилаючи запит на одержання, згідно визначеного взірця, переліку вчителів. Його впорядковували за абеткою й нумерували згідно взірця, представленого у Таблиці 11:

До списку не включалися:

- вчителі, які працюють за сумісництвом;
- співробітники, які працюють на підмінах;
- вчителі, які працюють у групах подовженого дня;
- вчителі, які працюють позакласно, виключно за дистанційним навчанням;
- невикладацький склад школи (психологи, соціальні педагоги, бібліотекарі та ін.)
- вчителі, які викладають менше року;
- вчителі, які тривалий час відсутні (наприклад, знаходяться у декретній відпустці);
- директори, які одночасно викладають у 5-9 класах (вони включаються до загального списку вчителів, але заносяться з відповідною приміткою);
- вчителі, які брали участь у пілотажному опитуванні (вони включаються до загального списку вчителів, але заносяться у кінець списку з відповідною приміткою).

На основі отриманого списку здійснювався відбір вчителів у кожній школі.

Для опитування відбирались 30 вчителів зі списку.

Таблиця 12
Характеристика дизайну Всеукраїнського моніторингового опитування викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (за методологією TALIS)

Дизайн дослідження	
Координатор проекту	Українська асоціація дослідників освіти
Цільова група	Директори шкіл та вчителі загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня, тобто викладають у 5-9 класах (що відповідає ISCED level 2) усіх регіонів України (за виключенням непідконтрольних Україні територій)
Тип вибірки	Випадкова, двоступенева для відбору шкіл – комбінована багатоступенева: I щабель – стратифікована, II щабель – випадкова; для відбору вчителів – однощаблева, випадкова
Обсяг вибірки	3600 вчителів 5-9 класів загальноосвітніх шкіл, 201 директор з 201 школи
Похибка вибірки	Похибка простої випадкової вибірки складає 1,6%, похибка вибірки шкіл з врахуванням дизайн-ефекту складає 2,3%
Інструментарій	Анкети для самозаповнення. Окремі запитальники для вчителів шкіл та директорів, на заповнення яких відводилося 45-90 хв
Форма опитування	Анкетування за місцем праці. Вчителі та директори заповнювали паперові варіанти анкет.
Період опитування	Березень – травень 2017 року
Період проведення дослідження	Лютий – серпень 2017 року

- якщо у школі менше 30 вчителів, то в опитуванні мали прийняти участь усі вчителі;
- якщо у школі більше 30 вчителів – формувалась вибірка (зі списку вчителів випадковим чином відбиралось 30 вчителів).

Стартова точка визначалась на основі Таблиці випадкових чисел. Відсутні на момент опитування вчителі, які потрапили до вибірки не могли бути замінені іншими. Загалом, рівень досяжності (participation rates) у нашому дослідженні виявився досить високим і забезпечив належний рівень достовірності інформації. Так, 100% відібраних шкіл пройшли успішно опитування. Нагадаємо, що результативно опитана школа вважається такою, якщо 50% відібраних вчителів заповнили анкету. Серед відібраних до вибірки вчителів заповнили анкети 97%, що складає 90% від вчителів шкіл, які потрапили до вибірки. Якщо вчитель, якого включено до вибірки, з певних об'єктивних причин був відсутнім – захворів, чи був у відраженні або на стажуванні тощо, і не брав участі в опитуванні, то вважався як «той, хто не відповів».

Підсумовуючи викладений вище опис формування вибірки у таблиці 12 представлено узагальнену інформацію щодо дизайну Всеукраїнського моніторингового опитування викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (за методологією TALIS).

Висновки

Представлений у статті детальний опис процедури формування вибірки для дослідження TALIS ознайомив з міжнародними

стандартами забезпечення якості емпіричної інформації. Окрім того, механізм побудови вибірки можна буде використовувати для побудови вибірки в інших дослідженнях у сфері освіти. Загалом проведення Всеукраїнського опитування за методологією TALIS характеризується, на наше переконання, низкою позитивних ефектів:

по-перше, дає змогу отримати унікальну інформацію про педагогічну спільноту України та вітчизняне освітнє середовище;

по-друге, надає інформацію для осмислення місця українського учителя в міжнародному освітньому контексті;

по-третє, сприяє популяризації міжнародних освітніх проектів;

по-четверте, формує культуру участі педагогічної спільноти в дослідницьких проектах;

по-п'яте, сприяє підвищенню компетентності українських дослідників щодо участі у міжнародних дослідницьких проектах;

по-шосте, сприяє здобуттю нових навичок проведення досліджень з дотриманням міжнародних стандартів забезпечення якості емпіричної інформації;

по-сьоме, забезпечує інформаційну та процедурну підготовку до участі України в наступній хвилі TALIS та інших міжнародних освітніх проектах, зокрема PISA.

Формування національної вибірки дала змогу виявити «проблемні зони» вітчизняної бази даних, відсутність повної достовірної інформації щодо характеристики системи середньої освіти. Окрім того, засвідчила особливості шкіл, їхній невеликий розмір та значну територіальну віддаленість.

Література

1. TALIS 2013 Results: An International Perspective on Teaching and Learning. – OECD, 2014. – 442 p.
2. Teaching and Learning International Survey TALIS 2013 Conceptual Framework. – OECD, 2013. – 60 p.
3. Українська асоціація дослідників освіти. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.uaea.org.ua
4. Щудло С. Потенціал дослідження TALIS для реформування освіти в Україні / С. Щудло // Емпіричні дослідження для реформування освіти в Україні: Збірник матеріалів I Міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти (11 лютого 2017 р.) / За ред. С. Щудло, О. Заболотної, О. Ковальчук. – Київ – Дрогобич : ТзОВ «Трек-ЛТД», 2017. – С. 187 – 190.
5. Головаха Є. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Євген Головаха, Андрій Горбачик, Наталія Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.
6. Teaching and Learning International Survey (TALIS) 2013. Sampling Manual. – OECD, 2012. – 47 p.
7. Закон України Про загальну середню освіту – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>
8. TALIS 2013 Technical Standards – Final. - OECD, 2013. – 35 с.
9. Чурилов Н. Типология и проектирование выборочного социологического исследования (история и современность) / Н. Чурилов. – К.: Факт 2008.
10. Інформаційний бюлетень «Загальноосвітні навчальні заклади Міністерства освіти і науки України, інших міністерств і відомств та приватні заклади (2015/2016 та 2016/2017 н.р.). – К: МОН, Департамент економіки та фінансування, Інститут освітньої аналітики, відділ інформаційних та аналітичних систем, 2016. – 142 с.
11. TALIS 2013 Technical Report. – OECD, 2013. – 460 с.

Надія Михайлівна Лисиця

доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Nadiya Lysytsya

Doctor of Sociology, Full Professor, Department of Applied Sociology and Social Communication of V.N. Karazin Kharkiv National University

COMUNICATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION AS A KEY TO SUCCES OF TEACHING

У статті розглядається сутність комунікативних технологій в освіті. Вони аналізуються на двох рівнях: макро- і мезо- рівнях. На макрорівні комунікативні технології орієнтовані на залучення уваги споживачів до ВНЗ та спеціальності для забезпечення їхньої конкурентоспроможності і формування лояльності споживачів освітньої послуги. На мезорівні комунікативні технології допомагають структурувати, планувати і реалізувати навчальний. На цій стадії комунікативні технології повинні бути різноманітними і стимулювати студентів до активної участі у навчальному процесі, здійснювати інтелектуальну взаємодію з лектором. Пропонується сім варіантів комунікативних технологій: «короткі інтерпретації», «оцінюючі», «креативні», «рольові стереотипи», «секретні моделі», «сторителінги», «ініціативні», які можливо використовувати зі споживачами п'яти груп, а саме «індивідуалами», «дистанційними», «агресивними девіантами», «мовчазними спікерами», «незацікавленими». Гетерогенність аудиторії є важливим чинником вибору комунікативних технологій, оскільки це вимагає різних способів використання комунікативних технологій. Комунікативні технології розвивають креативні, аналітичні, командоутворюючі та оціночні навички студентів. Ці навички забезпечують комунікацію із зворотнім зв'язком, успішне навчання і лідерство у професійній діяльності.

Ключові слова: комунікативні технології, макро- і мезо- рівні, освіта, сегмент споживачів, лідерство.

В статье рассматривается сущность коммуникативных технологий в образовании. Они анализируются на двух уровнях : макро и мезо уровнях. На макроуровне коммуникативные технологии ориентированы на привлечение внимания потребителей к вузу и специальности для обеспечения их конкурентоспособности и формирования лояльности потребителей образовательной услуги. На мезоуровне коммуникативные технологии помогают структурировать, планировать и реализовывать учебный процесс. На этой стадии коммуникативные технологии должны быть разнообразными и стимулировать студентов быть активными участниками учебного процесса и проявлять интеллектуальное взаимодействие с лектором. Предлагается семь вариантов коммуникативных технологий: «короткие интерпретации», «оценивающие», «креативные», «ролевые стереотипы», «секретные модели», «сторителлинги», «инициативные». Их можно использовать с потребителями пяти групп: «индивидуалами», «дистанционными», «агрессивными девиантами», «молчаливыми спикерами», «незаинтересованными». Гетерогенность аудитории является важным фактором выбора коммуникативных технологий, так как это требует различных способов использования коммуникативных технологий. Коммуникативные технологии развивают креативные, аналитические, командообразующие и оценочные навыки студентов. Эти навыки обеспечивают коммуникацию с обратной связью, успешное обучение, лидерство в будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: коммуникативные технологии, макро и мезо уровни, образование, сегмент потребителей, лидерство.

The article deals with the essence of communicative technologies in education. Communicative technologies are analyzed at two levels- macro- level and meso-level. At the macro level communicative technologies are oriented at drawing

students' attention to the higher educational institution and specialty to secure competitiveness of higher educational institution and form the loyalty of consumers of education service. At the meso- level communicative technologies help to structure, plan and realize the teaching process. During this stage communicative technologies should be various and make the students be active participants of the teaching process and secure intellectual interaction with the lecturer. It is suggested to use seven variants of communicative technologies: «short interpretations», «evaluation tasks», «creative tasks», «role stereotype tasks», «secret models», «story telling tasks», «initiative tasks». They can be used with consumers of five groups: «individuals», «distant», «aggressive deviants», «silent speakers», «not interested». Heterogeneous audience is an important factor of choosing communicative technologies, because it demands the use of different communicative technologies. Communicative technologies develop creative, analytical, team –building, evaluation and other skills of students. These skills provide feedback communication and successful teaching and secure leadership in future profession.

Keywords: communicative, technology, macro- meso- levels, education, segment of consumers, leadership.

Education adapted to new forms of exchanging information in the 21 century. The transformations which are observed in curricula of higher education institutions, in the behavior of consumers of educational service, in the demands of consumers of educational service made it possible to suggest diversification of communicative technologies which can be used in educational sphere. Communicative technologies have been studied by scientists because they wanted to find the mechanism of managing communication and improving education. Communication provides not only the result of the teaching, it may create the atmosphere where the actors play roles either successfully or not very successfully. As far as communication is the dual interaction it may be considered as exchange.

There are a lot of scientists in sociology who studied technologies as a category of organizing the educational space. Among them the well known B. Herold, M. Heidegger, V. Podshyvalkina, V. Tarasov, V. Sherbina, F. Yanushkevich and others. Many researches have been done to describe communication in general and communication as the tool of successful teaching.

In spite of these researches there are still many problems not only in interpreting effectiveness of communication and communicative technologies but in adequate use of them in education. Communicative technologies have not been studied as a stimulus to effective and motivated teaching. It explains the topicality of the article.

The aim of the article is to analyze communicative technologies at macro- and mesolevels in education and consider the possible effectiveness of using them in the teaching process. To achieve the aim it is necessary to solve the following tasks: 1) to define the essence of communicative technologies in education, 2) to interpret specifics of communicative technologies at macrolevel and mesolevel in education, 3) to evaluate the perspectives of communicative technologies in organizing successful process of

drawing attention of students to higher education institution and the teaching process.

Methodological basis for research is Rational Choice Theory, Social Exchange Theory, General Theory of Leadership, Communicative approach.

Communicative technologies can be divided into two groups: «focusing attention» at the precommunicative stage and «providing success» of learning during the teaching process. Consumers of educational service today are mainly generation Z.

Generation X, the most influential parents of Plurals (Generation Z), demonstrates the least credence in the concept of the American Dream among adult generations. According to Public Relations Society Great Recession has taught Generation Z to be independent, and has led to an entrepreneurial desire, after seeing their parents and older siblings struggle in the workforce.

A 2013 survey by Ameritrade found that 46% of Generation Z in the United States (considered here to be those between the ages of 14 and 23) were concerned about student debt while 36% were worried about being able to afford a college education at all. This generation is faced with a growing income gap and a shrinking middle-class, which all have led to increasing stress levels in families [1- 3].

Traditionally generation Z is considered as continuation of generation X and generation Y. «New technologies» of the previous generations or «technologies of the future» for the generation Z is their present. They are really the first representatives of the so called digital generation. Parents of the children who became generation Z are called digital immigrants because when they were children there were no such technologies [4].

This generation is oriented at looking for information at Web sites, that is why much attention is paid to Web-Ranking of Universities. According to researches Webometrics-2017

stated a list of universities which are in the top in Internet [5]. Karazin Kharkiv National University is on the fourth place.

Communicative technologies have been studied by the representatives of different sciences; psychology, sociology, marketing, IT, mass media, pedagogic science. It goes without saying that the aims of communicative technologies in these sciences are also different. The aim of communicative technologies in education in general and teaching sociology in particular is oriented at realizing the well known formulae of successful learning process AIDMA. The main theories which can be the cornerstone of the analysis and theoretical presupposition are the Rational Choice Theory and Social Exchange Theory of G. Homans and P. Blau. P. Blau suggests exchange as the unit of analysis. In the system of education actors are students and lecturers. Both have their own purposes. The purpose of the lecturer is to form the personal image of a professional, to form or support the reputation of a higher education institution. The purpose of the students is to get enough knowledge (the more the better) in order to be competitive in the labor market, to be able to earn money and make a successful career. Taking into account the exchange theory and adapting it to the situation we can note that G. Homans preferred the term «social behaviorism». Social behaviorism is demonstrated in education as well. Social Exchange Theory which is used in the sphere of education provides the possibilities of advantages of interaction of actors in case both actors are satisfied because their expectations are realized.

To realize expectations of actors of interaction communicative technologies of both groups («focusing attention» and «providing success») should be used. It will help to expand the segment of consumers of educational service, stimulating their motivation. Motivation is organized by multiple psychological factors, including personal motivation for the choice of specialty and motivation of those who influence the final decision. These are parents, friends, mass media, and advertising.

On the one hand communicative technologies stimulate the process of promotion of the educational service. Communicative technologies can be considered as the stimulus to development of education because they dominate in advertising to draw attention, to form interest and desire to make the final decision about the choice of higher education institution. On the other hand, they can be regarded as the mechanism of organizing the teaching process, which is suitable for concrete education institution and good for selecting the students, who are interested in the specialty. Rational Choice Theory is realized at this stage as far as future students are trying to weigh the «pros» and «cons» to

make the best selection of their professional activity. A group of communicative technologies, which were called «focusing attention», may be characterized in the following way.

When it is necessary to draw the learners' attention, professionals use the information associated with future specialty to demonstrate pragmatism of sociology and competitiveness of sociologists who are in demand in any human activity in contemporary society. Interest is usually formed by demonstrating the results of sociological research to prove the hypothesis of the research and secure the trust of people to the results of the research. Desire to be a member of sociological community may become realistic, because practitioners suggest the arguments on the basis of the generalized opinion about the phenomenon which is studied. Motivation to choose sociology may appear when future students understand that they can find the instrument to make researches in order to formulate their points of view about everything they observe in the social environment and be able to give arguments to support their opinion. The final decision which is usually made after the previous steps is an action that is the choice of higher education institution and specialty.

The other group of communicative technologies «providing success» is connected with the teaching process. At this stage Social Exchange Theory is realized. It is important to take into account the specific characteristics of the audience, the peculiarities of the subject and to a certain extent timetable. The students today feel trust and become motivated only when they are involved into the process of teaching. Communicative technologies are interpreted as a way of organizing perception of the information which reflects the main ideas of the subject in the form of discussion, expressing opinions and suggesting arguments to prove these opinions. The availability of the feedback with the students allows the lecturer to see the problems, which are difficult for the students to understand or which form the loyalty of the audience, because they are interested in the information they receive during the lecture.

To make communicative technologies effective it is necessary to activate both actors. A generalized actor (audience of students) whom the lecturer teaches first of all should be able to listen. False perception of information or «blind» perception may follow zero understanding or incorrect actions within the professional sphere. To achieve attention and interest a lecturer should follow the following stages:

- 1) Define the context of the subject. For those who teach this should be meetings with students, presentations of the essence of the subject. If at this stage there is an interest or even motivation then there cannot be false perception

of information or «blind» perception, because students make the final decision to choose the subject according to expectations.

2) It is impossible to arrange «one way» communication (for example only «to perceive» or «send» information) during the process of teaching, because it does not make communication effective. Not to be in such situation lectures should be interactive, suggesting creative tasks, evaluation tasks, story telling etc.

3) Too much communication is not good either. Students should be able to express ideas in laconic way and focus the listener's attention on the main idea.

4) Be sure to stimulate management of communication to secure effective feedback communication. Set the tasks which will show the ability to evaluate the problems of the subject and suggest arguments; to prove and give explanations. The lecturer should be responsible for creating the situation of reciprocity and motivation, forming the desire to support communication and make communication permanent for both actors: lecturer and students. Only such behavior of both actors will provide effective exchange and save motivation to communicate with each other.

Whether there will be a success or fail as a result of using communicative technologies depends on the choice of the type of consumers. Many years of teaching, inclusive observation allowed us to nominate the types which dominate among the students up to the present day: 1) «individuals» (the most difficult type, because they are the so called «closed» people), 2) «distant» (they can take part in communication, but one should use special methods and communicative technologies to involve them into the process of interaction), 3) «aggressive deviants», because they don't want anybody to influence their decision to take an active part in the interaction with the lecturer, 4) «silent» speakers, they are eager to communicate, but don't have skills enough to be good participants of feedback communication, that is why the more communicative technologies are used the better. 5) «not interested», this is the most targeted segment of learners, opened to motivation with the help of communicative technologies.

Communicative technologies may be classified into some groups: 1) «short interpretations» of the main ideas of the part of the lecture (abstracts, key words, limited by the number of words, for example 16.8.3 words); 2) «evaluation tasks» which make the students react to the information, think, analyze and ask questions which express their attitude to the facts, figures, results of researches; 3) «creative tasks» which are oriented at expanding the points of discussion and expressing emotions about the problems discussed and formulating new ideas;

4) «role stereotype tasks», focusing on the position and the role and allowing the learners to feel the difference in behavior due to the position or the role; 5) «secret models», suggesting guessing behavior of the students, developing forecasting skills; 6) «story telling tasks» securing results of individual thinking and forecasting perspectives of continuation of active discussion, 7) «initiative tasks» when initiative of a leader of communication corresponds with the aim of people who are in a group.

Communicative approach can change the properties of specialty. It can influence on behavior of those whom the lecturer teaches. It implies a concern with behavior, with patterns of interaction as well as content. Morrow (1981) «makes a simple and useful distinction between the «what» – the contents of a professional program and the «how» – the ways in which that content might be learned and taught. This «behavioral» «how» would cover the kinds of activities and how such activities can be realized in practice in terms of the skills that are trained» [6, p. 27].

One can't deny advantages of communicative approach. It can:

- include wider considerations that are contemporary and in demand in the labor market;
- handle a range of professional situations and form stereotypes in business and educational environment';
- provide realistic and motivating situations in academic sphere close to practical experience;
- use what learners know from theoretical courses to make practical steps successful.

To make the use of communicative technologies effective any lecturer should be able to answer the following questions:

What is the role of a lecturer: a moderator, an active participant of communication on professional problem or a passive listener who evaluates the intercommunication?

What professional skills (in sociology) are practiced?

Is it necessary to improve or train communicative behavior or skills?

How large are the stretches of professional skills that students are asked to deal with?

Do students have any choice «to create» situations on the basis of their experience?

Are these communicative technologies suitable for the students? Every academic year the students of one and the same course may be different. Their level of knowledge, experience to create communication process with the lecturer and co-students vary from year to year.

What are the benefits of those who adapted to communicative technologies? How can they help the graduates to be competitive in the labor

market?

Social skills are interpreted as constituents of emotional intellect. They define how we manage our relations with other people. They include social feeling: the ability to take into account the feelings of other people and active participation in the problem solving; understanding of the current events; capacity to understand and satisfy the demands of other people, to be the leader; knowledge of the tactics of convincing other people, development of the capacities of other people to organize the activity of people according to new trends, to cope with conflicts, to support social net communication, to form teams [7].

Combination of all mentioned: communicative approach and theories will create the basis for the leading role of education. If one applies General Theory of Leadership to interpersonal behavior, combination of the mentioned theories and approach results in leadership and effectiveness. Analyzing the interaction of lecturers and students we understand leadership as the observed effort of one member to change other members' behavior by altering the motivation of the other members or by changing their habits [8, p. 26], General Theory of Leadership used in the educational sphere helps to outline self-, task-, interaction-oriented students. «The self-oriented leader is more concerned with his success as a leader than the task or interaction

effectiveness of his leadership... The task-oriented leader will attempt leadership only when communication technologies are attractive and the task gives benefits. The interaction-oriented leader will avoid attempting leadership likely to disrupt current patterns of interaction. He will attempt leadership mainly when interaction difficulties present themselves and he sees himself as able to cope with them» [8, p. 29].

When the lecturer manages to secure such perception of information within the subject during the process of teaching he is successful, because he is able not only to teach his subject with the help of communicative technologies, but bring up future leaders in professional activity.

In conclusion it should be mentioned that communicative technologies in education vary at macro- and mesolevels, because they have different aims. The audience of students is heterogeneous, that is why lecturers should have a lot of communicative technologies at their disposal to be able to use them in the teaching process. If a lecturer uses them, he is able to influence the process of forming competences and form the loyalty of students. These are the prerequisites for success of education, good reputation and competitiveness of higher education institution and leadership and success of graduates in professional activity.

Литература

1. Williams, Alex. Move Over, Millennials, Here Comes Generation Z». [electronic resource] / Alex Williams // The New York Times, Retrieved 8 April 2016. Access mode: <https://www.nytimes.com/2015/09/20/fashion/move-over-millennials-here-comes-generation-z.html>
2. Beltramini, Elizabeth. Gen Z: Unlike the Generation Before. [electronic resource] / Elizabeth Beltramini // Associations of College Unions International. Retrieved 8 April 2016 Access mode: <http://www.changesu.org/?p=352>
3. Jenkins, Ryan. 15 Aspects That Highlight How Generation Z Is Different From Millennials. [electronic resource] / Ryan Jenkins // Business 2 Community. Retrieved 29 March 2016. Access mode: <http://www.business2community.com/social-data/15-aspects-that-highlight-how-generation-z-is-different-from-millennials-01244940#bfr8xLQ8IApEMiQ2.97>
4. Quigley, Mary. The Scoop on Millennials' Offspring — Gen Z. [electronic resource] / Mary Quigley // AARP. Retrieved 9 July 2016 Access mode: <http://www.aarp.org/home-family/friends-family/info-2016/technology-and-millennials-children-mq.html>
5. Webometrics-2017. Інтернет-рейтинг українських вишів. [electronic resource] / Освіта.ua 09.08.2017 Access mode: <http://osvita.ua/vnz/rating/56811/>
6. Morrow K. Principles of communicative technology // In K. Johnson & K. Morrow (Eds.). Communication in the classroom / K. Morrow. — Harlow: Longman, 1981. — P. 59-66.
7. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Дэниел Гоулман, Ричард Бояцис, Энни Макки: Пер. с англ. А.Лисицной — М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. — 301 с.
8. Bass Bernard M. Some observations about a General Theory of Leadership and interpersonal behavior // Leadership and social change. Third edition (Revised and Updated) / Bernard M. Bass. — University Associates, Inc USA, 1976. — P. 22-39..

УДК 316.422

Алина Александровна Калашникова*кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина***Alina Kalashnikova***PhD in Sociology, Senior lecturer of Applied Sociology and Social Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University*

МАССОВЫЕ ОТКРЫТЫЕ ОНЛАЙНОВЫЕ КУРСЫ: СОЦИАЛЬНЫЕ СМЫСЛЫ, УГРОЗЫ, ВОЗМОЖНОСТИ

В статье рассматриваются массовые открытые онлайн-курсы (МООК), которые становятся одним из элементов современного образования. МООК анализируются как индикатор процесса (моно)централизации сферы науки и образования. Анализируются последствия использования МООК как одного из видов электронного обучения, риски и проблемы, порождаемые отличиями e-learning от традиционного образования. В частности, скорость реагирования электронного обучения на появление инноваций, неформальность и внепространственность МООК рассмотрены как факторы дистанцирования традиционного образования от них. Аргументирована определяющая роль телесного соприсутствия не только в конструировании культурного капитала студентов, но и в обучении практикам самоконструирования, которые являются критически важными для его дальнейшего наращивания. Таким образом, избавляющие от информационных неравенств онлайн-курсы служат воспроизводству традиционных социальных неравенств. Утверждается, что в силу доступности и открытости создание таких курсов является попыткой удержать приоритетные позиции в глобальном образовательном и научном поле через манипулирование характером и качеством воспроизводства человеческого капитала.

Ключевые слова: массовые открытые онлайн-курсы, электронное обучение, высшее образование, человеческий капитал, неравенство.

У статті розглядаються масові відкриті онлайн-курси (МООК), що стають одним з елементів сучасної освіти. МООК аналізуються як індикатор процесу (моно)централізації сфери науки і освіти. Аналізуються наслідки використання МООК як одного з видів електронного навчання, ризику і проблеми, породжені відмінностями e-learning від традиційної освіти. Зокрема, швидкість реагування електронного навчання на появу інновацій, неформальність і позапросторовість МООК розглянуто як чинники дистанціювання традиційної освіти від них. Аргументовано визначальну роль тілесної співприсутності не лише у конструюванні культурного капіталу студентів, але й у засвоєнні ними практик самоконструювання, які є критично важливими для його подальшого приросту. Таким чином, онлайн-курси, що позбавляють від інформаційної нерівності, слугують відтворенню традиційних соціальних нерівностей. Стверджується, що в силу їхньої доступності та відкритості створення таких курсів є спробою утримати пріоритетні позиції в глобальному освітньому і науковому полі через маніпулювання характером і якістю відтворення людського капіталу.

Ключові слова: масові відкриті онлайн-курси, електронне навчання, вища освіта, людський капітал, нерівність.

In the present paper the phenomenon of the massive open online courses (MOOCs) becoming an element of modern education is analyzed. MOOCs are analyzed as indicator of the centralization process in science and education. The consequences of MOOCs using as the type of e-learning are regarded, as well as risks and problems arising from the main differences between them and traditional education. In particular, the e-learning's speed of response to the innovation emergence, infor-

mality and non-spatiality of MOOCs are considered as factors distancing the traditional education from them. The role of the corporal commonpresence is regarded as determinative not for only students' cultural capital construction, but also in self-construction practices adoption, that is necessary for its further growth. Thereby, the online courses, which release the information inequality, serve for the reproduction of traditional social inequalities. It is stated that in spite of the accessibility and openness of such courses their creation are to be considered as an attempt to keep the priority position in the global educational and scientific field through the manipulation of the nature and quality of human capital reproduction.

Keywords: massive open online courses (MOOCs), e-learning, higher education, human capital, inequality.

Одной из тенденций последнего времени стало размещение обучающих материалов в свободном доступе в интернете, так что обучение в течение жизни, наконец, и в развивающихся странах перестало быть педагогической абстракцией. Сегодня в сети можно найти такую информацию на любой вкус: от мастер-классов, посвящённых решению конкретной задачи, до циклов лекций, фиксирующих опыт практиков, и виртуальных образовательных сред. Тон этому процессу задают массовые открытые онлайн-курсы (МООК) – виртуальные интерактивные средства, позволяющие обучаться любому человеку на земном шаре, у которого есть доступ к интернету. Такие курсы, как правило, размещаются на специальных платформах и, как следует из названия, нацелены в первую очередь на работу с массовой аудиторией [1]. Программной целью МООК является массовизация (прежде всего высшего) образования, обеспечение возможности учиться для каждого вне зависимости от его индивидуальных трудностей или ограничений. В отличие от узкотематических видеолекций или случайных наборов интересных фактов, во множестве накопленных сегодня социальными сетями и сервисом Youtube, МООК рассчитаны на более длительное взаимодействие и организованы в виде учебно-методических комплексов [2]. Они являются принципиально открытыми, то есть чаще всего не выдвигают к студенту высоких входных требований, предоставляются бесплатно и имеют цель сделать «лучшее в мире образование доступным каждому», как это сформулировано на МООК-портале Coursera (ru.coursera.org). Фактически такие платформы пытаются стать альтернативой очному, дорогому, в первую очередь государственному высшему образованию [3], не только позволив студенту выбирать лучшие из предоставляемых курсов, режим обучения, его скорость, но и предоставляя саму возможность в любой момент жизни учиться тому, что оказалось необходимым или просто интересным.

Традиционные дисциплины, предлагаемые высшими учебными заведениями, выглядят невзрачными на фоне бесплатных или только частично платных, различающихся по форме подачи, глубине освоения, стилю пре-

подавания курсов, поэтому количество участников таких проектов растёт [4]. В Украине с 2014 года существует собственная платформа массовых открытых онлайн-курсов Prometheus (prometheus.org.ua), которая активно взаимодействует с несколькими ВУЗами и тоже позиционирует себя в качестве активного агента изменения института образования и самого процесса обучения. Как отмечает Л. Баева, «социальные риски и проблемы в этой сфере могут быть связаны: с сокращением рабочих мест педагогов; дисфункцией традиционных школ и вузов; потерей «обратной связи» с обучающимися, ее виртуализацией; ослаблением воспитательной, ценностно-формирующей функции образования; монополизацией образовательных услуг; возможностью зомбирования обучающихся, давлением на их личность; утратой возможности социализации учащихся; снижением качества образования при отсутствии индивидуально-личностного подхода к обучающемуся и др.» [5, с. 19]. Впрочем, являются ли МООК всего лишь флуктуацией на определённом этапе развития технологии, или действительно признаком принципиального сдвига в природе обучения, пока невозможно диагностировать достоверно, поскольку эта тема остаётся за рамками магистрального курса отечественной социологии. Однако необходимость анализа социальных последствий образовательного бума, в том числе выгод и рисков для системы высшего образования, определяет актуальность изучения МООК.

Различные формы электронного обучения в развитых странах имеют более длительную историю внедрения и изучения. В частности, уже проводятся исследования социодемографических характеристик и мотивации студентов МООК [6], параметры курсов, качество и удовлетворённость [7], процессы имплементации таких курсов в институционализированное высшее образование [8; 9] и т. п. Являясь поводом для оптимистических прогнозов, растущая популярность МООК, тем не менее, не рассматривается в собственно социологической перспективе. Таким образом, цель статьи – исследовать сущность и социальные эффекты МООК как феномена современного (высшего) образования. Можно предположить, что МООК

– присущая информационному обществу форма развития образования и обучения как способов производства неравенств. «Всем, кто из увеличения общей численности населения, получившего доступ к высшему образованию, делает вывод о «демократизации» студенческой аудитории на факультетах, имеет смысл напомнить, что этот морфологический феномен может скрывать увековечивание статус-кво и даже в отдельных случаях сокращение представительности обездоленных классов, а не только расширение социальной базы рекрутирования» [10, с. 224].

Важность МООК в этом смысле определяется тем, что в современном мире одной из приоритетных задач любого сообщества является обеспечение своей конкурентоспособности на глобальном «рынке». Это подразумевает способность не только воспроизводиться физически и социально, но и осуществлять экспансию, вытесняя другие сообщества (в лице носителей их культурных или других идентичностей и практик) с позиций обладателей и распределителей благ и признания. Поэтому в перспективе значимость приобретает воспроизводство дефицитных социальных ресурсов – накопление, конвертация и трансляция различных форм капитала агентов, в частности, человеческого капитала. Последний понимают как совокупность физиологических, психологических, профессиональных и прочих характеристик человека, которая способна каким-либо образом участвовать в процессе производства и обеспечивать прирост капитала – в первую очередь экономического [10].

Ясно, что для сообщества, закрепившего свою культурную гомогенность в форме государства, модернизация образования является приоритетным направлением политики, в том числе потому, что позволяет поддерживать парсонсовский культурный образец. Но сегодня большинство посещаемых МООК принадлежит ведущим американским университетам. Это позволяет им поддерживать статус лидеров в поле образования, заставляя весь остальной мир перенимать эту методическую инновацию и непременно *уже* опаздывать в её использовании, поскольку даже при условии максимального напряжения образовательные системы развивающихся стран оказываются не в состоянии обеспечить равные или превосходящие по привлекательности и успешности МООК. Таким образом, наиболее активные пользователи интернета, в частности, интеллектуальная молодёжь, становятся реципиентами не только европейско-американской модели исследования по Джону Лоу, но и соответствующе центрированных представлений о развитии науки, методологии исследований и «правильных» паттернов действия, которые стремятся маркироваться как единственно верные. Так,

публикация в престижном научном журнале не просто предусматривает оформление текста и ссылок в соответствии с формальными стандартами, но и требует от украинского учёного изменения темы и её формулировки, задачки, стили и логики изложения, в предельном случае – качественной трансформации модели исследования. Принятие этой (по природе своей ничуть не менее региональной) модели в качестве мирового стандарта научной публикации обеспечивает естественную фору тем, кому не нужно ей дополнительно обучаться.

МООК, не связанные пространственными и временными ограничениями, являются способом построить транснациональные корпорации – только уже не в экономике, а в образовании и науке. Вытеснение региональных ВУЗов на периферию образовательных и научных инноваций приводит к их естественному отмиранию или превращению в филиалы центральных, место которых сегодня стремятся удерживать за собой МІТ, Калифорнийский технологический институт и др. «В обществе, где получение социальных привилегий все более тесно зависит от обладания дипломами, системе образования выпадает не только функция обеспечения незаметной передачи прав буржуазии, которые уже не могут передаваться прямым и открытым образом. Излюбленное средство буржуазной социодидеи, которая придает привилегиям высшую привилегию не выглядеть привилегиями. Школа легко убеждает лишенных наследства, что их учебная и социальная судьба связана с отсутствием у них дарований или заслуг, так же как в области культуры полное ее отсутствие исключает осознание того, чего тебя лишили» [10, с. 220].

Учитывая нарастание конкуренции образовательных учреждений разных стран в рамках глобального общества, на первый взгляд кажется странной сама идея МООК, альтруистически предоставляющих ценную информацию, что противоречит логике конкуренции в экономике знания. Однако эти информационные ресурсы содержат лишь то, что является безопасным (или хотя бы оценено как таковое) с точки зрения стратегического планирования конкурентных отношений – будь то в рамках рынка труда узких специалистов, образовательной среды или взаимодействия культур. Всё, что может быть опубликовано под девизом всеобщего доступа к образованию, с необходимостью служит интересам публикующего, обеспечивая его приоритет в некоторой области и одновременно скрывая действительные инновации в ней.

Первые МООК ориентировались на иницирование и усиление взаимодействий между студентами, которые должны были конструировать свои знания посредством коммуникации друг с другом. Было доказано, что синхронное

обучение (коллективное) положительно влияет на мотивацию и вовлечённость студентов, тогда как асинхронное (в силу этого – индивидуальное) даёт возможность проработать материал более глубоко [11]. Поэтому асинхронные виды электронного обучения адресуются в первую очередь студентам, не имеющим проблем с мотивацией, а синхронные фактически повторяют стандартные аудиторные практики вовлечения отстающих. Тем не менее, в условиях действительно массового обучения (когда количество студентов конкретного курса исчисляется в десятках или сотнях тысяч) коннективистский подход сработал не совсем так, как ожидалось. Как отмечают исследователи одного из первых успешно запущенных МООК, «кажется, что чем больше курс, тем больше взаимодействие стремится превратиться в перебивание и шум. Кроме того, открытые курсы разрастаются на основании взаимосвязанности, прозрачности и разделения, но для многих делиться значит доверять, и чем больше это связано, тем более рискованно и затратно по времени выстраивать доверие»¹ [12, с. 272]. Кроме сложности технической реализации массового онлайн-образования, существуют глубинные социальные факторы, опосредующие степень вовлечённости представителей конкретного сообщества в подобные практики: очевидно, что при низком уровне доверия формальным институциям, обществу, Другим, который свойственен кризисным обществам (например, современному украинскому), построенные на коннективистском подходе МООК не реализуют свой образовательный потенциал в полной мере.

Знания и навыки, презентуемые с помощью МООК, могут рассматриваться как эквивалентные таковым в соответствующих программах традиционного образования. Однако являются ли сравнимыми по объёму и качеству капиталы, приобретаемые в том и другом случаях? Несмотря на техническую возможность уже сейчас перейти на модель онлайн-образования в лучших университетах развитых стран, они не спешат так поступать. Мы предполагаем, что основным фактором такого выбора является способность очного обучения производить более качественный продукт – выпускника с большим объёмом различных видов капитала.

Увеличение стоимости / объёма человеческого капитала вообще и в каждом индивидуальном случае реализуется путём приобре-

тения уникальных умений и навыков. Такое приобретение подразумевает длительный целенаправленный контакт с человеческим капиталом в его объективированном состоянии – то есть внимательное ознакомление с обучающей литературой, созданной обладателями символической власти в профессиональном поле, сознательное включение в образовательные практики, которые формируют специфические навыки [13, с. 25-26]. Источником прироста инкорпорированного человеческого капитала является количественное и качественное изменение содержания образования. На совокупную стоимость человеческого капитала также оказывают влияние качество производственных инноваций и скорость их включения в комплекс знаний, транслируемых системой профессионального образования. Так, например, эффективный маркетинговый приём, изобретённый одним из участников рынка, становится образцом действия для других практикующих участников. При этом пауза между его появлением и включением в образовательные программы подготовки маркетологов длится несколько дольше – ровно столько, сколько требуется для усвоения идеи всеми участниками, превращения её в общее место, рефлексии обладателей капитала и его включения в необходимый минимум в форме объективированного знания – книг, статей, лекций. В этой паузе суммируется время, затрачиваемое на: (1) распространение знания об инновации в сообществе практиков, (2) проникновение этого знания в сообщество деятелей образования (educators), (3) формальную легитимацию его институтом образования. Современное развитие коммуникационных технологий значительно ускорило процессы обмена информацией, потенциально уменьшая до незначимого минимума время-(1). Однако время-(2) является следствием существования естественного барьера между различными профессиональными группами, проницаемость которого опосредуется социальными факторами в большей степени, чем собственно коммуникационными. Время-(3) зависит от соответствия инновации критериям научного знания, то есть от её практической проверяемости, от предсказуемости последствий применения и т.д. Таким образом, пауза между появлением паттерна действия и изучением / включением в образовательные программы государственного образца обязательно существует как временная буферная зона, необходимая для проверки действительной эффективности инновации, кристаллизации её в виде чёткого наукообразного описания закономерности. Именно с этой точки зрения МООК часто подвергаются критике из-за потенциальной опасности создания курсов, не отражающих реальное состояние дел в какой-либо области, курсов, имеющих низкую или отрицательную об-

1 Оригинал: «It seems that the larger the course, the more potential for interaction to degenerate into interference and noise. In addition, open courses thrive on interconnectedness, transparency and sharing, but sharing for many people requires trust, and the more connectedness there is, the more time-consuming and hazardous it may be to build trust».

разовательную ценность, основывающихся на недоказанных разработках или инновациях, подготовленных недостаточно компетентными преподавателями, наконец, курсов весьма сомнительной ценности. Эти проблемы призвана решить социальная модерация – определение наиболее популярных, качественных курсов, периодический пересмотр программ и т. п. Однако естественная невозможность обеспечения полной объективности в этом случае приобретает угрожающие размеры именно в силу этической доктрины добровольного участия, а значит, открытости МООК для всех, кто хочет поделиться каким-либо знанием [12] или – как мы отметили выше – скрыть или замедлить его распространение.

В основе риторики, связанной с оценкой перспектив электронного обучения, находится вопрос рассмотрения новых массовых медиа (в том числе поисковых платформ, социальных сетей, МООК и других сервисов) как явления, проецирующего социальное событие на виртуальное пространство – или же, наоборот, кардинально изменяющего саму суть человеческого взаимодействия. Теоретики МООК, очевидно, склоняются ко второму подходу, предлагая рассматривать интерактивность социальной коммуникации с преподавателем или с соучениками как ключевой инструмент конструирования знания. Оно понимается как нечто, не существующее здесь-и-сейчас, а распределенное по сетям связей, активизация которых, по сути, и есть обучение [14, с. 149]. Л. Моргадо [1] выделяет следующие виды методик, используемых в МООК, в соответствии с преобладающими целями обучения:

- ассоциативные: эффективное запоминание информации;
- конструктивные: творческие поиски и накопление навыков самостоятельной работы;
- диалогические: накопление коммуникативных навыков, умений лидерства и командной работы. Здесь получает полную реализацию коннективистский подход к обучению;
- практические: практика является наиболее ценной с точки зрения инкорпорации навыков, но она возможна для МООК в задаваемых виртуальной средой рамках (моделирование, игры, участие в социальных сетях «вокруг и около» проектов), или в формате дополнительных очных встреч с географически близко общающимися сокурсниками.

Очевидным является то, что эти методики, по сути, повторяют таковые в традиционном обучении. Интернет-коммуникация увеличивает доступность и скорость получения информации, интенсивность общения, при этом технически ограничивая *практичность* получаемого знания. Несмотря на то, что преподавателями МООК часто становятся практикующие специалисты, дистанционный характер

коммуникации мешает говорить о сопоставимом объеме практики в традиционном обучении и МООК, причём это касается не только специальностей, где преобладает обучение «навыкам тела» (например, медицина), но и «навыкам разума». Аргументом в пользу приведенных замечаний служат результаты качественного исследования преподавателей украинских ВУЗов «Потенціал, сприйняття, оцінка електронної освіти» (полуформализованное интервью, 2016, n = 41). Готовность современных украинских студентов принимать участие в электронном образовании в целом оценивается как достаточно низкая, поскольку оно пока не предоставляет преподавателю никаких возможностей инициировать командную работу вне аудитории, заинтересовать студента и убедиться, что он самостоятельно выполняет свою домашнюю работу. Виртуальная среда способствует также дискретности получаемых знаний: хотя МООК-платформы стремятся продуцировать системно выстроенные последовательности курсов, они никогда не овладевают вниманием студента полностью – как в отношении обучения на базе конкретной платформы, так и в отношении последовательности курсов, и, наконец, единичности или хотя бы приоритетности фокуса внимания [15]. Окно браузера, в котором открыт МООК, вряд ли останется в одиночестве. Это значит, что МООК не столько развивают в студенте нетипичную для интернет-пользователя способность к долгой концентрации внимания, сколько требуют её как необходимого условия успешного окончания, чему служит косвенным подтверждением очень небольшой процент тех, кто всё-таки их заканчивает [3]. Так, в нашем исследовании преподаватели оценили наличие доступа к интернету положительно как доступ к источникам знания, свободному обмену данными, научным инновациям, но отметили, что среди студентов использовать эти функции склонны единицы. Качество образования в e-learning (и тем более в МООК) связано не столько с дефицитными знаниями или старательностью преподавателя, сколько с мотивацией студентов, их способностью к самовоспитанию. Без этого выпускник становится, по определению одного из информантов, «универсальным дилетантом», поэтому для современного высшего образования приоритетным заданием является формирование у студентов самостоятельности, критического мышления, способности старательно работать и функционально использовать информационные ресурсы. Обеспечение всего этого наши информанты связывают в первую очередь с сохранением очных практик традиционного образования: в частности, преподаватели оценили ситуацию замены традиционного образования электронным как невозможную, объясняя это незаменимостью персо-

нального влияния, личного контакта в аудиторном образовании. Электронные среды, по их мнению, должны быть использованы только для трансляции знаний, в то время как трансляция навыков должна происходить в рамках аудиторных занятий. В такой резкой недооценке потенциала электронных технологий в образовании, конечно, играет роль и недостаточная компетентностная готовность преподавателей к их использованию, и привычка к аудиторным способам обучения (лекция), и относительно большее эмоциональное удовлетворение от последних. Однако всё это не могло бы служить достаточно веской причиной для сохранения традиционных аудиторных практик, если бы электронное обучение, в частности МООК, доказало свою абсолютную эквивалентность аудиторному. Однако этого пока не произошло и, по мнению как украинских, так и зарубежных представителей образовательного сообщества, не произойдёт и дальше.

На наш взгляд, причина неабсолютного успеха МООК может быть объяснена в рамках социологического «поворота к объектам», который в нашем случае реализуется как «поворот к человеческой объектности». Виртуально присутствующий студент, казалось бы, не теряет ничего, кроме самого соприсутствия с преподавателями и однокурсниками в одном и том же сегменте физического пространства. Ценность этого соприсутствия самого по себе состоит в том, что опыт, полученный в связи с телом, сохраняет знания / капиталы социального субъекта более эффективно, чем опыт, который с телом не связан (не инкорпорирован в собственном смысле слова). Так «вынесенная память» компьютера, в которой сохранена учебная литература, принадлежит владельцу компьютера и воспринимается им как собственность и (до определённого предела) как расширенный вариант его собственной памяти. Однако то, что в ней хранится, не становится знанием или навыком до тех пор, пока не будет вписано в структуры тела – путём операций прочтения (фиксации зрительных органов, а иногда и всего тела, в пространстве на некоторое время) или усвоения в опыте деятельности (отработки жестовых и логических паттернов до их закрепления в памяти тела). Любопытно, что даже в случае восприятия текста «участники предпочли бы смотреть на руку, пишущую уравнение или предложение на бумаге, чем глазеть на ту же бумагу, где всё уже написано»² [16] – и это, на наш взгляд, находится в прямой связи со свойством человека учиться через подражание. Причём подражание это, как видно из приведенной цитаты, ка-

сается не только деятельности, реализующейся непосредственно в физическом пространстве и изменяющей его (что справедливо, например, для искусства), но и менее легко наблюдаемых во внешнем поведении паттернов логического и не только логического мышления.

Соприсутствие в физическом пространстве, маркированном как образовательное, реализует обучение стратегиям, паттернам инкорпорирования как таковым, практикам самоконструирования [17]. «Власть в лице учителя имеет власть над временем, обеспечивает контроль над ним и гарантирует его использование. «Дисциплина» как способ организации традиционной образовательной практики, безусловно, обеспечивает исчерпывающее использование времени: каждому моменту времени соответствует тот или иной вид деятельности» [18, с. 47]. Здесь физическое пространство выступает местом формирования социально значимых характеристик обучаемого субъекта через подражание наблюдаемым практикам обучающего, инкорпорированным в его живую телесную форму. Ясно, что такое влияние невозможно заменить виртуальными аналогами до того, как появится техническая возможность включения в нетелесный опыт субъекта новых знаний с той же степенью безусловности, с какой они включаются в память тела или память о теле. Однако, вероятно, и после появления такой возможности очное обучение сохранится в виде способа производства привилегий – скорее, даже больших, чем в до-массовую эпоху.

Массовизация высшего образования даёт возможность закрепить различие обладающих символической властью и не обладающих ею через противопоставление онлайн- и офлайн-обучения. Сегодня это можно наблюдать на примере соотношения символической значимости простого участия в МООК (бесплатно), участия в тех же курсах с получением документального подтверждения (объективации полученного знания – которая требует оплаты, соответственно, функционирует скорее в логике традиционной образовательной системы, чем принципиально нового альтруистского подхода) и получения высшего образования (очного или дистанционного) в вузе, где МООК могут быть зачтены как академические кредиты. Мотивацией для первого варианта прохождения МООК является чистая жажда знаний, тогда как для второго – желание получить прирост личного культурного капитала. В последнем случае МООК используются лишь как один из элементов институционализированного обучения – то есть более дорогого, неудобного, менее широко доступного процесса, который, тем не менее, оценивается как сообщающий выпускнику больший объём капитала. Последний вариант, с нашей точки зрения, представляется

2 Оригинал: «participants would rather watch a hand writing an equation or sentence on paper than stare at the same paper with writing already on it»

наиболее релевантным способом использования МООК в (высшем) образовании.

Выводы. В постиндустриальном обществе образование – постоянно длящийся процесс, который позволяет циклично обновлять профессиональные знания и навыки, усваивать инновации, тем самым наращивая объём и дефицитную специфичность индивидуального капитала. Индивидуальный подход в современном образовании становится необходимым минимумом, так что в идеальном случае итоговая совокупность у- и освоенных учащимся знаний и навыков приобретает неповторимость (и неотчуждаемость) отпечатка пальца. Однако ригидность института образования, возникающая из-за паузы между появлением инновации и её повсеместным принятием, приводит к постоянному отставанию учебных программ от ситуации реального производства. Выпускники учебных заведений никогда полностью не соответствуют требованиям работодателей, которые вынуждены дополнительно обучать работников под конкретную ситуацию, уволь-

нять специалистов, чьи навыки устарели, или дополнительно нанимать обладателей необходимых навыков. Это приводит к беспрецедентно широкому распространению самообразования, являющегося простейшим индивидуально доступным способом обеспечить конкурентоспособность работника на рынке труда. Техническое совершенствование новых средств коммуникации позволяет осуществлять передачу практически всех форм информации быстро и эффективно, что увеличивает скорость воспроизводства человеческого капитала, но дискретизирует специальные знания на личностном уровне. Таким образом, массовые открытые онлайн-курсы, сокращая информационное неравенство, генерируют возможности для углубления иных неравенств, что является перспективным направлением исследований интернет-пространства через призму социологии.

Литература

1. Курзаева Л. В., Григорьев А. Д. Массовые открытые онлайн курсы: сущность, специфические характеристики / Л. В. Курзаева, А. Д. Григорьев // Новые информационные технологии в образовании. – 2015. – № 8. – С. 250-253.
2. De Waard I. et al. Exploring the MOOC format as a pedagogical approach for mLearning. / I. De Waard, A. Koutropoulos, N. Keskin, S. Abajian, R. Hogue, C. Rodrigues, M. Gallagher // Proceedings of 10th World Conference on Mobile and Contextual Learning, 2011. – Pp. 149-156.
3. Бадарч Д., Токарева Н., Цветкова М. МООК: реконструкция высшего образования / Дендев Бадарч, Наталья Токарева, Марина Цветкова // Высшее образование в России. – 2014. – № 10. – С. 135-146.
4. Дмитриевская Н. А. Массовые открытые он-лайн курсы как инструмент повышения эффективности образования за счет обеспечения соответствия перспективным тенденциям социально-экономического развития / Н. А. Дмитриевская // Новый взгляд. Международный научный вестник. – 2014. – № 6. – С. 23-27.
5. Баева Л.В. Исследовательские мегатренды в условиях информационного общества и проблемы социокультурной безопасности / Баева Людмила Владимировна // Информационное общество. – 2015. – № 2-3. – С. 13-24.
6. Christensen G. et al. The MOOC phenomenon: who takes massive open online courses and why? [Electronic source] / G. Christensen, A. Steinmetz, B. Alcorn, A. Bennett, D. Woods, E. Emanuel // SSRN 2350964 – URL: http://m4ed4dev.linhos1.jbsinternational.com/sites/default/files/the_mooc_phenomenon.pdf (assessed 27.08.2016).
7. Adamopoulos P. What makes a great MOOC? An interdisciplinary analysis of student retention in online courses [Electronic source] / P. Adamopoulos // Proceedings of the Thirty Fourth International Conference on Information Systems, Milan 2013. – URL: <http://pages.stern.nyu.edu/~padamopo/What%20makes%20a%20great%20MOOC.pdf> (assessed 20.10.2016).
8. Breslow L. et al. Studying learning in the worldwide classroom: Research into edX's first MOOC / L. Breslow, D. Pritchard, J. DeBoer, G. Stamp, A. Ho, D. Seaton // Research & Practice in Assessment. – 2013. – № 8. – Pp. 13-25.
9. Bruff D. et al. Wrapping a MOOC: Student perceptions of an experiment in blended learning / D. Bruff, D. Fisher, K. McEwen, B. Smith // MERLOT Journal of Online Learning and Teaching. – 2013. – Vol.9. – No.2. – P. 187-199.
10. Бурдые П., Пассрон Ж.-К. Воспроизводство: элементы теории системы образования / П. Бурдые, Ж.-К. Пассрон. – М.: Просвещение, 2007. – 267 с.
11. Hrastinski S. Synchronous & Asynchronous E-learning / Stefan Hrastinski // Educause Quarterly. – 2008. – No. 4. – Pp. 51-55.
12. Mackness J., Mak S., Williams R. The ideals and reality of participating in a MOOC / J. Mackness, S. Mak, R. Williams // Proceedings of the 7th International Conference on Networked Learning 2010. – Lancaster: University of Lancaster, 2010. – Pp. 266-275.
13. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20-32.
14. Бугайчук К. Л. Массовые открытые дистанционные курсы: история, типология, перспективы / К. Л. Бугайчук // Высшее образование в России. – 2013. – № 3. – С. 148-155.
15. Браславский П. И. Тело как интерфейс: антропологические аспекты современных коммуникаций / П. И. Браславский // Эпистемы. – 2004. – Вып. 3: Язык. Дискурс. Текст.: материалы межвузовского семинара: альманах. – С. 156-165.
16. Pappano L. The Year of the MOOC / L. Pappano // The New York Times. – 2012 – 2.11.12.
17. Азаренко С.А. Сообщество тела / С.А. Азаренко. – М.: Академический Проект, 2007. – 239 с.
18. Копылова С. В. Техники дисциплинирования в традиционной образовательной практике / С. В. Копылова // Современные наукоемкие технологии. – 2004. – № 5. – С. 47-48.

Наталія Гордієнко

*кандидат соціологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи
Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії*

Nataliia Gordienko

*PhD in Sociology, Docent, Vice-Rector for scientific work of Municipal Higher Educational Establishment
«Khortytska national educational rehabilitational academy» of Zaporizhzhya regional council*

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕРНАТНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті проаналізовано результати комплексних соціологічних досліджень, які доводять, що стереотипні уявлення про негативний вплив школи-інтернату на дитину є упередженими та необ'єктивними, оскільки в більшості випадків заклади цього типу виконують свої навчально-виховні функції, забезпечують підготовку учнів до самостійного дорослого життя. Хоча соціальна адаптація і міжпоколінна мобільність випускників інтернатних закладів дещо уповільнені, в цілому вони відбуваються успішно, випускникам не притаманна маргіналізація. За результатами опитування громадськості з'ясовано, що в цілому репутація шкіл-інтернатів характеризується балансом позитивних і негативних суджень, проте знижується при порівнянні їх із загальноосвітніми школами. Громадська думка не підтримує ідею ліквідації інтернатних закладів як освітньої інституції, хоча допускає можливість передачі дітей-сиріт в сім'ї різного типу та організації їх інклюзивного навчання за умови достатнього фінансування цих заходів. Наведено дані про те, що педагогічні працівники шкіл-інтернатів негативно ставляться до реформи, що призведе до різкого скорочення мережі цих закладів, вважають її недостатньою підготовленою, відірваною від потреб соціально незахищених дітей.

Ключові слова: школи-інтернати, реформування системи інтернатних навчальних закладів, вихованці шкіл-інтернатів, випускники шкіл-інтернатів, педагоги шкіл-інтернатів.

В статье проанализированы результаты комплексных социологических исследований, доказывающих, что стереотипные представления о негативном влиянии школы-интерната на ребенка являются предвзятыми и необъективными, так как в большинстве случаев заведения этого типа выполняют свои учебно-воспитательные функции, обеспечивают подготовку учащихся к самостоятельной взрослой жизни. Хотя социальная адаптация и межпоколенная мобильность выпускников интернатных заведений несколько замедлены, в целом они осуществляются успешно, выпускникам не присуща маргинализация. По результатам опроса общественности выяснено, что в целом репутация школ-интернатов характеризуется балансом положительных и отрицательных суждений, однако снижается при сравнении их с общеобразовательными школами. Общественное мнение не поддерживает идею ликвидации интернатных заведений как образовательной институции, хотя допускает возможность передачи детей-сирот в семьи разного типа и организации их инклюзивного обучения при условии достаточного финансирования этих мероприятий. Приведены данные о том, что педагогические работники школ-интернатов негативно относятся к реформе, предусматривающей резкое сокращение сети этих заведений, считают ее недостаточной подготовленной, оторванной от потребностей социально незащищенных детей.

Ключевые слова: школы-интернаты, реформирование системы интернатных учебных заведений, воспитанники школ-интернатов, выпускники школ-интернатов, педагоги школ-интернатов.

The article analyzes the results of a number of sociological surveys on the problems of boarding schools. The surveys showed that the opinion about the negative influence of boarding schools on a child is stereotyped, reprehensible and biased because, in most cases, the given type of schools follows the educational functions and prepares a child for the adult life. Social adaptation and intergenerational mobility of the boarding school graduates are successful but slow, pupils have no inclination for further marginalization. The results of the survey demonstrate a balance between positive and negative judgements about boarding schools. But the reputation of boarding schools is lower in comparison with the reputation of general education schools. The idea of elimination of boarding schools as educational institutions is not accepted in the society. But, at the same time, the society allows the possibility of placement of orphan children to different types of families and their further education at the inclusive schools on condition of sufficient financing. The study presents general information about boarding schools teachers' opinion on the problem. The majority of teachers consider that school reform is insufficiently prepared and ignores the needs of vulnerable children and can cause the drastic reduction in the number of boarding schools.

Keywords: boarding schools, the reform of boarding schools system, boarding school pupils, boarding school graduates, boarding school teachers.

Серед очікуваних реформ системи освіти України однією з найбільш масштабних, суперечливих і дискусійних є трансформація мережі інтернатних навчальних закладів, що передбачає, зокрема, і значне скорочення їхньої кількості. Розроблений і презентований проект деінституціоналізації догляду дітей в Україні спрямований на поступовий перехід від інституційного до сімейного догляду дитини, посилення ролі сім'ї як найкращого середовища для її розвитку [1]. Організатори реформи пояснюють її доцільність незамінністю сімейних форм виховання дітей і посилаються на успішний досвід багатьох зарубіжних країн, в яких інтернатні навчальні заклади відсутні, але піклування про соціально незахищених дітей організоване на високому рівні. Натомість опоненти реформи вважають недоцільною ліквідацію навчальних закладів, які протягом десятиліть акумулювали значний досвід корекційно-розвиткової й освітньо-реабілітаційної роботи із сиротами, соціальними сиротами, дітьми з особливими потребами, дітьми з неблагополучних сімей, кількість яких, на жаль, в Україні не зменшується внаслідок складної соціально-економічної ситуації.

Суперечливим також є питання місії інтернатних закладів у світлі того факту, що переважна більшість їхніх учнів є не сиротами (частка яких серед загального контингенту вихованців шкіл-інтернатів становить близько 10% [2]), а соціальними сиротами, які мають принаймні одного з батьків. Враховуючі ці дані, прибічники реформи вважають, що наявність широкої мережі шкіл-інтернатів не сприяє формуванню відповідальності батьків за своїх дітей, підтримує їхню пасивну позицію самоусунення від виховних функцій, а пріорі визначає пріоритетність фінансування системи інституційного догляду дітей, а не підтримки їхніх сімей. Проте прийняття

такого підходу до інтерпретації проблеми соціального сирітства в якості концептуальної основи масштабної реформи може призвести до повної (не лише батьківської, а й соціально-педагогічної) депривації багатьох дітей, адже батьки, які віддають дітей до інтернатних закладів, тим самим визнають свою нездатність повноцінно утримувати та виховувати їх. Необхідно усвідомлювати складність, а в багатьох випадках – і неможливість суспільного впливу на батьків з метою зміни у них ставлення до своїх обов'язків. Ігнорування цих труднощів на шляху деінституціоналізації соціального захисту дітей, яку планують здійснити в Україні, може насправді призвести до руйнування створеної десятиліттями системи державного піклування про соціально незахищених дітей, що ускладнить процес їхньої адаптації до дорослого життя, підвищить ризик маргіналізації та криміналізації.

Враховуючи дискусійність цього питання, напередодні реформи інтернатних навчальних закладів зростає значення об'єктивної інформації про якість їхньої роботи, що визначає необхідність аналізу вже існуючих і проведення нових досліджень ролі шкіл-інтернатів в українському суспільстві.

Згідно з даними моніторингового дослідження функціонування системи інтернатних закладів та закладів соціального захисту дітей, проведеного Уповноваженим Президента України з прав дитини спільно з Альянсом «Україна без сиріт», станом на лютий 2016 р. в Україні функціонували 774 інтернатні заклади та заклади соціального захисту дітей. З них найпоширенішими є спеціальні загальноосвітні школи-інтернати для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (263 заклади), спеціалізовані загальноосвітні школи-інтернати з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, лі-

цеї-інтернати, гімназії-інтернати, колегіуми-інтернати (91 заклад), загальноосвітні школи-інтернати для дітей, які потребують соціальної допомоги (89 закладів). Найменшу групу закладів в Україні становлять дитячі будинки (38 закладів), будинки дитини (38 закладів) та притулки для дітей (8 закладів). За даними моніторингового дослідження, контингент вихованців інтернатних закладів станом на лютий 2016 р. складав 103 995 дітей, з яких близько 10 тис. – це діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування [2].

Інтегральному оцінюванню ефективності виконання інтернатними закладами своєї місії сприяла підготовка колективом українських науковців аналітичного звіту «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» [3]. На основі комплексного аналізу ряду ключових параметрів (уявлення учнів випускних класів про своє майбутнє; реалізація можливості продовження освіти; самооцінка готовності до виходу на ринок праці та реальна трудова активність; стан фізичного здоров'я, психологічного та емоційного самопочуття; наявність соціальних зв'язків і дружніх відносин; поширення насильства в закладах та сім'ях, де виховувались діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, та ін.) дослідники визначають необхідність виховання дітей, позбавлених піклування біологічних батьків, у сімейних формах, а не в інтернатних закладах. Автори стверджують, що сімейні форми виховання мають значні переваги над інтернатними, що стає особливо очевидним при переході дитини до самостійного життя [3, с. 103-104].

За результатами дослідження особливостей інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві О. Клименко констатує, що значна частина шкіл-інтернатів сьогодні мають недостатню матеріально-технічну базу, потребують ремонту як житлових, так і службових приміщень. Матеріальні потреби дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, адміністрація закладів змушена вирішувати за спонсорські кошти, отримати які складно. Однак зміни в державній політиці щодо пріоритетів влаштування зазначеної категорії дітей змусили педагогів модернізувати існуючу систему [4, с. 327].

Аналізу ефективності роботи інтернатних закладів щодо підготовки учнів до життєдіяльності у відкритому суспільстві присвячений науково-методичний посібник, підготовлений фахівцями Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. Автори зазначають, що індекс само-

стійності у вихованців інтернатних закладів у два рази нижчий, ніж в однолітків, які виховуються у сім'ї. Виходячи зі стін інтернату, випускники не мають адекватного уявлення про реальні складнощі життя, що очікують їх попереду, не можуть адаптуватися до нових умов дорослого життя [5, с. 6].

На основі результатів соціологічного дослідження якості виховання соціальної зрілості учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт Л. Канішевська констатує наявність недоліків практичної системи навчання і виховання школярів, непідготовленість педагогів до ефективного формування соціальної зрілості старшокласників. Автор наголошує, що школи-інтернати для дітей-сиріт потребують докорінного переосмислення парадигми виховання соціальної зрілості вихованців, створення умов для реалізації їхнього потенціалу у різноманітних видах діяльності [6, с. 83].

Отже, ряд наукових досліджень вказують на наявність суттєвих проблем у діяльності шкіл-інтернатів, що вимагає невідкладних дій з боку управлінців різних рівнів – від адміністрації цих закладів до високопосадовців, відповідальних за реалізацію освітньої та соціальної політики в Україні. Разом із тим, у вітчизняному фаховому дискурсі досить впливовою є точка зору про те, що при реформуванні системи інтернатних закладів необхідно зберегти акумульований протягом десятиліть цінний досвід корекційно-реабілітаційної діяльності. В. Бондар наголошує, що реформування національної системи спеціальної освіти має відбуватися не шляхом механічного копіювання європейського досвіду інклюзії, а на основі врахування соціокультурних факторів розвитку нашого суспільства, надбань практики щодо комплексної психолого-педагогічної і медичної корекції порушень розвитку дитини. Ігнорування цього неминуче призведе до втрати дітьми того обсягу корекційної допомоги, яку вони отримують в умовах функціонування шкіл-інтернатів [7, с. 10]. На думку М. Родди, Україна відрізняється від західних країн тим, що вона зберегла загальну систему спеціальних шкіл для дітей з особливостями розвитку. Ці школи є безцінними осередками знань і досвіду [8, с. 23].

В. Покась за результатами дисертаційного дослідження констатує, що на початку ХХІ ст. в Україні створено мережу інтернатних закладів різноманітних типів, що в цілому відповідають потребам населення. У дитячих будинках, школах-інтернатах, навчально-реабілітаційних центрах сформувалися стабільні педагогічні колективи з досить високим рівнем кваліфікації [9, с. 24-25].

Безперечно, при оцінці ефективності роботи інтернатів необхідно враховувати, передусім, думки випускників, які, по-перше, в найбільшій мірі інформовані про умови життя в навчальних закладах цього типу, по-друге, поєднують у своїх оцінках не тільки когнітивні, а й емоційно-сміслові компоненти життєвого досвіду, оскільки для них упродовж досить тривалого часу інтернат фактично був уособленням життєвого простору, інтегрував функції основних референтних груп: сім'ї, школи і товариської групи однолітків. У цьому поліконтекстуальному вимірі важливим є аналіз життєвих історій випускників інтернатів, проведений фахівцями Українського інституту соціальних досліджень [10; 11]. Багатоманітність суб'єктивних розповідей випускників утворює хоч і мозаїчне, але вельми інформативне бачення діяльності інтернатних закладів. Важливою є увага авторів саме до життєвих траєкторій вихованців, які репрезентують соціальну ефективність цих навчальних закладів, кінцеві результати їхньої діяльності, а не лише процесуальні характеристики, які мають другорядне значення.

Отже, аналіз наукових публікацій свідчить про те, що серед фахівців немає єдиної позиції щодо оцінки ефективності роботи та масштабів реформування інтернатних закладів. В цьому контексті актуальним є проведення соціологічних досліджень процесу та результатів виконання цими закладами своїх функцій, з'ясування думок громадськості та всіх осіб, причетних до шкіл-інтернатів, щодо можливостей і пріоритетів їх реформування. Такі системні дослідження необхідні для забезпечення науково обґрунтованими емпіричними даними і теоретичними висновками управлінських рішень, що матимуть доленосне значення для багатотисячного контингенту дітей, які в процесі особистісного і соціального становлення потребують особливої підтримки з боку держави внаслідок несприятливих життєвих обставин.

Мета статті – проаналізувати ефективність діяльності інтернатних навчальних закладів України на основі емпіричних даних комплексу соціологічних досліджень.

В рамках цілісного дослідження життєвих траєкторій вихованців шкіл-інтернатів нами протягом 2015-2017 рр. було проведено комплекс емпіричних соціологічних досліджень ключових аспектів діяльності та суспільної репутації 18 навчальних закладів інтернатного типу з різних регіонів України (Запорізької, Дніпропетровської та Рівненської областей), зокрема, опитано 640 вихованців, 730 випускників різних років випуску, 250 працівників (учителів і вихователів), 190 батьків вихован-

ців, а також 602 особи, не пов'язані з інтернатом. Опитування всіх груп респондентів здійснювалося методом анкетування з такими процедурними відмінностями:

- опитування вихованців інтернатних навчальних закладів проводилося після уроків шляхом заповнення анкети «Роль школи-інтернату в моєму житті»;

- випускники інтернатних навчальних закладів опитувалися шляхом відправлення запитів з проханням дати відповідь на питання анкети. До вибірки увійшли випускники, відомості про яких були в базі даних інтернатів. В дослідженні розглядалися відповіді тих, хто прислав заповнені анкети;

- батькам, які виховують дітей в інтернатних закладах, пропонувалося взяти участь в анкетуванні наприкінці батьківських зборів;

- вибірка педагогічних працівників формувалася з вчителів і вихователів інтернатних закладів, які на момент опитування були в інтернаті;

- респонденти, які не були пов'язані з інтернатом, опитані методом стихійного відбору на вулицях міста Запоріжжя (315 осіб) та методом соціологічного онлайн-опитування (287 користувачів інформаційної мережі «Інтернет» відповіли на питання анкети «Ваша думка щодо ролі інтернатних закладів в українському суспільстві»).

Отримані за результатами дослідження емпіричні дані дозволяють проаналізувати ряд актуальних і суперечливих питань щодо діяльності шкіл-інтернатів, зокрема, проблему невідповідності випускників до самостійного життя, яка акцентується ініціаторами реформи. Наше дослідження показує, що ця проблема насправді контролюється інтернатами, які здійснюють активну виховну роботу для підготовки вихованців до майбутнього дорослого життя. Так, за результатами опитування 640 учнів 9-10 класів інтернатних закладів отримано відповіді на запитання: «Що дає Вам особисто інтернатний заклад, в якому Ви навчаєтесь, чому він Вас навчає?» (можна було відмітити декілька пунктів). Найбільше відсотків набрали пункти: «вчить відповідальності» (62,6%), «допомагає у виборі життєвого шляху» (60,4%), «вчить самостійності» (58,1%). Отже, окрім освітньої функції, школи-інтернати виконують функції морального виховання і підготовки учнів до самостійного життя.

Цей висновок підтверджують і відповіді на запитання: «Чи відчуваєте Ви готовність до самостійного проживання після закінчення інтернатного закладу?». Варіант відповіді

«так, повністю готовий до самостійного проживання» відмітили 65,5% респондентів, варіант «не зовсім готовий» – 28,2%, варіант «не готовий» – 1,7%, варіант «важко відповісти» – 4,6%. Два останні пункти (в сумі – 6,3%) відображають відсоток респондентів, що не мають достатньої впевненості у своїй здатності пристосуватись до самостійного життя, проте переважна більшість учнів більш-менш упевнені в успішній адаптації. Аналогічні дані відображаються у відповідях на запитання: «Чи сформовані у Вас всі необхідні побутові вміння та навички для самостійного проживання після закінчення інтернату?». Пункт «необхідні навички сформовані у повній мірі» обрали 59,1% респондентів, а пункт «необхідні навички сформовані, але не в повній мірі» – 34,7%. Тож відповіді і на це запитання відображають досить високу впевненість вихованців у своїй здатності самостійно жити після закінчення інтернату.

Анкетування випускників стосувалося ключових аспектів їхньої соціальної адаптації по закінченні школи-інтернату. За результатами дослідження виявлено відносно уповільненість процесу адаптації респондентів, але в цілому вона відбувалась успішно. Переважна більшість випускників відмітила актуалізацію всіх найважливіших факторів соціальної адаптації: створення сім'ї, наявність житла та роботи. У вікових групах старше 25 років мають сім'ю 75% респондентів, 40% мають дітей, 73% випускників мають роботу, 78% вважають, що вони цілком пристосувалися до життя, 72% позитивно оцінюють роль інтернату у власному житті. Це дослідження спростовує неперевірені факти нібито суцільної маргіналізації випускників інтернатів і шкідливий вплив закладів цього типу на соціалізацію особистості.

Важливим показником успішної адаптації випускників шкіл-інтернатів є їхня соціальна мобільність – переміщення індивіда в соціальному просторі зі зміною статусу. Оскільки одним із найефективніших засобів соціальних переміщень є освіта, що в якості соціального ліфта дозволяє людині переміститися з одного соціального шару в інший, у нашому дослідженні отримання випускниками інтернатних закладів вищої освіти розглядалося як необхідна умова і водночас як результат соціальної мобільності. Для аналізу цього явища були зіставлені рівні освіти (відсоткова частка осіб з вищою освітою) випускників інтернатних закладів різного року закінчення навчання (280 осіб), батьків вихованців інтернатних закладів (190 осіб), а також мешканців міста Запоріжжя, які не пов'язані з інтернатними закладами (315 осіб, вуличне опи-

тування, вибірка випадкова). Отримані дані показали, що вищу освіту мають 30,5% опитаних випускників загальноосвітніх інтернатів. Частина респондентів, які не пов'язані з інтернатом і мають вищу освіту, складає 52,9%. Ці показники свідчать про те, що випускники інтернатів у цілому мають нижчий рівень освіти, ніж середній рівень мешканців міського типу населення. Серед батьків вихованців інтернатних закладів відсоток осіб з вищою освітою складає 55%. Ці показники, на перший погляд, свідчать про низхідний тип соціальної мобільності випускників шкіл-інтернатів. Але на основі цих показників не можна робити однозначний висновок про те, що міжпоколінна мобільність серед випускників інтернатів є скоріш низхідною, ніж висхідною. Цей висновок стосується в цілому випускників інтернатів різних років випуску. Якщо ж розглянути молоде покоління випускників інтернатів, то серед них відсоток осіб з повною вищою освітою є більшим, ніж у середньому серед випускників інтернатних закладів. Так, серед випускників віком 25-29 років вищу освіту мають 59%, а віком 45 років і старше – 32%. Чим старші випускники, тим менше осіб серед них отримали вищу освіту. Більш молоді випускники мали вищий потенціал для розвитку, ніж ті, хто закінчив інтернатний заклад більше 10 років тому. Тож можна стверджувати про уповільнені темпи висхідної соціальної мобільності випускників шкіл-інтернатів.

Наміри на подальше навчання мають 35% випускників загальноосвітніх інтернатних закладів, 34% випускників спеціалізованих інтернатів, 24,7% випускників інтернатів для сиріт, 33,7% випускників інтернатів для обдарованої молоді. Відносно низький показник для останньої категорії випускників пояснюється тим, що до цієї групи інтернатів відносять спортивні інтернати та інтернати, де учні вивчають народні ремесла. В цілому ж плани всіх випускників інтернатних закладів щодо подальшого навчання є схожими.

Наведені дані свідчать про те, що міжпоколінна мобільність серед вихованців інтернатних закладів у цілому уповільнена. Інакше кажучи, вихованці інтернатів, чий батьки мають вищу освіту, скоріше за все також отримають вищу освіту. Але вихованці інтернатних закладів, батьки яких не мають вищої освіти, з більшою вірогідністю продовжать навчання в професійно-технічних навчальних закладах. Тож можна зробити висновок, що в цілому випускникам шкіл-інтернатів не притаманна суцільна маргіналізація, їхній соціальний статус переважно відтворює статус їхніх батьків. Оскільки важ-

**Оцінювання респондентами репутації інтернатних закладів
(у % від кількості опитаних)**

№ з/п	Варіант відповіді	%
1.	У випускників шкіл-інтернатів репутація є вищою	3,2
2.	У випускників шкіл-інтернатів репутація є нижчою	65,3
3.	У випускників шкіл-інтернатів репутація є такою ж, як у випускників звичайних загальноосвітніх шкіл	23,4
4.	Важко відповісти	8,1

ко прослідкувати прямий вплив батьків на рішення про освіту дітей у дистантних сім'ях, коли діти не проживають разом з батьками, то можна лише припустити, а наступними дослідженнями перевірити тип міжгенераційної мобільності випускників шкіл-інтернатів. У всякому разі, емпіричні дослідження переконливо свідчать, що не може бути і мови про суцільну маргіналізацію випускників шкіл-інтернатів.

Одним із аргументів для проведення форми інтернатних навчальних закладів є нібито їх низька репутація у суспільстві. Але ця думка не підкріплювалася емпіричними даними, а спиралася на суб'єктивні спостереження ініціаторів реформи. З метою більш доказового виявлення дійсного стану справ з громадською думкою стосовно шкіл-інтернатів нами було проведено емпіричне дослідження їхньої репутації у соціальному середовищі методом соціологічного онлайн-опитування. Участь в опитуванні «Ваша думка щодо ролі інтернатних закладів в українському суспільстві» взяли 287 користувачів інформаційної мережі «Інтернет». На питання: «Якою мірою Ви поінформовані про становище шкіл-інтернатів?» 44,4% відповіли, що «достатньою мірою поінформовані», 33,1% зазначили, що «інформовані, але недостатньо добре», 22,6% відзначили, що «майже нічого не знають про ці навчальні заклади».

Для виявлення інтегральної репутаційної оцінки інтернатів респондентам було запропоновано дати відповідь на питання: «У випускників шкіл-інтернатів репутація є вищою, нижче чи такою ж, як у випускників звичайних загальноосвітніх шкіл?». Отримані відповіді узагальнені в табл. 1. Як видно з таблиці, більшість респондентів вважає, що репутація випускників шкіл-інтернатів є нижчою, ніж у випускників звичайних загальноосвітніх шкіл.

Інтегральне судження про інтернати складається з оцінок окремих аспектів їх діяльності. Важливо з'ясувати, оцінка яких саме сторін і напрямків діяльності інтернатів найбільш сильно вплинула на кінцеве судження громадськості. Виявилось, що основна

частина респондентів повністю або частково погоджується з тим, що школи-інтернати надають учням якісну освіту і виховання (50%), що діти добре харчуються і виховуються у сприятливих умовах: санітарно-гігієнічних, матеріально-технічних, естетичних (55,7%), що вчителі та вихователі в більшості шкіл-інтернатів добре ставляться до дітей (60%). Про взаємини вихованців у школах-інтернатах респонденти інформовані в найменшій мірі, хоча майже половина (47,5%) схильні оцінювати їх як дружні.

Водночас з'ясовано, що громадська думка не підтримує ідею повної ліквідації інтернатів як освітньої інституції, хоча допускає можливість передачі дітей-сиріт в сім'ї різного типу та організації їх інклюзивного навчання за умови достатнього фінансування цих заходів. Про це свідчать відповіді на питання анкети: «Як Ви ставитеся до можливого різкого скорочення кількості шкіл-інтернатів в Україні?». Однозначно схвалює цю реформу лише менше чверті (22,6%) респондентів, а критично ставляться до неї значно більше людей (35,5%). Ще 18% не зовсім схвалюють рішення стосовно скорочення інтернатів, чверть респондентів не змогли відповісти.

Наведені відповіді респондентів свідчать про вирішальний вплив порівняльного контексту на їхні судження. При порівнянні зі звичайними загальноосвітніми школами інтернатні навчальні заклади отримують здебільшого негативні оцінки, але без такого зіставлення переважають позитивні судження громадськості про роль інтернатів у системі освіти України. Це означає, що в стратегії піар-кампанії на користь шкіл-інтернатів слід виходити тільки з безпосередніх оцінок їх діяльності. Можливе порівняння інтернатів між собою, але не зі звичайною загальноосвітньою школою, яка апіорі має більш вигідні умови.

Важливим аспектом аналітичного супроводу підготовки реформи шкіл-інтернатів є з'ясування думок всіх учасників освітнього процесу, зокрема, педагогів, щодо можливостей і пріоритетів удосконалення роботи навчальних закладів цього типу. З цією метою

нами було опитано 250 педагогічних працівників 10 навчальних закладів інтернатного типу в обласних центрах України – Запоріжжі та Дніпрі. Відповідаючи на питання: «Які умови навчально-виховного процесу створені у Вашому закладі для виконання завдань школи-інтернату?», 97,4% респондентів відмітили наявність необхідної матеріально-технічної бази, 83,3% – наявність методичного забезпечення, 86,8% – наявність інформаційного забезпечення. Респонденти також позитивно охарактеризували рівень підготовки кадрів і управління в інтернатах. Так, високий рівень професійної компетентності вчителів відзначили 84,2% опитаних, високий рівень управлінської компетентності адміністративного апарату школи-інтернату – 74,6%, ефективну організацію соціальної, психологічної та педагогічної реабілітації учнів – 71,1%. Навіть якщо враховувати прагнення педагогів прикрасити стан справ, все одно катастрофічну ситуацію в інтернатних закладах, наявність якої постулюється окремими журналістами, за цими даними не можна констатувати. Респонденти могли ухилитися від відповіді, відмітити пункт «важко відповісти», але вони обрали позитивну характеристику інтернатних закладів.

В ході опитування педагогам шкіл-інтернатів було задане питання: «Які реформи системи інтернатних закладів Ви схвалюєте і вважаєте реалістичними?». В запропонованому списку були вказані заходи, передбачені оприлюдненою Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки [12], а також альтернативні реформи, запропоновані 8 опитаними експертами – докторами і кандидатами педагогічних наук, викладачами Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії і Класичного приватного університету (м. Запоріжжя). Отримані наступні результати (вказано процент респондентів, які підтримують певний напрям або варіант реформ):

- збереження мережі шкіл-інтернатів, оскільки вони потрібні для навчання та виховання певної категорії дітей – 75,4%;
- поступове розширення практики інклюзивного навчання зі збереженням інтернатних закладів, які успішно функціонують – 57,9%;
- ліквідація тільки тих шкіл інтернатного типу, які не виконують свого функціонального призначення – 36%;
- збереження мережі інтернатних закладів з одночасним реформуванням навчально-виховного процесу в напрямі розширення соціальної практики учнів – 36%;

- переведення найбільш успішних шкіл-інтернатів у нову функціональну якість – ресурсні центри для проведення консультативно-методичної роботи в системі інклюзивної освіти – 23,7%;

- реформування шкіл-інтернатів, які не виконують свого функціонального призначення – 18,4%;

- перепрофілювання інтернатних закладів відповідно до потреб регіону – 13,2%;

- комбінування навчання дітей у спеціальних закладах з можливістю проживання у прийомній сім'ї або дитячому будинку сімейного типу – 6,1%;

- ліквідація мережі шкіл-інтернатів з одночасним розширенням практики інклюзивної освіти та впровадженням сімейних форм утримання дітей – 1%.

Як видно з наведених даних, найбільш негативно педагоги інтернатних закладів ставляться до пропозиції ліквідувати мережу шкіл-інтернатів з одночасним розширенням практики інклюзивної освіти та впровадженням сімейних форм утримання дітей.

Працівники інтернатів, які в найбільшій мірі обізнані щодо особливостей своїх вихованців, вважають, що негативні наслідки від скасування закладів цього типу будуть значно переважати над позитивними. Відповідаючи на питання про наслідки ліквідації мережі шкіл-інтернатів, 60,5% респондентів зазначили, що «діти з особливими освітніми потребами не отримають достатнього обсягу спеціальної корекційної допомоги в загальноосвітніх інклюзивних навчальних закладах». До речі, самі діти з інвалідністю, що перебувають в інтернатах, здебільшого не хочуть навчатися у звичайних школах. За результатами згаданого вище опитування вихованців шкіл-інтернатів, відповідаючи на запитання: «Якщо ви маєте інвалідність, чи бажаєте навчатися у звичайній школі?», варіант «ні» обрали 86,5% респондентів з інвалідністю. На запитання до педагогічних працівників шкіл-інтернатів: «Чи вірите Ви в можливість масової передачі вихованців інтернатних закладів у сім'ї різного типу?» негативно відповіли 80,7%, тобто переважна більшість.

Дані проведених емпіричних досліджень свідчать про те, що школи-інтернати переважно в достатній мірі виконують свої функції щодо навчання, виховання дітей та підготовки їх до самостійного життя. В цілому суспільна репутація школи-інтернату, як освітньої інституції, не отримує категоричних негативних оцінок, існує баланс позитивних і негативних суджень про рівень освіти, виховання, матеріально-технічних умов і ставлен-

ня до дітей з боку педагогічного колективу, проте репутація інтернатів знижується при порівнянні їх із загальноосвітніми школами. Хоча соціальна адаптація і міжпоколінна мобільність випускників інтернатних закладів дещо уповільнені, в цілому вони відбуваються успішно, випускникам не притаманна суцільна маргіналізація, їхній соціальний статус переважно відтворює статус батьків.

В очікуванні реформи шкіл-інтернатів України педагогічні працівники цих закладів висловлюють побоювання, що вона недостатньо підготовлена, відірвана від реальних проблем шкіл-інтернатів і потреб дітей, які сьогодні складають їхній контингент. На

думку педагогів, недоліки в цих закладах є, але переважна більшість з них досить успішно виконують свої функції, незважаючи на недостатнє фінансування і негативні відгуки з боку окремих мас-медіа, які поширюють твердження про катастрофічну ситуацію у школах-інтернатах. Водночас виявилось, що громадська думка не підтримує ідею ліквідації інтернатних закладів як освітньої інституції, хоча допускає можливість передачі дітей-сиріт в сім'ї різного типу та організації їх інклюзивного навчання за умови достатнього фінансування цих заходів.

Література

1. Уповноважений Президента з прав дитини взяв участь у презентації бачення деінституціалізації догляду дітей в Україні [Електронний ресурс] / Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/uprovnovazhenij-prezidenta-z-prav-ditini-vzyav-uchast-u-preze-37387>.
2. Відбулось перше засідання робочої групи з реформування інтернатних закладів [Електронний ресурс] / Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/vidbulos-pershe-zasidannya-robochoyi-grupi-z-reformuvannya-i-36701>.
3. Аналітичний звіт «Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» (за результатами соціологічного опитування) / О. М. Балакірева, І. М. Чернін, О. М. Хмелевська та ін. – К. : Український Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України», Український центр соціальних реформ, 2010. – 106 с.
4. Клименко О. Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : дис. ... доктора соц. наук : 22.00.04 / Клименко Олена Юріївна. – Харків, 2016. – 418 с.
5. Підготовка учнів інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві : навч.-метод. посібник / [Л. В. Канишевська, Л. В. Кузьменко, С. О. Свириденко та ін.]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 336 с.
6. Канишевская Л. Специфика воспитания социальной зрелости учащихся школ-интернатов для детей-сирот / Л. Канишевская // Социология : теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 4. – С. 77-84.
7. Бондар В. Освіта дітей з особливими потребами: пошуки та перспективи / В. Бондар // Сучасні тенденції розвитку спеціальної освіти (Українсько-Канадський досвід) : Матеріали Міжнар. конф., Київ, 25-26 травня 2004 р. / За ред. : В. І. Бондаря, Р. Петришина. – К. : Наук. світ, 2004. – С. 3-12.
8. Родда М. Громадянське суспільство, Канада, Україна і проблеми освіти глухих / М. Родда // Сучасні тенденції розвитку спеціальної освіти (Українсько-Канадський досвід) : Матеріали Міжнар. конф., Київ, 25-26 травня 2004 р. / За ред. : В. І. Бондаря, Р. Петришина. – К. : Наук. світ, 2004. – С. 21-25.
9. Покась В. П. Зміна філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / В. П. Покась. – К., 2012. – 34 с.
10. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. М. Балакірева, О. О. Яременко, Н. П. Дудар та ін. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – Кн. 1. – 134 с.
11. Знайти себе: життєві історії випускників інтернатів / [Артюх О. Р., Бабак О. В., Балакірева О. М. та ін.]. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 201 с.
12. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/timeline/Reformuvannya-instituciynogo-doglyadu-ditey.html>.

УДК 316.772.2:316.776.2]:303.833.6

Владимир Николаенко

кандидат социологических наук, доцент, старший научный сотрудник Федерального бюджетного научного учреждения «Всероссийский научно-исследовательский институт радиологии и агроэкологии», г. Обнинск, Россия

Леонид Николаенко

кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры отраслевой социологии факультета социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Юрий Яковенко

доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры отраслевой социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Vladimir Nikolaenko

PhD in Sociology, Docent, Senior Researcher, Federal Budget Scientific Institution "Russian Research Institute of Radiology and Agroecology" (Obrninsk)

Leonid Nikolaenko

PhD in Philosophy, Docent, Associate Professor of Department of Branch Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Yuriy Yakovenko

Doctor of Sociology, Full Professor, Professor of Department of Branch Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv

КОММУНИКАТИВНЫЕ ЭФФЕКТЫ ПУСТОГО СЛОВА: ПАРАЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ПОСТМЕТОДОЛОГИИ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с предельно возможными нарушениями принципа точности в содержании слов, приводящие к пустословию в вербальных коммуникациях, порождая специфические коммуникативные эффекты. Подчеркивается, что, когда подобное происходит в социальных науках, возникают пустые понятия (понятия с нулевым объемом), которые не соответствуют критерию научности, актуализируя его иллюзию: наука переходит в состояние постнауки (в нашем случае – постсоциологии). Как следствие, общественно-историческая практика в глазах ученых утрачивает значение критерия истины; разрывается связь социально-исторического развития общества с наукой о нем; происходит дискредитация так называемых общих понятий – теоретически значимых категорий познания; растет число методологий не способных обеспечить теоретический синтез и дать обществу знание о его исторической перспективе. В социологии таким критерием молчаливо признается успех на рынке социологической информации, замкнутый на частные практики. И тогда понятия полноты, точности и др., связанные со словом истина, обращаются в глоссы – звучат, но пусты, и особую ценность обретают слова, связанные с социологической эмпирией, как-то валидность, надежность, репрезентативность, верификация.

Ключевые слова: алогизм, анонимный субъект, глосса, демагогия, классика (неклассика, постнеклассика), паралогика, постметодология, постправда, постсоциология, пустословие, софизмы, социальные эффекты пустого слова, языковые игры.

У статті розглядаються питання, пов'язані з гранично можливими порушеннями принципу точності в змісті слів, що призводять до марнослів'я у вербальних комунікаціях, породжуючи специфічні комунікативні ефекти. Підкреслюється, що, коли подібне відбувається в соціальних науках, виникають порожні поняття (поняття з нульовим обсягом), які не відповідають критерію науковості, актуалізуючи його ілюзію: наука переходить у стан постнауки (у нашому випадку - постсоціології). Як наслідок, суспільно-історична практика в очах учених втрачає значення критерію істини; розривається зв'язок соціально-історичного розвитку суспільства з наукою про нього; відбувається дискредитація так званих загальних понять - теоретично значущих категорій пізнання; зростає число методологій, які не здатні забезпечити теоретичний синтез і дати суспільству знання про його історичні перспективи. У соціології таким критерієм мовчазно визнається успіх на ринку соціологічної інформації, замкнутий на приватні практики. І тоді поняття повноти, точності та ін., пов'язані зі словом істина, звертаються в глоси - звучать, але порожні, а особливу цінність набувають слова, пов'язані з соціологічною емпірією, а саме: валідність, надійність, репрезентативність, верифікація.

Ключові слова: алогізм, анонімний суб'єкт, глоса, демагогія, класика (некласика, постнекласика), паралогіка, постметодологія, постправда, постсоціологія, пустослів'я, софізми, соціальні ефекти порожнього слова, мовні ігри.

Что-то есть очень неправильное в нашей всей цивилизации, и она катится под уклон, как бы там мы не похвалялись перед красными, – грустно сказала Сандра, – главное – это ложь, лицемерие.

– Наследие девятнадцатого века – свойственная всем нам вера в слова. Когда-то слово было словом чести, правды для феодальной аристократии, для купечества. Для престижа это было необходимым элементом общественных отношений. А теперь слово больше вообще не будет ни для кого убедительным. Это серьезный моральный кризис, назревающий в нашей цивилизации. Противно становится жить, теряешь цель и смысл.

Иван Ефремов. Лезвие бритвы.

Нас с детства учат логике, но однолинейной, однобокой, математической. Пора бы уж подумать об иной педагогике. А то, например, мы привыкли с детства считать, что рыба – типичное холоднокровное животное, стоящее в физиологическом отношении куда ниже наземных позвоночных. Но ведь есть теплокровные рыбы с мясом, похожим на говядину, потому что оно так же обильно снабжено кровью.

Иван Ефремов «Лезвие бритвы».

Пустословие как научная проблема привлекает внимание ученых не одно столетие, но с древнейших времен ее пытались решать исключительно логико-гносеологическими средствами, усматривая в ней только один из возможных факторов, ведущих ученых к заблуждениям. В целом такая тенденция сохраняется до сегодняшнего дня, но с момента выделения в общей проблематике философии языка наметилась серьезная конкретизация

исследовательских поисков и теперь пустое слово стали постепенно связывать с порождающими его социальными факторами. Правда, делают это преимущественно на интуитивном уровне. Современный уровень развития социологии языка, социологии знания и социологии культуры дают возможность осуществить осмысление политического и научного пустословия в социологической плоскости и показать, что если между ними есть прямая корреляция, то наука обязана заниматься разработкой достоверного знания, совершенствованием собственной понятийной системы, без чего становится проблематичным как процесс социального развития, так и связанная с ним научная формулировка и решение социально детерминированных практических задач. Сказанное дает основание для постановки **проблемы**, которая состоит в необходимости преодолеть гносеологическую ситуацию, в которой имеющееся в философии языка знание о пустом слове не дополняется четким пониманием его социальной природы в социологии языка?

Одному из нас уже приходилось обращаться к проблеме пустословия и частично к его коммуникативным эффектам [1]. Тогда шла речь о том, что многие ученые, и особенно философы так или иначе обращали внимание на пустословие, но систематическое его исследование еще и не начинали¹. Автор обосновывал идею, что пустое слово отличается согласованностью его фонетической и семан-

1 Правда, можно назвать знаменательную статью о болтовне Кевина Маллигана [2], где автор как представитель философии языка пытается создать философское представление о болтовне, имеющей место в философских текстах, и в основном связывает ее с широким употреблением непонятных слов, называемых словом глоссы.

тической составляющих, а чтобы более точно понять причины этой рассогласованности, выделял две категории пустых слов: глоссы или непонятные слова, требующие пояснения их смысла, и слова, которые *кажутся понятными*, не требующими дополнительных разъяснений, но результат их воздействия на сознание людей всегда оказывается *для них* неожиданным. И только задним числом можно понять, что, если кто-либо в общении с вами прибегает к употреблению таких слов, он вызывает у вас иллюзию понятности и, достигая вашего согласия на те или иные действия, а то и вашего вовлечения в них, оставляет вас «у разбитого корыта», в проигрыше.

Нынче распределение национального богатства и власти, осуществляется именно так, – в соответствии с законами функционирования буржуазного сознания, которое социологи, зная его социальный антоним, боятся называть его собственным именем. В недавнем прошлом Гегель, между прочим, часто уделял внимание *пустым представлениям*, «расплывающимся в ничего не говорящих оборотах речи, но не достигающим никакой власти над силами духа, уже предположенными, как самостоятельные» [3, с. 10]. Гегель, еще не мог разрабатывать тему власти одних людей над духом других, зараженным пустыми представлениями о себе как самостоятельных субъектах действия, сформированными в ходе применения слов со множеством возможных смыслов. Позже социологи заговорят о конфликте интерпретаций, умалчивая, что, на самом деле, речь идет о социальных конфликтах, хотя и протекающих в дискуральной форме.

И. Кант также отмечал «ученое пустословие», которое не дает основания «судить о качестве... понятия», его «полезности», а осуществляется ради «мнимого остроумия» и чтобы «создать видимость основательности» [4, с. 81]. Кант тоже не социолог, однако, отмеченная им *видимость* основательности современному пустому слову не только присутствия, но и весьма действенна. И если, согласно Канту, «цель логики – не запутывать, а распутывать, не излагать что-то в скрытой форме, а достигать ясности в изложении» [5, с. 71], то в современном пустом слове заключена именно запутывающая цель, достигаемая за туманиванием сознания оппонента.

Кстати, философ в глазах обывателя как раз есть болтун, пустослов, никчемный человек, не способный выразиться понятно. По этой причине в научных публикациях монографического характера обязательно указывается, на какую категорию людей они рассчитаны, предполагая, что большинством данный текст будет восприниматься как пу-

стая болтовня. Пустое слово, между прочим, может быть и литературным (художественным приемом), вызывающим позитивные коммуникативные эффекты, развивающие художественные вкусы читателей, но сейчас речь идет не об этом, а о его собственно социальных эффектах, разделяющих общество на различные категории людей, обращая их поведение в управляемое не в их интересах.

Иначе говоря, мы хотим показать, что реальная болтовня политиков и ученых, перешедшая в разряд повседневной: 1) ориентирована на четко выверенные прагматические цели; 2) имеет под собой субъективные и объективные социальные основания; 3) является продуктом так называемой постнеклассики или постнауки, практически отказывающейся от принципа точности и строгих доказательств; 4) подрезая крылья народному (читай социальному) творчеству, становится одним из средств социальной селекции, а также одним из способов воспроизводства социальных неравенств.

Мы хотим лишь поставить проблему, чем дав возможность научному сообществу обратить внимание на самих себя, на состояние собственного профессионального языка – языка социальной науки.

Из сказанного вытекает и *цель статьи* – показать, что возврат науки (включая и социологию) к классическим канонам является логически обоснованным и исторически неизбежным, в ином случае, всему общественному грозит усиление статуса «служанки политики» (а то и богословия).

Мы обращаем внимание ученых на то, что одним из социальных эффектов пустого слова в политике является распространяемая *в низах* так называемая акедия² (греч. akedia уныние, умственная тупость) – предельно возможное равнодушие, включая к самим себе. Абсентеизм (от лат. absens, absentis – отсутствующий, англ. absenteeism) или систематический отказ от участия выборах – тоже один из таких эффектов, способ самозащиты от постоянно слышимых пустых слов и первый звонок массового политического уныния, – нежелания думать о негативных политических реалиях. Массовый абсентеизм – еще и показатель усталости общества от политической болтовни и утраты им способности к адекватной социальной самозащите. Он же еще и показатель выключения из политиче-

2 В русифицированном варианте иногда говорят акедия. К слову, церковь говорит об акедии как о самом тяжелом из всех бесов, вселяющихся, например, в монаха, – полуденном бесе уныния, захватывающем всю душу и приводящем ее в состояние изнеможения [6]. Однако нелишне было бы иеромонаху Иову, достаточно точно описывающего психику уныния, сказать и о его социальных причинах.

ской жизни большого числа людей.

Предельно возможная социальная дифференциация, расплывающая общество на атомы и порождающая гипериндивидуализм, без легитимизирующего ее пустословия тоже была бы невозможна. Современное политическое пустословие возникает не само по себе, поскольку часто строится на достоверном знании, например, возможностей так называемой системы целенаправленного воздействия (СЦВ), с которой социологи-эмпирики давно знакомы, потому что сами такую систему регулярно разрабатывают применительно к каждому конкретному случаю, обусловленному тем или иным политическим заказом.

Пустословие в науке, между тем, оказывает воздействие и на все научное сообщество. Так, например, современные обществоведы начинают напоминать почетный древнеримский клан жрецов-авгуров, истолковывавших поведение птиц, включая в полете, *в интересах богов*. Они пользовались собственным языком, сеющим иллюзию обладания ими тайными знаниями. Авгуров язык был предметом насмешек, что их не останавливало: цинично пересмеиваясь, они вводили неофитов в заблуждение, легитимизируя социальный порядок того времени. Каждый из них понимал, что каждый из них находится на почетной официальной службе.

Нынешние авгуры тоже облачены в почетные мантии ученых либо не менее почетные мантии экспертного сообщества, и нынешние боги им хорошо известны. Правда, они известны всем, только в отличие от древних богов, их не принято называть по именам, хотя временами принято как бы поругивать. А как иначе поддерживать уже подмоченный собственный авторитет? *Достоверность, научность, точность, логическое непротиворечивость, полнота* и прочие слова, связанные со словом *истина*, имеющие отношение к классической науке, к диалектике связи эмпирии с теорией, в их профессиональном языке если и употребляются, то не более чем глоссы: звучат, но пусты, потому что они наполняются действительными научными смыслами лишь в ходе соответствующих исследований. Фактически же они вытеснены словами *валидность, надежность, репрезентативность*, имеющие отношение преимущественно к эмпирике. К тому же последние еще стали и средством предметом взаимной конкуренции (иногда превращающейся в откровенную публичную свару) якобы за приоритет в объективности на рынке *социологической информации*. Впрочем, само слово *объективность* давно редуцировано к банальной верифицируемости.

Что такое означает? Только одно: полная утрата связи социологической науки с общественно-исторической практикой как критерием истины, которая обеспечивает действительную связь социального развития общества (его истории) с наукой, имеющейся в нем, и замыкание науки на прагматические практики, коих не перечесть! И тогда даже те, кто в борьбе за монополию на рынке *социологических услуг* оскандалился, становится фигурой релево (лат. *relevo* – облегчать), легитимирующей описываемое поведение всех остальных. Вот такая она, постнаука, существующая в форме современной социологии, *постсоциология*.

Напомним, что после Шютца понятие релевантности (английское *relevant* – относящийся к делу) значительно облегчило жизнь социологов. Они поняли одно важное правило и негласно стараются неуклонно следовать ему: результаты социологического исследования должны соответствовать ожиданиям заказчика.

Скажем, когда *полное* название Великой французской буржуазной революции перестало относиться *к делу* следующего поколения политиков, то они вместе с учеными его укоротили: сделали *не полным*, и её стали называть Великой французской революцией. Имя (предикат) *буржуазная* (совершенная в интересах буржуазии, хотя в ней принимали участие не только буржуа, но и другие социальные группы, включая людей труда, поверивших в провозглашенные гуманистами социальные идеалы), исключили. Теперь, читая о ней, думаешь, ну произошла и произошла, а *кто* ее совершил, *во имя чего?* – непонятно, да *к делу не относится!* И тогда многие делают ложный вывод, что революции происходят сами собой, подобно тому, как нечто происходит в природе. Так действительного субъекта революции сделали анонимным³.

Как видим, научное понятие с неполным объемом реально обращается в разновидность пустого слова, то есть, пусть и частично, утрачивает статус понятия. В классической науке подобное недопустимо, а в постнауке – норма. Так заработок обретает абсолютный приори-

3 Исторические параллели с нашим собственным прошлым напрашиваются сами собой, ведь между словами социальное и социалистическое есть прямая и непосредственная связь. Ее и разорвали, – правда, сделали это еще во времена создания социологии, когда еще не существовало понятия социального действия как действия, строго ориентированного в социальном пространстве, когда каждый субъект действия пытается обратить каждого другого такого же субъекта действия в объект собственного волевого воздействия с той разницей, что действия одних (а именно тех, кто одержал верх) имеют преимущественное право на получение статуса правовых, а действия других, соответственно, – преступных.

тет, выводя ученого из высокого мира идей и ввергая его в низкий мир повседневности!

Нужда зарабатывать превращает достаточно большую часть ученых в дельцов от науки! Они и составляют особую касту с авгуровым поведением, а их язык получил статус действительного научного языка. К сожалению, нынче авгурово поведение в науке в наибольшей степени свойственно именно социологам, которые даже не замечают, что их рыночно ориентированный язык – разновидность авгурова языка, в котором выражаются интересы, далекие от интересов тех, кого они же обозвали массой, и кто не без их усилий *принужден* массой быть.

Но древние авгуры точно знали, что они циники и почему они циники, а для современных и авгурово поведение стало нормой, привычкой, исключаяющей особую рефлексию. Они искренне удивятся и даже обидятся, узнав о себе такое.

Формирование подобной категории ученых начинается со студенческой скамьи. Не социологам ли, работающим в вузах, знать об этом? Они понимают, о чем здесь идет речь, но искренне удивляются, наблюдая *академическое поведение* вынужденных зарабатывать студентов, которое никак не связывают с собственным профессиональным языком, обусловленными практически всеми современными социальными институтами.

Не лишне напомнить, что понятие ноосферы Вернадского предполагает особое состояние научного сообщества, служащего исключительно истине, а не богам, например. Социологическое сообщество, по определению, *обязано* заниматься поиском обществуведческой истины только там, где покоится общественное благо. Однако в условиях функционирования рынка социологических услуг социолог вынужден ориентироваться на частный интерес частных лиц, пусть даже и составляющих отдельный класс людей. Иначе кто ему за его *работу* будет платить?

Мы хотим лишь расширить исследовательское поле, к чему подвигает нас наблюдение за нарастающим пустословным потоком в политике, СМИ, науке и, как уже было сказано, среди коллег по социологическому цеху, и обращаем внимание на то, что теперь глоссы обретают неизвестные донныне оттенки: слова как будто понятны, только последствия, наступающие после них, оказываются преимущественно неожиданными. Социальную ответственность за содеянное, разумеется, никто не несет: привлечь к ней некого, да и некому⁴.

4 Социальная ответственность в действительном ее социологическом понимании, вопреки расхожему мнению, является не абстрактной ответственностью перед людьми за данные им обещания, а ответ-

Обывателю, между прочим, событийный ряд понятен лишь тогда, когда разговор о нем вызывает ожидаемые им результаты. Когда же слова порождают одни ожидания, а их последствия оказываются неожиданными и требуют для их описания совсем других слов, сознание обывателя затуманивается, а общественное сознание раскалывается на огромное число мнений, каждое из которых обусловлено местом их носителей в социально-групповой структуре общества. В такой ситуации единственно адекватным способом классификации и описания множества взаимоисключающих мнений остается классовый анализ⁵, дающий возможность исследовать социальные причины раскола языка народа на языки групп, требующих смыслового согласования. Здесь и возникает *потребность* в особом экспертном сообществе, способном заниматься *социально (!?)* ориентированной интерпретацией происходящего, но почему-то всегда в интересах правящего класса. Здесь же возникают и *специальные* языки, без которых так называемая социальная интеграция средствами слова становится невозможной. Одним из таких языков является язык пустого слова, который как бы встраивается в общую языковую систему, становясь своеобразным социальным арбитром.

Пустословие своеобразный отрыв от реальности, порождающий иллюзию прямой и непосредственной духовной связи с нею. Для социолога в нем важно то, что оно стало практически универсальным способом общения, когда пустословят одни, а иллюзия связи с реальностью поражает сознание других, обращая его в массовое. К тому же оно стало еще и одним из средств в социальном конструировании бесконечно множащихся социальных неравенств, о чем нужно иметь смелость сегодня сказать вслух.

К слову, Д. Блур в своей сильной программе поставил вопрос о воле и мужестве социолога, останавливающегося в «нерешительности в вопросе включения науки в пределы идущего до конца социологического исследования ...». Д. Блур утверждает, что «недостаток мужества имеет более глубокие корни, чем предполагается данной чисто психологи-

ственностью группы людей перед другими группами людей, способными применить санкции (привлечь к ответственности) за содеянное с ними. Иначе данное понятие редуцируется исключительно к моральным аспектам, чем исключается правовой аспект проблемы и собственно социальный, связанный с социальными взаимодействиями.

5 Классовый анализ, опять же вопреки расхожему мнению, следует понимать как диалектическую логику или логику противоречий, изложенную языком социологии.

ческой характеристикой». А потом приводит в пример К. Мангейма, которому «мужество изменило», «несмотря на его решимость установит каузальные и симметричные принципы объяснения, ... когда он подошел к таким, по-видимому, автономным предметам, как математика и естественные науки» [7].

Известно, что социология знания Мангейма не выходит за пределы анализа заблуждений, но он не смог даже подумать о том, что и сам в чем-то может заблуждаться. Он не имел мужества и воли собственные принципы социологического анализа заблуждений применить к самому себе. Абсолютное большинство современных социологов поступает подобным образом и, как результат, скатывается в словоблудие. Кстати, мало кто задумывается о том, что фундаментальными примерами словоблудия являются эклектика, алогизмы, паралогизмы и прочее подобное, щедро рассыпанное в социологических текстах, что и подвигло нас обратить внимание не на допускаемые авторами случайные логические ошибки, а на те *ошибки*, которые могут быть осмыслены как социально ориентированные действия или действия, ориентированные на тот или иной социально-практический эффект, выражающийся в воспроизводстве социальных неравенств.

А вот один из примеров словоблудного действия, приведенный С. Жижекком: «... я, допустим, чистый либерал, для меня «свобода» – это просто свободный рынок» [8]. Добавим, что здесь *либеральное* словоблудное действие состоит в том, что либерал, говоря о свободе, имеет в виду именно свободный, – ничем не ограниченный, – рынок, но эту свою мысль либо вообще не озвучивает, либо формулирует ее так, что неопиту начинаешь казаться, что между словами *свобода* и *свободный рынок* существует синонимическая связь, в силу чего в его голове возникает иллюзия логического тождества между общим и частным.

Хотя дело обстоит еще сложнее, ибо в логике либерально ориентированного мышления «свобода» и «свободный рынок» либо нечто совершенно тождественное, что абсурд, либо вообще не связанное между собой, что еще один абсурд, либо за счет знания об абсолютной значимости *социальной свободы для всех и каждого* приписывается такая же значимость *свободному рынку*, что уже демагогия. И это еще не все. Либерал, говоря о свободном рынке, на самом деле имеет в виду систему свобод действия для особой группы людей, ведь сам по себе рынок свободным быть не может, ибо он не есть субъект действия. Для большей понятности приведем аналогию

с субъективным представлением о *свободной* дороге: не дорога свободна – свободны двигаться по ней те, кому *дан* зеленый свет. Так и рынок дает зеленый свет на использование *чужого* труда в частных целях, которым приписывается статус *общественно значимых*.

Но мало кто задает себе вопрос, почему либерал методом многократного повторения вбрасывает в общественное сознание подобные *истины* (!?), имея целью *внушить* их всем и каждому? А ответ прост. В капиталистическом обществе в массах сформирована пусть и не отрефлексированная идея *свободы от рынка*, которую либералы пытаются подавить перечисленными выше *истинами*, выстраивая свою речь таким образом, что внешне она выглядит как состоящая из строго выверенных научных понятий, хотя на самом деле, представляет собой эмоционально связанный глоссарий, в котором каждая глосса требует непременно уточнения.

Проще говоря, либеральная политико-экономическая позиция теоретически отрефлексирована либерально ориентированными учеными, которые точно знают, чему противостоят. Возникает ситуация, когда ученые начинают продуцировать заведомо *неполное знание*, которое по своему социально-эпистемологическому содержанию противоречит негативному опыту абсолютного большинства людей, проживающих в условиях рынка, но не обученных выражать *собственный жизненный опыт* в логике действительных понятий. А, следовательно, данный опыт должен подлежать реконструкции, и реконструируют его методами социальных манипуляций, демагогии и словоблудия.

Известно, что повседневная речь в логическом отношении грешит неточностями. Но нас интересует даже не то, что многие из таких неточностей становятся привычными и попадают в научные тексты. Нас интересует другое – что отступления от правил логики, с которыми вечно боролась классическая наука, имеют тенденцию обращаться в особый набор правил вербального общения между так называемыми «верхами» и «низами», обращая внимание, снимающее социальные неравенства, в коммуникацию – систему вербальной связи, воспроизводящую социальные неравенства между людьми. Вот пример, подтверждающий сказанное: «Что описывает словосочетание *рабовладельческая демократия, демократию* или *рабовладение*, или особый вид рабовладения, когда демократические принципы общественной жизни распространяются исключительно на рабовладельцев?»

До недавнего времени в таких вопросах не было необходимости, ибо *все* здравомысля-

щие люди в нашей культуре знали, о чем идет речь. Но, как показывает опыт общения с современными студентами-социологами, многие из них, не имея представления о рабовладельческой демократии, об *американской*, например, *знают* очень хорошо. В их сознании не развивается способность сравнительно-исторического анализа, не развивается способность проводить корректные исторические параллели. Тогда возможно ли действительно научное понимание ими действительной социальной сути американской демократии?

Поставим другой вопрос: «Чем же отличается словосочетание *рабовладельческая демократия* от словосочетания *американская демократия*?». Это две принципиально различные исторические формы демократии, отличающиеся по способу связи между обществом и индивидом: в рабовладельческой демократии есть личная зависимость раба от рабовладельца, а в буржуазной... так и хочется сказать слово «*нет*».

Но она есть, – не прямая, а опосредованная трудом. Такую связь либералы и называют свободной, а либерально ориентированные ученые, не имея мужества провести прямую историческую параллель, прибегают к околонучным *интерпретациям*, с их помощью скрывая реальную социальную зависимость (экономическую, а вместе с ней – и политическую, и культурную) наемных людей от так называемых работодателей. И это им удается, правда, не без помощи социальных институтов, включая и институт образования.

Широко известный в США и в целом на западе, но замалчиваемый у нас М. Паренти вполне обоснованно назвал американскую демократию демократией для немногих (читай для избранных) [9], а знания о способах ее воспроизводства – *грязными истинами* (Dirty Truths). Данное словосочетание вошло в название одной из его книг.

Напомним, что мы говорим об этих примерах исключительно с логико-социологической целью и пытаемся показать, что, когда определенную историческую форму общественной жизни называют демократией, следует понимать, что понятие демократии относится к категории логического объекта, а понятия *рабовладельческая*, *американская* или еще какая-нибудь – к категории логического предиката. То есть, в каждой отдельно взятой исторической форме демократии есть лишь отдельные демократические элементы, и поэтому не следует абсолютизировать какую-либо одну из них. Абсолютизация – путь к болтовне, способной в общественном сознании формировать нечто идолоподобное, например, власти капитала придавать значение

привлекательной абсолютной ценности, а ростки действительно демократического устройства общества обращать в грязь, в нечто пугающе-демоническое.

Скажем, та же американская демократия, конечно, не рабовладельческая, но и совсем не народовластие. Нельзя власть капитала называть подлинной демократией.

То есть *свободная* социально-политическая интерпретация понятия свободы в социологических текстах грешит фундаментальной неточностью, хотя либерал искренне верит в то, что *его* (читай – либеральное) определение данного понятия исключительно научное, ведь без *свободного* (желательно никем и ничем) не ограниченного *предпринимательства*, рыночная экономика невозможна. Но мы зададим вопрос: «А разве предприниматель, – и либерал как его адепт, – находятся в *пустом* социальном пространстве, в котором нет необходимости для идеологического воздействия на тех, чей труд для него *необходим* или без чьего труда предпринимателем он не может быть по определению?» А между тем нет предпринимателей – нет и либералов, находящихся в функциональной зависимости от них. К тому же сомнительно, когда мелких лавочников называют громким именем предпринимателя.

Забегая наперед, скажем, что Жижек фактически привел классический пример либерально ориентированного пустословного в логическом отношении и постнеклассического в социологическом отношении высказывания о свободе. Логически оно не корректно, ложно, но работает в социальном пространстве. По известным причинам мы не можем сейчас проводить параллели с советским социальным временем, хотя и так понятно, в нем постнеклассика не могла быть институционализирована.

А мы продолжим наш анализ *методологии и логики конструирования пустого слова в науке*.

Здесь следует напомнить, что ученый, пытающийся объединить в одном суждении две взаимоисключающие идеи, мыслит эклектически (эклектика (др.-греч. κλέκτικός – избранный, отборный; от др.-греч. κλέγω – выбираю, отбираю, избираю, то есть, смешение, соединение разнородных стилей, идей, взглядов и т.д.). Для социолога подобное смешение есть социально ориентированное (сознательное или неосознанное) действие, всегда применяемое в отношениях между группами людей или их представителями.

Эклектика по определению алогична. Но если в логике как истинное, так и ложное высказывания относятся к разряду суждений и

формально такими являються, то в соціології ложне суждение собственно суждением не может быть признано: оно должно быть отнесено к категории ложного сознания. Ложная мысль для социолога не может быть рациональной ни в логическом, ни в социальном отношении, ибо не ведет к рациональному (адекватному) действию. Следовательно, принимая прямое или косвенное участие в социальных манипуляциях (скажем, в том же конструировании реальности), социолог не может не понимать, что играет на противоречиях, имеющих место в общественном сознании, распавшемся на систему групповых сознаний, провоцирующих большое число людей мыслить алогично. Он также не может не понимать, в интересах какой категории людей он поступает таким образом, хотя при том искренне верит, что действует во имя так называемых *социальных интересов*. И тогда в его сознании вселяется паралогический вирус, делающий его способным, например, *частному* приписывать значение *общего*.

Паралогика (греч. *παρά* – вопреки и *λογισμαί* – рассуждаю или суждение, противоречащее рассудку) – это логика, выходящая за пределы действительной логики и направленная против нее. Паралогика – система высказываний, в которых заметное место отводится алогичным, взаимно противоречащим вербальным актам.

Однако еще Аристотель обратил внимание на то, что паралогизмы могут быть непреднамеренными и преднамеренными. Чтобы отделить одно от другого, он преднамеренные паралогизмы назвал софизмами (по имени древнегреческих софистов). По сути, здесь Аристотель связал логический анализ с протосоциологическим и показал, что логика может служить не только общим, но и частным интересам, хотя частные интересы можно защищать исключительно методом нарушения законов действительной логики. Аристотель дает понять, что противоречия, возникающие в отношениях между людьми с неравным социальным положением можно разрешать не на практике, а на словах, выстраивая их в предложения, кажущиеся содержательно правдивыми.

Вот один из древних софизмов «Что ты не терял, то имеешь; рога ты не терял; значит, у тебя есть рога». А есть у тебя рога, или нет, какое кому дело? Главное, что **Я** так считаю. Вот другой софизм из *славных* 90-х годов XX века. Либералы (в лице Жванецкого), например, громогласно заявляли: «Вы говорите, что вас обворовали? А разве вы что-нибудь имели?».

Данное софистическое (оно же демагогическое) высказывание, построенное на основе

ложного представления о социальной универсальности частной собственности, отвергающего общественную собственность как якобы внеисторическую форму собственности, сыграло свою роль, потому что люди в массе своей не имели аргументов, отвергающих ложную (софистическую) мысль. Замалчивая тот факт, что собственность – это не только то, чем мы владеем, распоряжаемся и пользуемся (что относится юридическому ее определению), но и *отношения между людьми*, складывающиеся по поводу того, чем мы владеем, распоряжаемся и пользуемся, а также социальный институт, распределяющий людей по их имущественному цензу на группы и категории, делаая их неравными в социальном отношении. То есть людям внушили мысль, что они в действительности ничего *не имели*. Замолчали также и то, что отношения между людьми совсем не обязательно опосредуются отношениями собственности – и, мало того, только тогда они и становятся собственно *человеческими* отношениями и т.д.

Как видим, социологическое и юридическое определения собственности тесно связаны между собой, но их нельзя смешивать, потому что институт права закрепляет только те отношения, которые существуют здесь и сейчас, или которые еще *нужно* установить, чтобы сделать общество более управляемым.

Кроме того, всякий разговор о собственности непременно касается частной собственности и ее разновидностей, а, следовательно, прямо или косвенно включает нас в капиталистическую реальность. И тогда создается иллюзия, что кроме капитализма никакое другое социально-политическое (и, разумеется, экономическое и даже культурное) устройство общества невозможно, а история остановилась.

Понятие общественной собственности в таких условиях лишь показывает, что возможен переход от отношений, опосредованных собственностью, к отношениям, ею не опосредованных и история никогда не останавливается. Даже скандальный Фукуяма, породив «грязное знание» о конце истории, признал, в конце концов, что история остановиться не может.

Как бы то ни было, уже не секрет, что именно капитализм стал тем социальным бульоном, в котором пышным цветом расцвели современная софистика, демагогия и их паралогические родственники. Демагогия, к тому же, оставаясь методом руководства народом, давно перестала быть заискивающей. Исключительная болтовня, построенная на циничных и системных нарушениях законов логики, стала правилом *общественной* жизни, обращая последнюю в нечто чуждое

и даже враждебное многим. Отсюда и губительный для человеческой цивилизации западный гипериндивидуализм и сопровождающие его распады семей, рост суицидальных настроений, психических заболеваний и тому подобное.

Слово – важнейший элемент и средство общения. Было время, когда слово было делом чести и престижа. К сожалению поборников абстрактной морали (как бы общечеловеческой – и то есть, не связанной с социально групповой структурой общества) такое имело место исключительно среди людей, равных в социальном отношении. Пустое слово – тоже средство общения, но весьма специфического. Оно применяется преимущественно в отношениях с людьми, стоящими ниже в социальной иерархии, – с целью нейтрализации свойственной им социальной активности, не желаемой верхами, либо, наоборот, с целью контролируемой канализации их действий, результаты которых для них непременно окажутся неожиданными. И тогда можно сказать, что достичь *желаемых в низах* результатов помешали *враждебные им* социальные силы, хотя силы, названные враждебными, таковыми могут и не быть.

Коммуникативный эффект пустого слова имеет тенденцию к самовоспроизведению. Здесь оно ничем не отличается от слова содержательного.

Содержательное слово – то же, что и документ. Поэтому неудивительно, что не так давно между словами *слово* и *документ* начинала восстанавливаться прямая синонимическая связь. Такое происходило не без влияния науки, пока она на одной шестой земной поверхности продолжала сохранять статус классической.

Между прочим, понятие классической науки – тоже документ, есть система достоверных сведений, заверенных ее авторитетом, завоеванным в противостоянии ученого с веками окружающим его невежеством и подтверждаемым общественно значимыми делами.

Понятно, что документы тоже фальсифицируются, только претензии в таких случаях нужно предъявлять не к документам, а к фальсификаторам, обращающим понятия науки в пустые понятия, – в слова, не имеющие строго установленного (традицией понимания или научным доказательством, корректирующим традицию) смысла, объединяющего множество *отдельных* людей в общество. Социальное конструирование реальности тоже ломает традиционное ее понимание не в общественных, а в частных интересах, называя то и другое словом – «социальные».

Теперь к нам пришло не только другое время, но и другие критерии; теперь и у нас

научность и необходимая ей документальность стали отступать, однако не под напором невежества, которое она постепенно побеждала, а под напором овладевшего миром нахрапистого частного интереса. Частный интерес, по определению, может быть удовлетворен исключительно за счет попрания интереса общественного, для чего, собственно, и стало необходимо культивирование весьма специфического невежества, поименованного массовым сознанием.

Массовое невежество, существующее в форме массового сознания – артефакт, функция частной собственности и производное от деятельности СМК. В руках частных людей (людей, ориентированных на частный интерес) массовое сознание – мощнейшее оружие, направленное против его же носителей. Главная особенность массового человека состоит в том, что он в своих действиях опирается на *повседневный* опыт практической общественной жизни, ибо проходит социализацию, *лишающую* его возможности развивать способность мыслить на уровне точных понятий.

Вести разговор о событиях, в которые вы втянуты, и адекватно понимать их социальную суть – далеко не одно и то же. А без действительного понимания происходящего речь о нем пуста, хотя субъекту *кажется*, что он думающий человек. Получается, что между концептами *Homo sapiens* (человек разумный) и *Homo cogitas* (человек думающий) возникают принципиальные расхождения. Иметь сознание и уметь мыслить *правильно* (по законам логики), как известно, – не одно и то же. Но когда большое число людей на институциональном уровне *лишается* возможности развивать в себе действительные мыслительные способности, указанное противоречие обретает еще и социальную окраску. В таких случаях можно говорить, что в речи *обывателя* о происходящих вокруг него событиях *нет точного понятия* реальных причин происходящего, но есть обыденное понимание этих же причин, основанное на его чувственных впечатлениях.

И наоборот, незнание достоверных причин происходящего делает ваше сознание массовым, обывательским, хотя вы *думаете*, что ваш жизненный опыт указывает вам на эти причины. Как говорил классик, опыт – только повод для познания, его начало. Он требует проверки субъективных впечатлений на предмет их достоверности. Поэтому социолог, имея данные социологических опросов, отражающих социальные распределения подобных впечатлений, *должен* искать социальные причины, порождающие указанные расхождения, а не только фиксировать и

описывать его параметры. В противном случае он продуцирует как бы достоверные, но неполные знания, будучи абсолютно уверенным в том, что делает благое *для всех* дело. Подобное поведение в науке конституировано структурно-функциональным анализом, который, – одними по недоразумению, а другими по злему умыслу, – привыкли относить к системному анализу.

Не секрет, что в нынешних условиях существуют способы убеждать *ошибающихся* людей (людей с ложными впечатлениями) в их правоте или наоборот – убеждать *правых* людей в том, что они ошибаются. В обоих случаях *убеждающие* словоблудят. Причина подобных взаимоисключающих *практических* возможностей как раз и кроется в том, что повседневные впечатления могут быть обманчивыми и требуют проверки на достоверность. Иначе наука никогда не возникла бы.

Как следствие, формируется два вида опыта: повседневный (обыденный) и исследовательский. Между ними есть не только гносеологические, но и строгие социальные различия, ибо они принадлежат разным категориям людей. Однако в случае, когда исследователь обращает имеющееся у него знание об этих особенностях во власть, то хорошо, когда его знание есть властью над невежеством, но плохо – когда оно становится властью над большим числом людей.

Проще говоря, обыденное слово отличается от научного понятия как логической формой, так и смыслом, его глубиной. Когда же научное понятие, подтвержденное ее авторитетом, становится средством власти над людьми, не посвященными в такую возможность, оно лишается атрибутов точности и достоверности и вновь обращается в обыденное представление о реальности, а, следовательно – и в пустое, хотя и весьма действенное слово. При помощи именно таких *понятий* члены общества разделяются по статусам. Заодно выделяется большое число людей, которым предназначено становится профанами и, как следствие, зависимыми людьми. Скажем, когда большое число людей уверовало в то, что общество действительно разделено на элиту и массу, оно действительно разделяется на элиту и массу.

Тогда приходят социологи, находят признаки элитного и массового поведения. проводят в соответствии с ними опросы и... *подтверждают* (!?), что так оно и есть: общество действительно разделено на элиту и массу. Им и невдомек, что однажды может произойти нечто *для них* невероятное: масса может сказать, что она больше не масса, а полноправная члены общества, сознание которой было за-

мутнено грязным знанием об элите и массе.

Вот как описывает неточные понятия А. Ивин, – российский логик, занимавшийся анализом ряда логик, а именно, логики оценок, логики норм, логики софизмов и пр. Читаем: «Характерная особенность неточных понятий заключается в том, что с их помощью можно конструировать неразрешимые высказывания. Относительно таких высказываний невозможно решить, истинны они или нет, как, скажем, в случаях высказываний: «Человек тридцати лет – молод» и «Тридцать лет – это средний возраст»» [10]. И еще одно: «Объем имени «круглый квадрат» пуст, так как нет ни одного предмета, который был бы круглым и квадратным вместе» [Там же].

Но Ивин не социолог и судит о пустом понятии исключительно с позиций классической науки. Как логик, он исследует формы мысли, отклоняющиеся от логической нормы. Мы же говорим, что сознательное отклонение от логической нормы есть интеллектуальная девиация и даже целерациональное действие.

Например, нетрудно заметить, что в повседневном вербальном общении между вполне вменяемыми и даже высокообразованными представителями разных социальных групп одни утверждают, что квадрат все-таки имеет признаки округлости, а другие отрицают такое, говоря, что именно круг во многом напоминает квадрат. А если кто-то станет отвергать оба *соображения* как тождественно ложные, пытающиеся отстаивать идею квадратности круга как некую постреальность, он будет подвергнут остракизму с обеих сторон. Кто бы мог подумать о том, что столь любимый либерально мыслящими учеными принцип плюрализма и есть система утверждения квадратности круга, который, к тому же, может быть и многоугольным, и даже замкнутой ломаной линией в любой возможной форме?

За примерами далеко ходить не нужно: ими переполнены современные социологические тексты. Чтобы никого лично не обижать, применим прием логического обобщения, ведь не секрет, что одни социологи открыто озвучивают идеи, согласно которым *частная собственность* – путь к *всеобщему благу*; *индивидуализм* – цель *общественного* развития; *капитализм (власть капитала)* – *демократия*; *американская демократия* – вершина *демократического* развития общества; *английская монархия* – самая древняя *парламентская демократия*; *позитивизм* – предел развития *классической науки*, за которым наступает *неклассика*, а потом и *постнеклассика* (хотя именно позитивизм и

стал фундаментальным и систематическим отклонением от канонов классического научного исследования) и т.д. Проблема в том, что взаимоисключающие положения, объединенные в одном высказывании, превращают их в особый глоссарий, не имеющий отношения к реальности, хотя многие ученые пытаются найти им *рациональное* обоснование.

Вспомним еще и либеральное рассуждение о свободе, любое возражение которому любой либерал ожидаемо отнесет к категории идеологического, не замечая собственной идеологической позиции, относящейся к категории постправды, имеющей свои коммуникативные эффекты. Кстати, немецкое слово *оксюморон* (Охуморон, производное от др. греческого слова ξύμωρον – букв. остроумно-глупо) означает сочетание слов с противоположным значением (сочетание несочетаемого), и для объяснения подобных логических казусов неприменимо. Дело в том, что мы имеем дело не с художественной литературой, где оксюморон – стилистический прием, рассчитанный на эффекты, ставящие психику читателей в ситуацию неразрешимых противоречий.

Научная литература требует точных логических определений, без чего не только научная объективность оказывается под большим вопросом, но и сознание ученого может начать давать сбой. Проще сказать, что не следует отождествлять оксюморонные эффекты с паралогическими, которые, если используются неосознанно, есть бред, а если осознанно – социально ориентированное действие, результаты которого ожидаемые одними и неожиданные для других. К тому же паралогические высказывания не обязательно всегда абсолютно пусты. Они могут быть просто неполными.

Например, говоря об американской демократии, либерал контекстуально утверждает, что она самая совершенная. Такое высказывание, будучи наложенным на желание в массах совершенного социального устройства, вызывает в их сознании иллюзию точности и достоверности сказанного. Логически это выглядит так: американская демократия *есть* демократия, следовательно, она совершенна, то есть распространяется *на всех членов общества без исключения*. А то, что понятие демократии более широкое и включает в себя понятия всех других исторических ее форм, включая, между прочим, и советскую – умалчивается. Если же обозвать последнюю еще и тоталитарной, то действие иллюзии американского совершенства значительно усиливается. Без такого противопоставления либеральное понятие тоталитаризма оказывается пустым.

И, тем не менее, советскую демократию называют командно-административной си-

стемой, ограничивающей свободу действий. Здесь тоже недосказанность, вызывающая иллюзию точности и достоверности, хотя остается только догадываться, чью свободу действий она ограничивает? И тогда читатель делает паралогический вывод, что ограничения касались тоже *всех и каждого!* И ни слова о том, *названное* либералами командно-административной системой на самом деле было системой социальной защиты человека труда от капитализма и капиталистов.

С подобной *логикой*, обращающей научные тексты в либерально-функциональную пустопорожнюю болтовню, мы встречаемся на каждом шагу. Теория трансформационного процесса Т. Заславской тому наглядный пример. *Теоретик*, утверждающий, что отсутствие в СССР предпринимательства и других необходимых для рыночной системы атрибутов, превращает его в тоталитарную систему, должен был бы для доказательства истинности сказанного подумать о том, что нечто подобное можно было бы сказать и в адрес любой другой западной *демократии*, которую с достаточным основанием можно обвинить в том, что она есть институт обеспечения эксплуатации труда одних людей другими и защиты последних от возможных социальных возмущений. Следовательно, каждая из них не менее тоталитарна, хотя носит лукавое имя демократии⁶.

6 Однако для нас важно не только, то что говорит сама Т. Заславская, а то, как она повлияла на последовавшие после нее исследования о трансформации советского тоталитаризма в капиталистическую демократию. В пример приведем книгу М. Шабановой с громким названием «Социология свободы: трансформирующееся общество» (ответственный редактор, между прочим, Т.И. Заславская). Она пишет, что, согласно Т. Заславской, «в трансформационном процессе участвует очень много субъектов, «иницирующих социальную трансформацию»: «действующих групп и лиц, наделенных собственной волей и особыми интересами». Они «делятся на три группы: правящую элиту; социально зрелых и активных представителей массовых общественных групп, в первую очередь средних слоев, и остальную часть общества». «Правящая элита занята целевой реформаторской деятельностью (изменением правовых и административных норм, определяющих «правила игры»), активные представители массовых общественных групп – массовой инновационно-предпринимательской деятельностью», а «остальная часть общества оказывает влияние на общественные преобразования через реактивно-адаптационное поведение» [11].

Как видим, авгуров язык не позволяет из сказанного узнать: какая часть общества была задействована в трансформационном процессе, приведем к свободе предпринимательства (она же рыночная экономика или попросту капитализм); какая часть общества его поддерживала, а какая была в принципе против него; почему те, кто был против (а их, как известно, было абсолютное большинство), не оказали сопротивления переходу к капитализму, и знали ли

они о том, что их туда ведет малая часть самопровозглашенной элиты, и так далее? А главное, не узнать: какие изменения происходили в институциональной структуре советского общества; почему они происходили и почему вызвали паралич социальной воли к действительной свободе. И последнее, но самое интересное, что это за «реактивно-адаптационное поведение», свойственное остальной части общества, вдруг пришедшее на смену сознательному участию в социальном строительстве этой самой части? И что в результате эта часть получила, когда получила свободу предпринимательства?

Здесь уместно, перефразировав Гоголя, спросить у безымянной части общества, которую Заславская цинично назвала остальной: «... куда ж несешься ты? дай ответ. Не дает ответа». А не дает она ответа только потому, что у нее вообще никто ничего не спрашивает, как это было во времена приснопамятной трансформации, а если и дает, то эксперты найдут нужный (простите, релевантный) способ его интерпретации. При этом их авгурова речь, словно колокольчик, «чудным звоном заливаются» [12], отчуждая волю живых людей и превращая их в нечто напоминающее мертвые души, способные исключительно к реактивно-адаптивному поведению.

И уж совсем странным покажется многим тот факт, что все отчужденное от одних людей, становится собственностью других. Как видим, такое может происходить даже с субъективной волей и с объективной свободой. Вот такая она, свобода, которую получило большинство людей в ходе трансформации, о которой Шабанова даже не догадывается!

Реактивно-адаптивное поведение, между прочим, не свободно по определению! Член АН СССР Заславская об этом не знала? Она не знала, что различные способы именно такого поведения искусственно конструируются?

Если уж говорить о социологии свободы, то нельзя забывать о том, что проблема свободы всегда есть вопрос о действиях одних людей, которые (действия) могут быть ограничены или даже запрещены другими людьми, и что в основе таких отношений лежит классовая структура общества. Следовательно, свобода предпринимательства (какое лукавое словосочетание!) означает ограничение людей труда в свободе выбирать на специально созданном элитой рынке труда тех, кто их труд будет использовать преимущественно в собственных корыстных интересах. Все это противоречит идеям «свободы как возможности субъекта самому выбирать и беспрепятственно реализовывать жизненно важные цели и ценности», которое ведет к развалу общества и никаким образом не связано с социологическим ее пониманием. Правда, если под субъектом понимать действительного собственника, тогда все в порядке.

К тому же социолог не может говорить о свободе действия лишь в связи с некими никем не определяемыми ее ограничителями, например, административными. Он должен говорить о связи проблемы свободы с социальными структурами и, в первую очередь, с социально-классовой структурой общества. И тогда ограничителями свободы окажутся не некие неведь откуда взявшиеся факторы, а люди, для которых ваша свобода – ограничитель их свободы. И «закрепление» перестанет быть абстрактным (!) сужением «возможностей для самостоятельного выбора и реализации важных целей и ценностей», а станет простым и банальным лишением воли.

Короче, без учета сказанного, пустопорожня болтовня получается. Много и даже интересно читать, но память засо-

Как бы то ни было, наблюдая за происходящим не только в СМК⁷, но и, например, в современной политике, нетрудно заметить, что пустословные вербальные практики только набирают обороты.

Социологи, как видим, тоже не отстают. У них здесь есть свои *достижения*, скрывающие за глоссами, – симулякрами действительных слов, – их реальные *творческие* намерения. Словесная казуистика (от лат. casus – случай, казус), направленная не на выяснение сути дела, а на его сокрытие, а то и на формирование ложный представлений, переполняет социологические тексты.

Вот пример из Парсонса, хотя и не самый

рывается словесным мусором и «грязными знаниями», из чего следует, что здесь мы имеем дело с третьей категорией ученых, которых и мужество как бы и не оставило, и действуют они, как им кажется, во имя общественного блага. Только одна беда, – авгуров язык для них стал нормой, а разговаривающая их устами социология перешла в разряд постнауки, служащей не обществу, но совокупному частному лицу.

7 То, что называется средствами массовой коммуникации, перестало быть средством информирования общества по интересующим его вопросам. В наших условиях они занимаются инкорпорацией населения в капиталистическую политико-правовую систему и рыночную систему хозяйствования.

Заметим, что понятие информации, – по определению, – предполагает распространение достоверных сведений. Но если сообщение (формальная сторона дела), – элемент в логической структуре информации, – доминирует над ее содержательной достоверностью, мы получаем пустое сообщение: набор глосс, требующих последующих уточнений. И тогда наступает время для действий особого рода специалистов – так называемых экспертов, действующих в том же самом ключе, то есть призванных заниматься социально ориентированной интерпретацией реальности. А что в итоге? Происходит обращение того, что принято в СМК называть информацией, в набор глосс с нулевым информативным объемом, что, как мы уже знаем, не остается без социальных последствий.

Достоверные сведения формируют адекватное отношение к действительности в сознании больших масс людей, а пустые – обращают большие массы людей в бесформенную и раздробленную массу с соответствующим сознанием. И тогда психически вмняемые люди под воздействием пустых сообщений становятся способными к невменяемым действиям.

Следовательно, хотя бы ученым нужно набраться мужества и вернуться к истокам, и напомнить, что латинское слово *informātiō* означает разъяснение, представление, понятие о ч.-л, и связано с другим латинским словом *informare* – придавать вид, форму, обучать; мыслить, воображать. Получается, что, когда форма, в которой нечто сообщается, не соответствует достоверности, мы имеем не информацию, а манипуляцию.

Но есть ученые, которые игнорируют данный факт. Например, у Когаловского информация определена как сведения «независимо от формы их представления» [14, с. 66]. Такое определение выхолщивает смысл данного понятия по той причине, что сведения, лучше сказать, сообщение, совсем не обязательно достоверно, но, будучи названным информацией, подкупает видимой достоверностью.

показательный: «Действие образуется структурами и процессами, посредством которых люди формируют осмысленные намерения и более или менее успешно их реализуют в конкретных ситуациях. Слово “осмысленный” предполагает, что представления и референция осуществляются на символическом, культурном уровне. Намерения и их осуществления в своей совокупности предполагают способность системы действия – индивидуального или коллективного – модифицировать свое отношение к ситуации или окружению в желательном направлении» [13]. Если не иметь представления о парсоновской же концепции символических систем, в прочитанном ничего казуистического не обнаружить. Но Парсонс, в противоположность символическому интеракционизму, настаивал на том, что символические системы нагружены социальными контекстами. Разумеется, что данный принцип должен быть распространен и на учение самого Парсонса.

Так вот, та логическая конструкция, в которой Парсонс употребил слово “осмысленный”, лишило данное слово его *социального* контекста в том смысле. Мы не знаем, о *чьих* собственно осмысленных действиях идет речь и *кто* составляет *окружение* и действует ли оно тоже *осмыслено*? Мы также не знаем о том, одинаково ли осмысливают первые и вторые одни и те же ситуации?

Так и хочется сказать, что *теоретик* Парсонс – один из современных авгуров, коих легион. Используемые им понятия сеют иллюзию строгой науки, тогда, как она не более, чем теория элитарности, а точнее – буржуазная классовая теория, переполненная неполными понятиями. Для него общество не цель, а неблагоприятная среда и неудобоваримое сырье, требующее специальной обработки.

Положения, выдвинутые в данной статье, показывают, что пустословные вербальные практики имеют не только древнюю историю, что выражалось в форме демагогии, алогизмов, паралогизмов и софизмов, но и множатся и активно распространяются в последние десятилетия, что стало особенно заметно вместе с переходом науки в так называемое постнеклассическое состояние. Как следствие возникает большое число эффектов, имеющие четко обозначенные социальные последствия:

- часть из них уже нашла свое достаточно точное терминологическое обозначение, например, языковые игры, классика, неклассика, постнеклассика и т.д., хотя еще не нашла достойного социологического описания, как так или иначе отражающейся на общественной жизни большого числа людей;

- часть же еще не нашла даже своего более-менее точного терминологического обо-

значения

Ко второй категории может быть отнесена, например, постправда, – система субъективных утверждений о чем-либо, не имеющих своего действительного прототипа, но сама претендующая на статус особой реальности, потому что имеет строго фиксируемые социальные последствия. Сюда же можно отнести формы проявления постнауки, которые в социологии могут быть обозначены как постсоциология, постметодология и т.д., основанные преимущественно не на доказательствах, а на социально ориентированных интерпретациях, и имеющие все признаки языковых игр. Эмпирические данные, применяемые в таких играх, фиксируют не состояние реального общества, а состояния массового сознания, изменяющиеся под воздействием меняющихся ситуаций [15].

Уже Аристотелю было известно, что софизмы, например, – это разновидность паралогизмов, которые, в отличие от последних, носят неслучайный характер, потому что являются преднамеренно ложными высказываниями. Отсюда следует, что в их социологическом описании они могут быть поняты как разновидность социальных действий. Главный эффект таких действий состоит в том, что пустословие в вербальных социальных коммуникациях стало важнейшим средством воспроизводства уже существующих социальных неравенств и зависимостей, а также производства новых.

Что касается научного пустословия, то из категории случайных логических ошибок оно перешло в категорию системных логических ошибок, стающих своеобразными нормами поведения ученых в науке, когда делается возможным их преднамеренное использование в научных коммуникациях с целью усиления коммуникативных эффектов. Общественное оказалось наиболее подверженным такой трансформации.

В итоге значительно затрудняется рефлексия обществоведческого знания, включая социологическое, на предмет его действительной социальной обусловленности, – его обусловленности социальными структурами и ориентированными на прагматику социальными действиями. Причиной указанной трансформации, прошедшей несколько этапов, но не достигшей еще своего *логического предела*, является возникший в середине XIX века позитивизм.

Исходя из сказанного, мы делаем вывод о том, что социологические исследования пустословных практик только начинаются и имеют устойчивую перспективу развития, обозначенную как перечисленным здесь набором понятий, так и большим числом со-

циальных эффектов, которые еще не нашли своего терминологического выражения. Однако, учитывая современные не только украинские, но и мировые реалии, социологам,

которые заинтересуются указанной проблематикой, следует набраться для этого необходимого гражданского и исследовательского мужества.

Литература

1. Николаенко Л. Г. Функциональное пустословие: языковые игры на либеральном политическом поле / Л. Г. Николаенко // Проблемы розвитку соціологічної теорії: держава – людина – соціальна відповідальність : матеріали X Всеукраїнської науково-практичної конференції (4 травня 2013 року, м. Київ). – К. : Логос, 2014. – С. 103-137.
2. Маллиган К. Точность и болтовня. Глоссы к парадигматическим противопоставлениям в австрийской философии [Электронный ресурс] // Логос. – № 1, 2002 (32). – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2002_01_32.htm.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия духа / Г.В.Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. Том 3. – М., 1977. – 471 с.
4. Кант И. Критика Чистого разума / И. Кант // Сочинения в шести томах, т. 3. – М. : Мысль, 1964.
5. Кант И. Опыт некоторых рассуждений об оптимизме / И. Кант // Сочинения в шести томах, т. 2. – М. : Мысль, 1964.
6. Иеромонах Иов (Гумеров) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/29173.html>
7. Блур Д. Сильная программа в социологии знания [Электронный ресурс]. / Д. Блур. – Режим доступа: http://www.philsci.univ.kiev.ua/UKR/courses/asp/asp-lit/08_bloor.pdf
8. Жижек С. Идеология – пустое слово, именно поэтому она и работает [Электронный ресурс] / С. Жижек. – Режим доступа: <http://archives.colta.ru/docs/20836>
9. Паренти М. Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх США / М. Паренти. – М. : Поколение, 2006. – 418 с.
10. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить [Электронный ресурс] / Ивин А. А. – Режим доступа: http://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/ivin_isskustvo_ptavilno_mislit.pdf.
11. Шабанова М. Социология свободы: трансформирующееся общество [Электронный ресурс] / М. Шабанова. – Режим доступа: http://polbu.ru/shabanova_freedom/.
12. Гоголь Н. В. Мертвые души [Электронный ресурс] / Н. В. Гоголь. – Режим доступа: <http://ilibrary.ru/text/78/p.1/index.html>.
13. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения [Электронный ресурс] / Т. Парсонс. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php.
14. Когаловский М. Р. Глоссарий по информационному обществу / М. Р. Когаловский / Под общ. ред. Ю. Хохлова. – М. : Институт развития информационного общества, 2009. – 160 с.
15. Яковенко Ю. І. Артефакт у соціологічних дослідженнях у контексті теорії фундаментальної тріади / Ю. Яковенко, М. Бургін // Вісник Київського університету. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 1999. – Випуск 7. – С. 4-8.

Наталія Миколаївна Цимбалюк*доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Natalia Tsybalyuk***Doctor of Sociology, Full Professor, Professor of Department of Social Structures and Social Relations, Taras
Shevchenko National University of Kyiv*

ДОЗВІЛЛЯ МІЖ РІВНІСТЮ ТА НЕРІВНІСТЮ: ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

У статті розглядається проблема розвитку теоретичної бази досліджень в соціології дозвілля та її зв'язок з методологічними пошуками соціологічної науки в цілому. На основі ретроспективного аналізу локальних досліджень 60-80 рр. XX ст. доводиться відсутність ґрунтовної наукової методології, що ускладнює порівняння результатів досліджень та ставить під сумнів отриманих даних. Визначається, що в цей період базовою теоретичною основою досліджень була концепція розвиваючого потенціалу дозвілля. На прикладі аналізу різних сфер та напрямів культурно-дозвіллевої діяльності доводився позитивний вплив дозвілля на людину, що полягав у розвитку її творчих здібностей, набутті та реалізації культурного капіталу. Дозвілля розглядалося як місце та практика свободи та рівності, а культурно-дозвіллеве середовище – як простір формування демократичних відносин. Провідним теоретичним підходом більшості досліджень у сфері дозвілля був інституціональний підхід, також поряд з ним застосовували функціональні та конфліктологічні теорії. У пошуках пояснень нових тенденцій розвитку дозвілля у 1980 – початку 2000 рр. вітчизняні науковці розширюють методологічну базу досліджень сфери дозвілля, звертаються до теорій культурного відтворення соціуму (реконструкція соціальної позиції за культурними характеристиками) та соціокультурної методології класового аналізу, що суттєво підвищує пізнавальний та практичний потенціал досліджень у сфері дозвілля.

Ключові слова: теоретичні засади, методологічні підходи, дозвілля, культурно-дозвіллеве середовище.

В статье рассматривается проблема развития теоретической базы исследований в социологии досуга и ее связь с основными методологическими поисками социологической науки. На основе ретроспективного анализа локальных исследований 60-80 гг. XX ст. говорится об отсутствии у большинства из них научной методологии, что затрудняло сравнение результатов и ставит под сомнение легитимность полученных данных. Концепция развивающего потенциала досуга рассматривается как базовая теоретическая основа исследований этого периода. На примере анализа различных сфер и направлений культурно-досуговой деятельности ученые доказывали положительное влияние досуга на человека, как среды развития его творческих способностей, формирования и реализации культурного капитала. Досуг рассматривался как показатель свободы и равенства, а культурно-досуговая среда, как пространство формирования демократических отношений в обществе. Ведущим теоретическим подходом большинства исследований в сфере досуга этого периода был институциональный подход, применяли также функциональные и конфликтологические теории. В поисках объяснений новых тенденций развития досуга в 80-2000 гг. украинские ученые расширяют методологическую базу исследований сферы досуга, обращаются к теориям культурного воспроизводства социума (реконструкция социальной позиции по культурным характеристикам) и социокультурной методологии классового анализа, что существенно повышает познавательный и практический потенциал исследований в сфере досуга, делает их инструментом формирования культурной политики.

Ключевые слова: теоретические основы, методологические подходы, досуг, культурно-досуговая реальность.

The article deals with the problem of the development of the theoretical base of research in the sociology of leisure and its connection with the main methodological searches of sociological science. Based on a retrospective analysis of local studies in the 60-80s. XX century. it is said that most of them lack scientific methodology, which made it difficult to compare the results and calls into question the legitimacy of the data obtained. The concept of developing leisure potential is considered as the basic theoretical basis of research of this period. Using the example of analysis of various spheres and directions of cultural and recreational activities, scientists have proved the positive influence of leisure time on man as a medium for the development of his creative abilities, the formation and realization of cultural capital. Leisure was considered an indicator of freedom and equality, the cultural and leisure environment was a space for the formation of democratic relations in society. The leading theoretical approach of most research in the sphere of leisure of this period was the institutional approach, and functional and conflictological theories were also used. In search of explanations for new trends in the development of leisure in the 80-2000 years. Ukrainian scientists expand the methodological base of research in the sphere of leisure, turn to the theories of cultural reproduction of society (the reconstruction of the social position on cultural characteristics) and the sociocultural methodology of class analysis, which significantly enhances the cognitive and practical potential of research in the field of leisure, makes them a tool for the formation of cultural policies.

Keywords: theoretical bases, methodological approaches, leisure, cultural-leisure reality.

Дозвілля стало проявом глобальних соціально-економічних та соціокультурних процесів XIX-XX ст. Зміна співвідношення праці і дозвілля, зростання цінності дозвілля, підвищення його соціальної ролі характеризує соціальну реальність глобального світу. Означені фактори пояснюють підвищення інтересу науковців до аналізу дозвілля, його впливу на процеси структурних змін сучасного, в тому числі українського, суспільства. Зростання кількості локальних, регіонально орієнтованих досліджень, що проводяться працівниками культури без обґрунтування їхніх методологічних засад, ускладнило процес порівняння отриманих наукових результатів, утруднює визначення тенденцій розвитку дозвілля, його впливу на процеси розширення, реструктуризації суспільства. Постає **проблема**, пов'язана з необхідністю визначення та розробки теоретичної бази досліджень дозвілля, побудованої на основі досягнень світової соціологічної науки та узагальненні набутків вітчизняних науковців.

Мета статті полягає у визначенні основних теоретичних підходів, які застосовувалися в соціології дозвілля у 1960-2000 рр., та виявленні досягнутих за їхньою допомогою наукових висновків щодо соціальної ролі дозвілля.

У вітчизняній науці 60-80 рр. провідною вважалася концепція розвиваючого потенціалу дозвілля (Ю.М. Ключко, В.Д. Ковтун, В.М. Піча, О.І. Погорілий, М.М. Поплавський,) [1, 56-114]. Дозвілля розглядалося як практика соціальної рівності, реалізації свободи особис-

тості, вільних від втручань та обмежень соціуму. Науковці наголошували на позитивних характеристиках дозвілля, його значному духовному потенціалі (Л.А. Аза, В.М. Піча, О.І. Погорілий) [2]. Вважалося, що дозвілля здійснює позитивний вплив на людину, сприяючи розвитку її творчих здібностей, набутті та реалізації культурного капіталу. Культурно-дозвілєве середовище розглядалося як простір формування та відпрацювання нових, демократичних соціальних відносин.

Дозвілля проголошувалося площиною безумовної рівності, де статус людини визначався не місцем в соціальній ієрархії, а творчими досягненнями та рівнем набутої культурно-дозвілєвої кваліфікації. Провідними принципами формування культурно-дозвілєвого середовища проголошувалися гуманізація соціальних відносин; демократизація та децентралізація діяльності дозвілєвих організацій; диференціація дозвілля; модернізація культурно-дозвілєвих технологій.

У вивченні явищ вільного часу та дозвілля при цьому використовували макросоціологічний та мікросоціологічний підходи. Перший був спрямований на вивчення дозвілля як соціальної системи, що визначає культурно-дозвілєву поведінку різних соціальних спільнот та формування культурної політики. Другий, мікросоціологічний, рівень передбачав вивчення культурно-дозвілєвої взаємодії індивідів в процесі культурних відносин різного змісту та характеру, і був спрямований на визначення ролі соціально-культурної взаємодії як основи

цілісності соціального життя (А.В. Сасихов, О.А. Гриценко, Н.Д. Подкуйко) [3, 4].

Базуючись на функціоналістських теоріях (Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс), представники макросоціологічного підходу вивчали функції соціального контролю, латентні функції та дисфункції дозвілля.

З використанням конфліктологічних теорій (К. Маркс, М. Вебер, Р. Дарендорф) проводилися порівняльні дослідження, в яких, на відміну від орієнтації на рівність, свободу, загальнодоступність доводилася класово структурована природа дозвілля у зарубіжних країнах, викривалися антагонізми західного дозвілля, а диференціація культурно-дозвіллевого середовища розглядалася як прояв соціальної нерівності (О.В. Кожедуб, І.В. Кузнецова, А.С. Лобанова, Н.О. Петричко, І.В. Петрова, І.А. Хіжняк) [5, 510-514; 6, 47-52; 7, 102-117].

Але все ж теоретичні засади більшості досліджень дозвілля базувалися на інституціональному підході, в рамках якого вважалося, що роль суспільства полягала у створенні сприятливого культурно-дозвіллевого середовища (інституту дозвілля) з численними організаціями, в яких реалізувалися його функції. Соціальний контроль здійснювався за рахунок стимулювання, підтримки або гальмування певних культурно-дозвіллевих відносин. Водночас культурний капітал особистості, набутий в процесі дозвіллевої діяльності, визнавався цінністю, позитивним фактором, що враховувався при розподілі соціальних благ, інколи відігравав роль ліфта, що сприяв підвищенню місця особи в соціальній ієрархії суспільства.

Також в рамках інституціонального підходу дозвілля вивчалася як певна система соціальних відносин, сукупність соціальних норм і культурних зразків, форми культурної поведінки, узвичаєна мережа установ, що відповідають соціальній структурі суспільства (А.В. Захаров, В.В. Кірсанов, Т.О. Нельга) [8, 125-221; 9].

Досліджувалися впливи суспільних трансформацій на зміни в структурі інституту дозвілля, його реструктуризацію. Було виявлено, такі тенденції розвитку культурного середовища, як скорочення традиційної мережі закладів і установ культури; поява інноваційних культурно-мистецьких організацій; зміна ставлення соціальних спільнот до дозвілля; зрушення в ціннісно-орієнтаційній системі населення у виборі форм та видів дозвіллевої діяльності. Трансформація інституту дозвілля розглядалася як індикатор позитивних соціальних змін, відображення впливу дозвілля на розвиток соціально-культурних про-

цесів (В.П. Троєльнікова, Н.М. Цимбалюк, І.В. Петрова, О.В. Кожедуб, Л.М. Кириленко, О.О. Різник, О.М. Семашко, Р.В. Шульга).

Поряд з загальною характеристикою інституту дозвілля як соціальної системи вивчалися його основні структурні елементи, де виділялися клубне дозвілля, бібліотечне дозвілля (читання) та музейне дозвілля.

Особливої ваги набувало дослідження процесу радикальних перетворень клубної системи як типового елементу структури державно орієнтованого дозвілля, мережі закладів, найбільш поширених у сільськогосподарських регіонах (Л.О. Алієва, Н.Б. Бабенко, І.В. Кузнецова, А.Ф. Мироненко, Н.Д. Подкуйко, О.В. Раніш, О.В. Сасихов, А.А. Шахейд) [11,12, 86-93].

Бібліотечне дозвілля розглядалося в контексті просвітницької функції дозвілля, його ролі у формуванні в Україні інформаційного суспільства. Вивчалися ефективність територіального та виробничого принципів розвитку мережі сільських бібліотек (О.В. Башун, Н.Н. Мухамед'яров, Г.М. Гич). На основі соціологічних досліджень розроблялися соціальні нормативи бібліотечного обслуговування та їхні основні показники (кількість населення, радіус обслуговування, обсяг бібліотечного фонду, джерела комплектування та інші) (Г.М. Гич, Т.В. Новальська, І.В. Тимошенко). На основі наукових рекомендацій відбулися в тому числі реформи бібліотечної справи: укрупнення бібліотек, модернізація мережі загальнодержавних, територіальних та громадських бібліотек, централізація бібліотечних систем в межах сільських економічних районів. В кожній обласній бібліотеці була запроваджена посада соціолога, а центральна республканська Парламентська бібліотека (м. Київ) видавала щомісячну збірку соціологічних досліджень з проблем книги та читання.

Також проводилися дослідження музейної діяльності сучасного українського суспільства, визначалася її роль у трансформаційних процесах як соціальної технології відновлення, збереження та реалізації культурно-історичної пам'яті суспільства на державному, регіональному та локальному рівнях (Т.В. Величко, О.І. Кушпетюк). На основі емпіричних досліджень було виявлено вплив музеїв на зміни в духовній культурі суспільства, стимулюванні інтересу населення до осмислення історії, підтримці громадських рухів за збереження та дослідження пам'яток історії і культури. За результатами досліджень та рекомендаціями соціологів було здійснено радикальний перегляд музейної діяльності з позицій загальнолюдських цінностей, визначено основні тенденції і напрями реформуван-

ня музейної галузі, пріоритети національної музейної політики. Соціологічний супровід музейних реформ дозволив визначити, наскільки стан та рівень розвитку українських музеїв відповідає історичним традиціям, існуючим матеріальним і демографічним ресурсам; визначити їхнє місце та роль у світовому культурному процесі, відповідність державним потребам розвитку міжнаціональних і зарубіжних культурно-дозвіллевих відносин.

Вивчаючи дозвілля як соціальне явище у 1980-2000 рр., науковці зосереджують увагу на нових тенденціях. В колі наукових інтересів опиняються форми та види занять, що негативно впливають на розвиток особистості, інспірують її деградацію, пов'язані з проявами жорстокості та насильства, супроводжуються вживанням алкоголю, психотропних речовин, ігровим азартом, екстремальними спортивними розвагами (П.М. Артёмов, О.М. Балакірева, А.А. Марковська, Н.О. Петричко) [13, 14].

Захоплення частини населення (особливо молоді та безробітних) такими формами розваг стає руйнівною силою, що знищує її культурний капітал, знижує соціальний статус та стає гальмом у соціальному просуванні.

Водночас зубожіння державних структур дозвілля та стрімке розшарування суспільства на «бідних» та «багатих» обмежило можливості культурного середовища перших та збільшує можливості заможних верств населення, розкриваючи перед ними необмежені обрії дозвіллевих занять (подорожі, полювання, елітний спорт тощо). Таким чином, дозвілля набувало статусних характеристик, а його практики перетворюються на індикатори соціальних нерівностей (культурний дефіцит, культурна гегемонія, стилі життя).

В пошуках методологічної бази досліджень сфери дозвілля вітчизняні науковці звертаються до теорії культурного відтворення нерівностей (реконструкція соціальної позиції за культурними характеристиками) французьких науковців П. Бурдьє, Ж. Пассерон та соціокультурної методології класового аналізу М. Севедж.

Формування цієї теорії було пов'язано з низкою досліджень вільного часу та дозвілля, що відбувалися в США та Німеччині, але набули систематичного, моніторингового характеру саме у Франції. В цей час були побудовані перші культурно орієнтовані моделі соціальних нерівностей (вікові – спільноти молоді та людей похилого віку; за характеристиками дозвіллевої творчої активності; за проявами тілесності, спортивно орієнтовані тощо).

Згідно з цією теорією, стан соціальних нерівностей визначається (поряд з іншими ком-

понентами) наявним культурним капіталом спільнот, при цьому, якість та склад культурного капіталу впливають на динаміку соціальних нерівностей.

Нового значення набувають традиційні у вітчизняних культурологічних та соціологічних проектах дослідження соціокультурного середовища, У теорії Бурдьє цей феномен визначається поняттям «поле», що характеризує сукупність соціальних відносин між соціальними суб'єктами. У розвідках американських, німецьких та британських науковців соціокультурне середовище визначається терміном «*milieu*», що визначається як фактор впливу на соціальні нерівності.

Для вітчизняних досліджень дозвілля традиційним є виявлення впливу соціально-культурного середовища на розвиток особистості, вивчення відмінностей та характеристик культурних середовищ соціально нерівних спільнот (І.Д. Безгін, О.П. Бойко, О.М. Семашко, Є.І. Суїменко, Н.М. Цимбалюк). Нові можливості у вивченні дозвілля створює реалізація концепту, пов'язаного з перевіркою, ідеї щодо латентних можливостей соціально-культурного середовища, його ролі як механізму відтворення, розбудови або знищення культурного капіталу, а отже – відтворення або ж локалізації соціальних нерівностей (Л.А. Бевзенко, Л.А. Карпець, О.Д. Куценко, Л.О. Малес, Ю.Г. Сорока) [15, 16, 17, 18].

Вивчення теоретичних засад, що використовувалися науковцями у дослідженнях сфери дозвілля у вітчизняній науці 1960-1980 рр. дозволяє зробити висновки про що в цей період використовувалися переважно функціональні та конфліктологічні теорії. Провідним у вивченні та поясненні дозвілля як соціального феномену був інституціональний підхід. Зазначені теорії були спрямовані на теоретичне обґрунтування та емпіричне підтвердження концепції розвиваючого потенціалу дозвілля. На їх теоретичній основі дозвілля розглядалося як площина свободи, вільної творчої діяльності особистості та соціальних спільнот, а культурно-дозвіллеве середовище позиціонувалося як простір формування та відпрацювання нових, демократичних соціальних відносин.

Звернення вітчизняних науковців у 1980-2000 рр. до теорії культурного відтворення нерівностей, ідеї реконструкції соціальної позиції особистості за культурними характеристиками розкрила нові пізнавальні можливості соціології дозвілля, поглибила уявлення про соціально-культурне середовище та його роль у соціально-структурних трансформаціях сучасного українського суспільства.

Література

1. Культурно-дозвілєва сфера України: динаміка змін та перетворень. Монографія / Ключко Ю. М., Ковтун В. Д., Троєльнікова Л. О., Цимбалюк Н. М.; під наук. ред. Цимбалюк Н. М. – К., 2003, с. 56-114.
2. Соціологія культури: Навч. посібник // О.М. Семашко, В.М. Піча, О.І. Погорілий та ін.; за ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ-2000», 2002, с. 1-64.
3. Гриценко О. А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О. А. Гриценко / – Київ, УЦКД. – 228 с. 55
4. Подкуйко Н. Д. Нові підходи до будівництва і організації роботи комплексів дозвілля / Н. Д. Подкуйко / – Київ, Посвіт, 1993. – 11 с.
5. Дарендорф Р. О происхождении неравенства между людьми // Дарендорф Р. Тропы из утопии. Москва, 2002, с. 510-514.
6. Кожедуб О. В. Теоретичні засади дослідження вільного часу (за концепцією Карла Маркса) – Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки, 2005, №3. с. 47-52.
7. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Київський національний ун-т культури і мистецтв; Український центр культурних досліджень. – К.: Кондор, 2005, с. 102-117.
8. Кірсанов В.В. Теоретико-методологічні та методичні засади педагогічної діагностики організації дозвілля. – К.: Альтерпрес, 2006, с.125-221.
9. Нельга Т.О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві – Український соціум, 2007, № 5-6.
10. Бойко О. П. Культура дозвілля: трансформації та перспективи розвитку у добу глобалізації: автореф. дис. д-ра філософ. наук : 09.00.04 / О. П. Бойко / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2011. – 31 с.
11. Кузнецова І. В. Аксіологічні та праксеологічні засади становлення особистості як суб'єкта культурно-освітньої діяльності: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.10 / І. В. Кузнецова / АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2008. – 20 с.
12. Шахейд А. А. Некоторые аспекты проблемы формирования ценностей народной художественной культуры у современной студенческой молодежи [Електронний ресурс] / А. А. Шахейд // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Філологічні науки. – 2015. – Вип. 5. – С. 86-93.
13. Артьомов П. М. Субкультура футбольних хуліганів: фактори формування та особливості прояву на пострадянському просторі: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / П. М. Артьомов / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – 20 с.
14. Петричко Н. О. Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. О. Петричко / Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 20 с.
15. Куценко О. Д. Общество неравных: Классовый анализ неравенств в современном обществе: опыты западной социологии. – Харьков: Изд-во Харьковского национального университета. – 2000. Розділи 1.1, 1.3.
16. Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006, с. 14-42.
17. Малес Л. В. Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології / Л. В. Малес / – К.: К.І.С., 2011. – 325 с.
18. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Ю. Г. Сорока / – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332 с.

Ксенія Черняк

магістрантка соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Kseniya Cherniak

graduate student at School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University

КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ДЕМОНСТРАТИВНЕ СПОЖИВАННЯ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

У статті здійснюється теоретичний аналіз культурно-інтелектуального демонстративного споживання. Підкреслюється, що феномен культурно-інтелектуального демонстративного споживання виник порівняно нещодавно та є мало вивченим в соціології. Із зіставлення різноманітних трактувань демонстративного споживання виводяться визначення нематеріального та культурно-інтелектуального демонстративного споживання, вказуються їхні відмінності від матеріального демонстративного споживання. Аналізуються найбільш розповсюджені теорії демонстративного споживання в соціології. Базуючись на теоріях демонстративного споживання Т. Веблена, Р. Барта, Ж. Бодрійяра, П. Бурдьє та В. Ільїна, робиться спроба створення синтетичної концепції культурно-інтелектуального демонстративного споживання. Закладається фундамент для проведення емпіричного дослідження культурно-інтелектуального демонстративного споживання та подальшого розширення і поглиблення даної концептуалізації.

Ключові слова: демонстративне споживання, показове споживання, нематеріальне споживання, культурно-інтелектуальне демонстративне споживання, теоретичний аналіз.

В статье осуществляется теоретический анализ культурно-интеллектуального демонстративного потребления. Подчеркивается, что феномен культурно-интеллектуального демонстративного потребления возник сравнительно недавно и мало изучен в социологии. Из сопоставления различных трактовок демонстративного потребления выводятся определения нематериального и культурно-интеллектуального демонстративного потребления, указываются их отличия от нематериального демонстративного потребления. Анализируются основные теории демонстративного потребления в социологии. На основе теорий демонстративного потребления Т. Веблена, Р. Барта, Ж. Бодрийяра, П. Бурдьє и В. Ильина предпринимается попытка создания синтетической концепции культурно-интеллектуального демонстративного потребления. Закладывается основа для проведения эмпирического исследования культурно-интеллектуального демонстративного потребления и дальнейшего расширения и углубления данной концептуализации.

Ключевые слова: демонстративное потребление, показное потребление, нематериальное потребление, культурно-интеллектуальное демонстративное потребление, теоретический анализ.

In the article the cultural-intellectual conspicuous consumption is theoretically analyzing. It is emphasizing that the phenomenon of cultural-intellectual conspicuous consumption is comparatively newly and investigated superficially in sociology. From the matching of various interpretations of conspicuous consumption the definitions of non-material and cultural-intellectual conspicuous consumption are deduced. The differences between non-material and material types of conspicuous consumption are emphasized. The main theories of conspicuous consumption in sociology are analyzed. On the base of conspicuous consumption theories of T. Veblen, R. Bart, J. Baudrillard, P. Bourdieu and V. Ilyin the effort to create synthetic conception of

cultural-intellectual conspicuous consumption is attempted. The foundation for empirical research of cultural-intellectual conspicuous consumption and further deepening and extension of the conception is laid.

Key words: conspicuous consumption, demonstrative consumption, non-material consumption, cultural-intellectual conspicuous consumption, theoretical analysis.

Демонстративное потребление является распространенным феноменом в условиях развития массового производства и культуры. Обычно этот термин ассоциируется с потреблением материальных вещей – одежды, техники, аксессуаров и т.д. Однако в последние десятилетия в условно западных обществах всё больше распространяется нематериальное демонстративное потребление, а именно потребление услуг, информации, знаний и т.п. Отчасти это связано с относительно упрощенным (по сравнению с двухвековой давностью) достижением определенного финансового достатка, что уменьшает возможность материального потребления демонстрировать отличный от других материальный и социальный статус, в то время как уровень познаний в искусствах и доступ к иной информации напрямую от финансовой обеспеченности не зависит.

Одна из разновидностей нематериального демонстративного потребления, ставшая особенно популярной в среде низшего и среднего класса, проявляется в росте количества, популярности и посещаемости различных лекций, семинаров, мастер-классов, открытий и развитии галерей, мастерских, свободных пространств, театров, заведений с претензией на «интеллектуальность» (а нередко и на «интеллигентность»). Украину данная тенденция также не обошла стороной, коснувшись прежде всего молодёжи и представителей условной¹ интеллигенции, что замечается при рассмотрении информационных материалов по итогам мероприятий и изучении самих посетителей (например, посредством наблюдения в ходе мероприятия, изучения страниц в социальных сетях тех, кто желает и фиксирует своё намерение посетить мероприятие или тех, кто выставил пост или фотографию по итогам мероприятия). Эту разновидность нематериального потребления мы предлагаем обозначить термином «культурно-интеллектуальное потребление», указывающим в общем и целом на потребления знаний и продуктов искусства; соответственно в дальнейшем мы будем говорить о культурно-интеллекту-

альном демонстративном потреблении. Такое понятие предложено, так как оно дает возможность указать на две одновременно развивающиеся тенденции нематериального потребления – потребление знаний как информации, имеющей (условно) образовательный характер, и потребления продуктов культуры как искусства, но выражающееся именно в потреблении содержания продукта, то есть – посещение выставок, прочтение книг, просмотр фильмов, посещение театральные постановки. Культура и знания сведены в один подвид демонстративного потребления, так как по случайным наблюдениям (что в последующем станет одной из гипотез эмпирического исследования) было отмечено, что культура и знания потребляются одновременно, то есть одними и теми же людьми, и относятся в общем к повышению интеллектуального уровня и приобретению статуса «интеллигента».

Несмотря на активное распространение нематериального и, в частности, культурно-интеллектуального демонстративного потребления, в социологии пока отсутствуют примеры детального рассмотрения данных видов демонстративного потребления. Существующие общие теории демонстративного потребления не имеют достаточного потенциала для объяснения особенностей нематериального и, в частности, культурно-интеллектуального демонстративного потребления, поскольку делают акцент на материальном демонстративном потреблении, а феномен в целом объясняется с позиции потребления и демонстрации вещей. Только несколько ученых (например, Жан Бодрийяр и Пьер Бурдьё) исследуют в том числе нематериальное демонстративное потребление, но это исследование выступает скорее частью изучения потребления и демонстративного потребления в целом и не раскрывает этот феномен в отдельности.

Соответственно, целью данной работы является концептуализация понятия «культурно-интеллектуальное демонстративное потребление».

В целом, к теме демонстративного потребления обращались такие ученые, как Т. Веблен, П. Бурдьё, Ж. Бодрийяр, Р. Барт, Г. Зиммель, В. Зомбарт, Т. Парсонс, И. Гоффман; влияние на потребительское поведение различий в доходах, семейных ролей,

¹ В силу отсутствия общего устойчивого понимания слово «интеллигенция» используется не в качестве термина, а как указание на гипотетическую социальную общность, реальность которой требует отдельных аргументов и доказательств.

гендерних аспектов, цінностей і образу життя вивчали Д. Енджел, Р. Блэкуэл, Ф. Котлер; Х. Кол, Дж. Майлас, А. Постлевэйт, К. Кофи, Э Херст розглядають показне вжиття з точки зору демонстрації і підвищення статусу. На постсоветському просторі демонстративне вжиття вивчали і продовжують вивчати В.В. Радаев, А.Б. Гофман, В.И. Ильин, Ю.А. Циммерман, А.Ю. Глухих, Ю.А. Ципкин, Д.В. Иванов, В.Л. Иноземцев, В.А. Кутырев, Л.Я. Ятина і інші.

В процесі концептуалізації поняття культурно-інтелектуального демонстративного вжиття ми будемо орієнтуватися на авторські концепції демонстративного вжиття, які в ході представленого нижче аналізу були вибрані як існуючі, при внесенні визначених корективів і сопоставленні одне з одним, потенціал для пояснення культурно-інтелектуального демонстративного вжиття.

В самому загальному вигляді демонстративне вжиття представляє собою вжиття, виходяче за межі життєво-необхідного, надмірне вжиття, обумовлене престижно-іміджевими мотивами індивідуального, групового, поколісного, класового, національного і цивілізаційного буття [1, с. 6]. Виділимо ще кілька значимих трактувань демонстративного вжиття. Т. Веблен розумів під ним раціональність, купівлю дорогих і безкорисливих речей [2]. И. Гоффман розглядав будь-яке вжиття як демонстративне в якійсь ступені, так як вжиття є одним із способів позначити свою ідентичність, своє місце в соціокультурному просторі [3]. А.В. Логунов трактує демонстративне вжиття як вжиття товарів і послуг, доступ до яких обмежений в силу дефіциту, високої ціни або інституціональних установлень, і які використовуються суб'єктом як символи особливого положення, стилю життя або інших особливих якостей [4]. В останні десятиліття в сфері соціогуманітарних наук розповсюджується і зміцнюється уявлення про демонстративне вжиття як про спробу представителів нижнього класу зовнішньо підвищити свій статус, насправді не маючи його [5, с. 55].

Обобщаючи, можна вказати, що демонстративне вжиття присутнє як представителю вищого, так і середнього і нижнього класів, і представляє собою раціональне вжиття, вжиття «над нормою», яке призначено або показати наявність (матеріальний) статус (як для повідомлення публіки про наявність цього статусу, так і для підтвердження його збереження),

або створити видимість наявності цього статусу. При цьому «норма» варіюється для кожної конкретної групи.

Нематеріальне демонстративне вжиття представляє собою надмірне вжиття в нематеріальній сфері – послуг, знань, інформації, продуктів мистецтва. При спробі змістовного уточнення терміна виникають перші труднощі. В перших, нематеріальна сфера тісно граничить з матеріальною. Наприклад, при відвідуванні платних семінарів індивід демонструє не тільки те, що він цікавиться подібними заходами, але і те, що у нього є можливість оплатити подібний дозвілля. Во-других, якщо в матеріальному вжитті можна більш-менш чітко виділити ознаки демонстративності – висока ціна придбаного товару або послуги, постійні покупки і заміна одного товару на інший незалежно від реальної необхідності, статус виробника і торговельної маркі і ін. – то з нематеріальним вжиттям складніше. Частота вжиття тут все ще може бути ознакою демонстративності, однак з позиції нематеріального вжиття вже не можна використовувати вартість як такої ознаки. В цьому випадку ознаками можна вважати те, які продукти вибирає індивід для вжиття, як саме він повідомляє інших про своє вжиття і повідомляє чи взагалі, наскільки він дійсно зацікавлений в тому, що вживає².

Культурно-інтелектуальне демонстративне вжиття виступає як різновидність нематеріального демонстративного вжиття і стосується конкретно до продуктів мистецтва і знань, а саме – до вжиття літератури, театральних постановок, фільмів, семінарів, лекцій, матер-класів, виставок і т.п. Подібне вжиття пов'язано саме з духовною сферою життя, матеріальна складова якщо і враховується, то як второстепенна, мало- або незначима.

Інтерес до вивчення нематеріального і культурно-інтелектуального демонстративного вжиття в межах соціології пов'язаний не тільки з тим, що ця тема мало вивчена в соціогуманітарних науках, але і з тим, що зміни в споживчому поведінці сигналізують про здійснювані і можливі зміни в суспільстві в принципі – цен-

2 Тут окреслені загальні питання, пов'язані з визначенням і подальшим вивченням нематеріального демонстративного вжиття, однак в межах даної статті немає можливості розглянути їх більш детально, що залишає можливість для детального понятійного розбору нематеріального вжиття в наступних роботах.

ностях, нормах, установках и т.д. С другой стороны, эти изменения имеют некие условия, которые стали катализаторами начала и развития изменений. Данные условия могут стать дальнейшим объектом изучения как значимые факторы общественных изменений, возможно, не только в сфере потребления.

В ходе концептуализации понятия культурно-интеллектуального демонстративного потребления необходимо рассмотреть известные теории демонстративного потребления и выбрать из них те, которые возможно с определенными поправками использовать для описания и объяснения феномена. С помощью синтеза и сопоставления этих теорий осуществляется концептуализация и закладывается теоретическая основа изучения культурно-интеллектуального демонстративного потребления.

Первым ученым, который начал изучать феномен демонстративного потребления, является Т. Веблен, который дал определение введенному понятию, описал предпосылки его возникновения, причины и способы его воспроизводства. В частности, он первый обосновал, что демонстративное потребление может быть присуще как высшему классу, так и низшему, который копирует поведение высшего, стремясь к нему присоединиться [2]. Широта исследования и отсутствие устойчивой привязки к материальному потреблению вызывает интерес к теории Т. Веблена при построении теоретических основ культурно-интеллектуального демонстративного потребления.

Участие и высшего, и низшего класса в процессе воспроизводства демонстративного потребления отмечал и Г. Зиммель, указывая, что высшие слои посредством моды демонстрируют причастность к определенному кругу, а используемые ими вещи приобретают привлекательность для низших слоев, которые стремятся символически приблизиться к высшим [6, с. 75]. Однако сходство выдвинутой идеи с уже сказанным ранее Т. Вебленом и акцент на моде как главной характеристике потребляемых вещей исключает концепцию Г. Зиммеля из дальнейшего ее использования. Потребляемые в рамках культурно-интеллектуального потребления товары не обязательно являются модными. Более того, посещение какого-то малоизвестного мероприятия или поход на фильм, который могут понять «не все», часто является здесь более значимым, чем посещение чего-то модного, массового. По этой же причине не используется теория Г. Тарда, который при рассмотрении подражания как распространения каких-то тенденций от элиты к другим

слоям населения в качестве примера приводил именно моду [7]. В дальнейшем как одно из объяснений степени распространения и популярности культурно-интеллектуального демонстративного потребления и разных его проявлений применимой может стать его идея, что тенденции (в том числе, модные) распространяются до тех пор, пока не столкнутся с распространением других тенденций, однако изучение изменений феномена пока не входит в исследовательские задачи.

Хотя А. Гофман тоже писал о моде, его концепция может быть полезной при описании причин воспроизводства культурно-интеллектуального потребления и последствий отказа от воспроизводства для агента, поскольку А. Гофман указывал, что индивид вынужден придерживаться определенного стиля потребления, если хочется остаться в группе или претендует на членство в ней [8]. Однако подобная идея была выдвинута и Т. Вебленом, а также В. Ильиным, теория демонстративного потребления которого применима для создания теоретических основ изучаемого феномена благодаря еще ряду идей. В. Ильин рассматривал потребление как текст, состоящий из сознательно сконструированных знаков, который должен быть декодирован и прочитан другими, и осуществляется оно в дискурсивных полях. Также он выделил важность для потребляющего агента внешней причастности к дискурсивному полю и определенной группе [9, с. 32].

Р. Барт тоже описывал современное потребление как знаковую систему, где потребляются не сами вещи, а символы, которыми они наделены [10]. Но, в отличие от В. Ильина, Р. Барт подробно остановился именно на изучении знаков как таковых. Его теория при переходе исследования непосредственно в эмпирическую плоскость является готовой основой для реализации одного из возможных способов изучения проявлений культурно-интеллектуального демонстративного потребления, а именно – изучения фотографий с мероприятий и подписей под ними. Хотя большим потенциалом для применения теория Р. Барта обладает для дальнейшего исследования, некоторые его идеи также использованы и в данной работе.

Символическое и знаковое потребление описывал и Ж. Бодрийяр, однако он подробнее остановился на самом феномене потребления в современном ему обществе. Описание Ж. Бодрийяром сущности потребления и демонстративного потребления и способов их воспроизводства являются важными для реализации цели исследования, но главной причиной использования теории Ж. Бодрийяра является то, что он указал на переход от материального потребления к потреблению

воспитания и культуры [11], и один из немногих описал нематериальное демонстративное потребление.

Теорию Ж. Бодрийяра можно определенным образом сопоставить с теорией товарного фетишизма Г. Лукача, так как в обществе потребления Ж. Бодрийяра потребление само является объектом потребления и самоцелью, а в теории товарного фетишизма товары и отношения между ними занимают место социальных отношений и потребление товаров определяет взаимоотношение людей [12]. Но теория Г. Лукача при этом не может применяться для создания теоретических основ культурно-интеллектуального демонстративного потребления, так как наличие товара как определенного материального блага является неотъемлемой частью товарного фетишизма (в отличие, например, от теории Т. Веблена).

Так же, как теория Г. Лукача, хотя и по противоположным причинам, не может быть использована в наших целях и теория И. Гоффмана – из-за универсализации демонстративного потребления. И. Гоффман рассматривает его как средство самоидентификации и самовыражения индивида, представляя любое потребление отчасти демонстративным [3]. При такой трактовке материальное и нематериальное, в том числе, культурно-интеллектуальное демонстративное потребление формально не отличаются, служат одной и той же цели и выполняют одни и те же функции, а само потребление оказывается тождественным демонстративному.

Наконец, концепция П. Бурдьё, хотя и имеет точки пересечения со всеми отобранными теориями и концепциями, она продолжает содержать в себе большой набор концепций, концептов и идей, возможных для использования как в данной работе, так и в последующих. В него входят концепции культурного и символического капиталов, поля, габитуса, практик, вкуса, стиля жизни, символического потребления. Особую важность для этого исследования имеет выявленная П. Бурдьё «стратегия притворства», которую агент применяет в попытке визуально изменить свою позицию в объективной классификации вкуса (что, в том числе, достигается за счет демонстративного потребления) [7, с. 77].

Учитывая вышесказанное, для дальнейшего сопоставления нами избраны теории Т. Веблена, П. Бурдьё, Ж. Бодрийяра, Р. Барта и В. Ильина, которые позволяют описать существенные характеристики культурно-интеллектуального демонстративного потребления, а именно: нематериальный вид потребляемого объекта; особые виды самой демонстрации потребления – факт посещения,

рассказы, атрибуты, фотографии и видео; выделение групп, на которые ориентировано демонстративное потребление, не только (и не столько) по признаку экономического статуса; особые способы воспроизводства.

Для объяснения осуществлённой ниже концептуализации на реальном примере по ходу изложения будет применяться анализ такого мероприятия, как научно-популярные лекции «15x4». Суть проекта состоит в проведении 15-минутных лекций на произвольно выбранную лекторами тематику. Посещение лекций и выступление на них является бесплатным. Проект осуществляется на территории Европы и СНГ, в Украине он функционирует в нескольких городах – Львов, Киев, Днепропетровск, Харьков³. Посещение данного мероприятия подходит для иллюстрации воспроизводства культурно-интеллектуального демонстративного потребления, так как оно является местом потребления знаний, эти лекции сейчас популярны (лекции проходят несколько раз в месяц, и каждую посещают от 50 до 200 человек), особенно в среде среднего класса и интеллигенции, а бесплатность мероприятия обеспечивает возможность посещения его любым «желающим».

Термин «культурно-интеллектуальное демонстративное потребление» в нашем понимании обозначает подвид нематериального демонстративного потребления, которое заключается в выставленном напоказ потреблении продуктов культуры и знаний. Данное определение дает понять сущность изучаемого феномена, но не дает понять, чем оно сущностно отличается от других видов демонстративного потребления. Во-первых, культурно-интеллектуальное демонстративное потребление не может не быть символическим, так как потребляется именно значение, которое продукт имеет в определенной группе. О лекциях «15x4» знают намного больше людей, чем реально их посетило, такое направление обучения считается в определенных кругах той же «творческой интеллигенции» и представителей некоммерческих организаций новой прогрессивной тенденцией, а к лекциям в Харьковском историческом музее проявляет интерес в разы меньшее число людей (что подтверждается, например, сопоставлением числа людей, посещающих мероприятия). Во-вторых, культурно-интеллектуальное потребление подразумевает «ложное наращивание» культурного капитала, причем в виде демонстративного приобщения к его объективированной форме – книги и

3 Информация о проекте взята с официального сайта проекта 15x4: 15x4: О проекте [Электронный ресурс] // Режим доступа: [<https://15x4.org/about>].

картины, чьи-то знания, концерт в интеллектуальном баре и т.п. Но при этом, возвращаясь к предыдущему пункту, объективированная форма потребляется символически, не обязательно материально. Значение имеет факт прочтения книги или созерцания картины, а не обладание ими. В-третьих, формы культурно-интеллектуального демонстративного потребления разнообразны, их нельзя подвести под категории потребления только материальных или нематериальных вещей, товаров и/или услуг. Оно может выступать в форме посещения мероприятия, посещения места, прочтения книги, просмотра фильма, прослушивания музыки и т.д.

С поправкой на указанные признаки предлагается трактовать культурно-интеллектуального демонстративного потребление как нематериальное показательное символическое потребление объективированного культурного капитала.

Культурно-интеллектуальное демонстративное потребление в физическом пространстве начало свое развитие в городах. С одной стороны, это можно объяснить тем, что в городах жизнь людей становится относительно анонимной, и об их социальном статусе другие могут судить только по отдельным штрихам [6, с. 33]. С другой стороны, города практически с момента своего возникновения чаще всего становятся местом появления и распространения культурных и интеллектуальных тенденций (как и проект «15x4»).

В социальном пространстве культурно-интеллектуальное демонстративное потребление осуществляется в рамках определенных дискурсивных полей – смеси интеллектуального и социального полей, где словесное взаимодействие трансформируется в определенный тип социальной практики [9, с. 63]. Дискурсивных полей намного больше, они могут делиться по интересам, посещаемым мероприятиям, отдельным субкультурам (например, хипстеры, в образ жизни которых также входит посещение определенных культурно-интеллектуальных мероприятий).

По нашему мнению, культурно-интеллектуальное демонстративное потребление начало набирать популярность по нескольким причинам. Во-первых, с информатизацией общества обладание знаниями и информацией становится более ценным ресурсом, чем обладание деньгами. Возможность получения определенного количества материальных благ и их наращивания сейчас хотя бы формально имеется у большей части индивидов, а доступ к информации и знаниям требует определенных условий и вложений, причем не только материальных. Во-вторых, относи-

тельная (формальная) простота достижения определенного материального положения приводит к появлению обогатившихся бедняков, от которых изначально богатые уже не могут себя отделить высоким материальным положением. В-третьих, влияет анонимность жизни в городе, когда возможно оценить человека, в том числе, его культурный капитал, только по внешнему виду, мимолетным коммуникациям либо информации, получаемой из социальных сетей [11, с. 34].

На данном этапе концептуализации и теоретизирования для уточнения сущности, и лучшего понимания того, что именно включает в себя культурно-интеллектуальное демонстративное потребление, необходимо описать его воспроизводство. Хотя выделенные причины воспроизводства культурно-интеллектуального демонстративного потребления сами по себе могут быть использованы для объяснения демонстративного потребления как такового, уточнения на конкретном примере позволяют увидеть те признаки, которые отличают выделенный подвид демонстративного потребления от остальных (статус интеллектуала и/или интеллигента, принадлежность к сообществу потребления, сформированному на основании культурного потребления, а не материального, которое перешло также в культурное).

Само воспроизводство культурно-интеллектуального демонстративного потребления можно объяснить с трех позиций – внутригрупповой, межгрупповой и индивидуальной. Внутри группы агент стремится воспроизводить определенные практики, присущие группе, чтобы закрепить свой в ней статус и удержать его [9]. Таким образом, агент может посещать лекции «15x4» в компании друзей, даже если ему не интересны темы, которые будут презентованы, просто для того, чтобы не выпасть из своего круга общения. Межгрупповое демонстративное потребление является подражанием «низшего» класса «высшему». Менее образованные, менее модные, менее «просвещенные» копируют поведение своей референтной группы (интеллигентов, среднего класса и т.д.), стремясь стать ее частью [6, с. 9]. Хотя, в отличие от материального демонстративного потребления, где копирование осуществляют люди с любым материальным достатком, слишком большой разрыв в размере культурного капитала вызывает отторжение культуры и знаний как объектов потребления. Что касается отдельного агента, то изначально, воспитываясь и получая образование в определенной среде, агент приобретает определенный вкус и стиль жизни, схожий со вкусом и стилем жизни

других представителів його класу (соціальної групи). Однак агент в ході життя стає кивається з іншими смаками, стилями життя, практиками, і, таким чином, потрапляє в поле стратегічного вибору, де має можливість вибрати «стратегію притворства» (про яку буде розказано далі) і почати виробляти практики, не притворені йому з початку [7, с. 77].

Серед причин виробництва культурно-інтелектуального демонстративного споживання можна назвати наступне:

1) Закріплення соціального статусу. Представитель класу прагне підкреслювати свою причастність до цього класу, своє соціальне положення [6, с. 9]. Так, інтелектуал підкреслює свою причастність до інтелектуальності, навіть якщо потрібно відвідувати заходи і читати книги, не пов'язані з його реальними інтересами. З іншої сторони, це закріплення відбувається тому, що група «вимагає» від агента виконання певних споживаческих практик, інакше агент буде виключений з неї.

2) Видиме підвищення соціального статусу або зміна позиції. Агенти прагнуть «казатися» розумними, культурно освітніми, освітніми, щоб отримати статус інтелектуала. Відвідуючи лекції «15x4», агент заявляє: «Я цікавлюсь різними речами, я прагну до саморозвитку, і мені важко сидіти 3-4 години, слухаючи лекції на різні теми і обговорювати їх».

3) Соціальна інтеграція. Цей процес можна розглядати і як інтеграцію до своєї ж групи, так і інтеграцію до іншої групи. Споживаческий вибір стає засобом приєднання до певного «спільноти споживання» [6, с. 9]. Знаходження в певній спільноті, виконання практик в певній дискусійній сфері передбачає споживання певних товарів, навколо яких будується спілкування, взаємодія. Тому агент, який хоче бути частиною певної дискусійної сфери, повинен включитися до її дискурсу, хоча б продемонструвати свою освітленість до теми розмови, інакше він буде номінований «чужим» [9, с. 68].

4) Соціальне дистанціювання. З однієї сторони, демонстративне споживання, і культурно-інтелектуальне, в частині, є інструментами побудови моделі індивідуальності і особистісно-психологічної ідентичності [14], а з іншої – способом відокремити себе від певної групи. Наприклад, студент, чи батьки є представниками робочого класу, може

прагнути відокремити себе від них, вважаючи належність до певного класу не престижною, і відвідувати такі заходи, як «15x4», показуючи, що він підвищує свої знання, щоб «не повторити» батьківський життєвий і класовий шлях.

5) Виробництво і підтримка символічної зв'язі і залежності між агентом і продуктом культури: агент стає залежним від продукту і йому вже потрібно підтримувати створений образ, однак ніякої особистої значущості він не несе [7, с. 81]. Відвідування лекцій «15x4» створює агенту образ цікавого, саморозвиваючого людини, і йому потрібно підтримувати, навіть якщо отримується на лекціях інформація не засвоюється.

Демонстрація певного культурно-інтелектуального споживання виражається в наступних специфічних для даного феномена формах: фотографії, відео, пости в соціальних мережах, присвячені акту споживання; одяг і використання атрибутів, вказуючих на виконання акту споживання; розповіді про акту споживання; спроба бути поміченим як можна більшою кількістю людей на заході. Наприклад, на лекціях «15x4» одночасно роздавали наліпки з символікою «15x4», і одяг такої наліпки на якійсь речі (звичайно, часто використовується – телефон, ноутбук, щоденник) вказує іншому, що агент відвідує цей заход і включений до нього настільки, що навіть використовує атрибути з символікою проекту.

Соціальні мережі взагалі є важливою складовою культурно-інтелектуального демонстративного споживання, так як через них легко повідомити про те, що було виконано акт культурно-інтелектуального споживання як можна більшому числу людей і за короткий час (а часто це взагалі єдиний спосіб масового інформирования). Перевагою для агентів, виробляючих демонстративне споживання, є те, що викладання постів в соціальних мережах є зараз нормальною практикою практично для всіх шарів населення, тому подібне діє не буде розглядатися як явна демонстративність.

Таким чином, на основі теорій демонстративного споживання Т. Веблена, П. Бурдьє, Ж. Бодрийяра, Р. Барта і В. Ільїна були позначені основні теоретичні аспекти культурно-інтелектуального демонстративного споживання, що дозволяє визначити місце цього феномена в ряду інших соціальних феноменів, позначити його межі і визначити напрямки подальших досліджень.

Культурно-интеллектуальное демонстративное потребление является активно распространяющейся практикой как в развитых странах, так и на территории Украины. В большей степени оно распространено среди молодежи низшего и среднего класса, которые стремятся походить на интеллигенцию, творческую интеллигенцию, представителей среднего и высшего класса. Относительно малая распространенность феномена и малая его изученность проявились в отсутствии даже четкой теоретической основы для его изучения. В связи с этим был проведен анализ основных теорий демонстративного потребления и несколько из них – Т. Веблена, Р. Барта, П. Бурдьё, Ж. Бодрийяра и В. Ильина – стали фундаментом концептуализации были культурно-интеллектуального демонстративного потребления.

Осуществленная концептуализация и полученные теоретические основы, безусловно,

требуют еще доработки и дополнения, которые будут возможны в ходе дальнейшего анализа теорий демонстративного потребления, а также эмпирического анализа культурно-интеллектуального демонстративного потребления. Однако на данный момент уже можно говорить о существовании теоретической основы для проведения этого эмпирического анализа и создании полноценной теории культурно-интеллектуального демонстративного потребления. В перспективе это даст возможность для анализа других видов нематериального демонстративного потребления, и, в конечном итоге – создания отдельной теоретической и эмпирической модели для анализа нематериального демонстративного потребления. Прделанная в рамках данной статьи, работа открывает возможность проведения на ее основе эмпирического исследования культурно-интеллектуального демонстративного потребления в Украине.

Литература

1. Цимерман Ю.А. Демонстративное потребление в современном обществе (институциональный анализ): автореф. дис. на получение науч. степени канд. эк. наук: спец. 08.00.01 «Экономическая теория» / Ю.А. Цимерман. – Москва, 2007. – 24 с.
2. Гигина О.Ю. Веблен Торстейн [Электронный ресурс] / О.Ю. Гигина // «Ай Пи Эр Медиа». – 2008. – Режим доступа: [http://www.e-reading.club/chapter.php/90061/7/Gigina_-_Veblen_Torsteiin.html].
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Пер. с англ. и вступ. статья А.Д. Ковалева. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 304 с.
4. Посыпанова О.С. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей [Монография] / О.С. Посыпанова // Калуга: Изд-во КГУ им. К.Э. Циолковского, 2012. – 296 с.
5. Радина Н.К. Демонстративное потребление современных подростков: социально-психологические особенности / Н.К. Радина, Н.В. Шайдакова, И.Н. Мохнаткина // Социальная психология и общество. – № 1. – 2013. – с. 52-66.
6. Радаев В.В. Социология потребления: основные подходы (сокр.) // В.В. Радаев / Экономическая социология. М.: ГУ-ВШЭ, 2004. – с. 4-18.
7. Гурова О.Ю. Социология моды: обзор классических концепций // Социологические исследования. – 2011. – №8. – с. 72-82.
8. Гоффман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения / А. Б. Гоффман // СПб: Питер, 2004. – с. 164-182.
9. Ильин В.И. Потребление как дискурс: Учебное пособие / В.И. Ильин // СПб.: Интерсоцис, 2008. – 446 с.
10. Дьяков А.В. Ролан Барт: система моды и подозрительность в системе / А.В. Дьяков, М.А. Емельянова // Вестник государственного Ленинградского университета им. А.С. Пушкина. – №1 (25). – 2009. – С. 30-37.
11. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с. – (Мыслители XX века).
12. Дмитриев А.Н. Марксизм без пролетариата: Георг Лукач и ранняя Франкфуртская школа (1920—1930-е гг.) / А.Н. Дмитриев // СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге; М.: Летний сад, 2004. – 528 с.
13. Ильин В.И. Поведение потребителей: учеб. пособ. / В.И. Ильин // СПб.: Питер, 2000. – 77 с.
14. Русакова О.Ф. Про Моду, Деда Мороза и Супермена: дискурс-анализ мифологий массовой культуры в работах Р.Барта, Ж.Бодрийяра и У.Эко [Электронный ресурс] / О.Ф. Русакова // Альманах Дискурс Пи, Выпуск 6. – Режим доступа: [<http://discourse-pm.ur.ru/discours6/rusakova.php>].

УДК 316: 316.4:316.42.316.421

Інга Козлова

кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Українського католицького університету

Inga Kozlova

PhD in Sociology, Senior Lecturer of Sociology, Department of Ukrainian Catholic University (Lviv)

ОБРАЗ МІСТА ЛЬВОВА У ЧАСОВІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ЗМІНА СИМВОЛІЧНИХ АКЦЕНТІВ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ ТУРИСТИЧНИХ ПУТІВНИКІВ)

У своїй статті автор порівнює образ міста, репрезентований у туристичних путівниках різних періодів історії Львова: під владою Польщі (1919-1939), у складі Радянського Союзу (1944-1991) та періоду незалежної України. У результаті здійснення кількісно-якісного контент-аналізу туристичних путівників, автор фіксує наступну різницю акцентів у представленні міста: путівники польського періоду в першу чергу репрезентують місто як культурний центр; путівники радянського періоду позиціонують Львів в першу чергу як промислове місто, або ж «місто революційної слави» і вже в другу чергу як культурний центр; путівники періоду незалежної України позиціонують Львів як місто матеріальних символів, архітектурної спадщини, яка має історичну тяглість. Також в тексті представлені цікаві символічні особливості репрезентації міста, в залежності від пануючого владного дискурсу.

Ключові слова: образ міста, репрезентація міста, туристичні путівники

В своей статье автор сравнивает образ города, представленный в туристических путеводителях разных периодов истории Львова: под властью Польши (1919-1939), в составе Советского Союза (1944-1991) и периода независимой Украины. В результате осуществления количественно-качественного контент-анализа туристических путеводителей, автор фиксирует следующую разницу акцентов в представлении города: путеводители польского периода в первую очередь представляют город как культурный центр; путеводители советского периода позиционируют Львов в первую очередь как промышленный город, или «город революционной славы» и уже во вторую очередь как культурный центр; путеводители периода независимой Украины позиционируют Львов как город материальных символов, архитектурного наследия с исторической преемственностью. Также в тексте представлены интересные символические особенности репрезентации города, в зависимости от господствующего властного дискурса.

Ключевые слова: образ города, репрезентация города, туристические путеводители.

In the article, the author compares the image of the city, represented in tourist guides of different periods of the history of Lviv: under the rule of Poland (1919-1939), within the Soviet Union (1944-1991) and in the period of independent Ukraine. As a result of quantitative-qualitative content analysis of the tourist guides, the author fixes the following difference in the emphases on the representation of the city: Polish travel guides primarily represent the city as a cultural center; Soviet-era guides represents Lviv primarily as an industrial city, or as a «city of revolutionary glory», and in the second place as cultural center; the guides of the period of independent Ukraine represents Lviv as a city of material symbols of an architectural heritage, which has a historic continuity. Also in the text presented interesting symbolic features of the city representation, depending on the ruling power discourse.

Keywords: image of the city, representation of the city, tourist guides.

Образ міста є репрезентацією його (міста) фізичного та соціального просторів як продукту чи картини для зовнішнього спостерігача чи «споживача». У цьому випадку йдеться про те, що саме актори, відповідальні за цю репрезентацію (міська влада, бізнес-кластер, мешканці міста та ін.) вважають за необхідне продемонструвати громадськості, зокрема, туристам, із політичною, економічною, чи будь якою іншою метою.

Поняття міського образу тою чи іншою мірою фігурує у багатьох працях із соціології міста та урбаністики, однак у нашому тексті ми – наголосимо на двох авторах, які працювали у цьому керунку: К. Лінч та М. Каган.

Як умову формування образу міста, що є одночасно й принципами його проектування, К. Лінч визначає наступні чинники:

- впізнаваність: як окремі фрагменти міської території (так і місто в цілому) мають (або не мають) знакові предмети, тобто те, що їх найбільше характеризує, відрізняє, на чому «зупиняється око». Існують символи міста, території, простору;

- композиційність – існування зв'язків значень між спостерігачем і середовищем – семантична ситуація, коли предмети середовища зливаються в єдиний ансамбль, що несе гуманістичний зміст; «будь-які фрагменти міського середовища позитивні, якщо вони комунікативні, тобто осмислені й гуманні»;

- уявність – здатність середовища «бути уявним», бути полем символічної комунікації, сприяти соціокультурному діалогу суб'єктів різного типу й рівня [1, с. 82].

Образ міста – це те, що в першу чергу пропонується гостю міста для споживання. На думку російського дослідника М. Кагана, існує 4 фактори, що формують міфо-поетику, образ міста:

- ландшафт та клімат, які створюють свого роду природній фон, на тлі якого і розгортається соціальна діяльність людини;

- соціальний статус міста (столиця або провінція) і специфіка соціальної діяльності городян, яка визначає особливості життя кожного міста;

- архітектурний образ міста, який формує певний психо-емоційний настрій як мешканців, так і гостей міста;

- художні, літературні образи літератури, мистецтва, кіно, які створюють і зберігають «міські символи», формують колорит міста та «прецедентні тексти» [2, с. 93].

Отже, подивимось, чи відіграють котрісь із цих чинників роль у процесі формування міського образу у туристичних путівниках Львовом.

Метою цього тексту є опис трансформацій міського образу протягом трьох періодів в історії Львова: під владою Польщі (1919-1939), у складі Радянського Союзу (1944-1991) та періоду незалежної України.

Для відслідковування цих змін було здійснено кількісно-якісний контент-аналіз туристичних путівників, виданих в зазначені проміжки часу (загалом було проаналізовано 14 путівників: 3 з польського періоду, 3 з періоду радянського Львова, 8 – Львів часів незалежної України).

Одиниці аналізу: окремий приклад інформаційного матеріалу (путівник).

Одиниця рахунку: поява «категорії» (модель представлення міста, елементи моделі представлення міста) у тексті інформаційного матеріалу.

Можливі моделі репрезентації міста виглядають наступним чином:

- модель представлення через місто (комплексна репрезентація міста в цілому);

- модель представлення через район/маршрут (позиціонування окремих районів та маршрутів як синтезованих носіїв специфіки репрезентованого міського простору);

- модель представлення через вулицю (позиціонування окремих особливостей забудови, або інших аспектів, що мають певне історичне значення);

- модель представлення через об'єкти (позиціонування конкретних архітектурних ансамблів, монументів, пам'ятників, різноманітних закладів тощо) [3, с. 81].

У ході здійснення аналізу було розгалужено модель представлення простору через об'єкти:

- будинок:

- пам'ятки архітектури;

- будівлі, в яких знаходяться ті чи інші елементи соціальної інфраструктури (у широкому сенсі, наприклад: пошта, ощадна каса, будинки інвалідів, шпитали, в'язниці, бурси тощо);

- будівлі в яких знаходяться ті чи інші елементи промислової інфраструктури, наприклад заводи (йдеться про путівники радянського часу);

- будівлі, в яких знаходяться ті чи інші елементи розважальної інфраструктури (готелі, казино, ковзанка, кав'ярні тощо).

- пам'ятник;

- театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека тощо;

- релігійна споруда.

Окремими категоріями, які підлягали рахунку, однак не є власне об'єктами у класичному розумінні цього слова є парки та цвинтарі.

Для аналізу представлення образу Львова у польський період було обрано три путівники: Ілюстрований путівник Львовом Мечислава Орловича, 1920 [4], Сувенірний довідник до Львова, 1927 [5]. та Ілюстрований путівник Львова, написаний Олександром Мединським, 1936 [6].

Путівник 1920 року був створений на вимогу польської військової влади, виданий

«Військовим Університетом» та був призначений для військових. У передмові від видавців зазначено наступне: «У межах культурно-освітньої роботи у війську, вважаємо одним із перших наших обов'язків познайомити польських військових зі Львовом, його минулим, культурним та мистецьким значенням, його битвами і пам'ятками» [4, с. 3].

Отже сама ідея створення путівника зрозуміла. Основний дискурс, в якому сформо-

у путівнику релігійні споруди мають певний поділ: церкви, існуючі костели, неіснуючі костели, синагоги. Цікавим є момент самої згадки та опису неіснуючих костелів. Ймовірно, це явище в принципі притаманне путівникам 20-их років, адже в українському путівнику Львовом Миколи Голубця 1925 року фіксуємо ту ж саму тенденцію. У царині культурно-мистецької сфери міста, акцент у путівнику здійснюється на наявність приват-

Таблиця 1

Маршрут/ район	Вулиця та площа	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
5	66	103	17	32	77 ¹		7

вано путівник: «Львів – вогнище польської культури». Детальний розгляд путівника представлений у табл. 1.

У путівнику переважає модель представлення міста через об'єкти (229).

Аналізований матеріал містить п'ять маршрутів: Середмістя, Галицьке передмістя, Краківське передмістя та Новий Світ, Жовківське передмістя та Личаківське передмістя.

Якщо говорити про кількість згаданих об'єктів, то переважають згадки будинків.

Будинків як пам'яток архітектури (кам'яниці, палаци, пасажи) – 31. Будівель, що стосуються соціальної інфраструктури – 63 (урядові споруди, шпиталі, школи, університети, в'язниці, будинки інвалідів тощо).

них мистецьких виставок та колекцій творів мистецтва.

Виходячи з ідеї, що спонукала до створення цього путівника, і сама його структура є специфічною. Це не лише провідник по визначних культурно-мистецьких пам'ятках міста, але і свого роду опис соціальної структури міста.

Путівник 1927 року виданий до 25-ліття створення спортивного товариства «Сокіл» і є свого роду сувенірним виданням. Детальний розгляд путівника представлений у табл. 2.

Після історії створення товариства розміщений опис пам'яток Львова. Цей путівник не містить сформованих маршрутів, з вулиць або площ, згадується лише площа Ринок. Основний (кількісний) акцент здійснюється

Таблиця 2

Маршрут/ район	Вулиця та площа	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
0	1	9	4	4	24	12	0

9 об'єктів стосуються розважальної інфраструктури (готелі, казино, ковзанка тощо).

Символічне маркування міста представлене пам'ятниками – 17. Переважно йдеться про історичні постаті, значимі для польської історії та культури (до прикладу О. Фредро, Я. Гловацький, Я. Собеський, А. Міцкевич).

У якісному вимірі (йдеться про повноту та специфіку опису об'єктів) найбільший акцент у путівнику здійснюється на сакральні споруди (77), які розглядаються радше як об'єкти, які несуть у собі культурно-мистецьку цінність. У тексті путівника детально змальовуються інтер'єри та екстер'єри, фрески та ікони, техніки їх виконання. Зазначені

на релігійні споруди (24), а також парки та інші місця для прогулянок на свіжому повітрі (12). Символічних маркерів (пам'ятників) усього три – А. Міцкевичу, Я. Собеському, А. Голуховському, а також фонтан зі скульптурою Божої Матері як символ католицької набожності. У путівнику переважає модель представлення міста через об'єкти (41).

У передмові до путівника 1936 року йдеться про те, що його укладено з огляду на поживлення туристичного руху. На той момент існував документ стосовно пропаганди і туризму віце-президента міста Віктора Чаеса. Вміст путівника коригувався у відповідності до цього документа.

1 Кольором позначено ті категорії, які при класифікуються як «об'єкти»

загальному визначенні моделі представлення міста

Таблиця 3

Маршрут/ район	Вулиця та площа	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
3		267	18	46	60	7	2

Дискурс лишається тим самим: «**Львів – вогнище польської культури**». Детальний розгляд путівника представлений у табл. 3.

Як і в путівнику 1920 року – значний акцент здійснюється саме на будинки (267) та сакральні споруди (60). Театрів, музеїв, галерей, концертних залів, бібліотек – 46. Переважає представлення міста через об'єкти. Значна кількість представлених об'єктів стосується соціальної інфраструктури, що важливо з позиції дослідження міського побуту того часу (151 зі 267). Наприклад, у путівнику є перелік кухонь для неможливої інтелігенції, для безробітних та бідних, попе-

царські знаки на мурах міста (20 христів оборони Львова), хрести малопольських батальйонів добровольчої армії (2). У символічному представленні минулого міста здійснюється акцент на пам'яті Орлят – 3 пам'ятники, 1 меморіальна таблиця, цвинтар оборонців Львова. Власне тут уперше в путівнику (принаймні в межах авторського дослідження) зафіксовано згадку про пам'ятник, розташований на цвинтарі.

Путівник містить описи маршрутів на 1, 2 і 3 дні. Переважно, маршрути побудовані на відвідинах костелів, церков та музеїв.

У радянському путівнику Львовом, укла-

Таблиця 4

Маршрут/ район	Вулиця та площа	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
6	44	49	5	30	27	6	2

редники сучасних хостелів, органи житлової опіки над малозабезпеченими, органи опіки над дітьми, шкільною молоддю та дорослими тощо. Органи влади у путівнику поділяються на духовні, народні та академічні. У порівнянні із путівниками 1920 і 1927 років, відчутно збільшилась репрезентована розважальна інфраструктура: готелі, казино, кав'ярні, цукерні, ресторани, кінотеатри, бані, басейни, винарні тощо – 83 об'єкти у путівнику 1936 у порівнянні із 9 об'єктами у путівнику 1920 (готелі, казино, ковзанка, стрільбища).

З'явилися нові акценти у представленні символічного маркування міста. Окрім пам'ятників (17) переважно польським військовим діячам та митцям: Станіслав Яблоновський, Олександр Фредро, Агенор Голухловський, Бартош Гловацький, Ян Кілінський, Адам Міцкевич, Францішек Смолка, Ян III Собеський, у путівнику містяться згадки про пам'ятні таблиці, або ж меморіальні дошки, також присвячені польським пам'ятним датам та діячам (26)¹, ли-

деному Георгієм Семеновим та перекладеному англійською мовою, місто позиціонується як «*одне з найдивовижніших міст Радянського Союзу, головний індустріальний та культурний центр України*» (цитата з передмови) [7, с. 3]. Таким чином вже бачимо зміну у позиціонуванні: якщо польські путівники акцентують Львів як центр польської культури, радянські на перший план висувують Львів як індустріальний центр, і вже в другу чергу як культурний. Детальний розгляд путівника представлений у табл. 4.

Маршрути, представлені у путівнику: Високий Замок, Підзамче, Над Валами, Площа Ринок, Старе Місто, Головні вулиці.

Переважає модель представлення міста через об'єкти. Здебільшого йдеться про перевагу кількісного представлення міста через пам'ятки архітектури. У символічному просторі міста з'являються нові, радянські маркери – пам'ятник Леніну, Миколі Кузнецову, Пагорб Слави. Однак поруч із ними згадуються пам'ятники Адаму Міцкевичу та Бартошу Гловацькому. Також у путівнику представлені і релігійні споруди (27) як архітектур-

1 Меморіальні дошки, лицарські знаки та хрести не включені в одиниці рахунку у кодувальній таблиці, оскільки першопочатково таблиця розроблялась для путівників 1991-2016 років і вже пізніше виникла ідея порівняльного аналізу путівників за різних історичних періодів. Задля можливості рівноцінного

порівняння змісту путівників, у кодувальній таблиці використовується фіксований перелік об'єктів, наявних у всіх досліджуваних путівниках.

ні пам'ятки разом з просто пам'ятниками. Попри те, що місто позиціонується, в першу чергу, як індустріальний центр, що стає зрозуміло із передмови до видання, у путівнику згадані лише три виробництва: Львівський автобусний завод, Сільмаш, Електрон². У культурній інфраструктурі з'являються будинки піонерів та Російський драматичний

Детальний розгляд путівника представлений у табл. 5.

Перша пам'ятка, представлена у путівнику – пам'ятник Леніну, далі ідуть аеро- та залізничний вокзали. Цей путівник – приклад досліджуваного матеріалу, де місто позиціонується через точкові об'єкти, не спираючись на маршрути.

Таблиця 5

Маршрут/ район	Вулиця та площа	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
	3	78	10	12	10	7	1

театр Радянської Армії. У розважальній інфраструктурі представлені готелі (7), кемпінг для автомобілістів на трасі Львів-Київ (1), ресторани (5), кафе (1).

Якщо говорити про інструментальну туристоорієнтованість – у цьому путівнику представлений перелік адрес, де можна придбати сувеніри, чого немає у путівниках польського періоду.

Наступний путівник, що взято до аналізу: Львів, Lwuw, короткий ілюстрований путівник 1961, автори-впорядкувальники А. Пашук, І. Деркач (інформація у путівнику подається двома мовами: українською та польською). «За роки Радянської влади невізнанно змінився Львів. Тут, де віками існувала національна ворожнеча і велась соціальна боротьба, де ціною кривди трудящих – безправних і пригноблених – магнати накопичували для себе багатство, нині всі трудящі під керівництвом Комуністичної партії спрямовують свої зусилля на розвиток промисловості, культури й освіти, на поліпшення побутових умов» [8, с. 8].

Також у передмові (і не тільки) здійснюється акцент на революційний потенціал Львова. «Львів став центром у боротьбі західноукраїнських трудящих за визволення, за возз'єднання з Радянської Україною. Ідея Великого Жовтня, успіхи Радянської влади надихали західноукраїнських трудящих на боротьбу за своє соціальне та національне визволення».

Додаткова інформація наприкінці путівника має назву «Список найважливіших революційних, історичних, архітектурних та мистецьких пам'яток Львова».

Отож ключові якісні точки позиціонування міста: промисловість, культура, освіта, умови життя, революційний потенціал.

Тип представлення міста – через об'єкти. Однак, попри задекларовані пріоритети у розвитку міста (другими у переліку стоять культура і освіта), у порівнянні з іншими путівниками, у цьому кількість представлених об'єктів культурно-мистецької спадщини, зокрема релігійних споруд є низькою – 10. Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека – 12 об'єктів (у попередньо розглянутому путівнику їх 30, у польському 1936 року – 46). Кількість заводів та виробництв, згаданих у путівнику – 8. Також акцентується на тому, що Львів це студентське місто (згадуються 6 навчальних закладів). Розважальна інфраструктура представлена кінотеатрами (19) та ресторанами (5). З'являється акцент на транспортній інфраструктурі: окрім згаданих вже аеровокзалу та залізничного вокзалу, згадується автобусна станція та диспетчерський пункт таксі. Покращення побутових умов розглядається в контексті розвитку промисловості (нові робочі місця, побудова житла для робітників).

Щодо символічного маркування – у путівнику фігурують 10 пам'ятників. 2 з них – це пам'ятники на Личаківському цвинтарі (тенденція, яка була зафіксована і у польських путівниках). Один – пам'ятник А. Міцкевичу, згаданий в контексті площі, де він знаходиться, адже у 1905-1906 роках там відбувались політичні мітинги і демонстрації робітників міста з вимогою загального виборчого права. Радянських пам'ятників-маркерів три – Леніну, танкістам, Пагорб Слави. У цьому контексті, щоправда, як радянський маркер можна трактувати і пам'ятник Івану Франку, який фігурує у путівнику двічі: власне як пам'ятник навпроти теперішнього Львівського національного університету ім. І. Франка та надгробний пам'ятник на Личаківському цвинтарі.

Наступний аналізований путівник Львовом авторства Р. М. Стефанишина «Три

² Заводів та підприємств немає як окремої категорії у базовій кодувальній таблиці, оскільки вони включені в категорію «будинок»

дні знайомства із містом». Путівник виданий російською мовою, підсумок у кінці – англійською. У передмові зустрічаємо наступну цитату: «Наш путівник, вочевидь, не дає вичерпної інформації про місто. Його мета – запропонувати туристу, котрий перебуває у Львові три дні і самостійно ознайомлюється з містом, тематичні маршрути, пройшовши за якими, він зможе ознайомитися з його визначними пам'ятками – відвідати місця революційної і бойової слави, оглянути уні-

- Автовокзал;
- Академмістечко (Наукова);
- Ордена Леніна, Жовтневої революції, ПО «Кінескоп»;

• Ордена Леніна політехнічний інститут імені Ленінського комсомолу.

Маршрут 3 (пріоритет 2 «унікальні історичні, архітектурні та художні пам'ятки»):

- Площами, вулицями і проспектами;
- Площа Б. Хмельницького;
- парк ім І. Франка;

Таблиця 6

Маршрут/ район	Вулиця та площа	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
4	15	60	7	6	10	4	0

кальні історичні, архітектурні та художні пам'ятки, дізнатися про трудові звершення львів'ян, які живуть сьогодні з думкою про комуністичне творення» [9, с. 12]. Детальний розгляд путівника представлений у табл. 6.

Отже, розстановка пріоритетів у позиціонуванні міста виглядає наступним чином:

- революційна і бойова слава;
- унікальні історичні, архітектурні та художні пам'ятки;

- трудові звершення львів'ян.

У такій ситуації варто навести повний опис маршрутів.

Маршрут 1 (пріоритет 1: революційна і бойова слава):

- Вічний вогонь вдячної пам'яті;
- Історико-меморіальний комплекс

Пагорб Слави;

- Військовий меморіал;
- Личаківський цвинтар;
- Площа Я. Галана;
- Пам'ятник М. Кузнецову;
- Стрийський парк;
- Парк Культури та відпочинку імені Б.

Хмельницького;

• Літературно-меморіальний музей Ярослава Галана;

• Музей історії військ Червонопрапорного Прикарпатського військового округу;

• Монумент Бойової Слави Радянських Збройних сил.

Маршрут 2 (пріоритет 3 «трудові звершення львів'ян»):

- Місто-трудівник, місто-вчений;
- Ордена Леніна завод «Львівприлад»;
- Ордена Трудового Червоного Прапора автобусний завод;

- Видавництво «Вільна Україна»;

• Український науково-дослідний інститут поліграфічної промисловості;

• Ордена Леніна державний університет імені І. Франка;

- Інститут фізичної культури;

- Вулиця 17 Вересня;

- Головна пошта;

- Картинна галерея;

- Наукова бібліотека імені В. Стефаника

АН УРСР;

- Музей українського мистецтва;

- Наукова бібліотека університету;

- Проспект Т. Г. Шевченко;

- Площа А. Міцкевича;

- Проспект В. І. Леніна;

• Музей етнографії та художнього промислу;

• Львівська філія Центрального музею В. І. Леніна;

• Державний академічний театр опери та балету імені І. Франка.

Маршрут 4. (пріоритет 2 «унікальні історичні, архітектурні та художні пам'ятки»):

• Державний ордена Трудового Червоного Прапора академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької;

• Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова;

- Пам'ятник Івану Федорову;

- Вулиця Підвальна;

- Вулиця Руська;

- Музей історії релігії та атеїзму;

- Вулиця Вірменська;

- Площа Ринок;

- природознавчий музей;

- Латинський (Катедральний) собор;

- каплиця Боїмів;

• Архітектурний комплекс Бернардинського монастиря;

- Вулиця Радянська;

- Музей Івана Федорова;

- Високий Замок.

Як бачимо, «унікальним історичним, ар-

хітектурним та художнім пам'яткам» присвячено 2 маршрути з чотирьох.

Релігійних споруд у путівнику – 10. Варто зазначити, у путівнику фігурують такі назви, як «колишній костел Марії Магдалини», «колишній костел св. Миколая». Тобто згадані сакральні споруди, за радянських часів були переобладнані під інші заклади. Музеїв, театрів, галерей – 6. Щодо пам'ятників як символічних маркерів міста, у цьому путівнику простежується та ж сама тенденція, що і у польському путівнику 1936 року: перевага меморіальних дошок над пам'ятниками: 7 пам'ятників та 17 меморіальних дошок, присвячених здебільшого радянським діячам.

му представлений район новобудов, який у решті путівників просто відсутній як частина міста, яку можна окреслити умовною назвою «туристи тут не ходять» [11].

Однак, попри усю розгорнутість, путівник нагадує радше історичний опис, ніж видання, що у лаконічній формі пропонує туристу відвідати ті чи інші цікавинки Львова.

Пропозиції на місці призначення розважального характеру представлені у путівнику трьома об'єктами:

- ресторан – 1 («Дністер»);
- торгово-побутовий центр – 1 («ЦУМ»);
- кінотеатр – 1 (ім. Б. Хмельницького).

Загалом складається враження, що пу-

Таблиця 7

Маршрут/район	Вулиця	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
10	244	733	11	44	36	9	16

Заводів та виробництв, представлених у путівнику – 11.

Путівники Львовом часів незалежної України поділено на два часові проміжки: період 90-их (1992–1993, 1999 рр. ХХ ст.) та період свідомої орієнтованості на туриста – 2010–2016 рр. (Указ президента України № 136/2007 Указ президента України № 136/2007 «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні»).

Спершу розглянемо путівник, виданий за підтримки Львівської міської ради [10].

Путівник, датований 1999 р., – це найбільший та найбільш детальний путівник по львівських пам'ятках за усе десятиріччя.

Детальний розгляд путівника представлений у табл. 7.

Цей довідник також як і довідники польського чи радянського періоду репрезентує місто через модель представлення за допомогою об'єктів, однак у цьому випадку, цими об'єктами виступають різноманітні будинки та будівлі, що несуть у собі, а саме у своїй архітектурі, культурно-мистецьку цінність чи відзначились тим, що колись належали відомим магнатам або ж у них мешкали визначні українські

тівник сформовано радше для самих львів'ян та для внутрішніх туристів, ніж для туристів з інших країн. Однак, задумка упорядників була явно іншою, адже путівник дубльований англійською мовою.

Тепер розглянемо путівник, виданий приватною особою [12]. Детальний розгляд путівника представлений у табл. 8.

Цей путівник так само репрезентує міський простір здебільшого через об'єкти, до того ж об'єкти виключно релігійного характеру.

Оглядаючи усі три довідники, доходимо наступних висновків:

– місто репрезентується через модель демонстрації об'єктів, зокрема об'єктів, що несуть у собі культурно-мистецьку цінність, представлену здебільшого через архітектурні форми, аніж через зміст (призначення будинку, наприклад, музей, театр);

– слабо розвинена або ж фактично відсутня пропозиція щодо здійснення практик розважального характеру.

Окрім того, варто порівняти між собою презентовані райони чи маршрути, виокремлені у таблицях окремим пунктом. Якщо приватний путівник 1992 р. подає фактично

Таблиця 8

Маршрут/район	Вулиця	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
6		6			24		

(і не лише українські) митці та політичні діячі.

Також варто зазначити одну із основних цінностей цього довідника, що якісно відрізняє його від довідників пізніших років. У ньо-

спольщені назви районів міста, які зберегли у собі й польську автентичність, то путівник 1999 р., виданий міською радою, несе національно нейтральний характер. До того ж

путівник 1992 р. охоплює незначну частину міста, тоді як путівник 1999 р. детально зупиняється на усіх районах міста і виходить при цьому не зі стандартного адміністративного поділу, а з поділу історичного.

Тепер перейдемо до огляду путівників періоду 2010–2016 рр.

На цьому етапі, власне, маємо змогу побачити безпосередню трансформацію путівників, а отже, і образу міста, який вони створюю-

них змін. З переліку 2012 р. зникли 4 релігійні об'єкти, які мали місце у путівнику 2010 р., натомість з'явився міський арсенал, Стрийський парк та ще один маркер польського Львова – палац Потоцьких. Путівник 2012 р. також дубльований двома мовами – англійською та польською.

На цьому огляд путівників, виданих під егідою міської влади та приватних осіб, закінчено. Перейдемо до огляду путівників, вида-

Таблиця 9

Маршрут/район	Вулиця	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
0	0	7	2	2	21		1

Таблиця 10

Маршрут/район	Вулиця	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
0	1	4	1	2	22	1	1

Таблиця 11

Маршрут/район	Вулиця	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
6		79	4	42	25	2	1

Таблиця 12

Маршрут/район	Вулиця	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
10	1	42	30	4	22	0	1

ють, з метою представлення чіткої та цілком реальної до здійснення пропозиції для туристів. Йдеться про модифікації путівника, виданого за підтримки Львівської міської ради.

Аналог цього путівника 2010 р., значно менший за обсягом, компактний та зручний у користуванні, а що найважливіше – дубльований вже двома мовами – англійською та польською (окрім української як базової мови) [13]. Отже, відбувся відчутний поворот орієнтації від аморфного та невизначеного західного туриста до цілком визначеного територіального сусіда – Польщі.

Детальний розгляд путівника представлений у табл. 9.

Модель репрезентації простору також, як і у попередніх випадках, здійснена через об'єкти, здебільшого релігійні споруди. У контексті орієнтованості путівника на польського туриста варто зазначити, що путівник містить потужний польський маркер – меморіал Орлят.

Цей самий довідник піддався низці трансформацій і у 2012 р. [14]. Детальний розгляд путівника представлений у табл. 10.

Акцент на репрезентації об'єктів залишився, однак самі об'єкти зазнали пев-

них бізнес-кластером, тобто підприємцями, туристичними фірмами та агенціями. В першу чергу розглянемо путівник 2011 р. [15].

Детальний розгляд путівника представлений у табл. 11.

Модель репрезентації простору, як і в усіх попередньо розглянутих випадках, здійснено через об'єкти.

Упорядники довідника поділяли театри та музеї як архітектурні об'єкти та як власне культурно-мистецькі установи. Пропозиції до здійснення практик розважального характеру представлені ресторанами та кафе – 66.

Також путівник подає перелік основних культурних (фестивальних) подій міста.

Цей довідник суттєво відрізняється від такого, що виданий під егідою міської влади, адже він робить акцент не лише на культурно-мистецькій та історичній привабливості міста, але і на його гедоністичній атракційності, демонструє, що у Львові, окрім огляду історичних та архітектурних пам'яток, є і розважальні пропозиції.

Наступний путівник є одним із найбільш рекламаних львівських путівників «TOP-10 Lviv.ua» (ТОП – 10 Львів.юа) [16].

Детальний розгляд путівника представлений у табл. 12.

У путівнику також переважає модель репрезентації міста через об'єкти. Його специфіка полягає у тому, що кожен із зазначених у ньому маршрутів має містити топ-10 точок для відвідування. Таким чином, з одного боку, туристу подається доволі чітка інформація, яка позбавляє його необхідності вибору об'єктів для огляду, за умов браку часу на їхній огляд, а з іншого – підвищує цінність кожного з об'єктів, які потрапили у перелік. Окрім того, довідник містить низку «нетипових» об'єктів, зокрема будинків у центральній частині міста, на яких інші довідники не наголошують.

Однак, це ще не усі особливості аналізованого довідника.

Він містить у собі також топ-10:

- подій та фактів про Львів;
- цікавих місць;
- місць відпочинку та розваг;
- відомостей про комфорт, безпеку та економію.

З огляду на структуру путівника, його контент спрямований на пропозицію здійснення практик розважального характеру. У підсумку кількість закладів, що пропонують такий тип проведення часу у місті, дорівнює 110.

Кількісно переважає модель репрезентації міста через об'єкти, переважно через релігійні споруди.

Розважальна пропозиція представлена ресторанами у кількості 11 закладів.

Один із останніх путівників, які виходили у Львові, путівник упорядника Юрія Николишина, видавництва 2016 року. Детальний розгляд путівника представлений у табл. 14.

Переважає модель представлення міста через об'єкти. Значна увага приділена культурно-мистецькій цінності різноманітних архітектурних споруд, у тому числі і сакральних об'єктів.

Порівнюючи путівники, видані на початку та наприкінці 90-их років та пізніші видання, варто зазначити, що путівники періоду 90-х рр. ХХ ст. мають більш історичне спрямування, ніж налаштовані на реальне практичне використання туристами. Образ, представлений у цих путівниках (незалежно від «державності/приватності/бізнесовості» видання), – це місто визначних пам'яток архітектури, що несуть у собі значну культурно-мистецьку цінність, іншими словами – місто матеріальних символів. Значний акцент у цих путівниках здійснюється саме на споруди релігійного характеру, але не слід забувати, що усі ці споруди розгля-

Таблиця 13

Маршрут/район	Вулиця	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
0	1	20	3	19	14		1

Таблиця 14

Маршрут/район	Вулиця та площа	Будинок	Пам'ятник	Театр, музей, галерея, концертний зал, бібліотека	Релігійна споруда	Парк	Цвинтар
6	23	55	8	7	30	2	1

Окрім цього, путівник пропонує до відвідування 10 культурних подій Львова.

Цей путівник слугує ще й корисним інформатором, адже окрім того, що пропонує різноманіття об'єктів для відвідування, робить акцент на тому, чого варто остерігатися туристу у місті. Отож, з огляду на контент довідника з усіх вище аналізованих взірців, він є найбільш «туристично-орієнтованим».

Сам путівник, окрім української, видається ще чотирма мовами: російською, польською, англійською та німецькою.

Із приватних довідників було розглянуто ще один путівник із серії «Топ-10», 2013 р. видання [17]. Детальний розгляд путівника представлений у табл. 13.

даються не лише як сакральні місця, але і як пам'ятки архітектури.

Натомість путівники періоду 2010-2016 рр. більш практичні у застосуванні та пропонують огляду туриста доволі стислий перелік об'єктів, однак цілком реальний для відвідин навіть в межах одного дня. Сучасні путівники, як і путівники 90-х рр. ХХ ст., роблять акцент на матеріальних символах Львова.

Бізнесові ж путівники подають образ міста як культурно-мистецького центру, наповненого матеріальними символами та разом із тим середовища гедоністичного способу життя.

Як узагальнення, можемо зазначити, що із плином часу путівники демонструють у ви-

гідному світлі не лише історичні об'єкти, варті огляду, але і спеціально створену із часом туристичну інфраструктуру, що забезпечує широкий спектр можливостей проведення часу у місті.

Загальні підсумки. Звертаючись до праці К. Лінча, розуміємо, що у представленні міста в аналізованих нами путівниках основну роль зіграли такі чинники, як впізнаваність та уявність. Коли говоримо про впізнаваність, йдеться про об'єкти культурно-мистецького характеру, пам'ятки архітектури. Щодо уявності йдеться радше про символічне маркування простору в залежності від влади, яка панувала у Львові у той чи інший час. Зокрема йдеться про маркування міста пам'ятниками та меморіальними дошками. Однак це стосується радше періодів польського та радянського панування у Львові. З чинників формування міського образу, перелічених М. Каганом, у аналізованих путівниках акцент робиться на архітектурний образ міста, як основу для подальшого представлення. Цей чинник притаманний путівникам усіх аналізованих нами періодів.

Путівники містом польського періоду в першу чергу репрезентують місто як куль-

турний центр. Також цікавою є динаміка зміни структури цих путівників, наявність добре прописаної соціальної інфраструктури та збільшення обсягів розважальної інфраструктури у міжвоєнний період.

Путівники радянського періоду позиціонують Львів як в першу чергу промислове місто, або ж «місто революційної слави» і вже в другу чергу культурне, хоча, вочевидь, об'єкти культурно-мистецької спадщини здебільшого кількісно переважають.

Як польські так і радянські путівники містять потужний ідеологічний компонент та можуть слугувати свого роду агітаційними матеріалами. Зрештою, з цією метою вони і були видані.

Путівники Львовом періоду незалежної України ідеологічно незаангажовані, радше комерціалізовані. Чим сучасніший путівник, тим більш туристоорієнтованим він стає. Бачимо, що із плином часу поруч із архітектурними цікавинками міста вагому репрезентаційну нішу займає розважальна складова – шляхи проведення часу поза оглядом пам'яток архітектури та культурно-мистецьких об'єктів міської інфраструктури.

Література

1. Линч К. Образ города / К. Линч; [пер. с англ. В. Л. Глазычева, под ред. А. В. Иконникова]. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.;
2. Каган М. Град Петров в истории русской культуры / М. Каган. – СПб. : Паритет, 2006. – 480 с.;
3. Козлова Інга Володимирівна. Зміни у соціальному просторі сучасного українського міста під впливом туристичних практик. – Дисертація канд. соціол. наук: 22.00.04, НАН України, Ін-т соціології. – Київ, 2015. – 190 с.;
4. Mieczyslaw Orłowicz. Ilustrowany Przewodnik po Lwowie. – Drukarnia D.O.G., 1920. – 136 s.; 5. Pamiątkowy przewodnik po Lwowie. – Drukarnia „Siowa Po Iskiego we Lwowie”, 1927. – 112 s.;
6. Aleksander Medycski. Ilustrowany przewodnik po Lwowie. – 1936. – 250 s.;
7. Grigory Semenov. Lvov. Tourist Guide. – Novosti Press Agency Publishing House Moscow. – 138 p.;
8. Пашук А. Львів. Короткий ілюстрований путівник – Книжково-журнальне видавництво / Пашук А., Деркач І. – Львів, 1961. – 172 с.;
9. Львов: три дня знакомства с городом: Путеводитель / Худож. В. В. Ковальчук; Фотосъемка В. И. Песляка, Б. А. Шевчука, Р. И. Якименко и др. – Львов : Каменяр, 1984. – 175 с., ил.;
10. Туристичний путівник Львів-Lviv sightseeing guide. [Текст]: турист. путівник / [авт.-упоряд. Ю. Бірюльов, А. Рудницький]. – К. : Центр Європи, 1999. – 532 с.;
11. Злобіна Т. Туристи тут не ходять / Т. Злобіна, А. Рябчук // Критика. – 2009. – № 7-8. – С. 20-22.;
12. Степанів О. Путівник Львова. [Текст] : турист. путівник. – Львів : Видавничий центр «Фенікс», 1992. – 144 с.;
13. Путівник по місту Львів. Lwow. Lviv [Текст]: турист. путівник / [упоряд. Машуков В. В., Ветров С. В.], Львів : Ветров, 2010. – 80 с.;
14. Путівник по місту Львів. Lwow. Lviv [Текст]: турист. путівник [упоряд. Ветров С. В.], Львів : Ветров, 2012. – 67 с.;
15. Палков Т. Львів. [текст]: туристичний путівник / [авт.-упоряд. Т. Палков]. – Л. : Ладекс, 2011. – 112 с.;
16. Туристичний путівник «TOP-10 Lviv.ua» [Текст]: турист. путівник / [авт. - упоряд. І. Лильо]. – К. : Балтія-Друк, 2013. – 146 с.;
17. Львів [Текст]: туристичний путівник / [авт. тексту І. Лильо; фотохудож.: Ю. Бусленко [та ін.]]. – К. : Балтія-Друк, 2013. – 64 с.;
18. Николишин Ю. І. Путівник по Львову. – Львів : Априорі, 2016, – 96 с.: іл.

Ліна Олександрівна Малиш*кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»***Malysh Lina***PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology of the National University of "Kyiv-Mohila Academy".*

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СТАНУ СИНГУЛЯРНОСТІ СУСПІЛЬСТВА У ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИКАХ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду відображення стану сингулярності суспільства у основних повсякденних практиках населення України. Дослідницькі висновки базуються на даних моніторингового опитування «Українське суспільство», реалізованого Інститутом соціології НАНУ. Для визначення того, як події Революції Гідності вплинули на настрої українців, значення показників порівнювалися для чотирьох років: 2013, 2014, 2015 та 2016 — до її початку, у рік, коли вона відбулася та після неї. Вибірка опитування репрезентативна для дорослого (старшого 18 років) населення всієї України (N = 1800 у 2013 та 2014 роках та N = 1802 у 2015 та 2016 роках). У розвідці використані наступні показники: оцінки доступності українцям основних ресурсів та можливостей, види змін у трудовій організації на період опитування, стратегії реагування на процеси у суспільстві, поширення обмежень витрат на товари та послуги, одержання соціальної допомоги, залучення до волонтерської діяльності. У процесі дослідження було з'ясовано, що для населення зменшилася доступність низки життєвих можливостей, що призвело до поширення практик економії. Водночас, зросло залучення до волонтерської та благодійної діяльності, спрямованих передусім на учасників бойових дій. При цьому довіра до учасників волонтерського руху серед населення є достатньо високою.

Ключові слова: стан сингулярності суспільства, повсякденні практики, життєві можливості, нерівність.

Статья посвящена рассмотрению отображения состояния сингулярности общества в основных повседневных практиках населения Украины. Исследовательские выводы основаны на данных мониторингового опроса «Украинское общество», проведенного Институтом социологии НАНУ. Для определения того, как события Революции Достоинства повлияли на настроения украинцев, сравнивались значения показателей за четыре года: 2013, 2014, 2015 и 2016 — до ее начала, в год, когда она произошла и после нее. Выборка опроса репрезентативна для взрослого (старше 18 лет) населения всей Украины (N = 1800 в 2013 и 2014 годах и N = 1802 в 2015 и 2016 годах). В исследовании использованы следующие показатели: оценки доступности украинцам основных ресурсов и возможностей, виды изменений в трудовой организации на момент опроса, стратегии реагирования на процессы в обществе, распространенность ограничения расходов на товары и услуги, получение социальной помощи, вовлеченность в волонтерскую деятельность. В процессе исследования было выяснено, что для населения уменьшилась доступность ряда жизненных возможностей, что привело к распространению практик экономии. В то же время, повысилась вовлеченность в волонтерскую и благотворительную деятельность, направленные прежде всего на участников боевых действий. При этом доверие к участникам волонтерского движения среди населения достаточно высоко.

Ключевые слова: состояние сингулярности общества, повседневные практики, жизненные возможности, равенство.

The article is devoted to consideration of the reflection of the state of singularity of society on basic everyday practices of Ukrainian peoples. Data by the monitoring survey

“Ukrainian Society” conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine served as an empirical basis for the study. To determine impact of Revolution of Dignity on the opinions of Ukrainians, the main indicators were compared for four years: 2013, 2014, 2015, and 2016 — before it began, in the year it occurred and after it. The sample developed for the survey was representative for adult population of Ukraine over 18 years old (N = 1800 in 2013 and 2014; N = 1802 in 2015 and 2016). The indicators used in the study were assessing the availability of basic resources and opportunities for Ukrainians, kinds of changes in the labor organization at the time of the survey, strategies for adapting to processes in society, awareness of restrictions of spending on goods and services, obtaining social assistance, engaging in volunteering activities. According to the results of the research, the availability of a number of life opportunities has diminished for the population and it affects to extension of saving practices. At the same time, involvement in volunteering and charitable activities has increased. Moreover the trust in volunteer movement participants among the population is quite high.

Key words: state of singularity of society, everyday practices, life opportunities, inequality.

Соціальні зміни являють потужну рушійну силу для модифікації або й повної заміни форм соціальних дій індивідів у тих чи інших сферах життя. Чим більшим є масштаб таких трансформацій, тим, природно, ширшим є коло активностей, які зазнають ревізії, та тим ґрунтовнішого характеру набувають їх перетворення.

Наслідком подій 2013-2014 років став перехід українського суспільства від стану аномії, викликаної розпадом СРСР, до нинішнього стану сингулярності (детальніше про обґрунтування терміну на опис даного суспільного стану – у статті С. Макеєва та С. Оксамитної [1]). Подібний стан неминуче породжує низку нових вимог як до підтримки функціонування соціальної системи в цілому, так і до організації індивідами власної життєдіяльності.

Розробка ефективних адаптаційних стратегій подолання труднощів транзитивного періоду на індивідуальному рівні включає два основних щаблі: підготовчий та перетворювальний. На першому з них індивід, враховуючи особливості обставин, в яких він знаходиться, визначає власну позицію у соціальному просторі, достатність ресурсів для нормальної життєдіяльності та окреслює коло доступних для нього можливостей. Оцінка власного становища як задовільного сприяє відтворенню усталених повсякденних практик, тоді як його ідентифікація як незадовільного зумовлює перехід індивіда на наступний щабель процесу пристосування — до активних дій з модифікації або й повної заміни низки форм дій на більш ефективні у нових умовах. І чим більша кількість людей буде висловлювати невдоволення своїм становищем, тим інтенсивніше відбуватиметься продукування практик, покликаних мінімізувати руйнівні впливи зовнішніх чинників.

Як оцінки індивідами власного становища, так і окремі аспекти їх життєдіяльності

після подій Майдану розглядалися співробітниками Інституту соціології НАН України [2; 3], також українськими дослідниками висвітлювалися соціо-демографічні характеристики учасників Майдану та їхні цінності [4; 5], особливості вітчизняного волонтерського руху [6; 7]. Водночас, у означених публікаціях при аналізі поширених в українському суспільстві повсякденних практик не ставилося за мету розглянути перелік всіх їх основних видів та, крім того, не брався до уваги вплив на них позиції індивіда у просторі нерівностей. Відповідно, метою даної розвідки є з'ясування того, яким чином стан сингулярності вплинув на основні повсякденні практики різних категорій українців.

Констатації розвідки базуються на даних реалізованого Інститутом соціології НАНУ моніторингового опитування «Українське суспільство» за 2013-2016 роки. Його вибірка репрезентативна для дорослого (старшого 18 років) населення всієї України (N = 1800 у 2013 та 2014 роках та N = 1802 у 2015 та 2016 роках). Вибір вказаного часового проміжку продиктований потребою розгляду динаміки змін значень показників, обумовлених подіями Майдану.

Характеризуючи доступність українцям основних життєвих можливостей та ресурсів, відмітимо, що найменшу зацікавленість індивіди висловлювали у таких благах, як модний та красивий одяг (це відмічали 25,9% опитаних), сучасні політичні знання (у різні роки не цікавили від 19,3% до 20,3% респондентів), сучасні науково-технічні знання (21,5%), сучасні економічні знання (від 14% до 20%)¹. Чимало опитаних не мали потреби у

¹ Тут і далі у випадках, коли значимі на рівні $p=0,01$ відмінності між значеннями показника за різні роки відсутні, вказано середній відсоток відповідей на питання за всі чотири роки. За наявності значимих відмінностей у частках ознаки у певні роки наведено діапазон, у якому вона варіювала.

додатковому заробітку (15,1%), але водночас майже половина з них говорила про недостатність таких можливостей (48,1%). При цьому у розподілах значень цієї ознаки у різні роки значимі відмінності відсутні.

Найбільш потрібними виявилися заощадження, що підтримали б у випадку скрутних обставин (їх не вистачає 76,2% респондентів), порядок у суспільстві (74,9%), дотримання законів (74,2%), упевненість у майбутньому (66,5%), можливості повноцінно провести відпустку (59,5%), дати повноцінну освіту власним дітям (51%), харчуватися згідно з власним смаком (49,2%) та одержати необхідну медичну допомогу (49,1%)². Зауважимо, що з-поміж переліченого за чотири роки значимо збільшилася кількість³ тих, хто не міг повноцінно відпочити (з 55,8% у 2014 до 62,8% та 62,2% у 2015 та 2016 роках), купувати їжу, яка відповідає смаку (44% у 2014 проти 50,2% у 2015, а у 2016 році ця частка перевищила аналогічний показник як для 2013 року (47,3%), так і для згаданого 2014) та забезпечувати необхідні медичні послуги (53,1% у 2016 проти 46% у 2013 році).

До ресурсів, яких населенню вистачає, відносяться необхідні меблі (48,2%), упевненість у своїх силах (42,4%), та можливість працювати з повною віддачею (34,8%). Високі відсотки задоволених рівнем здоров'я та власною рішучістю, при цьому вони зросли у перших 36,9% у 2014 до 43,8% у 2016 році, а у других з 33,5% у 2013 до 39,9% у 2015. Продовжили лишатися великими, але дещо зменшилися частки тих, кому вистачає необхідного одягу з 60,2% у 2013 до 54,8% у 2016 та необхідних продуктів з 52,6% у 2013 до 46,6% у 2015.

Загалом, сила зв'язку між рівнями доступності окремих життєвих можливостей⁴ варіювала протягом розглянутого проміж-

ку часу, хоча низка показників стабільно об'єднувалася у три узгоджені групи⁵. Першу з них, утворену доступністю повноцінної відпустки, дозвілля, харчування згідно зі смаком та додатковим заробітком, умовно можна назвати доступністю можливостей, пов'язаних з повноцінним соціальним життям (α Кронбаха у різних хвилях опитування коливалася у межах від 0,734 до 0,760). Друга латентна змінна — доступність базових благ, — до яких відносились необхідний одяг, хороше житло, необхідні меблі, найнеобхідніші продукти та модний і красивий одяг (α Кронбаха варіювала від 0,758 до 0,802). І нарешті, третя змінна презентувала розвиненість у індивіда особистісних якостей, пов'язаних з успішною діяльністю — упевненості та рішучості (α Кронбаха змінювалася у діапазоні від 0,704 до 0,736).

Доступність життєвих можливостей всіх трьох груп була неоднаковою у індивідів з різною позицією у соціальному просторі⁶.

під час розв'язання життєвих проблем; повноцінне дозвілля; можливість працювати з повною віддачею; можливість харчуватися відповідно до своїх смаків. Також у 2013 та 2015 роках до переліку додавалися сучасні науково-технічні знання. У 2014 році — порядок в суспільстві; дотримання діючих у країні законів; заощадження, що підтримують добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків; упевненість у власному майбутньому; можливість дати дітям повноцінну освіту.

5 При визначенні узагальнюючих факторів не враховувалися ті кейси, де респонденти вказали, що можливість їм не цікава. Значення 3-бальних порядкових шкал (1-не вистачає, 2- важко сказати, вистачає, чи ні, 3 - вистачає), які вимірювали, наскільки індивіду вистачає певної можливості, перед проведенням процедури факторного аналізу було квантифіковано. Факторний аналіз здійснювався на квантифікованих значеннях ознак методом Аналізу головних компонент, обертання методом Варімакс.

6 Відмінності доступності різних груп можливостей представникам певних соціальних категорій визначалися засобами Загальної лінійної моделі. Залежними змінними виступали адитивні індекси, обраховані як середнє арифметичне квантифікованих значень пунктів шкал описаних вище ознак, які навантажували відповідні фактори у всі роки опитування. У моделях тестувався вплив наступних незалежних змінних: стать; вік; сімейний статус (не був одруженим/ною; перебуваю у шлюбі; розлучений/на; вдівець/вдова); освітній рівень початкова або середня; спеціальна (професійна, але не вища); вища (повна і неповна); тип населеного пункту (місто; село); загальний рівень забезпечення (злиденне; бідне; середнє; заможне або багате); те, на що вистачає грошей (не вистачає навіть на продукти; вистачає лише на продукти; вистачає лише на прожиття; вистачає на все необхідне; вистачає на необхідне та можна робити заощадження або вистачає на все); матеріальний рівень життя (11-бальна шкала); позиція на соціальній драбині (7-бальна шкала). Для даних за 2016 рік перелік незалежних змінних не включав оцінку матеріального рівня життя через відсутність у масиві відповідної

2 Визначення недостатності заощаджень, порядку, дотримання законів, упевненості у майбутньому, можливості дати повноцінну освіту дітям здійснено на даних за 2014 рік, в інших хвилях опитування ці індикатори не використовувалися.

3 Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значимість на рівні $p=0,01$.

4 Їх перелік включав 21 позицію у 2013 році, 25 у 2014, 21 у 2015 та 20 у 2016 році. В нього входили вміння жити в нових суспільних умовах; здоров'я; робота, що підходить; необхідний одяг; хороше житло; сучасні економічні знання; упевненість в своїх силах; необхідна медична допомога; модний та красивий одяг; необхідні меблі; сучасні політичні знання; рішучість в досягненні своїх цілей; юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів; можливість повноцінно проводити відпустку; можливість мати додатковий заробіток; можливість купувати найнеобхідніші продукти; ініціатива і самостійність

Так, кращі можливості ведення повноцінного соціального життя визначалися передусім тим, на що вистачало грошей у домогосподарстві (даний предиктор пояснював найбільшу частку дисперсії відповідного індексу у всі чотири розглянуті роки, часткова² для нього варіювала у межах [0,046; 0,069]), сходинкою на соціальній драбині та статтю. Крім вказаних змінних, вплив яких був значимим у всі роки дослідження, якість соціального життя залежала від загальної оцінки матеріального рівня домогосподарства (2013-2015 роки), загального рівня забезпечення (у 2013 та 2016 роках), типу населеного пункту (у 2014 році), освіти (у 2016 році). Перелічені набори незалежних змінних пояснювали від 20,2 % до 26,5% дисперсії індексу залежно від року опитування.

Те, наскільки індивідам вистачало базових благ, також зумовлювалося купівельною спроможністю та статтю індивіда (для всіх чотирьох років дослідження). Крім того, у 2013 році зафіксовано розбіжності у доступності базових благ у осіб, які неоднаково оцінюють загальний рівень забезпечення, мають різну оцінку матеріального стану домогосподарства (2013-2015 роки), залежно від сходинки соціальної драбини (у 2013, 2014 та 2016 роках), а також поселенські відмінності (у 2014 та 2016 роках). Ці предиктори дозволяють передбачити від 21% до 24,1% дисперсії значень показника.

У різній мірі відчувають потребу у особистісних якостях, пов'язаних з успішністю діяльності, індивіди, які належні до домогосподарств з різною купівельною, розташовані на відмінних щаблях соціальної драбини та різної статі (у всі роки), які мають неоднакові матеріальний рівень життя (2013, 2015 роки) або загальний рівень забезпечення домогосподарства (2014, 2016 роки), а також освіту і сімейний статус та мешкають у різних типах населених пунктів (три останні змінні у 2016 році). Відмітимо, що описані набори незалежних змінних пояснювали найменшу, порівняно з попередніми двома показниками, частку варіації залежної змінної (від 9,7% до 14%).

Попри відмінні чинники різних типів життєвих можливостей, загальні тренди їхнього впливу співпадають. Так, наведені різновиди благ очікувано є більш доступними краще забезпеченим, розташованим на вищих позиціях соціальної драбини, освіченишим чоловікам, які мешкають у місті, а за сімейним статусом – неодруженим (у порівнянні зі вдівцями чи вдовами).

До тих нових для українського соціуму

явищ, які відбулися після Майдану 2013-2014 років, відносяться передусім військові дії на Сході країни⁷. Вони безпосередньо зачепили лише 5,3% опитаних, які за останній рік мали досвід втрати всього або частини бізнесу на цій території; залишилися без роботи, житла, майна через переїзд з зони бойових дій; отримали поранення в результаті бойових дій або навіть втратили через них когось з рідних⁸.

Більшою мірою торкнулися життя українців ті процеси, які відбувалися у економічній сфері, зокрема, у їх трудовій діяльності. Так, наявність принаймні однієї з негативних змін у функціонуванні організації, де вони працюють, як-от: поява заборгованості по зарплаті чи по соціальних виплатах, зменшення розміру зарплати, скорочення робочого тижня, поява зарплати «в конверті», збільшення трудового навантаження, скорочення виробництва або скорочення кадрів, — констатувало 53,6% працюючих респондентів. Найпоширенішими з них виявилися зменшення розміру заробітку (23,4% працюючих), збільшення трудового навантаження (22,6%), скорочення кадрів (19,8%) та скорочення обсягів виробництва (11,2%). Частота появи інших організаційних проблем не перевищувала 5,5%.

Натомість, про позитивні зміни (підвищення зарплати; зникнення зарплати «в конверті»; збільшення випуску і збуту продукції; збільшення чисельності персоналу) зауважило лише 10,3% працівників. Зокрема, зростання заробітку відбулося у 7,1% працюючих, інші позитивні зрушення відмітило не більше 1,7% опитаних.

При цьому, негативні процеси у організації були, як правило, комплексними: лише у 8,4% тих, хто їх помітив, вони поєднувалися з позитивними. Відзначимо, що 38,8% тих, хто працював на момент опитування, не помітили майже ніяких змін у функціонуванні організації. Як наслідок, 19,4% респондентів мали певні фінансові проблеми, пов'язані з трудовою діяльністю, серед яких: робота за скороченим тижнем зі втратою заробітку (7,5%), звільнення за скороченням штату (7%), життя лише на додатковий підробіток (6%), а також одержання іншої роботи, однак зі втратою у заробітку (2,4%)⁹.

7 Тут і далі дослідницькі висновки базуються в основному на даних за 2015 рік.

8 Йдеться про людей, з якими відбулася принаймні одна з подій з переліку.

9 У питанні мова йшла про більш цікаву роботу, але в даному випадку йдеться не про те, як компенсується втрата у розмірі заробітку, але про сам її факт.

інформації. Рівень доходів до моделей не включався через його нижчу здатність диференціювати індивідів, аніж самооцінки власного добробуту.

Найпоширенішими формами дій в умовах актуальних суспільних змін виявилися праця на присадибній ділянці чи дачі (28,6% опитаних обрали цей варіант відповіді) та позика грошей у знайомих та родичів (21%). Перше найчастіше практикували мешканці сіл, серед них таких було 38,2%, найрідше — кияни (12,3%)¹⁰. Активніше позичали гроші ті, хто мав рівень матеріального забезпечення від 0 до 1 (за 11-бальною шкалою) — їхня частка становила 36,7%, тоді як серед тих, у кого він перевищував 4, таких налічувалося лише 11,8%.

Значно менша кількість респондентів вказала такі реакції на складну політичну та економічну ситуацію, як взяття кредиту (10,4%), позика грошей знайомим (7,6%), отримання субсидії на оплату комунальних послуг (7,2%), продаж речей (6%), самостійне оволодіння професією (6,2%), відвідування різноманітних курсів та тренінгів для вдосконалення робочих умінь (5,8%). Інші способи дій обирало менше 5% опитаних, а 35,6% з них взагалі не робили нічого задля протистояння скруті.

Стосовно поширеності таких практик серед представників різних соціо-демографічних категорій, відмітимо, що кредити частіше брали особи віком до 56 років (серед них таких 12,3%), найменш поширеною ця практика виявилася у тих, кому за 66 (2,2%). Частка одержувачів субсидій найбільша у осіб, старших 56 років (11,9%), найменша серед мешканців великих міст у віці до 56 років (5,3%). Речі здебільшого продавали ті, хто не мали грошей на харчування або й навіть жебракували (19,2%) і навпаки, починаючи з категорії тих, хто міг забезпечити собі життя, ця частка зменшувалася до 3,1%. До самостійного опанування професії та відвідування лекцій виявилися більш схильними респонденти з вищою освітою, але перше найчастіше обирали особи до 43 років (11,7%), а друге — до 37 (14%). Позики комусь або ж уникання якихось активних дій були однаково розповсюдженими серед різних груп населення.

Відповідаючи на негативні суспільні зміни, індивіди у більшості були змушені

вдаватися до обмеження або й припинення вживання низки товарів та послуг — лише 7,1% респондентів вдалося цього уникнути. Найчастіше відзначали економію на купівлі одягу та взуття (59,3%), продуктів харчування (42,6%), дорогих товарів тривалого користування (36,1%), ліків та медичних послуг (32,6), відвідуванні ресторанів та інших закладів громадського харчування (29,5%), святкуванні урочистостей (29%), витратах на поїздки (26,6%) та дозвіллі (21,3%).

При групуванні змінних, які описують практики економії населення, виокремлюється лише констеляція перших двох з описаних вище форм дій, яка стосується заощаджень на купівлі базових для забезпечення нормальної життєдіяльності індивіда товарів¹¹. До цієї діади можуть бути додані медичні засоби, але зв'язок цієї змінної з двома попередніми є слабшим. Інші індикатори обмеження споживання товарів та послуг не утворюють подібних поєднань.

Ймовірність того, що індивід економитиме на базових товарах зменшувалася з підвищенням його рівня добробуту¹². Так, при порівнянні шансів обмеження купівлі продуктів було виявлено, що найвищими вони були у тих сім'ях, де грошей не вистачало навіть на харчі, у осіб старшого віку без вищої освіти. На купівлі одягу з більшою ймовірністю не заощаджуватимуть ті, хто оцінює матеріальний рівень сім'ї як високий, при цьому зниження шансів звернення до практик економії спостерігатиметься лише у тих, чия купівельна спроможність принаймні дозволяє придбати все необхідне для життя. До обмеження витрат на ліки частіше вдаватимуться особи старшого віку з невисоким матеріальним рівнем життя, яким не вистачає грошей навіть на харчування. Вказані незалежні змінні дозволяють пояснити від 13,1% до 18,1% варіативності ймовірності економити на окремих видах товарів, найгіршою якістю прогнозу виявилася для обмежень у купівлі одягу (Таблиця 1).

Разом з економією на базових товарах індивіди частіше одержували різноманітні форми соціальної допомоги. Так, частка тих, хто не мав у ній потреби, зменшилася з 44,6% у 2014 році до 39,8% у 2016, а тих, хто її по-

10 Тут і далі визначення відмінностей у поширеності певних практик у представників різних соціальних категорій здійснювалося засобами дерев рішень (метод CHAID). Незалежні змінні, використані при аналізі — стать; вік; сімейний статус; освітній рівень; тип населеного пункту; загальний рівень забезпечення; те, на що вистачає грошей; матеріальний рівень життя; позиція на соціальній драбині. Оптимальна якість прогнозу у моделі спостерігалася для тих, хто не обрав певну відповідь (100%). Показники ризику по моделях не перевищували 0,284.

11 Ієрархічний кластерний аналіз, метод міжгрупового зв'язку, міра Жакарда для бінарних шкал.

12 Визначення чинників ймовірності вдаватися до практики економії певного ресурсу з'ясовувалася засобами бінарної логістичної регресії. Незалежні змінні, використані у моделях — стать; вік; сімейний статус; освітній рівень; тип населеного пункту; загальний рівень забезпечення; те, на що вистачає грошей; матеріальний рівень життя; позиція на соціальній драбині.

Таблиця 1. Відношення шансів економії на купівлі товарів у представників різних соціальних категорій

Параметри	Товари		
	Продукти	Одяг	Ліки
Константа	2,218	5,079**	0,377**
Матеріальний рівень життя	—	0,849**	0,849**
Грошей вистачає на:	p<0,0001		
Лише продукти	0,477**	1,084	0,655*
Лише прожиття	0,243**	0,705	0,361**
Необхідне без заощаджень	0,159**	0,524*	0,194**
Заощадження або повний достаток	0,041**	0,157**	0,102**
Загальний рівень забезпечення	p<0,0001	p=0,015	—
Бідне	1,154	0,877	
Середнє	0,597	0,565	
Заможне або багате	1,294	0,602	
Вік	1,01**	—	1,023**
Освіта	p = 0,032	—	—
Спеціальна	0,859		
Вища	0,647*		
Тип населеного пункту	—	—	1,467**
R2 (Нагелкерк)	0,181	0,131	0,158
Коректно передбачено, %	67,4	65,2	72

Референтна категорія для того, на що вистачає грошей — не вистачає навіть на харчі; для загального рівня забезпечення — злиденне; для освіти — початкова або середня; для типу населеного пункту — село.

Ймовірності для відношень шансів позначені: * p (0,01; 0,05), ** p ≤ 0,01.

требував, проте не одержав, за цей же період часу зростає з 16,7% до 21,1%.¹³ Найпопулярнішими формами соціальних виплат у обидва розглянуті роки були щомісячна допомога та пільги, але частки їх адресатів дещо змінилися. Якщо першу у 2014 мали 16,9% опитаних, то у 2016 — 13,1%, а другу, відповідно, 8,7% та 14% респондентів.

Військові дії на Сході країни суттєво підвищили залучення населення до волонтерської діяльності та доброчинності: протягом 2015 року до них вдавалася майже половина опитаних (47,5%). Розповсюдженість різноманітних форм волонтерської діяльності пов'язана з високою оцінкою її важливості. Так, вказували на те, що діяльність волонтерів є ефективною заміною державним структурам 42,6% опитаних, 37,8% респондентів вважали їх рятівниками країни, а 29% з них, відзначаючи патріотизм волонтерів, вбачали у них потенціал майбутніх державних лідерів.

13 Тут і далі відмінності визначено з використанням z-критерію з поправкою Бонфероні, їхня значимість на рівні p=0,01.

Найпоширенішими формами волонтерської та благодійної допомоги виявилися переказ коштів у благодійних цілях (25%) та передавання речей, ліків та продуктів харчування (25,9%). Помітно рідше респонденти згадували про участь у заходах зі збору коштів (7,5%) та виконання роботи з озеленення чи благоустрою території, виробництва речей, будівництва, ремонту на безоплатній основі (4,5%). Інші форми волонтерської активності називалися меншою за 2% часткою осіб.

Основною цільовою аудиторією, на яку були спрямовані вказані практики, становили військові — їх відзначили 53,5% опитаних, з відривом від них йдуть поранені, яким допомагали 24,6% респондентів. Менш популярною була допомога вимушеним переселенцям (14,9%), жителям районів, де мешкають респонденти (11%), мешканцям зони бойових дій (8,4%), хворим та інвалідам (8,1%), сім'ям військових (7,9%), сиротам у дитячих будинках (5,8%) та багатодітним сім'ям (5,6%). Охоплення інших цільових аудиторій не перевищує 5%.

Щодо соціо-демографічних відмінностей у поширеності волонтерської та добродійної діяльності, то найбільшою є частка залучених до неї серед осіб, які оцінюють рівень матеріального забезпечення власної сім'ї вище, ніж на 3 бали за шкалою від 0 до 10 та мають вищу освіту (62%), тоді як найрідше до подібної діяльності вдаються індивіди старші 66 років з оцінкою достатку від 0 до 2 (18,9%)¹⁴.

Узагальнюючи дані, щодо того, як події 2013-2014 років відбилися на уявленнях населення про доступність життєвих можливостей та пов'язаних з ними повсякденних практиках, вкажемо наступне.

Для населення зменшилася доступність низки життєвих можливостей, як пов'язаних із забезпеченням їх потреб у повноцінному соціальному житті, так і з тими, які стосуються задоволення базових потреб.

Попри погіршення матеріального стану індивідів, паралельно до таких адаптаційних повсякденних практик, як економія на речах базового вжитку, намагання забезпечити себе харчами за рахунок роботи на присадибній ділянці та позики одержали значного поширення і альтруїстичні практики, пов'язані з волонтерською та благодійною діяльністю, спрямовані передусім на учасників бойових дій. При цьому оцінка їх значення була достатньо високою, позаяк задіяних у них людей приблизно третина опитаних розглядає як потенційних лідерів країни.

Відмітимо, що вказані зміни у практиках індивідів стосуються лише невеликого часового проміжку. Визначення того, чи вони будуть відтворюватися надалі, потребує подальшого моніторингу, зокрема у напрямку з'ясування перспектив перетворення волонтерства у рушійну силу подальшого суспільного розвитку.

Література

1. Макеев С. Вступ: визначати стан суспільства і давати йому ім'я / Сергій Макеев, Світлана Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — №4. — С.201-210.
2. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15), Т. 1 / [зб. наук. праць / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги] — Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. — 650 с.
3. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / [зб. наук. праць / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. — 780 с.
4. Шестаковський А. Радикализованные европейцы: ценности и социальная база Евромайдана / Алексей Шестаковський // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья. — 2014. — №1-2. — С.131-162.
5. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс]. — Прес-реліз КМІС; опубл. 06.02.2014 — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=226&page=10&y=2014>
6. Загальнонаціональне дослідження «Волонтерство в Україні» [Електронний ресурс]. — К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2015. — 32 с. — Режим доступу: <http://www.un.org.ua/images/volunteer.pdf>
7. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналітична доповідь [Електронний ресурс]. — К.: НІСД, 2015. — 36с. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>

14 Визначення відмінностей у поширеності волонтерства у представників різних соціальних категорій здійснювалося засобами дерев рішень (метод CHAID). Незалежні змінні, використані при аналізі — стать; вік; сімейний статус; освітній рівень; тип населеного пункту; загальний рівень забезпечення; те, на що вистачає грошей; матеріальний рівень життя; позиція на соціальній драбині. Оптимальна якість прогнозу у моделі спостерігалася для тих, хто мав досвід волонтерської діяльності (71%). Показник ризику моделі становив 0,4.

Валентина Любчук*кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)***Valentina Liubchuk***Candidate of Sociological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Sociology and Social Work Faculty of
Social Sciences Lesya Ukrainka Eastern European National University.*

ЦЕРКВА ЯК АГЕНТ РЕЛІГІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

У статті проаналізовано особливості функціонування Церкви як агента релігійної соціалізації особистості. На основі аналізу результатів якісного дослідження, проведеного серед молодих прихожан християнських церков у 2013 році за авторською методикою, виявлено, які механізми застосовуються Церквою для поширення релігійних цінностей в українському суспільстві. З'ясовано, що Церква залучає прихожан до активного церковного життя за посередництвом як культових, так і позакультових практик. Для засвоєння релігійних норм та цінностей Церква впроваджує такі напрями позакультових практик, які є актуальними та цікавими для молоді. Підкреслено, що найбільшою активністю у запровадженні позакультових практик відрізняються протестанти. Зазначена роль сім'ї та сімейних цінностей у засвоєнні молоддю релігійних норм, у її ставленні до Церкви, довіри до неї. З огляду на результати кількісного соціологічного дослідження, проведеного у 2017 році Центром Разумкова, зафіксовано високий рівень довіри до Церкви як соціального інституту, особливо на Заході України. Відмічено, що Церква активно бере участь у вирішенні актуальних соціальних проблем, зокрема здійснює заходи, спрямовані на надання допомоги різним категоріям населення, в тому числі вимушеним переселенцям та родинам воїнів АТО. Найбільш позитивно діяльність Церкви у цьому напрямку оцінюється на Заході України, найменш - на Сході та Півдні нашої країни.

Ключові слова: релігійна соціалізація, агент соціалізації, Церква, культові практики, позакультові практики.

В статье проанализированы особенности функционирования Церкви как агента религиозной социализации личности. На основе анализа результатов качественного исследования, проведенного среди молодых прихожан христианских церквей в 2013 году по авторской методике, выявлено, какие механизмы используются Церковью для распространения религиозных ценностей в украинском обществе. Выяснено, что Церковь привлекает прихожан к активной церковной жизни посредством как культовых, так и внекультовых практик. Для усвоения религиозных норм и ценностей Церковь внедряет такие направления внекультовых практик, которые актуальны и интересны для молодежи. Подчеркнуто, что наибольшей активностью в проведении внекультовых практик отличаются протестанты. Определена роль семьи и семейных ценностей в усвоении молодежью религиозных норм, в её отношении к Церкви, доверии к ней. На основе результатов количественного социологического исследования, проведенного в 2017 году Центром Разумкова, зафиксирован высокий уровень доверия к Церкви как социальному институту, особенно Запада Украины. Отмечено, что Церковь активно участвует в решении актуальных социальных проблем, в частности осуществляет мероприятия, направленные на оказание помощи различным категориям населения, в том числе вынужденным переселенцам и семьям воинов АТО. Наиболее положительно деятельность Церкви в этом направлении оценивается на Западе Украины, наименее - на Востоке и Юге нашей страны.

Ключевые слова: социализация, агент социализации, Церковь, культовые практики, внекультовые практики.

The Church peculiarities as an agent of religious socialization is analyzed in article. In 2013 the author conducted a qualitative study of young parishioners of Christian churches. It is revealed which mechanisms are used by the Church to spread religious values in Ukrainian society. It is ascertained that the church involves parishioners to active church life through mediation of both cultic and out-cultic practices. For the assimilation of religious norms and values, the Church introduces such directions of out-cultic practices which are relevant and interesting for young people. Protestants are the most active in the implementation of out-cultic practices is emphasized. The role of family and family values in the assimilation of young people in religious norms, in her attitude toward the Church, and in her trust in her, is mentioned. Taking into account the results of a quantitative sociological research conducted in 2017 by the Razumkov Center, a high level of trust in the Church as a social institution has been recorded, especially in the West of Ukraine. Church actively participates in solving actual social problems, in particular, it is carrying out measures aimed at assisting various categories of the population, including for forced migrants and families of ATO soldiers is noted. The most positive activity of the Church in this direction is estimated in the West of Ukraine, least in the East and South of our country.

Keywords: socialization, agent of socialization, church, cultic practices, out-cultic practices.

Сучасні події в Україні актуалізують необхідність формування певної духовної платформи, що могла б об'єднати українське суспільство та сприяти його моральному зростанню. Серед соціальних інститутів, які мають опікуватися вирішенням цієї гострої проблеми, вагому роль має відігравати (і, безумовно, вже відіграє) Церква, долучаючись до формування високих моральних та духовних якостей українців. Про вплив Церкви на зазначені процеси свідчать результати деяких соціологічних досліджень [1, 2].

Перш ніж звернутися до аналізу даних, отриманих у межах таких досліджень, зазначимо, що релігійну соціалізацію ми визначаємо як процес засвоєння (інтеріоризації) особистістю релігійних норм та цінностей, зразків поведінки віруючої людини, її стилю життя тощо. Головним суб'єктом релігійної соціалізації є Церква, зокрема культові та поза культові практики, до яких вона вдається, здійснюючи роботу серед прихожан та населення в цілому.

Аналіз публікацій з обраної нами проблеми свідчить про те, що вивченню релігійної соціалізації присвячені праці як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. У контексті проблематики даної статті особливої уваги заслуговують напрацювання таких дослідників, як В Безрогов (пріоритетом у розумінні феномену релігійної соціалізації він вважає ритуальну, організаційну або доктринальну врівольчальну сторону релігійної традиції [3]), Г. Сабірова (її роботи присвячені аналізу особливостей релігійної соціалізації в ісламі [4]), Л. Іпатова, В. Чеснокова (дослідження релігійної соціалізації воцерковлення у православ'ї), А. Сергеев (порівняльний аналіз релігійної соціалізації в Росії та Німеччині [5]), І. Кон (дослідження релігійної соціалізації як процесу засвоєння індивідом релігійних ціннос-

тей і норм [6]). Серед сучасних українських науковців до проблеми релігійної соціалізації звертаються, зокрема, В. Докаш (дослідження особливостей соціалізації віруючої особистості в сучасному суспільстві [7]); М. Пірен (вивчення релігійної соціалізації особистості у контексті формування духовних цінностей громадянського суспільства [8]); Л. Суятінова (дослідження впливу релігії на процес соціалізації особистості [9]), Н. Головач (аналіз релігійної соціалізації в умовах глобалізації культури [10]) та ін.

Метою цієї статті є з'ясування механізмів релігійної соціалізації, які застосовує Церква як на рівні суспільства в цілому, так і на особистісному рівні.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що релігійна соціалізація, на нашу думку, є важливою складовою воцерковлення, особистості, оскільки передбачає, як підкреслювалось вище, засвоєння духовних та релігійних норм та цінностей шляхом залучення до життя та діяльності Церкви. Яким же чином, за допомогою яких способів та механізмів відбувається процес засвоєння релігійних цінностей? Зазвичай виокремлюють «пасивне засвоєння», яке відбувається під впливом читання літератури, перегляду фільмів тощо, та «активне засвоєння», що передбачає безпосередню участь вірян у конкретних заходах, програмах, напрямках роботи Церкви.

Аналізуючи роль Церкви у поширенні духовних та моральних чеснот, у їхньому формуванні передусім у молодого покоління, ми звернулися до даних авторського якісного дослідження, проведеного у 2013 році (докладно результати цього дослідження представлені в: [11]). Цільову групу нашого дослідження склали молоді прихожани Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ), Української православної церкви Ки-

ївського патріархату (УПЦ КП), Української греко-католицької церкви (УГКЦ), Римо-католицької церкви (РКЦ), Церкви євангельських християн-баптистів (ЦЄХБ), Церкви християн віри євангельської (ЦЄХВ) та Адвентисти сьомого дня (АСД). Зазначимо, що вибір респондентів зумовлений чисельністю церков, безпосередньою участю респондентів у житті релігійної громади, до якої вони себе відносять [11, с. 23]

Важливим напрямком діяльності Церкви як агента соціалізації є її позакультові практики. Використовуючи відповідне поняття замість терміну «поза культова діяльність», ми визначаємо позакультові практики як когнітивно-ментальний феномен, який актуалізується завдяки певній релігійній мотивації, цінностям, установкам і поведінці, спрямований на реалізацію основних завдань християнських церков як соціального інституту та формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контексті повсякденності як інтерсуб'єктивної реальності (див. про це докладніше: [12, с. 24]).

У ході дослідження нами був застосований метод глибинного інтерв'ю (усього було проведено 50 інтерв'ю), яке складалося із трьох блоків запитань: перший стосувався участі воцерковленої молоді у культових практиках християнських церков, другий - участі воцерковленої молоді у позакультових практиках християнських церков, до яких вони належать, третій - ролі позакультових практик у соціалізації сучасної молоді людини.

Звернемося до результатів, отриманих за допомогою останнього блоку запитань. Насамперед зазначимо, що участь у культових практиках, що підтвердили дані нашого дослідження, стосується насамперед відвідування храму, читання релігійної літератури, знання та застосування у повсякденному житті молитов, псалмів та інших релігійних текстів. Залучення молоді до позакультових практик полягає у її безпосередній участі у заходах Церкви, спрямованих на розв'язання суспільних проблем, на допомогу людям, які цього потребують. Найбільше уваги, на думку віруючої молоді, такій діяльності приділяють протестанти, хоча і у православних, і у католиків є напрями діяльності зазначеного характеру.

Дослідження показало, що участь православної молоді в позакультових практиках насамперед здійснюється в контексті функціонування молодіжних організацій, які створюються під патронатом Церкви, але є досить самостійними у визначенні напрямів своєї діяльності (наприклад, братства в УПЦ КП,

товариства в УПЦ). У процесі спілкування з молоддю УПЦ КП вдалося з'ясувати її думку щодо впливу Церкви, зокрема позакультових практик, на формування особистості молодого віруючого. Позакультові практики, з погляду опитаних, «допомагають зростати духовно» (Наталія, 30 років), «формують позитивні риси характеру» (Андрій, 27 років) [11, с. 25].

На думку молодих прихожан УГКЦ, саме позакультові практики збагачують молоду людину духовно, позбавляють від впливу шкідливих звичок, що особливо актуально в сучасному суспільстві: позакультові практики «позитивно впливають не лише на тих, на кого спрямована діяльність, але й на самих учасників» (Ігор, 22 роки).

З погляду греко-католицької молоді, зацікавити людину взяти участь у позакультових практиках можливо, застосовуючи різні засоби, але найважливішими є особисте прагнення молоді людини, вплив ЗМІ, а також ініціатива самої Церкви [11, с. 27].

Переважна більшість опитаних прихожан РКЦ вважає, що віруючою людиною є та, яка є активним учасником церковної діяльності. З п'яти респондентів лише у двох обрання РКЦ було зумовлене вибором батьків, для інших цей вибір був зроблений з особистих причин: «шуканням Бога живого, прагненням спільноти однодумців» (Василь, 23 роки), «за покликом серця» (Ганна, 21 рік), «моя душа відпочиває, коли я на службі» (Оксана, 25 років) [11, с. 28].

На відміну від православної та католицької молоді, яка обирала конфесію, спираючись на сімейну традицію, молодь ЦХВБ керувалися іншими мотивами, передусім власними переконаннями, які ґрунтуються на «зрозумілому та доступному читанні Біблії» (Галина, 21 рік); «богослів'я та форма служіння тут досить близькі до мого розуміння» (Дмитро, 30 років). Щодо позакультових практик, то респонденти підкреслювали свою прихильність до них, вказавши, що значну роль в актуалізації таких практик відіграє Церква, яка є «організацією, покликаною взаємодіяти із суспільством» (Дмитро, 23 роки). Окрім цього, головна мета позакультових практик, у розумінні молоді ЦХВБ, полягає у наданні допомоги та піклуванні про людей, які цього потребують. До основних напрямів позакультових практик, які розвиваються у ЦХВБ молодь віднесла культурно-просвітницькі заходи, профілактику шкідливих звичок, організацію дозвілля для дітей та молоді (літні табори), надання допомоги, матеріальної та моральної підтримки [11, с. 29].

Позакультові практики, на думку молоді

ЦЄХБ, є не тільки важливою складовою церковної діяльності, але й необхідною умовою її розвитку на сучасному етапі. Завдяки позакультовим практикам актуалізуються цінності та норми, за якими живуть християни. З огляду на це, усі опитані молоді люди охоче та постійно беруть участь у позакультових практиках, яким ЦЄХБ приділяє особливу увагу, розвиваючи наявні напрями та формує нові.

У фокусі особливої уваги приходу ЦЄХБ знаходиться молодь, у тому числі молодіжні подружжя. Для цих категорій прихожан працюють два музичні гурти, тенісний клуб, клуб англійської мови, сформована лінія довіри, втілюється в життя проект “Тиждень подружжя” та відеопроєкт “Поговоримо про сім’ю”. Саме в таких заходах брали участь респонденти, мотивуючи це потребою у саморозвитку, *“обов’язком перед Богом”* (Тетяна, 27 років), можливістю знайомства з іншими людьми зі схожими інтересами. Перелічені форми позакультових практик свідчать про те, що ЦЄХБ приділяє багато уваги молодому поколінню, його соціалізації. Такі практики, на думку респондентів, *“допомагають приймати правильні рішення”* (Олена, 24 роки), *“впливають на розвиток самосвідомості і самовдосконалення”* (Юлія, 20 років).

Реалізація АСД різноманітних позакультових практик та залучення до них молоді, як стверджують самі молоді люди, має позитивний і *“корисний”* характер, адже *«допомога людям є справжньою цінністю»* (Христина, 24 роки). Серед конкретних форм позакультових практик, в яких молоді люди брали участь, називалися такі: *“Парковка”*, *“Країна здоров’я”*, фестиваль *“Я співаю для Ісуса”*, благодійний марафон *“Бог багатий милосердям!”*, *“Цигарку за цукерку”* та ін. У цілому позакультові практики АСД орієнтуються на молоде покоління та популяризацію здорового способу життя [11, с. 30-31].

Таким чином, соціалізуючий вплив Церкви на молодь актуалізується завдяки реалізації нею численних програм, заходів, спрямованих на формування моральних якостей особистості. Засвоєння певних моральних цінностей, у тому числі релігійного характеру, здійснюється у процесі залучення молоді до конкретних заходів, які мають чітко визначену мету та спрямованість на конкретну цільову групу. Безумовно, що участь у церковних заходах носить добровільний характер, за своєю суттю є волонтерством, що у наш час набуває все більшої поширеності. Результати нашого дослідження свідчать, що церква здійснює велику роботу, переконуючи молодь у необхідності поширення релігійних та мо-

ральних чеснот як за посередництвом культових, так і позакультових практик. Звичайно, на мікросоціальному рівні формування особистості неабиякий вплив на цей процес має сім’я, адже у багатьох випадках саме сімейні традиції відвідування храму, дотримання релігійних ритуалів спонукала молодь до участі у позакультових практиках.

На наше глибоке переконання, говорити про соціалізуючий вплив Церкви можна лише за умов довіри населення, в тому числі молодіжних когорт, до цього соціального інституту. Щоб з’ясувати рівень довіри українців до Церкви, ми звернулися до результатів соціологічного дослідження *«Релігія і Церква в українському суспільстві»*, проведеного Центром Разумкова у 2017 р. Як свідчать дані цього дослідження, Церква користується значною довірою у населення: понад 60% громадян висловили свою довіру до цього соціального інституту [2, с. 40]. Як зазначалось вище, сьогодні Церква не обмежується лише культовими практиками, але й активно розвиває позакультові практики, вочевидь це підвищує рівень довіри до неї. Традиційно найбільшою довірою користується Церква на Заході (понад 80% опитаних нами громадян довіряють Церкві). У Центрі, на Півдні та на Сході довіра до Церкви теж досить значна: 56,5%, 56,6% та 59,6%, відповідно [2, с. 40].

Цікавою є інформація щодо визначення ролі Церкви у сучасному суспільстві. Найбільшу підтримку отримало твердження про позитивну роль Церкви у сучасному українському суспільстві на Заході (понад 70%), у Центрі з цією думкою погодилися більше 49% респондентів, найнижчі оцінки позитивної ролі Церкви на Півдні та на Сході – 29,3% та 26,1%, відповідно [2, с. 42]. Така ситуація є практично незмінною і ймовірно пов’язана із традиційною релігійністю, якою відрізняється населення Заходу, на відміну від інших регіонів.

Яскравим свідченням доручення Церкви до вирішення актуальних проблем нашого суспільства є її активна участь у благодійній діяльності, зокрема в допомозі вимушеним переселенцям, родинам воїнів АТО та ін. Церква та релігійні організації України беруть участь у діях, спрямованих на звільнення українських заручників. Проте, на думку чверті опитаних в межах дослідження Центру Разумкова, Церква робить недостатньо для допомоги тим, хто її потребує; стільки ж респондентів підкреслюють, що окремі церкви та релігійні організації роблять усе можливе; 22,6% опитаних вважають, що ці організації могли б робити більше; 20,6% зазначили, що Церква робить усе можливе і від неї залежне

для допомоги всім, хто її потребує; третина українців не змогли визначитися з відповіддю на це питання. Що стосується регіонального розподілу, то і в цьому питанні рівень довіри, авторитет Церкви є найвищим на Заході. Діяльність Церкви, яку ми називаємо позакультовими практиками, зокрема допомога переселенцям найвище оцінили у цьому регіоні [2, с. 47].

Таким чином, соціологічні дослідження в черговий раз засвідчили більш високий рівень релігійності населення на Заході України, у порівнянні із іншими регіонами нашої країни. Саме там Церква отримує найбільшу підтримку. Ймовірно, що це пов'язано як із культовими практиками (наприклад з відвідуванням богослужінь: (кожен третій респондент на Заході відвідує церкву кожного тижня, тоді як у Центрі – 10, 7%, а на Півдні та Сході – 7,6%

та 6,5%, відповідно), так і з позакультовими практиками – здійсненням Церквою заходів, спрямованих на надання допомоги людям, які цього потребують [2, с. 35].

Підсумовуючи, зазначимо, що сьогодні Церква є соціальним інститутом, якому перш за все довіряють українці. Про це свідчать результати як якісних, так і кількісних досліджень. Основним чинником інтеріоризації особистістю релігійних та церковних норм та цінностей є її залучення до культових, так і до позакультових практик. Ініціюючи здійснення позакультових практик, Церква залучає вірян не тільки до активного релігійного життя, але й до вирішення актуальних суспільних проблем. Поєднання культових та позакультових практик у діяльності Церкви сприяє розвитку цього соціального інституту, підвищенню довіри до нього з боку населення.

Література

1. Україна-2014: суспільно-політичний конфлікт і Церква / (інформаційні матеріали). – К., 2014. – 28 с.
2. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення / (інформаційні матеріали). – К., 2017. – 48 с.
3. Безрогов В. Г. Социальное пространство личности. Религиозная социализация и осуществление права на веру в межпоколенных отношениях: XX век и перспектива / В.Г. Безрогов // [

Ольга Дзюба*аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету ім.
В. Н. Каразіна***Olga Dziuba***PhD student of the Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University*

ТЕМАТИЧНА СТРУКТУРА ВИДАННЯ DISCOURSE & SOCIETY: ЯК З'ЯВИЛОСЯ «МУСУЛЬМАНСЬКЕ ПИТАННЯ»

У статті представлено результати аналізу масиву статей міжнародного журналу "Discourse & Society" з моменту його заснування в 1990 році і до сьогодні. Цей журнал присвячений дослідженням різних дискурсів та пропонує широкий тематичний і методологічний спектр публікацій. Виявлено тематичну структуру статей щодо дискурс-аналізу; з'ясовано, як змінювався спектр дослідницьких інтересів авторів, у зв'язку з якими подіями виникали нові предмети аналізу. Розглянуто виникнення «мусульманського питання» в медіа- та науковому дискурсі. Представлено кількісний розподіл опублікованих статей за темами, що виокремлені та схарактеризовані за трьома періодами. Акцентовано методологічне розмаїття публікацій, багатогранність дискурс-аналізу, перспективність використання цього методу дослідження в соціології. В результаті дослідження доведено дискурсивний характер появи «мусульманського питання».

Ключові слова: тематична структура видання, дискурс-аналіз, Discourse & Society, конфесійні групи, дискурс про мусульман.

В статье представлены результаты анализа массива статей международного журнала «Discourse & Society» с момента его основания в 1990 году до сегодняшнего дня. Этот журнал посвящен исследованиям различных общественных дискурсов и предлагает широкий тематический и методологический спектр публикаций. Выявлена тематическая структура статей по дискурс-анализу; выяснено, как менялся спектр исследовательских интересов авторов, в связи с какими событиями возникали новые предметы анализа. Рассмотрено возникновение «мусульманского вопроса» в медиа- и научном дискурсе. Представлено количественное распределение опубликованных статей по темам, выделены и охарактеризованы по трем периодам. Акцентировано методологическое разнообразие публикаций, многогранность дискурс-анализа, перспективность использования этого метода исследования в социологии. В результате исследования доказан дискурсивный характер появления «мусульманского вопроса».

Ключевые слова: тематическая структура издания, дискурс-анализ, Discourse & Society, конфессиональные группы, дискурс о мусульманах.

The article presents the results of the international scientific publication Discourse & Society analysis since 1990 till present days. This journal is devoted to the research of various public discourses and offers a broad thematic and methodological spectrum to the reader. The aim of the article is to reveal the general topic structure of the discourse analysis and to see the way how the vector of research interests has been changing, the time and the events that have influenced new subjects of analysis. In particular, the emergence of the "Muslim issue" in media and scientific discourse is analyzed in more details. The article presents a quantitative distribution of published articles on topics, identified and characterized for three periods. The multifacetedness of the discourse analysis, the methodological diversity of publications, the prospects of using this research method in sociology are emphasized. In the results of the research, the discursive nature of the emergence of the "Muslim issue" was proved.

Keywords: thematic structure of the publication, discourse analysis, Discourse & Society, confessional groups, Muslims discourse.

Дослідження дискурсу мусульман у національних ЗМІ є актуальною для сучасного українського суспільства темою, бо з огляду на чисельність цієї категорії в структурі населення країни (за даними міжнародної дослідницької організації Pew Research Centre, в 2010 році в Україні мусульмани склали 1,2% населення [1]) саме різноманітні ЗМІ, а не безпосереднє спілкування є для переважної більшості людей в Україні джерелом інформації про цю групу. Звідси можливо припустити, що саме медійний дискурс мусульман (або, точніше, про мусульман), дискурсивно сконструйовані знання та події будуть визначати характер сприйняття мусульманської ідентичності, ставлення населення до мусульманської спільноти, а багато в чому й рівень міжконфесійної толерантності щодо мусульман у країні.

Одним зі складових дослідження дискурсу про мусульман в українських ЗМІ є питання про історію та поширеність цієї теми в соціальній науці, тобто за яких умов дискурс про мусульман стає предметом аналізу, в який методологічній перспективі такий аналіз відбувається, яке місце займає ця тема (дискурс про мусульман) серед аналогічних тем дослідження. Для вирішення цього питання ми скористалися наданим доступом до повнотекстових варіантів усіх статей, опублікованих у журналі *Discourse & Society* (видавництва SAGE) з моменту його заснування у 1990 році. В результаті аналізу була сформована картина тематичної структури даного видання та її динаміки.

Вивчення тематичної структури видання *Discourse & Society* дає змогу побачити в дії дискурс-аналіз як теорію та практику досліджень, що отримали міжнародне визнання ще в 1960-ті роки та сьогодні широко застосовується соціологами, культурологами, політологами, лінгвістами, мідієвістами та представниками інших соціальних та гуманітарних дисциплін. За п'ятдесят років існування теорія дискурс-аналізу значно розвинулася, збагатилася методологічними напрямками та підходами для вирішення різноманітних дослідницьких задач.

В українській соціогуманітарній науці інтерес до дискурс-аналізу суттєво поширюється останнім часом, хоча зацікавленість теоретичними засадами переважає поки що над практикою використання цієї методології в емпіричних дослідженнях. Одну з класифікацій напрямків вивчення дискурсу запропонувала І. Огієнко [2]. За результатами аналізу англійських джерел вона виокремлює такі шість підходів: прагматичний (Л. Гренобл, Х. П. Грайс), етнографічний (С. Стенброук, Д. Хаймс), когнітивний (Т. ван Дейк, Б. Дел-

лінжер), критичний дискурсивний аналіз (Н. Феркло), наратологічний (Я. Іфверсен), функціональний (Т. Хуккін). Її колега Серажим К. С. у своїй монографії «Дискурс як соціолінгвальне явище» [3] виділяє такі «найплідніші» методи аналізу дискурсу, як метод декомпонування дискурсу Т. ван Дейка, концепцію «мови в мові» Ю. Степанова, дискурсивно-історичний метод Р. Водак, аналіз мовленнєвих актів Р. Якобсона, метод стилістики мови М. Фуко та Ю. Габермаса.

Детальна класифікація напрямків та авторів дискурс-аналізу представлена в книзі російського вченого М. Макарова «Засади теорії дискурсу». Вона включає такі теорії, як теорія мовних актів (Дж. Остін, Дж. Р. Серль, Дж. М. Сайдок, П. Коул, Д. Вундерліх); логіко-прагматична теорія комунікації (Г. П. Грайс, Дж. Ліч, Дж. Газдар, С. Левінсон, П. Браун); конверсаційний аналіз (Г. Сакс, Е. Щеглов, Г. Джефферсон, Д. Циммерман, Дж. М. Аткинсон, Ч. Гудвін, Г. Хенне, Г. Ребок, К. Еліху, Й. Ребайн); лінгвістичний аналіз діалогу (М. Даскал, Ф. Хундснуршер, Е. Вайганд, Г. Фріц, Л. Карлсон); лінгвістичний дискурс-аналіз (Бірінгемська школа: Дж. Сінклер, М. Култхард, Д. Брезіл, Д. Гібон); лінгвістика тексту (В. Дресслер, Р. де Богранд, Т. ван Дейк, З. Шмідт) і граматику дискурсу (Р. Лонгейкр, Т. Гівон); критичний дискурс-аналіз (Н. Феркло, Р. Лаків, Р. Водак, Т. ван Дейк); соціолінгвістичний аналіз варіативності (У. Лабов, С. М. Ервін-Тріпп); інтерактивна соціолінгвістика (Дж. Гамперц, Е. Гоффман); етнографія комунікації (Д. Хаймс, Дж. Гамперц, Дж. Філіпс); моделі репрезентації дискурсу в теорії штучного інтелекту (Р. Шенк, Р. Абельсон); когнітивні і психолінгвістичні моделі обробки та розуміння дискурсу (Т. ван Дейк, В. Кінч) [4, с. 62-63].

Натомість поза увагою зазначених українських та російських дослідників залишається тематична різноманітність дискурсивних досліджень. Привертає увагу той факт, що ці дослідження виконані філологами. Відомий російський дослідник та редактор наукового видання «Современный дискурс-анализ», Є. Кожем'якін підкреслює, що всі найбільш визнані теорії дискурсу або лінгвістичні, або «демонстрували спроби інтегрувати лінгвістичні концепції в інші науки – у філософію (французська школа дискурс-аналізу), в соціологію (соціолінгвістика), в політологію та семіотику (критичний дискурс-аналіз) і т.д.» [5, с. 8]. Але дискурс-аналіз сьогодні виходить за рамки мовних дисциплін. Один з класиків дискурс-аналізу, Ернесто Лакло, пише: «Дискурсивне — це, з нашої точки зору, поле загальної онтології, тобто рефлексія буття, що сама є буттям. Це передбачає, що лінгвіс-

тичні категорії більше не вкорінені в регіональній онтології, що зводить їх до говоріння та писання, але починають складати поле реляційної логіки, ... яка є кінцевим обрієм буття, таким, яким воно є» [6, р. 207 (*переклад наш — О.Д.*)]. Тобто, з одного боку, різноманітні дискурси, структуровані патерни мови виникають як наслідок інтерпретації, презентації та відтворення соціального. З іншого боку, дискурси стають самостійною силою, яка конструє суспільні переконання, цінності та ставлення до певних суспільних явищ, груп людей і таким чином впливає на соціальну дію.

Згідно такій конструкціоністській теоретичній перспективі, дискурс-аналіз має великий потенціал застосування в межах соціологічного аналізу соціальної реальності. Про це свідчить здійснений нами аналіз динаміки тематичної структури видання *Discourse & Society* з 1990 років по теперішній час. Українському дослідникові дана стаття дозволить уявити широту предметів дослідження в галузі дискурс-аналізу, допоможе співставити перелік досліджуваних тем за цей період з тими, які є актуальними з точки зору дослідження дискурсу для українського суспільства.

Інтерес до аналізу наукових статей саме журналу *Discourse & Society* викликаний такими фактами. По-перше, це один з найдавніших журналів про дискурс-аналіз (він заснований у 1990 році); всі номери, починаючи з першого, доступні в електронному вигляді. Існують старіші видання, наприклад видання *TEXT & TALK*, що заснований у 1981 році, але електронний архів видання починається з 2000-х років. Видання *Language & Society* (видавництво Кембрідж) засноване в 1972 році, але цей журнал має більш виражений лінгвістичний характер і не присвячений виключно дискурс-аналізу. По-друге, видавництво *SAGE* є одним з найвпливовіших наукових видавництв у світі, журнал *Discourse & Society* має імпаکت-фактор 1.029, з рейтингом 70 з 143 соціологічних видань *SAGE*. До того ж головним редактором журналу є Т. ван Дейк, а членами редакційної колегії – такі видатні теоретики дискурс-аналізу, як Р. Водак, М. Білліг, а також Н. Хомскі, Я. Бломаерт, П. Чилтон, Н. Феркло. Насамкінець, це видання має міжнародний статус, приймає до публікації статті науковців з усього світу, що гарантує тематичне розмаїття видання.

Процедура аналізу

Як вже було зазначено, метою аналізу статей було побачити, як змінювався спектр дослідницьких інтересів у полі дискурс-ана-

лізу, коли та у зв'язку з якими подіями додавалися нові предмети аналізу, зокрема тематика дискурсу про мусульман. Тому в зоні уваги в ході дослідження були такі параметри статей, як тематика, використана методологія, предмет аналізу статті, а також носій дискурсу, який підлягав аналізу.

Користуючись солідним віком журналу, всі матеріали журналу ми розділили згідно трьох часових періодів (два десятирічних і один шестирічний): 1990-1999, 2000-2009, 2010-2017 (випуск №1). З моменту заснування і до початку 2017 року архів склав рівно 700 статей з теорії та практики дискурс-аналізу, що представляє собою значний пласт інформації. Підрахунок кількості статей за країнами проводився на підставі даних про афіліацію автора статті на момент її публікації, до уваги не бралися ситуації навчання за обміном, країна походження автора.

Тематичний розподіл статей видання здійснювався таким чином. Після прочитання резюме статті, вивчення ключових слів, а в деяких випадках побіжного перегляду тексту статті, приймалося рішення про те, до якої тематики віднести статтю. Звичайно, виникали ситуації, коли статтю можна було віднести відразу до двох або навіть трьох тем. Наприклад, у статті «Not just doctors orders: directive-response sequences in patients visits to women and men phisicians» [7] аналізується ставлення пацієнтів до приписів лікарів (до-тримування приписів або відмова) в залежності від того, в якій манері ці приписи були зроблені. Як показали автори дослідження, лікарі-чоловіки та лікарі-жінки формулюють директиви в різній манері, тому статтю можна було віднести до гендерної тематики до медичного дискурсу. Стаття була маркована, як «медичний дискурс», по-перше, тому, що саме так кваліфікував її автор, по-друге, тому, що акцент був зроблений на взаємовідносинах лікар - пацієнт, та сприйнятті пацієнтом приписів лікаря, а тема «жіночих» та «чоловічих» типів спілкування виступала другорядною. В перспективі критичного дискурс-аналізу, дискурс взагалі — це владний дискурс. Водночас дослідження дискурсу можна розділити на дослідження дискурсивного відтворення гендерної, расової та інших видів ідентичності тощо. Можна розглядати риторіку на воєнну тематику як окрему тему, а можна розглядати її в рамках політичного дискурсу. Разом з тим, згідно з нашим аналізом, можна виділити дослідження дискурсу про війну окремо (сюди входить і дискурс про ізраїльсько-палестинський конфлікт, і про війну в Іраку і таке інше), оскільки частка таких досліджень досить велика. У дослі-

дженнях політичного дискурсу можна було б виділити окремо тематики конструювання образу політика (у промовах або в політичних передачах на ТБ), або дослідження ідеології, однак ми поєднуємо всі ці тематики, оскільки такий поділ не відповідає завданням статті.

Всього ми виділили 19 тем, які будуть перераховані нижче. Після визначення тематики залишилася деяка кількість статей, основну тему яких було визначити важко. Наприклад, є одна стаття про вегетаріанський дискурс [8]. За однією статтею немає сенсу відкривати нову тему, але ж і віднести до існуючих не можна.

Discourse & Society: національна представленість, розмаїття методів дослідження дискурсу, практична орієнтованість

Результати аналізу демонструють неоднорідність щодо представленості на сторінках журналу авторів з різних країн світу. Серед 700 досліджених статей виявлено: 195 робіт з Великобританії, 183 роботи з США, 44 роботи з Австралії. Натомість, учені з Франції опублікували в журналі всього 8 статей, а відома французька школа дискурс-аналізу, представлена сьогодні роботами Д. Менгено, П. Шародо, М. Пешьо, П. Серіо, залишається поза межами уваги Discourse & Society. Та ж ситуація і з країнами Латинської Америки, хоча ця частина світу дала світу Е. Лакло, а також декілька інших, менш відомих в нашій науковій традиції дослідників і теоретиків, які зробили значний внесок у розвиток дискурс-аналізу. Автори з Аргентини опублікували 8 статей, з Бразилії — 5, а Латинська Америка загалом представлена 24 статтями за майже тридцятирічний період існування журналу.

Матеріали публікацій є неоднорідними і з точки зору методів аналізу дискурсу, які використовуються. З початку 1990-тих років автори журналу пропонували різні методологічні підходи дискурс-аналізу, використовуючи різні методи аналізу текстів, починаючи з контент-аналізу. Аналізуючи статті видання Discourse & Society, ми фіксували застосований метод дослідження, завдяки чому утворився перелік основних підходів та авторів, на яких посилаються у цих статтях. Перелік застосованих методів збігається з переліком, запропонованим у книзі “Методи аналізу тексту та дискурсу”, що є колективною працею С. Тічер, М. Мейера, Р. Водак і Е. Веттер [9]. Автори книги схарактеризували дванадцять методів аналізу текстів, що активно застосовуються дослідниками. Вони детально розглянули теоретичну базу, цілі, процедуру та області застосування кожного з методів. Повний перелік цих методів виглядає таким чином:

- якісний контент-аналіз (Мейрінг, Кріппердорф),
- етнографічний метод (Хаймс, Якобсон),
- аналіз способу категоризації участі та конверсаційний аналіз (Сакс, Щеглофф, Джеферсон, Сікурел),
- нарративна семіотика (Пірс, Морріс, Якобсон, Греймас),
- SYMLOG (Бейлс, Коен),
- критичний дискурс-аналіз (Феркло),
- історичний дискурс-аналіз (Водак, ван Дейк),
- функціональна прагматика (Еліх, Ребайн, Реддер, Брунер),
- об’єктивна герменевтика (Оверман),
- теорія відмінностей (Тічер, Мейер),
- обґрунтована теорія (Страус, Корбін, Глейзер).

У 2009 році книжка вийшла в другій редакції, з доповненнями та уточненнями. Згідно з оглядом цієї праці [10], який надрукували у виданні Discourse Studies (на жаль, книги немає у відкритому доступі в мережі Інтернет, також вона не перекладалася російською або українською), до переліку методів аналізу дискурсу та тексту додали також корпусний аналіз. Цей метод дуже активно застосовується останнім часом: його залучають як додатковий або повністю ґрунтують на ньому дослідження у випадках необхідності аналізу великих масивів текстів. Ми помітили зростання кількості статей, присвячених корпусному аналізу як в журналі Discourse & Society, так і в інших виданнях [11, 12, 13, 14].

Публікації Discourse & Society мають переважно прикладний, ніж фундаментальний характер: за результатами нашого аналізу лише близько 4% всіх статей можна віднести до суто теоретичних. Такий стан справ треба пояснити, виходячи з практичної та критичної орієнтованості дискурс-аналізу. Як неодноразово підкреслював Т. ван Дейк у своїх роботах, основною «місією» критичного дискурс-аналізу є виявлення ролі дискурсу в процесах домінування [15, с. 352]. Саме в активному викритті прихованих маніпуляцій з боку владних груп ван Дейк бачить сенс проведення досліджень у даній області. Така інтенція пов’язана і з розумінням центрального поняття: «дискурс — це текст у контексті, це подія, яку необхідно описувати емпірично, ... дискурс важливо розуміти, як дію» [9, с. 47].

Тематична структура журналу Discourse & Society у 1990-1999 роках: політика, риторика та метафори

Початок десятиліття ознаменувався серйозними історичними подіями, до яких перш

за все треба віднести розпад Радянського союзу, який призвів до серйозних геополітичних наслідків. Це не могло не позначитися на тематиці публікацій журналу. Так, в перших номерах автори пропонують аналіз промов М. Горбачова і Р. Рейгана (наприклад, у статті *Nuclear discourse in the 1980s: the unravelling conventions of the cold war* [16]), автори досліджують, як зміна риторики адміністрації Рейгана щодо ядерної зброї призвела до масових заворушень: Рейган почав розглядати ядерну зброю як «засіб перемоги в ядерній війні», тоді як до цього вона розглядалась «як засіб стримати війну»), аналіз ядерного дискурсу 1980-х років, аналіз метафор безпеки під час і після холодної війни, аналіз інавгураційної промови Дж. Буша. Аналіз політичного дискурсу представлений не тільки промовами політиків, але й його відтворенням у медіа та в посякденному житті. Дослідники звертають увагу на те, як метафори «кочують» з однієї мови в іншу, і цікавляться проблемами їхнього сприйняття (наприклад, у статті *Metaphor in political discourse: the case of the “common European house”* Пол Чілтон та Михайло Ільїн розглядають, як метафора «спільний європейський дім» переходить з однієї мови в іншу [17]). Різноманітними є й носії аналізованого тексту. Це і записи промов і виступів, і матеріали різних медіа, бюлетені і брошури, і архівні історичні документи, і художні твори, і записи сімейних розмов за вечерею з подальшим інтерв'ю учасників.

Другою за популярністю темою є дискурс расової, етнічної та національної ідентичності, а також аналіз неонацистського дискурсу, hate speech у ЗМІ і різних форм дискримінації за цією ознакою в міжособистісній комунікації, комунікації в державних і комерційних установах (наприклад, в статті *Mapping the mythical: a geopolitic of national sporting stereotypes* розглядається поширення стереотипів про різні національності під час спортивних репортажів у 15 країнах [18]).

Третя за поширеністю тема — гендер. У цей період вийшов цілий номер, присвячений темі дискурсивного відтворення гендерної нерівності. У цьому напрямку є безліч цікавих нарбок, найбільше привертають увагу дослідження, пов'язані з незвичайним носієм текстів. Це, наприклад, аналіз написів на стінах жіночих туалетів (стаття *‘Oh wise women of the stalls’* [19]), аудіо-записи сімейних розмов і медичних консультацій, бланки спостережень у клініках, аналіз народного фольклору.

У 1990-ті роки ХХ століття вплив телебачення був ще сильним, звідси підвищений інтерес до аналізу телепередач і особливо новин. Вивчаються щоденники телеглядачів і

листи в редакції телепередач.

Досліджень, присвячених дискурсу конфесійних груп, не виявлено. Дискурс про раси, національності та етнічність досліджується окремо, безвідносно до релігійної приналежності представників того чи іншого етносу. Наприклад, дослідження дискурсу про ромів не виявляють у процесах конструювання ромської ідентичності ніякої релігійної складової. Те саме можна сказати і про євреїв, і про вихідців з країн Південної Америки, і про інших. Якщо досліджується релігійний дискурс, то увагу аналітика сфокусовано на те, яким чином в тому чи іншому релігійному дискурсі конструюються окремі значення.

Тематична структура журналу *Discourse & Society* у 2000-2009 роках: “Я не расист, але...”

У зазначений період політичний дискурс залишається в зоні уваги дослідників, але ця тема вже не на першому місці за поширеністю у виданні, що розглядається. Перше місце посідає тема расової, етнічної та національної дискримінації. Якщо порівнювати з попереднім періодом, висвітлення цієї теми збільшилося вдвічі (см. табл. 1).

До переліку носіїв тексту та засобів поширення дискурсу додається інтернет; все більше дослідників звертають увагу на цей вид обміну інформацією. Серед інших електронних текстів аналізуються висловлювання на форумах. Оскільки об'єми інформації збільшуються, а з другого боку, якість програмного забезпечення покращується, в цей період з'являються перші роботи, присвячені корпусному аналізу та програмному аналізу великих масивів текстів. Ці роботи мають як суто теоретичний характер, спрямований на те, щоб обґрунтувати можливість поєднання дискурс-аналізу та корпусного аналізу; так і практичний характер, оскільки містять результати досліджень.

Увесь світ в ці роки приголомшений подіями 11 вересня 2001 року в США, і дискурс-аналітики також осмислюють те, що сталося. У 2004 році виходить зведеної номер, присвячений трагічним подіям. Основний фокус — промови політиків США, в першу чергу, промова Дж. Буша (2001) та промови його попередників — Дж. Буша-старшого та Б. Клінтона про «новий світовий порядок». Аналізуються також промови інших політиків світу стосовно подій та висловлювання лідерів протилежного табору. Розподіл світу на «ми» та «вони», формування нового образу ворога для західного світу — ось що хвилює аналітиків

з 8 країн світу. Проте в жодній зі статей не фігурують як ключові слова «мусульманин» або «іслам», хоча зустрічається термін «тероризм» поруч з такими іменами, як Саддам Хусейн та Осама бен Ладен. Відповідальність за формування «нового образу ворога» для західного світу покладається, на думку дискурс-аналітиків, на американських президентів та їхні адміністрації [20, 21, 22, 23].

У цей період з'являються перші статті, пов'язані з мусульманською темою — в 2001, 2007 і 2009 роках [24, 25, 26]. У 2001 році аналізуються листи до редакції від читачів, стурбованих зростаючою кількістю вихідців з мусульманських країн у Великобританії. Автори листів бачать у цьому загрозу для їхньої безпеки. У 2007 році дослідники зі Словенії і Австралії представили результати аналізу того, як промова Буша була реконтекстуалізована в сербських ЗМІ. У 2009 році автор з Оману застосовує критичний дискурс-аналіз у поєднанні з корпусним аналізом, щоб дослідити, як в англійських арабських ЗМІ відтворюються або протистоять європоцентричному дискурсу. Необхідно відзначити, що статті, пов'язані з мусульманською темою, були єдиними статтями про конфесійні групи в журналі, що аналізується.

Тематична структура журналу Discourse & Society у 2010 – 2017 роках: імігранти та корпусний аналіз

Інтерес до політики, як і до гендеру, в ці роки продовжує потроху знижуватись, хоча ці теми все одно входять до трьох найбільш значущих тем. Підвищується цікавість до теми іміграції та імігрантів у різних країнах світу. Якщо в перший період ця тема цікавила тільки США; у другому періоді до цієї теми долучились Великобританія [27], Австралія та Бельгія; у третьому періоді статті на цю тематику вийшли дослідники з 10 країн (США, Великобританія, Австралія, Греція, Канада, Фінляндія, Германия, Корея, Малайзія та Іспанія). Це видається цікавим фактом. Тема іміграції була виділена нами, оскільки вона, окрім спільних рис, має відмінності з близькою до неї темою дискримінації за приналежністю до окремої раси, національності, етносу. Імігранти можуть бути однієї раси, навіть однієї національності або бути носіями однієї мови з оточенням (як у випадку з вихідцями з Латинської Америки в Іспанії), але все одно бути дискримінованими з боку жителів країни, куди вони переїхали.

Також зростає (хоча і залишається незначною в загальній кількості) чисельність статей, присвячених дискурсу Європейського со-

юзу і європейських цінностей, а також тому, як національні ідентичності різних країн знаходять (або, навпаки, не знаходять) своє місце в загальній «європейській» ідентичності.

У цей період з'являється дещо більше статей, присвячених мусульманам: у 2011, 2012, 2015 і 2016 роках [28, 29, 30, 31]. Проте привертає увагу не кількість статей, а проблеми, яким вони присвячені. Якщо в 2011 році в статті єгипетського дослідника розглядається дискурс щодо ваххабізму, то в 2012 році вийшла стаття з красномовною назвою «American Muslims as radicals?», в якій аналізується запис слухання в Конгресі «Про масштаби радикалізації мусульманського співтовариства в Америці». Дослідник з Ірану вживає термін «ісламофобія», тим самим підкреслюючи, що явище вже має місце. Швейцарський вчений у 2015 році намагається висвітлити тему «ісламофобії» та розібратися, що саме має місце: ісламофобія, тобто фобія релігії іслам, мусульманофобія, тобто фобія представників релігії, або мають місце прояви расизму. Автор робить це на прикладі парламентських слухань щодо заборони побудови нових мінаретів у Швейцарії. Насамкінець, у статті шведських дослідників 2016 року викладені результати ґрунтовного дослідження, присвяченого пошуку зв'язків між ісламофобією та антифемінізмом. В якості матеріалу для дослідження був використаний масив висловлень в рамках шведського онлайн-форуму. Аналізуючи цей матеріал, автори поєднали критичний дискурс-аналіз та автоматизовані методи аналізу текстів.

Кількісні показники динаміки тематичного розподілу публікацій Discourse & Society

Кількісні показники динаміки тематичного розподілу статей представлені в таблиці 1. Кольором виділені теми, що викликали найбільшу зацікавленість дослідників.

Загальна тематична структура видання Discourse & Society з плином часу зазнала деяких змін, хоча не можна сказати, що значних. Так, якщо порівняти результати дев'яностих та останніх років, знизилась цікавість до політичних тем, а також кількість статей на гендерну тематику. Разом з тим, майже вдвічі вирісла кількість статей на тему расової, національної та етнічної дискримінації, зросла кількість статей, присвячених темі іміграції.

У таблиці 2 представлена динаміка тем, інтерес до яких змінився. Як бачимо, зросла доля статей, присвячених дискурсивним дискримінаційним практикам стосовно представників окремих рас, етнічних, національ-

Таблиця 1.

Кількісні показники динаміки тематичного розподілу публікацій Discourse & Society

Тема	Всього публікацій у досліджуваній період		Публікації 1990-1999 рр.		Публікації 2000-2009 рр.		Публікації 2010-2017 рр.	
	N	% до загальної кількості	N	% до кількості у зазначений період	N	% до кількості у зазначений період	N	% до кількості у зазначений період
Політика	125	17,9	37	21,0	52	17,6	36	15,8
Раса, етнос, національність	122	17,4	18	10,2	62	20,9	41	18,0
Гендер	95	13,6	31	17,6	36	12,2	27	11,8
Іміграція	34	4,9	2	1,1	10	3,4	21	9,2
Бізнес, економіка, реклама, трудові відносини в комерційній сфері	34	4,9	14	8,0	13	4,4	7	3,1
Влада (суд, право, юриспруденція, правоохоронні органи)	34	4,9	13	7,4	11	3,7	9	3,9
Медицина, здоров'я	29	4,1	10	5,7	10	3,4	9	3,9
Суто теоретичні статті	28	4,0	12	6,8	7	2,4	9	3,9
Воєнні конфлікти	21	3,0	5	2,8	6	2,0	10	4,4
Сексуальність, телесність	20	2,9	2	1,1	11	3,7	7	3,1
Екологія, клімат, наукові інновації	18	2,6	6	3,4	10	3,4	2	0,9
Масові заворушення, протести, революції, страйки	18	2,6	6	3,4	4	1,4	8	3,5
Сім'я та вік	18	2,6	2	1,1	9	3,0	7	3,1
Освіта та педагогіка	17	2,4	8	4,5	5	1,7	4	1,8
Безхатченки, бідні, безробітні, голодні, кримінал	13	1,9	5	2,8	4	1,4	1	0,4
Ідентичність особистості	10	1,4	1	0,6	7	2,4	4	1,8
Мусульмани	7	1,0	0	0,0	3	1,0	2	0,9
Європа	7	1,0	1	0,6	2	0,7	4	1,8
11 вересня 2001 року	14	2,0	-	-	13	4,4	4	1,8
Інше	36	5,1	3	1,7	21	7,1	16	7,0
Загалом	700	100	176	100	296	100	228	100

них груп. Чи можна вважати, що расова дискримінація в суспільстві зросла? Ми вважаємо, що на підставі цієї інформації такого стверджувати не можна. Зростання кількості досліджень з такою тематикою свідчить про те, що зростає її актуальність, вона привертає увагу дослідників, і вони відшукують нові прояви расової дискримінації у дискурсі.

Цікава ситуація виникає при дослідженні теми мусульман. Якщо засновуватись на

тематичі видання Discourse & Society, то можна зробити висновок, що тема мусульман не цікавила редакцію, поки у світі не виникла «мусульманська тема», або навіть «ісламофобія». Які причини появи цієї теми?

Попередній аналіз проведених досліджень дозволив нам дійти висновку, що «мусульманська тема» виникла у світі після подій 11 вересня 2001 року в США. Так, наприклад, двоє бразильських дослідників І. де Кастро і Р. де Мо-

Таблиця 2

**Динаміка тем, інтерес до яких змінився
(% від кількості статей за вказаний період)**

Періоди	Теми								
	Політика	Раса, етнос, національність	Гендер	Іміграція	Революції та страйки	11 вересня 2001 р.	Особистісна ідентичність	Мусульмани	Європа
1990-1999	21,0	10,2	17,6	1,1	3,4	0,0	0,6	0,0	0,6
2000-2009	17,6	20,9	12,2	3,4	1,4	4,4	2,4	1,0	0,7
2010-2017	15,8	18,0	11,8	9,2	3,5	0,4	0,9	1,8	1,8
Весь період	17,9	17,4	13,6	4,9	2,6	2,0	1,4	1,0	1,0

раїш, поєднуючи критичний дискурс-аналіз та корпусний аналіз, дослідили центральні бразильські видання за період до та після подій 11 вересня 2001 р. В результаті вони встановили, що існує чіткий поділ між мусульманським дискурсом у ЗМІ до і після 11 вересня 2001 року. «Східний дискурс побудував кордон, який відокремлює «нас», західних, від «іншого», «східного», – пише І. де Кастро [32, 153]. Мусульмани характеризуються як терористи, як такі, що присвячують себе практиці насильства. Автор підкреслює вплив ЗМІ США і Європи на місцеві бразильські ЗМІ.

С. де Мораеш [33] підтверджує, що до 11 вересня 2001 року, мусульманські країни попадали в періодичні видання рідко, тоді як після трагедії ЗМІ присвячують близько половини публікацій, що стосуються міжнародних подій, мусульманському світові.

Але результати роботи з виданням *Discourse & Society* показали інший, більшою мірою «дискурсивний» характер появи проблеми. Джерело «ісламофобії» тісно пов'язане не стільки з самою подією, скільки з тим, як ця подія була інтерпретована американським президентом та іншими відомими політиками світу. Вже потім ця ідея була розтиражована ЗМІ різних країн.

Звичайно, проаналізовані нами матеріали вимагають подальшого дослідження. Для цього ми плануємо більш детально дослідити дискурсивний характер промов політиків того часу, публікації американських видань та порівняти з аналогічними ним публікаціями регіональних ЗМІ.

Висновки

Тематична структура журналу *Discourse & Society* охоплює різноманітні соціальні дискурси. В результаті здійсненого нами аналізу були

виділені 19 основних тематик, серед яких: політика, гендер, расова (етнічна) дискримінація, іміграція, бізнес, медицина, екологія, війна, революція, освіта, безхатченки, та ін. Представлені в цій статті результати (в тому числі кількісні показники частоти звернення до певних тем) можуть бути корисними для подальших досліджень як дискурс-аналізу в цілому, так і певних тем, дискурсів в українському суспільстві.

Вивчення тематичної структури видання *Discourse & Society* у динаміці засвідчило зміни, які вона зазнавала з часу заснування журналу до сьогодні. Так, порівняння тематики статей, опублікованих у дев'яностих та останніх роках, говорить про зниження цікавості до політичних тем, та до гендерної тематики. Водночас вирісла кількість статей на тему расової, національної та етнічної дискримінації, а також на тему іміграції. Це свідчить про динаміку визнання значущості певних типів стосунків та потенційних дискримінацій. Суттєво актуалізується в останні роки тема співіснування представників різних культур, різних національностей, конфесій тощо.

«Мусульманська тема» з'являється на початку двотисячних років, що пов'язано з подіями 11 вересня в США. Але не подія як така спричинила увагу до представників ісламу, а особливим чином сконструйована інтерпретація подій президентом США та іншими політиками. Таким чином, аналітики наголошують на дискурсивному джерелі формування образу мусульман, що обґрунтовує важливість застосування дискурс-аналізу в соціологічних дослідженнях дискурсу мусульман в Україні.

Література

1. The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050 [Електронний ресурс] // *Global Religious Future*. Pew Research Reports. – Режим доступу: http://www.globalreligiousfutures.org/countries/ukraine#/?affiliations_religion_id=0&affiliations_year=2010&region_name=All%20Countries&restrictions_year=2014.
2. Огієнко І. С. Дискурс та підходи до його аналізу: погляди на проблему сучасних англомовних дослідників [Електронний ресурс] / І. С. Огієнко // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філологічна. – 2012. – Вип. 23. – С. 98–102. – Режим доступу : <http://lingvj.oa.edu.ua/articles/2012/n23/36.pdf>
3. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу) [Текст] : дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Серажим Катерина Степанівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 408 арк.
4. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / Макаров М. Л. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с. – (Научное издание). – С. 55–77.
5. Кожемякин Е. А. Дискурс-анализ как междисциплинарная методология: исторический аспект / Е. А. Кожемякин // *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия: Гуманитарные науки. 2008. – № 15, вып. 2. – С. 5–12.
6. Laclau E. Postficio / E. Laclau // de Mendonça D. *Post-estruturalismo e teoria do discurso: em torno de Ernesto Laclau*. – EdipucRs, 2008. – 230 p.
7. West C. Not just doctors orders: directive-response sequences in patients visits to women and men phisicians / C. West // *Discourse & Society*. – 1990. – № 1. – P. 85-112
8. Cook G. 'A pig is a person' or 'You can love a fox and hunt it': Innovation and tradition in the discursive representation of animals / G. Cook // *Discourse & Society*. – 2015. – № 5. – С. 587-607.
9. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. Х. : Гуманитарный центр, 2009. – 356 с.
10. de Oliveira J. Review on the book: Ruth Wodak and Michael Meyer (eds), *Methods of Critical Discourse Analysis*, 2nd edn. London: SAGE, 2009 // *Discourse studies*. – 2011. – №2. – P. 263-265.
11. Baker P. A useful methodological synergy? Combining critical discourse analysis and corpus linguistics to examine discourses of refugees and asylum seekers in the UK Press / P. Baker, C. Gabrielatos, M. Khosravinak, M. Krzyzanowski, T. MacEnery, R. Wodak // *Discourse & Society*. – 2008. – №3. – P. 273-306.
12. McDonald D., Woodward-Kron R. Member roles and identities in online support groups: Perspectives from corpus and systemic functional linguistics / D. McDonald, R. Woodward-Kron // *Discourse & Communication*. – 2016. – №10. – P. 157-175.
13. Mautner G. Time to get wired: Using web-based corpora in critical discourse analysis / G. Mautner // *Discourse & Society*. – 2005. – №6. – P. 809-828.
14. Caldas-Coulthard C. R., Moon. R. 'Curvy, hunky, kinky' : Using corpora as tools for critical analysis / C. R. Caldas-Coulthard, R. Moon // *Discourse & Society*. – 2010. – № 2. – С. 99-133.
15. van Dijk T. *Critical discourse analysis* / T. van Dijk // *The handbook of discourse analysis*. – Blackwell, 2001. – P. 352-535.
16. Mehan H., Nathanson C.E., Skelly J. M. Nuclear discourse in the 1980s: the unravelling conventions of the cold war / H. Mehan, C. E. Nathanson, J. M. Skelly // *Discourse & Society*. – 1990. – № 2. – P. 133-165.
17. Chilton P., Ilyin M. Metaphor in political discourse: the case of the "common European house" / P. Chilton, M. Ilyin // *Discourse & Society*. – 1993. – № 1. – P. 7-31.
18. O'Donnell H. Mapping the mythical: a geopolitic of national sporting stereotypes / H. O'Donnell // *Discourse & Society*. – 1994. – № 3. – P. 345-380.
19. Cole C. 'Oh wise women of the stalls' / C. Cole // *Discourse & Society*. – 1991. – № 4. – P. 401-411.
20. Edwards J. After the fall / J. Edwards // *Discourse & Society*. – 2004. – № 2. – P. 155-184.
21. Chouliaraki L. Watching 11 September: the politics of pity / L. Chouliaraki // *Discourse & Society*. – 2004. – № 2. – P. 185-198.
22. Graham P., Keenan T., Dowd A. A call to arms at the end of history: a discourse-historical analysis of George W. Bush's declaration of war on terror / P. Graham, T. Keenan, A. Dowd // *Discourse & Society*. – 2004. – № 2. – P. 199-221.
23. Lazar A., Lazar M. The discourse of the New World Order: 'out-casting' the double face of threat / A. Lazar, M. Lazar // *Discourse & Society*. – 2004. – 2. – P. 223-242.
24. Richardson N. 'Now is the time to put an end to all this': argumentative discourse theory and 'letters to the editor' / N. Richardson // *Discourse & Society*. – 2001. – № 2. – P. 143-168.
25. Erjavec K., Volcic Z. 'War on terrorism' as a discursive battleground: Serbian recontextualization of G.W. Bush's discourse / K. Erjavec, Z. Volcic // *Discourse & Society*. – 2007. – № 2. – P. 123-127.
26. Hakam J. The 'cartoons controversy': a Critical Discourse Analysis of English-language Arab newspaper discourse / J. Hakam // *Discourse & Society*. – 2009. – № 1. – P. 33-57.
27. Khosravinik M. The representation of refugees, asylum seekers and immigrants in British newspapers during the Balkan conflict (1999) and the British general election (2005) / M. Khosravinik // *Discourse & Society*. – 2009. – № 4. – P. 477-498.
28. Salama A. Ideological collocation and the recontextualization of Wahhabi-Saudi Islam post-9/11: A synergy of corpus linguistics and critical discourse analysis / A. Salama // *Discourse & Society*. – 2011. – № 3. – P. 315-341.
29. Saghaye-Biria H. American Muslims as radicals? A critical discourse analysis of the US congressional hearing on 'The Extent of Radicalization in the American Muslim Community and That Community's Response' / H. Saghaye-Biria // *Discourse & Society*. – 2012. – № 5. – P. 508-524.
30. Cheng J. E. Islamophobia, Muslimophobia or racism? Parliamentary discourses on Islam and Muslims in debates on the minaret ban in Switzerland / J. E. Cheng // *Discourse & Society*. – 2015. – № 5. – P. 562-586.
31. Tornberg A., Tornberg P. Combining CDA and topic modeling: Analyzing discursive connections between Islamophobia and anti-feminism on an online forum / A. Tornberg, P. Tornberg // *Discourse & Society*. – 2016. – № 4. – P. 401-422.
32. Castro I. C. S. Orientalismo na imprensa brasileira. A representação de árabes e muçulmanos nos jornais 'Folha de São Paulo' e 'O Estado de São Paulo' antes e depois de 11 de setembro de 2001 : dis. / I. C. S. Castro, Universidade de São Paulo. – 2007, 212 p.
33. de Moraes R. S. O discurso sobre o muçulmano na imprensa brasileira: o caso da revista *Veja* : dis. / Rodrigo Simon de Moraes, Universidade de São Paulo. – 2011. – 203 p.

Любов Агамір'ян

старший лаборант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Lyubov Agamiryan

Senior Laboratory Assistant Department of Sociology V. N. Karazin Kharkov National University

ТВОРЧІ ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ ПІДЛІТКОВОЇ МОЛОДІ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ

У статті розглянуто евристичні можливості застосування соціокультурного підходу до вивчення творчих дозвіллевих практик підліткової молоді на загальнотеоретичному, соціальнонауковому та емпіричному рівнях. На загальнотеоретичному рівні проаналізовано лінійні, нелінійні та синкретичні теорії суспільного розвитку, а також можливості їхнього використання для аналізу розвитку дозвіллевих фігурацій. На соціальнонауковому рівні розглянуто концепції практичної парадигми таких соціологів, як А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфінкель, І. Гофман, Е. Гідденс, П. Бурдьє, Н. Еліас. Зроблено висновок про доцільність використання фігуративної соціології Н. Еліаса при вивченні творчих дозвіллевих практик. На емпіричному рівні запропоновано досліджувати творче дозвілля як фактор формування соціальної суб'єктності сільської підліткової молоді. Визначено ключові положення соціокультурного підходу до вивчення обраної проблематики.

Ключові слова: соціокультурний підхід, фігуративна соціологія Н. Еліаса, практична парадигма, концепції соціальної суб'єктності, творчі дозвіллеві практики.

В статье рассматриваются эвристические возможности социокультурного подхода к изучению творческих досуговых практик на общетеоретическом, социальном и эмпирическом уровнях. На общетеоретическом уровне анализируются линейные, нелинейные и синкретические теории общественного развития, а также возможности их использования для анализа развития досуговых фигураций. На социальном уровне рассматриваются концепции практической парадигмы таких социологов, как А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфинкель, И. Гофман, Э. Гидденс, П. Бурдьё, Н. Элиас. Формулируется вывод о целесообразности использования фигуративной социологии Н. Элиаса при изучении творческих досуговых практик. На эмпирическом уровне предлагается исследовать творческий досуг как фактор формирования социальной субъектности сельской подростковой молодежи. Определяются ключевые положения социокультурного подхода к изучению избранной проблематики.

Ключевые слова: социокультурный подход, фигуративная социология Н. Элиаса, практическая парадигма, концепции социальной субъектности, творческие досуговые практики.

The article deal with the heuristic possibilities of the sociocultural approach to the study of creative recreational practices at the general theoretical, social scientific and empirical levels. At the general theoretical level, linear, nonlinear, and syncretic theories of social development have been analyzed, as well as the possibilities of using them for analyzing the development of leisure figurations. At the social scientific level, the concepts of the practical paradigm of sociologists such as A. Sch tz, P. Berger, T. Lukman, G. Garfinkel, I. Hofmann, E. Giddens, P. Bourdieu, N. Elias are examined. The conclusion is made about the expediency of using the figurative sociology of N. Elias in studying creative recreational practices as a factor in the formation of social subjectness. At the empirical level, it is proposed to explore creative leisure as a factor of the formation of social subjectness of rural teenage youth. The key provisions of the sociocultural approach to the study of the chosen problems are singled out.

Keywords: sociocultural approach, figurative sociology of N. Elias, practical paradigm, concepts of social subjectness, creative leisure practices.

Однією з актуальних проблем сучасного українського суспільства є проблема формування соціальної суб'єктності різних соціальних груп, в тому числі та перш за все молоді. Вирішення цієї проблеми буде ефективним, якщо становлення суб'єктних характеристик особистості відбудеться якомога раніше, вже в підлітковому віці. У цей період особливо значимою у контексті інтеріоризації індивідом норм та цінностей суспільства, формування його суб'єктних характеристик є реалізація двох видів практик – освітніх та дозвіллевих. Перші зазвичай є формалізованими, контрольованими державою, школою, сім'єю, у той час як останні частіше є індивідуальним вибором самого підлітка. Хоча за існуючих нормативних документів дозвіллі практики також мають бути в полі уваги школи, проте це реалізується далеко не завжди, особливо в умовах сільської місцевості.

Говорячи про особливості вільного часу підлітків у селі, відмітимо, що він не тільки слабо контролюється соціальними інститутами, а й є дефіцитним і багато в чому відмінним у порівнянні з вільним часом міських підлітків. Це пов'язано зі ступенем розвиненості транспортної мережі, віддаленістю важливих об'єктів дозвіллевої інфраструктури, культурним рівнем сімей сільських підлітків, відмінностями їхнього соціокультурного середовища, обов'язками підлітків по господарству, вищим рівнем додаткової зайнятості тощо. Зазначені чинники можуть як гальмувати, так і сприяти формуванню соціальної суб'єктності сільських підлітків. Що стосується чинників актуалізації соціальної суб'єктності цієї соціально-демографічної групи, то, окрім таких активних видів реалізації вільного часу, як допомога по господарству, додаткова праця, розвитку соціальної суб'єктності сприяють дозвіллі практики, перш за все творчі. З огляду на це, дослідження творчих дозвіллевих практик як чинника становлення соціальної суб'єктності сільських підлітків є надзвичайно актуальним як з точки зору суспільного розвитку, так і в контексті соціологічного теоретизування.

Здійснений нами аналіз наукових досліджень останніх 10 років свідчить, що пострадянськими соціологами, які вивчають творчі дозвіллі практики, рідко приділяється увага саме сільським підліткам. У тих же випадках, коли дослідження присвячені проблемам життєдіяльності підліткової молоді сучасного села, спектр питань, які в них розглядаються, є досить вузьким і не охоплює творче дозвілля та його функції. У зв'язку з цим гносеологічно актуалізується тема нашої роботи.

У якості теоретичної рамки для аналізу творчих дозвіллевих практик як фактору

становлення соціальної суб'єктності нами обрано соціокультурний підхід. Це зумовлено тим, що цей підхід дозволяє з'ясувати, як творчі дозвіллі практики (елемент культури) впливають на становлення соціальної суб'єктності підлітка і що це може означати для суспільства в цілому з огляду на триєдність індивіда, соціуму та культури. Окрім того, в межах соціокультурного підходу можливо прослідкувати, як саме культурні зразки, норми, цінності передаються від покоління до покоління і як це відображається на творчих дозвіллевих практиках та суб'єктності особистості.

Метою цієї статті є визначення евристичних можливостей соціокультурного підходу до аналізу дозвіллевих практик сільських підлітків як фактору формування їхньої соціальної суб'єктності.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що соціокультурний підхід є методологічним комплексом, що поєднав інструменти соціально-філософського, соціологічного та антропологічного аналізу. Така комплексність дозволяє охопити особливості соціального життя на різних його рівнях. Дослідники виділяють три рівні соціокультурного аналізу: загальнотеоретичний, соціальнонауковий та емпіричний [15, с. 305-306].

Загальнотеоретичний рівень соціокультурного підходу представлений соціально-філософськими засадами, зокрема уявленнями про циклічність культурного розвитку, багатовимірність та різноманіття явищ та процесів тощо [15, с. 307]. Циклічні теорії культурного розвитку прийшли на зміну еволюціоністським теоріям і успішно закріпилися в соціогуманітарному знанні. Основне положення циклічних теорій полягає у тому, що є певні фази зміни та розвитку культури, які слідує закономірно одна за одною і можуть повертатися і повторюватися [10, с. 25-27]. На думку представників циклічних теорій, культура не розвивається лінійно у напрямку прогресу (як писав Дж. Масіоніс), вона не рухається тільки від «гемайншафт» до «гезельшафт» (як вважав Ф. Тьонніс). Культурний розвиток відбувається нелінійно, може припинятися та відкатуватися назад, він не має ані кінця, ані початку, є спонтанним, а не запланованим. При цьому не існує більш чи менш розвинених культур. Справедливо говорити тільки про те, що всі культури різні. Так, М. Данилевський виділяв 10 культурно-історичних типів: єгипетський; китайський; асирійсько-вавілоно-фінікійський; індійський; іранський; єврейський; грецький; римський; арабський; германороманський. Кожен із цих типів цивілізації має свою окрему історію, яку не можна звести

до єдиної, універсальної, всесвітньої [9, с. 432]. Вслід за М. Данилевським до нелінійних теорій зверталися такі філософи і соціологи, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та Н. Еліас.

Застосовуючи положення про циклічність культурного розвитку до вивчення дозвілля, ми наголошуємо на тому, що розвиток дозвілля не відбувається тільки від «несерйозного» дозвілля до «серйозного» [1]. Так, наприклад, поява Інтернету як інструменту дозвілля надала доступ до всіх бібліотек та музеїв світу, проте дозвіллева культура не стала масово ширитися у цьому напрямку. Інтернет став засобом спрощеної комунікації у багатьох випадках споживання, а не створення продуктів соціальної реальності. Ми не знаємо, яким шляхом відбуватиметься розвиток дозвіллевої культури, проте можемо прогнозувати довгостроковість та нелінійність цього процесу.

Виходячи з цих характеристик розвитку дозвіллевої культури, на загальнотеоретичному рівні вивчення дозвілля ми звертаємося до положень теорії цивілізаційного процесу Н. Еліаса. Н. Еліас розглядав внутрішню динаміку різних суспільств та їхні складові. На прикладі декількох поколінь дослідник вивчав етикет як конструкт процесу цивілізації. Вчений з'ясував, що з ускладненням суспільства, ускладнювався й етикет. При цьому він показав (на прикладі Франції та Німеччини), що у різних країнах процес цивілізації відбувається по-різному, але у них є дещо універсальне, а саме – опанування суспільством своїх страхів та встановлення над ними контролю.

Від рівня розвиненості систем контролю та самоконтролю залежить рівень розвитку суспільства [13, с. 340]. Це положення можна екстраполювати на окрему складову суспільства, а саме сферу дозвілля. Високий ступінь інституціоналізованості та контрольованості «серйозного» дозвілля, яке сприяє отриманню індивідом нових знань, спеціальних навичок, надає можливість самореалізуватися, говорить про високий рівень розвитку суспільства.

Хоча на загальнотеоретичному рівні ми звертаємося до положень нелінійної теорії, не можемо не вказати, що, окрім лінійного та нелінійного погляду на розвиток культури, існує й третій – синергетичний. Він полягає у поєднанні поглядів еволюціоністів і представників циклічної історії. Згідно з положеннями синергетичного підходу, траєкторія суспільного розвитку не є однозначно прямою чи циклоїдною. Вона є ламаною, де відрізок між певними точками розташований за напрямком прогресивного розвитку. Типи культур у межах цього підходу виділяються за ознакою принесення певної стабільності та

усталеності суспільству. Тобто це типи культур, які існують у міжкризові, міжреволюційні періоди розвитку суспільства. До них можна віднести первісне, аграрне, індустріальне та постіндустріальне суспільства й відповідні їм типи культур. В якості стабілізуючої основи можуть розглядатися різні ознаки. Так, М. Мід виділяла різні типи культур залежно від способу наслідування інформації: постфігуративний, заснований на тому, що молодші переймають досвід у старших; кофігуративний, де і діти, і дорослі навчаються не тільки у старших, але й у однолітків; префігуративний, у якому не тільки діти навчаються у батьків, а й батьки у дітей. Результати авторського якісного дослідження дозволяють нам виділити четвертий тип культури, а саме «*поліфігуративну культуру*», яка визначається як культура, в якій неможливо виділити одну модель поведінки, що домінує. У межах такої культури молодші як навчаються у старшого покоління, так і самі навчають батьків певним культурним зразкам, нормам, правилам поведінки, зокрема у соціальних мережах та Інтернеті в цілому. З появою Інтернету з'явилася необхідність у тому, щоб діти та підлітки навчали батьків ним користуватися, адже у деяких випадках молодь більш комп'ютерно досвідчена, ніж представники старшого покоління¹.

Так, у дозвіллеву культуру додався елемент префігуративності, який доповнив існуючі постфігуративну та кофігуративну культури. Тож, у сучасному українському суспільстві має місце «поліфігуративна дозвіллева культура», яка визначається як культура, в якій неможливо виділити одну модель поведінки, що домінує. Вона є переплетінням фігурацій у дозвіллевому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей поведінки. Однією з передумов зміцнення позицій поліфігуративної культури, у порівнянні з префігуративною, кофігуративною та постфігуративною, є інтернетизація вільного часу підліткової молоді.

Ми розглянули три основних погляди на соціокультурний розвиток суспільства: лінійний, нелінійний та синкретичний. Як вже зазначалось, у своєму дослідженні на загальнотеоретичному рівні соціокультурного підходу ми керуємося положеннями теорії цивілізації Н. Еліаса про нелінійний процес розвитку культури та суспільства.

На соціальнонауковому рівні соціокультурного підходу (яким передбачено, в першу

1 Заданими Київського міжнародного інституту соціології (KMIC), у вересні 2013 року 49.8% дорослого населення України користувалися Інтернетом, тоді як для підлітків ця цифра становить 82%.

чергу, виділення і комплексне вивчення інституційних та позаінституційних аспектів соціального життя) при розгляді дозвілля підлітків ми звертаємося до положень практичної парадигми, оскільки для нас важливим є питання інституціоналізації дозвілєвих практик. Яким чином відбувається інституціоналізація дозвілля? За П. Бергером і Т. Лукманом інституціоналізація має нерозривний зв'язок з практиками. На першому етапі певна практика переймається від когось або ж створюється самим індивідом та інтеріоризується, стає частиною внутрішнього світу. Другий етап характеризується габітуалізацією практики, коли для того, щоб її реалізувати, вже не потрібно докладати таку ж кількість зусиль, як на початку, коли практика тільки засвоюється. На цьому етапі практика певним чином рутинізується. Можна розглянути приклад із відвідуванням, скажімо, нового дозвілєвого гуртка з в'язання. На початку ця практика несе в собі багато незручностей, пов'язаних із проханням до вчителя чи однолітків пояснити, як саме виконуються певні схеми в'язання, роботою з новим матеріалом, вибором техніки виконання, виникненням у підлітка сумнівів щодо доцільності відвідування гуртка взагалі тощо. Через деякий час відвідування занять габітуалізується, не потребує таких великих зусиль, необхідності вибору, як на початку. Окрім того, індивід, разом із реалізацією цієї практики, може поєднувати здійснення інших видів діяльності – читання, прослуховування аудіозаписів, перегляд телебачення тощо.

На третьому етапі інституціоналізації практики відбувається її легітимація, а саме певне «узаконення» дії, яка тепер сприймається як «правильна» іншими індивідами. Саме в такому ключі практика та її трансформація розглядається теоретиками соціального конструювання П. Бергером та Т. Лукманом [2].

Витоки цієї ідеї можна прослідкувати у працях А. Шюца: «Те, що на початку було лише результатом повторюваних дій групи індивідів, наступним поколінням сприймається вже як даність, яка належить лише повторенню, настільки ж природня для індивіда в оточуючому просторі, як і фізичні об'єкти, що присутні в ньому» [20, с. 222]. Повсякденне знання та практики А. Шюц називає «життєвим світом», який складається з множинності світів, утворюючих всесвіт людського буття. Найвищу позицію в ієрархії світів посідає повсякденність, на основі якої формуються всі інші світи. Кожен із них є сукупністю досвіду, котрий, у свою чергу, наділений певним когнітивним стилем. Під когнітивним стилем

розуміється «неповторний візерунок», що включає особисте ставлення до світу, способи вирішення проблем, форми сприйняття та усвідомлення світу тощо. Прояви когнітивного стилю, виражені у поведінці, є показником розвиненості соціальної суб'єктності особистості [20, с. 401-452]. Так, за результатами дослідження, проведеного кафедрою соціології ХНУ імені В.Н. Каразіна у 2015 році серед підліткової молоді Харкова та Харківської області (N=428), з'ясовано, що підлітки, які займаються творчими дозвілєвими практиками повсякденно, більш успішні в навчанні, вони є соціально мобільнішими, частіше стають волонтерами та займаються додатковою працею, порівняно з підлітками, які не займаються творчістю повсякденно. Можна говорити про те, що творчі підлітки більш інтенсивно наділяють сенсом оточуючий світ та конструюють його у повсякденній взаємодії з іншими індивідами, вони є творцями соціальної реальності.

Ідеї про людину як творця соціальної реальності знайшли відображення в двох відгалуженнях розуміючої соціології – етнометодології Г. Гарфінкеля та драматургічній соціології І. Гофмана. Етнометодологією соціальні практики розуміються як фонове знання; певна діяльність, що поєднує слова і дії; мистецтво вирішення практичних завдань у ситуації невизначеності. За Г. Гарфінкелем, основними властивостями соціальних практик є їхня нереклексивність, неможливість індивіда пояснити свою дію. І вже соціолог має експлікувати цю неочевидність, зрозуміти причини тих чи інших повсякденних дій актора [19, с. 278].

Г. Гарфінкель відомий своїми радикальними експериментами, які були спрямовані на злам повсякденності через порушення ходу озвичаєних практик. Таким чином, дослідник прагнув довести, що навіть якщо дещо не є видимим (певні закономірності поведінки), то це не означає, що їх не існує. Зламавши повсякденність, порушивши порядок соціальних дій, Г. Гарфінкель демонстрував, що є певні озвичаєні соціальні практики. Прикладом, який показує це, є експеримент, у якому брали участь студенти вченого. Він полягав у такому: прийшовши додому, студенти мали поводитися так, ніби вони знаходяться не в себе вдома, а знімають житло. Для цього їм необхідно було використовувати певні мовні та поведінкові коди, які ніяк не були пов'язані з їхньою звичайною поведінкою. Такі дії викликали здивування і навіть обурення тих, хто взяв участь в експерименті, навіть про це не здогадуючись (тобто батьків чи інших рідних) [5, с. 118]. Згідно з етномо-

тодологічною теорією сенс поведінки має бути виявленим індивідами в самій поведінці, тобто соціальні дії, практики, мають пояснювати ситуацію і несуть певний сенс. Побудова індивідами смислів, доцільне використання їх для виявлення значень дій у конкретній ситуації є тим стрижнем, який підтримує рівновагу у суспільстві. Проте така «гра за правилами» нерідко може стримувати розвиток суб'єктності індивіда, яка проявляється в активному конструюванні соціальної реальності, а не у її відтворенні.

Схожа ідея «гри» була запропонована І. Гофманом, який застосував у рамках соціології драматургічний підхід. За І. Гофманом, практики є виконанням актором «ролі», яке залежить від певного фрейму. Під фреймом розуміється одночасно і «матриця можливих подій», що виникає завдяки «розстановці ролей», і «схема інтерпретації», присутня в будь-якому сприйнятті [8, с. 224]. І. Гофман продемонстрував, що актори є одночасно і виконавцями соціальних ролей, і їхніми заручниками. Сценічна поведінка – результат підлаштовування під взаємодію з іншими індивідами, що супроводжується контролем та управлінням враженням, яке актор хоче справити на інших. Тобто будь-яка індивідуальна чи колективна дія підпорядковується нормам та певному розпорядку («фрейму»), що утворюється та засвоюється індивідами. Тож суб'єктність у І. Гофмана містить елемент ілюзорності, адже в суспільстві люди часто досягають успіху, не усвідомлюючи свою сутність і не реалізуючи її, а правильно підлаштовуючись та розшифровуючи набори фреймів інших.

Ми розглянули практики як прояв соціальної суб'єктності в межах феноменології. Відмітимо, що термін «практика» вводився дослідниками у якості компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу та суб'єктивізмом феноменології. Орієнтованість у теоріях або тільки на індивіда, або тільки на структури стала предметом методологічної кризи у соціології середини ХХ століття. Для розв'язання цієї кризи вчені-синтетики запропонували альтернативне рішення. Е. Гідденс у створеній ним теорії структурації приділяє значну увагу феномену соціальних практик, розглядає взаємозв'язок між дією та структурою, де аналітичною точкою відліку стають людські практики, які за своєю природою є рекурсивними. Дії є не створюваними, а тільки відтворюваними за допомогою засобів, які необхідні для самовираження акторів. У цих діях і за допомогою них агенти продукують умови, завдяки яким дії стають можливими. Отже, свідомість, соці-

альна структура не породжують дії. «Висловлюючи себе як актори, люди беруть участь у практиці, і саме через практику створюються і свідомість, і структура» [16, с. 448]. Так теорія структурації виходить з глухого куту парсонівського структурного функціоналізму. Людина є суб'єктом, вона завжди вільна чинити інакше або ж не діяти взагалі.

Інший представник синтетичної теорії П. Бурдье пропонував розглядати соціальні практики як здібність соціальних агентів здійснювати перевірку своїх актів поведінки згідно з уявленнями про оточуючу дійсність. Соціальною практикою можна вважати як цілераціональні дії агентів, спрямовані на перетворення соціального світу, так і щоденні звичні вчинки, які не потребують пояснення і можуть здатися зовнішньому споглядачу нелогічними, беззмістовними. Н. Шматко у післямові до книги П. Бурдье пише, що «практика завжди є одиничною та екстеріорною. З практикою агент або стикається — і тоді це практика іншого, або робить її «зовнішньою» — і тоді це власна практика агента» [4, с. 86]. Зрозуміти практику дуже складно, це більш вірогідно тільки тоді, коли ви самі їх створюєте. Отже, практика — це все те, що є продуктом діяльності агента, а також все те, з чим йому доводиться стикатися в соціальному світі.

Як зазначав П. Бурдье, «рушійною причиною історичної дії є не суб'єкт, який би лицем до лица стикався з суспільством, рушійна причина криється у зв'язку між двома станами соціального, тобто історії, об'єктивованої в речах у формі інститутів, й історії, втіленої в тілах у формі системи стійких диспозицій, яку я називаю габітусом» [4, с. 42].

Категорію «габітус» також використовував Н. Еліас, говорячи про певні загальні для групи людей риси, про загальний відбиток, що було залишено на них тими чи іншими соціальними структурами і інститутами. Складовою «соціального габітусу» є ідентичність, яка, за Еліасом, є відношенням «Я - Ми». Таке відношення лежить в основі фігурацій. Фігурації є відносинами між індивідами, що переплетені та структуровані на різних рівнях взаємозалежності й влади, а також опосередковують дії індивідів [14, с. 46-47]. Фігурації мають свої коди та стандарти, які, у свою чергу, є результатом довгостроково структурованих спонтанних соціальних процесів. Будь-яка фігурація є виразом владних відносин. Ресурси та джерела влади в межах дозвіллевих фігурацій мають поліморфний характер, вони можуть бути соціальними, економічними, просторовими, емоційними тощо. Виходячи з основних положень фігура-

тивної соціології Н. Еліаса, можна говорити про те, що практики опосередковані габітусом індивіда (результатом соціального структурування особистості, стандартом суспільної поведінки, мисленням і відчуттям індивіда, які є його цілісною характеристикою), його положенням у фігураціях, яке, у свою чергу, опосередковане балансами влади [11, с. 190-194]. Індивідуальний цивілізаційний процес зумовлюється приналежністю індивіда до певного соціального, історичного, регіонального, економічного просторів. На нашу думку, за допомогою практик індивід може вплинути на баланси влади, змінити свій габітус і, як наслідок, взаємовідносини у фігураціях. Таким чином індивід трансформує траєкторію свого індивідуального цивілізаційного процесу, а, значить, за Н. Еліасом, і суспільного процесу цивілізації.

Зрозуміти, як відбувається цивілізаційний процес, як він буде змінюватися, можна через вивчення практик, у тому числі дозвіллевих, які, на нашу думку, сприяють індивідуальному цивілізаційному процесу, зокрема становленню соціальної суб'єктності.

Розглянувши концепції практичної парадигми таких соціологів, як А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, Г. Гарфінкель, І. Гофман, Е. Гідденс, П. Бурдьє, Н. Еліас, ми дійшли висновку, що практики є одночасно фактором формування соціальної суб'єктності (в плані створення системи ціннісних позицій та диспозицій) та її проявом у повсякденному житті (в плані досягнення життєвого успіху, соціальної мобільності тощо). На нашу думку, кожен індивід володіє певною соціальною суб'єктністю, проте не кожен її проявляє. Чому так стається, які це має наслідки в межах дозвіллевих фігурацій, як це впливає на індивідуальний та суспільний цивілізаційний процес, ми розглядаємо на третьому емпіричному рівні соціокультурного підходу.

На емпіричному рівні соціокультурного підходу ми маємо зрозуміти, як пов'язані творчі дозвіллі практики з соціальною суб'єктністю. Що ж мається на увазі під соціальною суб'єктністю? Коротко резюмуємо положення розглянутих теорій на соціально-науковому рівні. У А. Шюца соціальна суб'єктність є проявом когнітивного стилю, який виражається у поведінці, у виборі шляхів вирішення проблем, які постають перед індивідом. За П. Бергером та Т. Лукманом, суб'єктність індивіда закладена у його можливості створювати нові соціальні практики. За І. Гофманом, суб'єктність є ілюзорною, оскільки досягнення успіху індивідом часто відбувається без усвідомлення своєї сутності та її реалізації. У «синтетиків» Е. Гідденса і

П. Бурдьє замість поняття «індивід» використовується поняття «агент», яке саме по собі містить елемент активності, суб'єктності. Суб'єктність, за Е. Гідденсом, означає здатність до соціальної дії. Згідно до думки іншого представника синтетичних теорій Н. Еліаса, це можливість суб'єкта змінювати баланси влади для зміни свого положення у фігурації.

У нашому випадку суб'єктом є творча підліткова молодь. Л. Г. Сокурянська визначає «суб'єкт» як індивіда або групу, що активно діють, при цьому їхній діяльності притаманні «самостійність, самодіяльність, продукування тих чи інших соціокультурних форм» [17]. Вищеперераховані ознаки має діяльність сільської підліткової молоді, яка повсякденно займається творчими дозвіллевими практиками (художньою та технічною творчістю, художньою самодіяльністю). Було емпірично з'ясовано, що творчі сільські підлітки значно активніші за однолітків. Як зазначалось вище, творчі підлітки частіше виїжджають за кордон, частіше додатково зайняті, а також мають більш високий навчальний середній бал. Їм також притаманні риси суб'єктності, які виділяла М. Арчер, а саме «здатність до роздумів, цілеспрямованість, прагнення до просування інновацій, пов'язані з можливістю реалізації людської здібності до пізнання або всезнання» [18, с. 24]. Творча дозвіллева діяльність, на нашу думку, містить елемент інноваційності, адже така діяльність полягає у створенні нових об'єктів, що мають матеріальну та нематеріальну цінність для індивіда та суспільства. У такій діяльності індивід може проявити свою суб'єктність, створивши новий продукт (вірш або прозу, музичний твір, акторський виступ тощо).

Ми визначаємо суб'єктність як набір певних рис, сформованих переплетінням індивідуальності та соціокультурної системи, які опосередковують цивілізаційний процес індивіда, який проявляється у певних практиках, пов'язаних з соціальною мобільністю та успішністю у різних фігураціях (просторових, соціальних, економічних тощо). Щоб вивчати такі практики пропонується використовувати емпіричні методи соціології та антропології з акцентом на використання соціологічних методів (як кількісних – анкетування, формалізоване інтерв'ю, так і якісних методів – напівструктуроване інтерв'ю, фокусоване групове інтерв'ю, аналіз документів (фотографій, малюнків). Саме таким чином ми пропонуємо звернутися до соціокультурного підходу на емпіричному рівні.

Ми розглянули всі три рівні соціокультурного підходу - загальнотеоретичний, соціальнонауковий та емпіричний, основні по-

ложення яких пропонуємо використовувати до вивчення творчих дозвіллевих практик як чинника формування соціальної суб'єктності. При цьому ми керуємося положеннями соціокультурного підходу з акцентом на теорію фігурацій Н. Еліаса до вивчення обраної проблематики:

- культурний розвиток характеризується циклічністю та довгостроковістю, він є багатовимірним та складається з різноманіття явищ та процесів;
- соціальні явища та процеси є проявом триєдності індивіда, культури та соціуму;
- індивідуальний соціалізаційний процес та суспільний цивілізаційний процес є одним цілим;

• практики є як передумовою формування культурних зразків, норм, цінностей, так і їхнім проявом у фігураціях;

• практики є одночасно фактором формування соціальної суб'єктності та її проявом у повсякденному житті;

• соціальна суб'єктність має різні прояви у вигляді практик у різних фігураціях;

• вивчення творчих дозвіллевих практик як чинника формування соціальної суб'єктності має відбуватися переважно за допомогою соціологічних інструментів.

1. A. Stebbins // *A Handbook of Leisure Studies* / Rojek C., Shaw S. M., Veal A. J. (eds.).

Література

1. Stebbins R.A. *Serious Leisure* / Robert — Palgrave Macmillan Ltd, 2006.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: Медиум, 1995. — 323 с.
3. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики / Пьер Бурдьё. — СПб.: Алетейя, 2005. — 576 с.
4. Бурдьё П. Структура, габитус, практика / П. Бурдьё // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1, No 2. — С. 40-58.
5. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Гарольд Гарфинкель. — СПб.: Питер, 2007. — 335 с.
6. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуриации / Энтони Гидденс. - М.: Академический Проект, 2005. - 528 с.
7. Голиков А.С. Норберт Элиас в знаниевом дизайне: возможности исследования социального / А.С. Голиков // Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы. — 2016. - № 37. - С. 27-36
8. Гофман / В. С. Вахштайн // Большая российская энциклопедия. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2004. - С. 557.
9. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Николай Яковлевич Данилевский. — М.: Книга, 1991. — 574 с.
10. Ионин Л. Г. Социология культуры / Леонид Григорьевич Ионин — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. — 427 с.
11. Култаева М. Д. Європейська теоретична соціологія ХХ-ХХІ століття: навчальний посібник / М. Д. Култаева, О. І. Навроцький, І. І. Шеремет. — Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — 372 с.
12. Элиас Н. О процессе цивилизации: социогенетические и психогенетические исследования. Том 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Ред. О.Ю. Бойцова, Пер. А.М. Руткевич. - М.; СПб.: Университетская книга, 2001. - 332 с.
13. Элиас Н. О процессе цивилизации: социогенетические и психогенетические исследования. Том 2: Изменения в обществе. Проект теории цивилизации / Ред. О.Ю. Бойцова, Пер. А.М. Руткевич. - М.; СПб.: Университетская книга, 2001. - 382 с.
14. Петрова П. К. Концепция «социальной фигурации» Норберта Элиаса / П.К. Петрова // Вестник РУДН. — 2007. - №2. - С. 44-52.
15. Резник Ю. М. Социокультурный подход как методология исследований / Ю.М. Резник // Вопросы социальной теории. - 2008. - № 1 (2). - С. 305-328.
16. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер. — СПб.: Питер, 2002. — 688 с.
17. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: [монография] / Л. Г. Сокурская. — Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. — 576 с. Сокурская Л. Г. Суб'єкт помер!? Хай живе суб'єкт! Соціологія у пошуках втраченого суб'єкта / Л. Г. Сокурська // Вісник Львівського ун-ту. Сер. соціол. - 2008. - Вип. 2. - С. 18-31.
18. Шугальский С. С. Социальные практики: интерпретация понятия / С.С. Шугальский // Знание. Понимание. Умение. — 2012. - № 2. — С. 276–280.
19. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Альфред Шюц. — М.: РОССПЭН, 2004. — 1056 с.

Марина Купалова

магістр соціології, аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, старший лаборант кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Maryna Kupalova

master of Sociology, PhD student of School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, Assistant of the Department of Political Sociology of School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University.

ФУНКЦІ СІМЕЙНОГО БІЗНЕСУ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізується феномен сімейного бізнесу. Робиться спроба надати актуальне для соціологічного вивчення визначення поняття «сімейний бізнес». Наголошується на тому, що сімейний бізнес має не тільки численні різновиди, а й особливу статусно-рольову структуру, яка певною мірою залежить від розподілу ролей у сім'ї та досить відчутно впливає на функціонування бізнесу. З огляду на теоретичні напрацювання сучасних науковців щодо функцій сімейного бізнесу, формулюються основні економічні та соціальні функції сімейного бізнесу, а також виявляється його культурний капітал. Відзначається, що сімейний бізнес завдяки реалізації широкого спектру соціальних функцій, здійснює вплив на суспільно-економічний розвиток країни.

Ключові слова: сімейний бізнес, бізнес, підприємництво, сім'я, домогосподарство, соціальний інститут, соціальні функції.

В статье анализируется феномен семейного бизнеса. Делается попытка предоставить актуальное для социологического изучения определение понятия «семейный бизнес». Подчеркивается, что семейный бизнес имеет не только многочисленные разновидности, но и особую статусно-ролевую структуру, которая в определенной степени зависит от распределения ролей в семье и довольно ощутимо влияет на функционирование бизнеса. Учитывая теоретические наработки современных ученых относительно функций семейного бизнеса, формулируются основные экономические и социальные функции семейного бизнеса, а также выявляется его культурный капитал. Отмечается, что семейный бизнес благодаря реализации широкого спектра социальных функций, оказывает влияние на общественно-экономическое развитие страны.

Ключевые слова: семейный бизнес, бизнес, предпринимательство, семья, домохозяйство, социальный институт, социальные функции.

The present paper concerns the phenomenon of family business. The author makes an attempt to give the definition for family business which can be relevant for sociological study. Special emphasis is given to the fact that family business not only has different types but also a special status and role structure which to certain extent depends on the distribution of family roles and influences the functioning of business. Taking into account theoretical basis of modern scholars as for the functions of family business its main economic and social functions are determined and its cultural capital is outlined. Family business is stated to influence the social and economic development of the country through implementation of different social functions.

Keywords: family business, business, entrepreneurship, family, household, social institute, social functions.

Сімейний бізнес є розповсюдженою практикою у багатьох країнах. Сімейне підприємництво суттєво відрізняється від інших видів бізнесу. В основі його створення та функціонування лежать сімейні відносини, що більш за будь-які інші пов'язані із цінностями й традиціями конкретного суспільства. Водночас на сімейний бізнес мають вплив й інші чинники, зокрема державна політика щодо бізнесу, сприйняття такого бізнесу суспільством, соціально-економічна ситуація в країні та ін. Так, у сучасному українському суспільстві сімейний бізнес як форма малого (середнього) підприємництва найбільше відчуває на собі негативний вплив соціальних та економічних проблем, нестабільності середовища ведення бізнесу, бюрократії тощо. Особливої актуальності цій проблематиці додає той факт, що сімейний бізнес більш за інші види бізнесу потребує підтримки з боку держави. Однак в Україні відсутні цільові державні програми, спрямовані на підтримку, розвиток і захист даної форми бізнесу. Для удосконалення державного регулювання сімейного бізнесу потрібна соціологічна інформація, яка дозволить комплексно і системно оцінити його стан і проблеми. Але на даний час вивчення феномену сімейного бізнесу відбувається більше в межах економічної науки. З огляду на це, постає нагальна потреба власне соціологічного дослідження поняття «сімейний бізнес та феноменів, що називаються цим поняттям.

Мета даної статті полягає у визначенні функцій сімейного бізнесу. Для її реалізації перш за все потрібно з'ясувати зміст поняття «сімейний бізнес» та виявити підґрунтя виникнення даного феномену.

Бізнес може бути створений людьми індивідуально, або групою осіб, що знаходяться в дружніх відносинах, добре знайомі один з одним, тоді виникає підприємство, створене компаньйонами на паях. Але часто нове підприємство організують родичі, близькі або далекі члени однієї сім'ї. Такі фірми отримали у світовій термінології назви: «сімейна фірма» або «сімейний бізнес». При цьому, щоб залишатися сімейним бізнесом, він, а також його капітал, повинні залишатися в руках родини і передаватися у спадок [1].

Вивчення феномену сімейного бізнесу знаходиться на стику багатьох наук. Його можна розглядати як організацію, як особливий вид бізнесу та підприємництва під кутом зору соціології економіки, соціології підприємництва, теорії домогосподарства та соціології сім'ї. Саме через таку міждисциплінарність, розглядаючи поняття сімейного бізнесу, варто висвітлити значення таких понять, як «бізнес», «підприємництво», «сім'я» та «домогосподарство».

Звертаючись до понять «бізнес» та «підприємництво», потрібно відразу зазначити, що у даній статті вони будуть розумітися як тотожні за своїм змістом. Так, С. Ожегов і Н. Шведова трактують бізнес «як підприємницьку економічну діяльність, яка приносить дохід, прибуток» [2, с. 11]. Що стосується поняття «сім'я», то воно визначається як історично усталена система взаємин між батьками і дітьми як малої групи, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю» [3, с. 75].

Під терміном «домогосподарство» матиметься на увазі група осіб (мінімальна чисельність дорівнює одиниці), які добровільно об'єдналися та ведуть спільну діяльність з відтворення безпосередніх умов життя і розподілу отриманих результатів спільного господарювання. В. Радаєв пропонує розглядати домашнє господарство як сферу зайнятості, в якій члени сім'ї забезпечують своєю працею особисті потреби у формі натуральних продуктів і послуг [4].

Сімейний бізнес є дуже схожим на домогосподарство, оскільки навіть основні топологічні властивості домогосподарств можуть застосовуватися і до сімейного бізнесу, а також сім'ї, яка ним займається. Деякими з таких властивостей є: «спільне проживання і облаштування побуту; спільна діяльність з ведення господарства; володіння певними ресурсами; самостійне прийняття господарських рішень; прагнення до максимального задоволення потреб» [5, с. 18]. Домогосподарство, у свою чергу, може функціонувати не тільки як натуральне господарство (виготовлення продуктів тільки для себе), а й як підприємство, що надає свої товари або послуги на ринок. Членам домогосподарства доводиться оформлювати потрібні за законодавством документи, відкривати підприємницьку діяльність, дотримуватися норм та правил виготовлення і обслуговування, або праці, розподіляти ролі та ін. У такому разі спостерігається процес інституціоналізації домогосподарства, адже, як відомо, під даним процесом саме й розуміють формування нових соціальних інститутів, що починається з усвідомлення певної необхідності і закінчується створенням системи ролей та статусів. Варто зазначити, що соціальний інститут розуміється як сукупність норм і правил у будь-якої галузі суспільних відносин та форма суспільного устрою [6].

Взявши за основу зазначене вище, ми вважаємо, що сімейний бізнес і є саме домогосподарством, що пройшло процес інституціоналізації або перебуває на етапі його проходження.

Зазвичай, сімейним бізнесом називають ініціативну самостійну діяльність громадян, спрямовану на отримання прибутку, засновану на оптимальному використанні сімейного капіталу, включаючи фізичний, фінансовий та інтелектуальний капітал членів сім'ї. Аналіз західних та вітчизняних джерел з проблем розвитку сімейного бізнесу дозволяє запропонувати таке тлумачення головного поняття нашого дослідження: сімейний бізнес – це бізнес, в межах якого право власності на певне підприємство повністю або значною мірою належить членам однієї родини, а також передається наступним поколінням за правом спадковості.

Сімейний бізнес як форма підприємництва – це форма ділового життя, яка здатна швидко змобілізувати необхідні фінансові й виробничі ресурси, пришвидшити темпи науково-технічного прогресу, вирішити проблему зайнятості населення, а також сформуванати економічно самостійний і стабільний середній клас [10].

Робочим для нас є визначення Н. Баранець: «Сімейне підприємництво являє собою ініціативну діяльність членів сім'ї та їхніх родичів, які є власниками і працівниками створеного або придбаного ними підприємства, діяльність якого спрямована на задоволення потреб суспільства шляхом організації виробництва та збуту товарів і послуг. На початковій стадії розвитку – це форма малого або середнього бізнесу, яка має можливість для подальшого зростання і перетворення у велику організацію зі світовим ім'ям» [11, с.129]. Спираючись на це визначення, ми зробили спробу сформулювати власну дефініцію даного поняття, розглядаючи сімейний бізнес як форму малого або середнього бізнесу, власниками якого є члени однієї сім'ї, які ж і здійснюють управління над ним.

У сучасних теоретичних і емпіричних дослідженнях пропонуються різні підходи до класифікації сімейного бізнесу, що спираються на ті чи інші критерії: типологія сімейного бізнесу з позицій наступності, різні класифікатори сімейних підприємств з позицій володіння і управління (розподіл ролей в сім'ї), типологія сімейного бізнесу в залежності від структури управління сімейними активами тощо [12].

Всю сукупність сімейного бізнесу за структурою і розосередженням капіталу, з управління організаціями та за кількістю працівників можна умовно розділити на дві групи. Перша – сімейний бізнес у вузькому сенсі, в якому зайняті члени сім'ї та їхні найближчі родичі і рідше наймані працівники. Як правило, це невеликі підприємства з персоналом не більше 10 осіб. Вони не часто

мають чіткий посадовий розподіл повноважень, структуру підпорядкування. Лідерство належить главі сімейства, а решта виконують свою роботу так, як розуміють її. За цим же принципом найчастіше будуються консалтингові компанії, кадрові агентства, невеликі сімейні видавництва. Другий підклас – бізнес кількох споріднених сімей та певної кількості найманих працівників, які не є родичами керівництва. Це, як правило, підприємства з чітко поставленою організацією і структурою підпорядкування, де сімейні відносини переходять в «ділові», і доводиться вважати, що частина родичів стає управлінцями, а частина – їхніми підлеглими. Такий бізнес успадковується з покоління в покоління, його власниками є ті чи інші сімейні клани. У цьому випадку сім'ї належить тільки контроль за рахунок сімейного пакету акцій. У кожній країні певній родині необхідно зберігати певний відсоток акцій для того, щоб мати право називатися сімейним бізнесом [12].

Розглянемо класифікацію ролей членів сім'ї та інших учасників сімейного бізнесу, на основі їхньої приналежності до сім'ї, власності та менеджменту:

- не залучений до бізнесу член сім'ї, який не має прав на сімейні активи (не володіє акціями сімейного підприємства) («аутсайдер»);
- інвестори, які не беруть участі в управлінні і діяльності сімейного бізнесу і не є частиною сім'ї;
- співробітники, які не мають частки в бізнесі і не є частиною сім'ї;
- сімейні акціонери (співвласники бізнесу), які не є співробітникам сімейного підприємства і не беруть участь в управлінні;
- члени сім'ї, які зайняті в сімейному бізнесі і керують ним, але не є його співвласниками;
- співробітники - не члени сім'ї, які мають частку в сімейному бізнесі;
- члени сім'ї, які є співвласниками сімейного бізнесу і залучені в управління ним [12].

Налагодження сімейного бізнесу передбачає наявність: 1) достатнього стартового сімейного капіталу; 2) фінансових і матеріальних ресурсів; 3) певної кваліфікації (спеціальної підготовки, освіти, досвіду); 4) сприятливих демографічних параметрів; 5) відповідної мотивації; 6) певної ринкової ніші тощо [1].

Сімейний бізнес має глибоке історичне коріння й розвивається поетапно у зв'язку з переходом від однієї епохи до іншої. Завдяки цьому, можна стверджувати, що поступово збільшується й кількість його функцій. Наприклад, у доіндустріальну епоху перева-

жаючим типом господарства було селянське господарство. У його організації найважливіша роль належала чоловікові як голові сім'ї: чоловік, батько, власник і відповідальний за прийняття рішень. Головною функцією сімейного бізнесу даного періоду можна вважати функцію самозабезпечення сім'ї. В індустріальну епоху складаються ринкові відносини, які дали можливість сім'ї стати господарюючим суб'єктом. В аграрному секторі - це формування селянського (фермерського) господарства; в промисловості, фінансах, сфері послуг - індивідуальні та сімейні підприємства. Еволюція господарських форм призвела до створення системи взаємодіючих інституційних, тобто закріплених нормами і звичаями прав і зобов'язань, господарюючих суб'єктів [13]. Результатом цього було значне розширення функцій сімейного бізнесу, які стали актуальними й для постіндустріальної епохи, тобто для сучасної економічної системи. До таких функцій відносяться: формування конкурентного середовища в різних сферах діяльності бізнесу; зменшення рівня монополізації; покращення стану ринку праці та зниження рівня безробіття на місцях через самозайнятність сімей; покращення рівня життя; надання гнучкості ринковій економіці через швидку реакцію на зміни у ринковій кон'юнктурі; сприяння створенню більш збалансованої системи надання послуг, особливо в периферійних районах; функція активізації місцевої економіки, адже окрім розширення пропозиції, переважна частка сімейних підприємств працює на місцевій сировині тощо.

Розглядаючи функціональність сімейного бізнесу, ми переконалися у тому, що поряд з економічними сімейний бізнес виконує низку соціальних функцій. Базуючись на поглядах щодо даного питання таких науковців, як Волков Д. А., Митрофанова І. В., Барков С. А., Кириккіна Е. С. та ін., нами було сформульовано основні, на наш погляд, соціальні функції сімейного бізнесу:

1. Функція формування середнього класу, адже володіння сімейним бізнесом впливає на виховання наступного покоління, яке, в подальшому, матиме досвід ведення підприємницької діяльності та шанси сформувати сильний середній клас у суспільстві. А це допоможе не тільки в економічному зростанні, але й може вплинути на соціальні та політичні процеси;

2. Функція пом'якшення соціальної напруженості, оскільки завдяки сімейному бізнесу можливо забезпечувати роботою членів сім'ї та інших громадян, переводячи їх з розряду потребуючих соціальної підтримки у розряд самодостатніх громадян країни, інши-

ми словами, це важливий інструмент боротьби з бідністю населення;

3. Функція залучення до процесу суспільного виробництва людей, що за певних обставин не є працездатними (пенсіонерів, студентів і учнів, інвалідів та ін.), адже допомагати у сімейному бізнесі можуть усі члени родини, незалежно від віку чи фізичних вад;

4. Функція формування соціально-економічної суб'єктивності, адже сімейний бізнес надає можливість вибору соціального статусу в економічній діяльності: підприємця або найманого працівника;

5. Функція підвищення ефективності бізнесу, оскільки реалізація базових функцій підприємництва і власності однією особою призводить до більшої особистої зацікавленості у успішності бізнесу;

6. Функція надання вибору, адже такий бізнес заповнює собою економічно не вигідні для великого бізнесу ніші, що дозволяє більше розширити пропозиції ринку для населення;

7. Функція самореалізації оскільки, сімейний бізнес надає можливість реалізувати власні ідеї та здібності, що стосуються підприємливості. Особливо актуальною дана функція є для жінок. Сімейний бізнес надає можливість жінкам займатися не тільки родиною, а й справами і, тим самим, реалізувати себе в професійній площині. У сучасному світі жіночі ролі набувають все більшого значення в організаційній ієрархії, жінки проявляють все більшу активність у широкому діапазоні ролей. В команді родичів, що здійснює менеджмент і володіє власністю, як правило, присутні жінки, які все частіше виявляють себе як компетентні, активні і захоплені учасники сімейного бізнесу, чия інтуїція і ініціатива заслуговують заохочення і поваги. За даними National Women's Business Council, жінки контролюють пакети акцій (51% і більше) приблизно 1/3 приватних компаній по всьому світу [15; 16].

8. Функція економічної соціалізації, адже залучення дітей до сімейної справи створює умови для успішної інтеріоризації норм та цінностей у цій сфері людської життєдіяльності.

Окрім економічних та соціальних функцій, на нашу думку, варто оцінити й культурний капітал, який містить у собі сімейний бізнес. Адже, по-перше, такий бізнес сприяє розвитку корпоративної соціальної відповідальності, оскільки цінує свою ділову репутацію, а від якості вироблених ним товарів або послуг залежить не тільки його існування на даній території, в даній громаді, а й подальша доля членів сім'ї, які мають дохід від даної

справи. По-друге, сімейний бізнес забезпечує стабільну соціально-економічну атмосферу в суспільстві, формує позитивне, спрямоване в майбутнє ділове середовище. По-третє, зростання доходу сім'ї дозволить її членам отримати якісну освіту та розвиватися у різних сферах.

Як виявилось, сімейний бізнес має досить широкий спектр функцій, які з різною силою впливають на суспільно-економічний розвиток. Це є підтвердженням того, що сімейний бізнес потрібно підтримувати та надавати йому можливості для ефективного функціонування як з боку держави, так і з боку суспільства.

Розглянувши різні визначення сімейного бізнесу, класифікацію ролей у ньому та спектр функцій, які ним виконуються, вважаємо за потрібне перейти до висновків. Як виявилось, вивчення феномену сімейного бізнесу не може відбуватися в рамках однієї певної науки або теорії, а має бути міждисциплі-

нарним. Одним з таких важливих моментів для вивчення сімейного бізнесу саме з точки зору соціології є те, що цей бізнес виконує велику кількість функцій, які, як з'ясувалося, можуть бути не тільки економічними, а й соціальними. Базуючись на функціях, які були нами сформульовані, можна стверджувати, що занепад сімейного підприємництва не тільки завдає шкоди економічним відносинам, але й негативно впливає на соціальне самопочуття населення, на формування середнього класу, на стабільність сімейного розвитку тощо. З нашої точки зору, сімейний бізнес у сучасному українському суспільстві потребує соціологічного вивчення багатьох його аспектів. Досліджуючи дану тематику, науковець має чітко розрізняти сімейний бізнес та інші види підприємництва, розуміти його особливості, знати, які він виконує соціальні функції та наскільки вони є важливими для суспільства в цілому та для самого бізнесу.

Література

1. Бархатова Н. М. Семейный бизнес и семья в бизнесе / Н. М. Бархатова // -К. : ЭКО, 1999. – С.127-150.
2. Алексеева Г. М. О роли малого и среднего предпринимательства в инновационной экономике / Г. М. Алексеева // Альманах современной науки и образования. – 2014. – № 10 (88). – С.11-12.
3. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР / А.Г. Харчев. – М.: ЦСП, 1979. – 342 с.
4. Радаев В. В. Человек в домашнем хозяйстве [Электронный ресурс] / В. В. Радаев // Социс. – 1997. – № 4. – Режим доступа: http://kkorsinto.spb.ru/prepod/sociol4_08/006.RADAEV.pdf
5. Анимича Е. Г. Теоретическое осмысление сектора домашних хозяйств как самостоятельного института / Е. Г. Анимича, К. А. Зуева // Известия Урал. гос. экон. ун-та. – 2012. – № 5(43). – С.16-21.
6. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. / Подобщ. ред. Борисова А. Б. – М.: Книжный мир, – 2003. – 594 с.
7. Разов П.В. Институциональный подход и возможности его применения в социологии управления [Электронный ресурс] / П.В. Разов // Армия и общество. – 2012. – № 1. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/institutsionalnyu-podhod-i-vozmozhnosti-ego-primeneniya-v-sotsiologii-upravleniya>
8. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action. [Электронный ресурс] / J.Habermas. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=fmYjgiUMy7EC&oi=fnd&pg=PR7&dq=Habermas+J.+Moral+Consciousness+and+Communicative+Action.+Cambridge,+Mass.+1990.&ots=-b9K18FeHo&sig=aXbjQV5xaGwJS1slQTeg6h-FeUQ&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
9. Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций [Электронный ресурс] / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – Режим доступа: <http://www.library.fa.ru/files/Veblen.pdf>
10. Кулиняк І.Я. Сімейний бізнес: сутність поняття/ І.Я. Кулиняк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – № 24(9). – С. 390-394.
11. Баранец Н.И. Семейное предпринимательство как социально-экономическая проблема / Н.И. Баранец // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2007. – № 4.– С. 124-131.
12. Волков Д.А. Классификация семейного бизнеса / Д. А. Волков // Российское предпринимательство. – 2012. – № 15 (213). – С. 42-47.
13. Давыдова Н. М. Глава семьи: распределение ролей и способ выживания / Н. М. Давыдова // Общественные науки и современность. – М.: Экспресс, 2000. – С.38-46.
14. Митрофанова И. В. «Феномен» семейного бизнеса [Электронный ресурс] / И. В. Митрофанова // Социс. – 1996. – С. 122–124. – Режим доступа: http://ecsosman.hse.ru/data/170/786/1219/017_Mitrofanova_122-124.pdf
15. Higginson N. Preparing the next generation for the family business: relational factors and knowledge transfer in mother-to-daughtersuccession [Электронный ресурс] / N. Higginson. – Режим доступа: <http://www.aabri.com/manuscripts/09284.pdf>
16. Барков, С. А. Семейный бизнес в XXI веке: социальные детерминанты развития / С. А. Барков, О. В. Дорохина // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2014. – № 4 (32). – С. 85-94.
17. Го Сяндун Наследование семейного бизнеса: социальные и управленческие аспекты/ Го Сяндун // Всероссийский журнал научных публикаций. – 2012. – № 1 (11). – С.50-51.
18. Киренкина Э. С. Проблемы развития малых семейных предприятий в Украине / Э. С. Киренкина // Экономика Крыма. – 2009. – № 28. – С. 84-87.

Наукове життя

22 – 26 травня 2017 року відбулася традиційна Школа молодого соціолога, яку на цей раз гостинно зустріло місто Тернопіль. Соціологічна асоціація України, спираючись на ресурси та зусилля Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Тернопільського національного економічного університету, за безпосередньою організаційною роботою та супроводженням Тернопільського регіонального відділення Соціологічної асоціації України провела чергову Школу, яка цього разу була присвячена методам збору та аналізу соціологічних даних.

Програма Школи була високо насиченою різноманітними майстер-класами (за 5 днів було проведено 10 майстер-класів), «круглими столами», дозвіллевими та культурно-просвітницькими акціями. Школа була проведена на базі кампусу Тернопільського національного економічного університету, основні заняття проходили у читальному залі наукової бібліотеки. Після урочистого відкриття роботи Школи з привітальними словами адміністрації Тернопільського національного економічного університету та керівництва САУ почався навчальний процес. В перший же день роботи Школи учасникам були запропоновані три майстер-класи провідних соціологів України. Перший майстер-клас, який проводив Президент Соціологічної асоціації України, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академік НАН України, доктор соціологічних наук, професор Бакіров Віль Савбанович, був присвячений темі «Особливості дослідження соціальних нерівностей методом фокусованого групового інтерв'ю». За ним йшли майстер-класи члена-кореспондента НАН України, директора Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктора історичних наук, професора Євтуха Володимира Борисовича на тему «Техніки етносоціологічних досліджень» та доктора філософських наук, професора, завідувача відділу методології та методів соціології, за-

ступника директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, головного редактора академічного журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» Головахи Євгена Івановича «Порівняльний метод у міжнародних соціологічних дослідженнях». Старт роботі Школи був заданий високою планкою.

В подальшому учасники ознайомилися з майстер-класами декана соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидата соціологічних наук, доцента Мурадян Олени Сергіївни «Методи гендерних досліджень»; доктора соціологічних наук, професора, професора кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академіка АН вищої школи України Хижняк Лариси Михайлівни «Методи дослідження бідності»; керівника Школи молодого соціолога, доктора соціологічних наук, професора, віце-президента Соціологічної асоціації України, завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академіка АН вищої школи України Сокурянської Людмили Георгіївни «Ціннісні орієнтації у соціологічному вимірі»; доктора соціологічних наук, професора, завідувачки кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Щудло Світлани Андріївни «Методологія та методи міжнародних порівняльних освітніх досліджень»; доктора психологічних наук, професора, академіка АН вищої школи України, завідувача кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету Фурмана Анатолія Васильовича «Методологічний профіль наукової школи четвертого покоління»; кандидата соціологічних наук, завідувачки відділу моніторингу соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», голови правління Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка Балакіревої Ольги Миколаївни «Методи дослідження важкодоступного

населення», а також майстер-клас кандидата соціологічних наук, незалежного дослідника Середи Юлії Валеріївни «Використання мови програмування R для аналізу соціологічних даних».

Учасниками Школи були 17 співробітників та аспірантів Тернопільського національного економічного університету та 16 гостей з різних міст України (Харків, Київ, Одеса, Старобільськ, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Миколаїв, Херсон, Львів, Ужгород, Черкаси). Аудиторія зібралась дуже цікава: у Школі брали участь не тільки соціологи, але й представники суміжних наук та дисциплін – політології, психології, соціально-економічної географії та історичної науки. Серед учасників були як дослідники-початківці, аспіранти першого року навчання, так і досвідчені науковці зі званнями доцентів. Це забезпечило унікальну атмосферу співпраці та обміну досвідом, налагодження мереж професійних зв'язків та дружніх відносин між учасниками з різних куточків нашої країни.

Наприкінці роботи Школи учасники, розділившись на творчі групи, займались виконанням колективних завдань – розробкою програми та дизайну соціологічного дослідження. Використовуючи знання, отримані

на майстер-класах та індивідуальних консультаціях з майстрами, учасники підготували три групові презентації, які успішно представили та захистили в останній день роботи Школи. Всі учасники школи молодого соціолога отримали відповідні сертифікати та подарунки від організаторів Школи.

Насичена програма Школи, велика кількість учасників, широка географія, різноманітний склад та представництво багатьох галузей соціальної науки забезпечили унікальну атмосферу Школи та яскраві враження всіх – і майстрів, і учасників Школи.

Дякуємо всім, хто взяв участь в організації Школи та її проведенні і очікуємо на подальші зустрічі!

Дмитро Бойко – аспірант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна